almanah

48-49

Na osnovu mišljenja Ministarstva kulture Republike Crne Gore
br. 03-780/2 od 3.7.2000. godine časopis je trajno oslobođen
plaćanja poreza na promet

Podgorica, 2010.

Osnivač i izdavač
UDRUŽENJE "ALMANAH" PODGORICA

Osnivač i prvi urednik "Almanaha"
HUSEIN BAŠIĆ

Urednik
ŠERBO RASTODER

Redakcija:
ZUVDIJA HODŽIĆ, ATVIJA KEROVIĆ, MILIKA PAVLOVIĆ,
ŠERBO RASTODER, ASIM DIZDAREVIĆ, SENAD GAČEVIĆ,
ESAD KOČAN, SULJO MUSTAFIĆ, ADNAN ČIRGIĆ

Izvršni direktor
ATVIJA KEROVIĆ

Lektura:
ZUVDIJA HODŽIĆ
SULJO MUSTAFIĆ

Cijena broja 10 €

Korice
Kupola Husein-pašine džamije u Pljevljima
Detalj minijature na margini Kur'ana u pljevaljskoj džamiji

Likovni prilozi u ovom broju:
Džengis Redžepagić

almanah

ČASOPIS ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU
KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE BOŠNJAKA/MUSLIMANA

48-49

ISSN 0354-5342
Podgorica, 2010.

SADRŽAJ

BAŠTINA	
Marijan Premović, *Bihor grad*	7
Peričić Alan, *Tragovi prošlosti u Starom Baru i njegova zaštita i revitalizacija*	15
Maksut Dž. Hadžibrahimović, *Razvitak albanske-muslimanske prosvjete i kulture u Ulcinju od sredine XIX do početka XX vijeka*	37
Eric Broug, *Kontemplacija islamskog geometrijskog dizajna*, prevod Džemo Redžematović	47
Faruk Dizdarević, *U vidokrugu Rasima Ćelahmetovića*	57
Ismail Haverić, *Vakuf Zejnel-bega Haverića*	67
Alija Džogović, *Sandžačka ranobalkanska onimija*, II dio	69
ISTORIJA	
Safet Bandžović, *Uzroci muhadžirskih pokreta iz Bosne i Hercegovine 1878-1912.*	89
Harun Crnovršanin, *Sukob grčke i turske zajednice na Kipru do stvaranja zajedničke države 1960. godine*	129
Maksut Dž. Hadžibrahimović, *Romi-Egipćani u Ulcinju*, Etnogeneza Roma-Egipćana	139
KNJIŽEVNOST	
Faiz Softić, *Poezija*	143
Safet Sijarić, *Tri priče*	153
Saladin Burdžović, *Priče*	161
Safet Vrbički, *Sevap*.....	175
Kemal Musić, *Orle*	177
Hamdija Kalač, *Poezija*.....	181
Redžep Kijametović, *Neobična duša*	187
Senka Rastoder, *Sirotani*	191
Omer Turković, *Poezija*	197
Vesna Oborina, *Poezija*	201
Selman Ljačević, *Poezija*	203
Redžep Škrijelj, *Džidžar*	205

IN MEMORIAM	
Omer Turković (napisao Redžep Nurović)	209
PORTRET	
Džengis Redžepagić, slikar	211
AKTUELNOSTI	
Rastoder Šerbo, *Ljudska prava u Crnoj Gori sa posebnim osvrtom na prava manjina*	219
Esad Bajtal, *Psihosocijalni kontekst političkih elita u BiH*	227
Ajka Tiro–Srebreniković, *Isticanje ili stvaranje nacionalnog identiteta na prostoru nekadašnje Jugoslavije*.....	241
Hamdija Šarkinović, *Životna sredina kao ljudsko pravo*	255
PRIKAZI	
Sait Š. Šabotić, Šerbo Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore između prošlosti i sadašnjosti,* Almanah, Podgorica 2010, 547 str.	269
Ferid Muhić, Muhamed Mahmutović, *Inat bosanskog goluba*	275
Alija Džogović, Ibrahim Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka*, knj. II, Sarajevo 2009	279
Safet Bandžović, Ivan Đurić, *Vlast, opozicija, alternativa,* Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2009. 384.	289
Alen KALAJDŽIJA, Andrew Baruch Wachtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Bošnjačka Asocijacija 33, Sarajevo	297
Izet Muratspahić, Bela Džogović, *Makovi na Berimladi*, Kalmar 2010	305
Novak Adžić, *O istoriografskom opusu prof. dr Šerba Rastodera s posebnim osvrtom na njegove studije- „Skrivana strana istorije - crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929“ i „Crna Gora u egzilu 1918-1925“*.....	309
Vuko Dragašević, Edib Hasanagić, *Pljevljak Muhamed Hadžismajlović,* Almanah, Podgorica 2010	321
Adnan Čirgić, Alija Džogović, *Onomastika plavsko-gusinjske dijalekatske oblasti,* Almanah, Podgorica 2010	325

Marijan PREMOVIĆ

BIHOR GRAD

Apstrakt: *U ovom radu prikazali smo srednjovjekovni grad Bihor. Ostaci ovog grada nalaze se na uzvišenju Gradina kod sela Bioče, na lijevoj obali Lješnice pri njenom ušću u Lim. Grad je dominirao jednim dobrim dijelom doline Lima i dolinama manjih rječica koje se u njega ulivaju, otuda i njegov dobar odbrambeni položaj i mjesto za kontrolu važnih puteva. Uz podgrađe grada razvijala se varoš sa trgom koji prerasta u kasabu sredinom XVI vijeka. Bihor grad imao je, sem strategijske, upravnu i privrednu funkciju.*

Ključne riječi: *Bihor, Budimlja, Podgrađe, srednji vijek, utvrđenje, materijalni ostaci.*

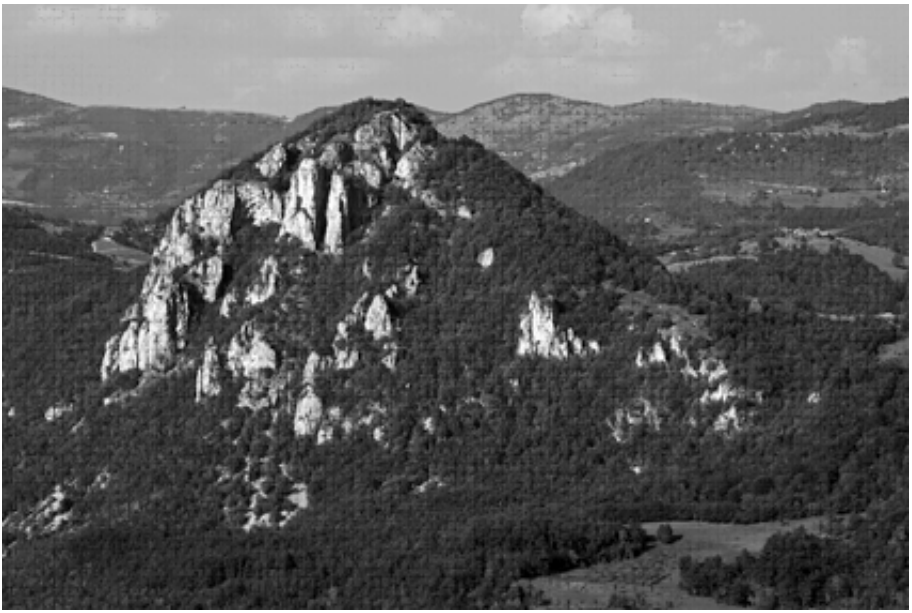

Položaj i ostaci grada Bihora na krečnjačkom uzvišenju Gradina

O naseljenosti srednjovjekovne župe Budimlje do kraja XV vijeka, pored hrisovulja i popisnog deftera Skadarskog sandžaka iz 1485. godine, svjedoče nam i ostaci materijalne kulture u ovom kraju.

Desetak kilometara sjeverno od Berana, iznad sela Bioče, na mjestu gdje se Lim sastaje sa svojom pritokom Lješnicom, nalazi se lokalitet Gradina. Na brdu Gradina (1057 m) u selu Podgrađe podižu se ruševine utvrđenja, koje istraživači vezuju za grad Bihor.[1]

Ostaci grada nalaze se na dosta visokom i stjenovitom brdu. Od Lima do zidina ima dobar sat hoda. Grad je vladao jednim dijelom doline Lima i dolinama manjih rječica koje se u njega ulivaju, otuda i njegov zgodan odbrambeni položaj i mjesto za kontrolu važnih puteva.[2] Utvrđenje Bihor nalazilo se i na značajnoj saobraćajnici koja je dolinom Lima spajala Budimlje s putevima u Plavu na jednoj i Sjenicom i Novim Pazarom na drugoj strani.[3]

Bihor se prvi put pominje 1450. godine (u jednom dokumentu iz dubrovačkog arhiva).[4] Nema sumnje da je ovaj grad utemeljen znatno ranije. S. Mišić smatra da je grad nastao u razvijenom srednjem vijeku (XIV vijek).[5] Poslije osvajanja Bihor grada 1455. godine od strane Turaka,[6] turska posada u njemu će boraviti sve do kraja XIX vijeka.[7] Osmanlije su po osvajanju grada uspostavili sudsku i upravnu vlast formirajući nahiju i kadiluk Bihor.[8] Kako saznajemo iz popisa nastalog u

---

[1] S. Novaković, *Nikolj Pazar i Bihor grad. Prilog k srpskoj geografiji,* Godišnjica Nikole Čupića IV, Beograd 1882, 323-347.

[2] P. Mijović – M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori,* Beograd – Ulcinj 1975, 97.

[3] G. Škrivanić, *Putevi u srednjovekovnoj Zeti,* Glasnik Srpskog geografskog društva, sv. LI, 1, Beograd 1971, 82; Isti, *Putevi u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1974, 67-68; M. Premović, *Trgovina i trgovački putevi u župi Budimlja,* Istorijski zapisi 1-2, Podgorica 2009, 177-183.

[4] HAD, *Lam. De Foris 24,* foll.10.

[5] S. Mišić, *Gradovi i trgovi Gornjeg Polimlja u srednjem veku (problem deurbanizacije i urbanizacije)*, Mileševski zapisi 7, Prijepolje 2007, 123.

[6] Lj. Stojanović, *Stari srpski rodoslovi i ljetopisi,* Beograd – Sr. Karlovci 1927, 238; Vidi: B. Šekularac, *Beranski kraj do kraja srednjeg vijeka,* Tokovi 2, Berane 2009, 110.

[7] S. Novaković, *Nikolj Pazar i Bihor grad,* 346-347.

[8] *Istorija Crne Gore III/1,* Titograd 1975, 516-517 (M. Vasić).

U Skadarskom defteru 1485. godine sa područja nahije Bihora upisan je priličan broj vojnika i njihovih pomoćnika jamaka. Vojnuci su živjeli kao povlašćeni stanovnici, regrutovani iz redova domaćeg hrišćanskog stanovništva, sitnijeg plemstva i vlaha – nomada. Mogli su biti zapošljeni kao branioci granice, ili korišćeni kao izvodnici da obavljaju obavještajne zadatke u pograničnim oblastima susjednih

periodu 1521-1530. godine, posadu grada Bihora činili su 21 mustahafiz i uživali su prihode od 17 sela u iznosu od 33. 333 akče. U tvrđavi je bilo, pored hladnog oružja, topova, pušaka i ostalog potrebnog alata.[9] Po podacima sumarnog deftera Prizrenskog sandžaka iz 1530. godine, posada grada Bihora (imala je 24 mustahafiza) uživala je osam timara, koji su obuhvatali dvadeset sela u nahiji Bihor i dva sela van te nahije.[10] Četrdesetih godina XVI vijeka posada grada Bihora brojala je 226 ljudi, bila je opremljena sa četri topa, dok se u skladištima nalazila određena količina žitarica (26 tovara pšenice, 3 tovara prosa).[11]

---

država. Vojnuci su za vršenje vojničke dužnosti uživali i ovdje i u drugim krajevima slobodne baštine i bili oslobođeni svih državnih i feudalnih obaveza sa njih. U nahiji Bihor vojnuci i jamaci raspoređeni su na sljedeći način: Selo **Lakša –** vojnuk Bogil, sin Radašinov sa šest vojnuka; selo **Ezmenica** – vojnuk Vuk, sin Radonjin sa pet jamaka, vojnuk Vukota, sin Radačev sa pet jamaka; selo **Zamčina** – vojnuk Radič, sin Stojanov, džebalija, sa šest jamaka; selo **Guskova** – vojnuk Gronja, sin Kodinov sa šest jamaka, vojnuk Mihailo, sin Drmana sa pet jamaka. S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Tiranë 1974, 411; Vidi: M. Premović, *Vojnuci Budimlje u Skadarskom defteru 1485. godine,* Tokovi 1, Berane 2010, 255-259, gdje je navedena starija literatura o vojnucima.

[9] O Zirojević, *Tursko vojno uređenje u Srbiji (1459-1683),* Beograd 1974, 118.

[10] Timar dizdara Kasima i Mustafe Ćehaje uživao je prihid od 9.169 akči, obuhvatajući sela Zaton i Dobradol. Timar Jusufa Tobdžije sačinjavao je selo Gornje Sutivan (Svitovan) sa prihodom od 1.900 akči. Timar imama Ališaha (?) tvrđave Bihor obuhvatao je sela Butovče, Pešane (Pišane) i Dolne Svitovan sa ukupnim prihodom od 2.016 akči. Timar Jakuba i Hamze, sina Mehmeda i drugih (petorica ukupno) posadnici tvrđave, uživali su prihod od 7. 200 akči, obuhvatajući sela Gilava, Duruk (Doroti) i dio sela Zaton. Timar Pirija sina Mehmeda, posadnika tvrđave Bihor, uživao je prihod od 1.400 akči, obuhvatajući selo Svitivan. Timar Mustafe i Abdija, sina Mustafe, posadnika, uživali su prihod od sela Čerkla, Pretnoz (?), Istepandol, Kalni i od sela Zaton, ukupan prihod iznosio je 200 akči. Timar Murada i njih sedmorice sačinjavao je sela Virševa, Parošnik (Barošići), Ridarić (Ridarbić), Drvenis(š)a, Kovač (?) i Kačpur, sa ukupnim prihodom 9. 803 akče. Timar petorice bez imena sačinjavao je sela Vučevo (Buđevo) i Suhodol(ina) sa ukupnim prihodom 7. 001 akča. *Sumarni defter Prizrenskog sandžaka iz 1530. godine,* Arhiv Predsjedništva vlade u Istambulu, br. 92, za ove podatke dugujemo zahvalnost dr Gordani Tomović.

[11] O. Zirojević, *Tursko vojno uređenje u Srbiji (1459-1683),* 287-288.

Sačuvana je žalba članova bihorske posade iz 1565. godine upućena Visokoj Porti, u kojoj se navodi da je emin uzeo prihode od pojedinih sela u vrijeme kada su ta sela bila u sastavu njihovih timara. Povodom žalbe, bihorskom kadiji naređeno je da detaljno ispita ove navode, kao i da se nezakonito uzeti prihodi vrate onima ko-

Po gradu Bihoru dobila je ime čitava oblast od rijeke Lješnice do Kumaničke klisure.[12] Zanimljivo je da ime Bihor nosi i jedna oblast u Erdelju, u Rumuniji.[13] Postoji nekoliko legendi vezanih za Bihor grad.[14]

Bihor se od početka turske vlasti počeo razvijati kao muslimansko naselje. Povremeno u gradu javljaju se i stranci, tako da je zanimljivo istaći da jedan turski izvor iz 1566. godine pominje u Bihoru i grupu cigana (Čengâne tayfasī) za koje se kaže da su obavljali kovačku djelatnost.[15]

O značaju grada Bihora dovoljno je navesti to da je ubilježen na jednoj turskoj karti iz prve polovine XVI vijeka među najvažnijim gradovima Balkanskog poluostrva.[16]

Dragocjenu dopunu pisanim izvorima predstavljaju materijalni ostaci utvrđenja. Grad je bio potpuno nepristupačan, sem sa jedne strane od Podgrađa i predjela Police. Ali i sa ove strane moralo se peti poprečnim stazama da bi se čovjek popeo do tjemena uzvišenja na kome je grad. Tvrđava je podignuta na zaravnjenom krečnjačkom rtu pravca pružanja sjeveroistok – jugozapad. Dužina grada u ovom pravcu je 80 metara, dok se njegova širina, prilagođena reljefu, kreće od 10 do 50 metara. Najprostraniji dio se pruža prema sjeveru (40 x 50 metara). Na jugozapadnoj strani nalazi se uži dio koji se završava u obliku klina. Cio zaravnjeni prostor bio je opasan zidom. Gradski bedem je zidan od krečnjačkog kamena. Najveći zid bio je na najpristupačnijoj strani prema Podgrađu.[17] Stjenoviti dio vrha brda vjerovatno nije bio obuhvaćen kontinualnim zidovima, jer je sam po sebi već potpuno nepristupačan odozdo.

---

jima pripadaju. E. Miljković, *Grad Bihor kao osmansko utvrđenje: neke nedoumice iz osmanske prošlosti Bihora,* Mileševski zapisi 7, Prijepolje 2007, 129.

[12] O oblasti Bihor vidjeti: S. Novaković, *Nikolj Pazar i Bihor grad,* 323-347; Đ. Joksimović, *Bihor i Donji Kolašin,* Prilep 1934; *Istorija Crne Gore I*, Titograd 1967, 14-15 (Z. Bešić); M. Lutovac, *Bihor i Korita* – antropogeografska ispitivanja, Srpska akademija nauka i umetnosti, Srpski etnografski zbornik knj. LXXXI, Odeljenje društvenih nauka, Naselja i poreklo stanovništva knj. 40, Beograd 1967; R. Mijatović, *Srednjovekovne župe duž Lima,* Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića VII, Prijepolje 1979, 213-214; R.Ršumović, *Bihor – geomorfološka studija,* Glasnik Odjeljenja prirodnih nauka, 5, CANU, Titograd 1986, 7-73; S. Š. Šabotić, *O makronimu (H)Azane u Bihoru,* Tokovi 1, Berane 2010, 205-223.

[13] D. Došljak, *O nazivu Bihor,* Tokovi 1, Berane 2007, 113-120.

[14] Vidi: D. Đukić, *Gradina,* Istorijski zapisi, knj. 4, Cetinje 1929, 44; Đ. Joksimović, *Bihor i Donji Kolašin,* 38-41.

[15] *Istorija Crne Gore III/1*, 533, 563 (M. Vasić).

[16] M. Lutovac, *Geografski položaj i značaj nekih starih gradova i utvrđenja u Polimlju,* Glasnik Srpskog geografskog društva, sv. LIII, 1, Beograd 1973, 123.

[17] M. Lutovac, *Bihor i Korita,* 18-21; Isti, *Geografski položaj i značaj nekih starih gradova i utvrđenja u Polimlju,* 123.

Očuvani zidovi sjeverne kvadratne kule

Na sjeverozapadnom zidu uočava se kasnije ojačavanje postojećeg zida, što nam ukazuje da su vršene određene prepravke na ovoj tvrđavi. Ova ojačanja su vjerovatno urađena od strane Turaka, jer su oni u osvojenim teritorijama postojeća utvrđenja prilagođavali svojim potrebama, tako da se pomenuta ojačanja mogu datovati u drugu polovinu XV vijeka, u vrijeme učvršćivanja turske vlasti u Gornjem Polimlju.[18]

Na jugozapadu nalaze se ostaci temelja četvorougaone kule. U centralnom dijelu grada nalazi se cisterna za prikupljanje kišnice oko koje su vidljivi tragovi prostorija.[19] Snabdijevanje vode predstavljalo je poseban problem za grad, što je bio i slučaj sa ostalim gradovima koji su bili na teško pristupačnim i strmim čukama.[20]

U narodu se misli da je do ovog bunara (cisterne) sprovedena voda iz planine Bjelasice, kanalom ispod Lima. Na južnoj strani ispod Gradine

[18] E. Miljković, *Grad Bihor kao osmansko utvrđenje: neke nedoumice iz osmanske prošlosti Bihora,* 129.

[19] S. Mišić, *Gradovi i trgovi Gornjeg Polimlja u srednjem veku (problem deurbanizacije i urbanizacije),* 123.

[20] P. Mijović – M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori,* 165.

je malo selo Podgrađe.[21] Iz Podgrađa za grad preko strana vode dvije putanje kojima se mogu kretati pješaci i natovareni konji. Dok je bilo života u gradu, očigledno je da su one bile šire.[22] Može se samo pretpostaviti da je nekih građevina za smještaj posade moglo da bude u gornjem, nešto malo višem i širem dijelu grada pored zidova oko cisterne.[23]

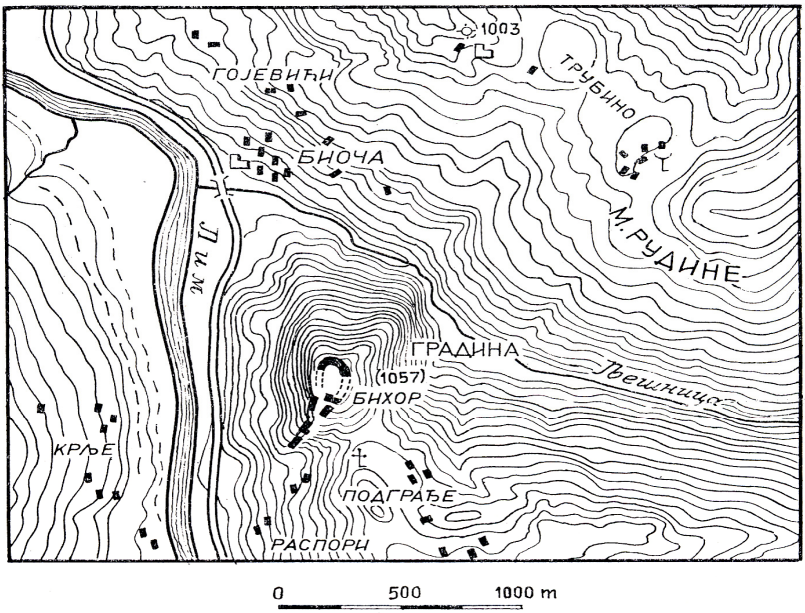

Topografska situacija sa ostacima grada Bihora[24]

Zbog ovako zgodnog položaja, Bihor je bio središte ne samo uže okoline, već i ključna tačka bližih i daljih oblasti.

[21] Selo Podgrađe osnovali su bivši posadnici grada Bihora, izkrčivši sami zemlju koju su obrađivali. Kao poreski obveznici prvi put su upisani 1571. godine, što bi značilo da je naselje tada nastalo. O. Zirojević, *Kroz Bihorsku nahiju 1571. godine,* Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića XIV, Prijepolje 1991, 190, nap. 185.

U ataru današnjeg sela Podgrađe sačuvani su ostaci starog groblja, kao i toponim Crkvina, što svjedoči o kontinuitetu ovog naselja.

[22] M. Lutovac, *Bihor i Korita,* 18 – 21; Isti, *Geografski položaj i značaj nekih starih gradova i utvrđenja u Polimlju,* 124.

[23] P. Mijović – M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori,* 98.

[24] Vidi: M. Lutovac, *Geografski položaj i značaj nekih starih gradova i utvrđenja u Polimlju,* 122.

Bihor grad imao je, sem strategijske, upravnu i privrednu funkciju. U jednom dubrovačkom izvještaju od 5. XI 1450. godine pominje se kao mjesto gdje je upućen dubrovački karavan *(in loco vocato Bichor)*, a jedan tovar svile ostavljen je kao zalog zbog nekih poreza *(pro aliquibus daciis)*.[25] Bihor se ovdje pominje u vezi sa boravkom dubrovačkih trgovaca.

M. Lutovac smatra da sam naziv Podgrađe u podnožju grada Bihora upućuje na to kako je tu morao biti neki trg u kome se pod zaštitom grada obavljala razmjena.[26] To potvrđuje i M. Vasić na osnovu onovremenih izvora i navodi da je uz Podgrađe postojala varoš sa trgom, gdje se obavljala trgovina lokalnog značaja. Trgovačko središte Bihor nastaviće svoju funkciju i od prvih dana turske vladavine.[27] Mi možemo zaključiti da je grad imao privrednu funkciju prije dolaska Turaka i sigurno postojanje trga.

Selo Bioča ima osobit geografski položaj. Smješteno je na ušću Lješnice u Lim, ispod Bihor grada. Tu se od glavnog limskog odvaja put uz Lješnicu koji vodi u dolinu Ibra i Raške. Zbog svog veoma povoljnog strateškog položaja, možda je i u Bioči postojala karavanska stanica i u neku ruku postala drugo podgrađe grada Bihora.[28]

Od prvih decenija turske vlasti, glavna trgovačka sjedišta u Gornjem Polimlju bili su trgovi Budimlja i Bihor, kao i susjedni Nikolj – Pazar. Tokom decenija, obim trgovine na bihorskom trgu opada i prenosi se u Nikolj – Pazar, koji se nalazio na pogodnijem prometnom mjestu. Zahvaljujući pogodnosti svoga položaja, on je privukao trgovce iz Budimlje i drugih mjesta, a naročito iz Bihora, koji će više zadržati svoj vojni značaj i prerasti u kasabu.[29]

[25] HAD, *Lam. De Foris 24,* foll.10.

[26] M. Lutovac, *Bihor i Korita,* 20, 62.

[27] *Istorija Crne Gore III/1*, 516, 567 (M. Vasić).

[28] M. Lutovac, *Bihor i Korita,* 20, 62, 91.

[29] *Istorija Crne Gore III/1,* 519, 527 (M. Vasić); G. Tomović – S. Pušica, *Srednjovekovne putne stanice i konačišta u Polimlju*, Mileševski zapisi 8, Prijepolje 2009, 78 (Bihor).

Alan PERIČIĆ

TRAGOVI PROŠLOSTI U STAROM BARU I NJEGOVA ZAŠTITA I REVITALIZACIJA

Da bi se na pravi način spoznala sadašnjost nekog mjesta i da bi se mogla kvalitetno planirati njegova budućnost, neophodno je dobro upoznati svu prošlost koja je za sobom ostavila različite tragove. Ponekada i ono što izgleda sićušno i nevažno, ili zaboravljeno i ostavljeno, može u izvjesnom trenutku doživjeti ponovno vrednovanje i iznova značiti i postati dio života. Danas, u modernom dobu, kada su tehnologije postale dovoljno razvijene da više nikakav arhitektonski oblik ne predstavlja građevinski problem, ljudsko divljenje i poštovanje okreće se prošlosti i onim, nalik skromnim i jednostavnim, ručnim tvorevinama davnih neimara i umjetnika.

Sredinom XVI vijeka Barani su porijeklo svoga grada izvodili iz najstarijih vremena koja dosežu do junaka Trojanskog rata. Po legendi koja se u Baru prepričavala, grad su osnovali oni među Trojancima koji, zbog starosti i iznemoglosti, nijesu mogli dalje da traže svoje novo mjesto za život. [1]

Sa sigurnošću je utvrđeno da je ljudska civilizacija egzistirala na terenima Bara još u veoma davnoj prošlosti. Arheološki nalazi keramičkih fragmenata i životinjskih zuba govore nam o životu ljudi Starijeg neolita. Kopajući bunar u Barskom polju jedan mještanin je naišao na ostatke iz takozvane kulture Starijeg neolita Jadrana (oko 5000 g.p.n.e.). Šest fragmenata ovih nalaza su ostaci kućnog lepa, dok su ostali nalazi djelovi suda rađenog od gline ukrašeni tehnikom impresso cardium.[2]

Tokom neolita i rane bronze (oko 2000 g.p.n.e.) dolazi do mješanja prastanovnika ovog prostora sa novopridošlim indoevropskim stanovništvom, stepskim Ilirima. Pretpostavlja se da su se osim Ilira, na području Bara, u VI vijeku prije nove ere doseljavala grčka plemena. Iz perioda ilirske dominacije, uključujući i grčke uticaje, karakteristični ostaci su tumuli, mogile ili gomile, koji su se nalazili u okviru obujmnih zidina gradina ili na uzvišenjima. Tumuli su grobnice u kojima su se

[1] *Bar grad pod Rumijom*, Izbor, Bar, 1984, str. 9.
[2] *Pristan grad kojeg nema,* Bar, 2006, str. 19.

sahranjivali članovi vladarskih i uglednih porodica, a u njima se nalaze ostaci keramike i drugi predmeti koji svjedoče o kulturi Ilira. Iliri su u okolini Barskog polja gradili defanzivne gradine, čiji su se ostaci na nekim mjestima očuvali do današnjih dana. Na mjestu današnjeg Starog Bara egzistirala je najvjerovatnije centralna gradina regiona, jer su njene defanzivne osobine i veoma dobra preglednost omogućavale da kontroliše veliki dio Barskog polja.[3]

Sa sadašnjeg stepena istraženosti, vjeruje se da je u periodu od VI do III vijeka p.n.e. na ovom području postojalo ilirsko naselje sa emporionom, preko kojeg je ostvarivan kontakt sa grčkim moreplovcima. To dokazuju otkriveni komadići slikanih vaza, kao i hidroarheološki nalazi sa dna obale, među kojima se izdvaja veliki broj italo-grčkih amfora iz III v.p.n.e. Uz sve to kao prilog ide i rana interpolacija kulture masline.[4]

Sa geopolitičkog i regionalnog stanovišta naselje koje se počelo razvijati na prostoru Bara imalo je značaj pristaništa, odnosno mjesta u kojem će se ostvarivati kontakti i trgovina između grčkih moreplovaca i trgovaca sa autohtonim Ilirima. Barsko polje i njegova otvorenost prema moru vjerovatno su te stare stanovnike Bara inspirisali da tu počnu graditi utvrđenja. Osim toga Bar se nalazio na putu koji je spajao Skadar i Ulcinj sa Budvom, Kotorom i Risnom. Ako posmatramo raspored gradova duž jadranskog primorja zapazićemo da se gradska utvrđenja, još prije nove ere, formiraju na svakih 30-50 kilometara, odnosno svugdje gdje je bilo mogućnosti za izgradnju pristaništa koje u svom zaleđu ima neko polje kako bi se stanovništvo moglo baviti uporedno moreplovstvom, trgovinom i poljoprivredom. Antički brodovi koji su se kretali veoma sporo, zbog nemogućnosti da u to vrijeme plove noću (radi otežane navigacije) imali su potrebu čestog pristajanja u manja pristaništa. Tako je putovanje brodom iz grčkih luka ka gradovima na sjeveru Jadrana trajalo po nekoliko dana, jer bi se brodovi čim bi pala noć sidrili u najbliže pristanište. Dakle, obala Bara, u to vrijeme, bila je prepoznata kao vrijedna destinacija za izgradnju pristaništa, a pošto je tu postojalo i dosta poljoprivrednih površina, ovo mjesto je postalo privlačno za naseljavanje.

Rimljani se za ovaj prostor počinju interesovati u II vijeku p.n.e. kada, nakon pobjede nad Ilirima, uspostavljaju svoju vojnu upravu. Pretpostavlja se da se Bar, kao obnovljeni rimski kastel Antipargai, pominje u VI vijeku kod Prokopija. Prvi put ime grada se sa sigurnošću navodi u X vijeku, u spisku dračkih sufragana, kao Antibareos, a zatim kao d'Antibaris, jedan od kastela Drača kod cara Konstantina Porfirogenita u XI vijeku. U verziji našeg jezika, kao Bar, ovo ime se pojavljuje prvi put u

[3] Isto, str. 21.
[4] Isto, str. 26.

pisanim izvorima početkom XIII vijeka u Nemanjinoj biografiji koju je napisao Stefan Prvovjenčani.[5]

Slika br. 10: Antičke amfore iz lokaliteta Bigovica

Bar je u VIII vijeku postao episkopsko sjedište, koje je bilo potčinjeno Dračkoj arhiepiskopiji. Centralno naselje nalazilo se tada na prostoru Topolice i bilo je skoncentrisano oko Barskog trikonhosa koji je u to vrijeme pretvoren u katedralnu crkvu. U administrativnom i vojnom pogledu, poslije osnivanja dračke teme, sredinom IX vijeka, Bar je pripadao Draču, odnosno Vizantiji. Poslije upada Saracena 840. godine, koji su vjerovatno porušili grad Bar, Sloveni su ga počeli zaposjedati i obnavljati. Tražeći pogodnije, osobito bezbjednije mjesto za stolicu episkopije, Bar se iz plodne i široke ravnice premješta na hridinu uvučenu uz korito rijeke Bunar.

Najstarije naselje, koje su počeli graditi Sloveni, imalo je oblik uspravnog trougla, pružalo se između katedralne crkve, citadele i dvije ka-

[5] Željko Milović i Suljo Mustafić, *Knjiga o Baru*, J.P. Informativni centar Bar, 2001, str. 27.

Za Stari Bar do 1908. godine upotrebljavao se naziv Bar. Iz tog razloga, kada se govori o ranijoj istoriji, koristi se naziv Bar, koji označava prostor današnjeg Starog Bara.

pije – glavne i donje.[6] Ono je bilo izgrađeno po antičkoj urbanističkoj koncepciji, s trgom u sredini i ulicama pod pravim uglom. U urbanom pejzažu Bara iz njegove najranije faze jasno se ističu dvije cjeline – citadela i episkopski kompleks s katedralnom crkvom, jednom crkvicom, episkopskom kućom i prilično velikim trgom ispred ovih objekata.[7] Iz tog vremena potiču i polukružne kule na tada izgrađenom bedemu. Bedem je na vrhu imao zupce čija je funkcija bila da zaštite branitelje od strijela i kamenja koje bacaju napadači. Ispred gradskog bedema zasigurno su bili rovovi napunjeni vodom, što se vidi na kasnijim gravurama.[8] Izgradnja većih fortifikacija otpočela je u X vijeku.

U drugoj četvrtini XI vijeka, pod knezom Vojislavom dolazi do oslobođenja Zete od Vizantije, pri čemu je presudan momenat bila bitka kod Bara 1042. godine u kojoj je vizantijska vojska bila pobijeđena. Da bi se Duklja potpuno oslobodila presije Vizantije, sin Vojislavljev, knez Mihailo, traži i dobija kraljevsku krunu iz Rima 1077. godine i to je zvaničan početak nezavisnosti Dukljanske države. Na molbu Mihailovog sina, Bodina, 1089. godine papa ustoličava Barsku arhiepiskopiju. Do sada još uvijek nijesu pronađeni tragovi palata u kojima su povremeno boravili zetski kraljevi. Za primijetiti je da je u vrijeme dukljanske vladavine ovaj grad imao poseban regionalni značaj, on je izabran za sjedište arhiepiskopije što govori da je to bio velik, vojno moćan i kulturno značajan grad.

Koncepcija utvrđenog Bara u periodu Dukljanskog kraljevstva oslanja se na vizantijski odbrambeni sistem, ali se mora pretpostaviti da je zbog velikog značaja ovog grada, moralo doći do zidanja dodatnih utvrda i ojačavanja starih.[9] Oko 1142. godine Rim ukida Barsku nadbiskupiju, a osniva Dubrovačku, to se dogodilo zbog nove vizantijske presije, koja je uspjela da 1166. godine ponovo ovlada Barom. Vizantija je ovim krajem vladala do 1183. godine, kada je uslijedio prodor Stefana Nemanje, koji je najprije porušio primorske gradove, da bi uništio vizantijske i romanske uticaje, kao i da bi podstakao iseljavanje neslovenskog stanovništva. Tada je stradao i Bar, koji će nadalje skoro dva vijeka pripadati Raškoj državi.

Za vrijeme Nemanjića grad Bar se ekonomski razvija, a odbrambene zidine postaju znatnije. Nov urbanistički polet Bara poklapa se graditeljskom djelatnošću kraljice Jelene u Zeti, krajem XIII i početkom XIV vijeka. Tada je Bar proširen podgrađima, a u svom prvobitnom jezgru

[6] Pavle Mijović, *Iz kulturne prošlosti Bara*, Kulturni centar Bar, 1995, str. 35.

[7] Isto, str. 37.

[8] Mladen Zagarčanin, *Stari grad Bar vodič kroz vijekove*, Kulturni centar Bar, 2008, str. 34.

[9] Isto, str. 34.

ispunjen mnogim crkvenim, vlasteoskim i građanskim zgradama.[10] Katedralna crkva sv. Đorđa koja je bila s drvenom krovnom konstrukcijom, dobila je, u to vrijeme, gotičke rebraste svodove i visoku kulu-zvonik.[11] Kamen za gradnju građevinskih objekata, čisti jedri i sivi krečnjak, nalažen je i obrađivan u kamenolomima klisure koju je usjekla riječica Bunar. U nemanjićkom periodu Bar je bio značajan ekonomski centar u državi. Nemanjići su primorskim gradovma davali posebne povlastice jer su upavo ovi gradovi bili važan finansijski izvor za državu, a njihova veza sa Jadranom pružala im je važan geopolitički značaj.

Iz perioda Vizantijske i Dukljanske vladavine sačuvali su se, za sada, najstariji spomenici pismenosti Bara, a to su latinski epitafi (nadgrobni natpisi) koji su bili uzidani na crkvi sv. Đorđa. Zahvaljujući ranom otvaranju škola, upravo u Baru su nastala naša najstarija književna djela koja su sadržana u „Ljetopisu Popa Dukljanina" ili „Barskom rodoslovu". Ovo djelo je sastavljeno iz šest zasebnih cjelina, a komponovano je kao jedinstveno djelo koje je, pretpostavlja se, napisao barski nadbiskup u drugoj polovini XII vijeka. Pisac za sebe kaže da je Roman-Latin, a na latinski je djelo preveo sa „slovenskog pisma", što nam govori da je u to vrijeme, u Baru, uporedo sa latinskom postojala i staroslovenska književnost.

Poslije raspada Dušanove države, politička situacija se usložnjavala dinastičkim borbama između feudalaca. Balšići su tada postali nosioci vlasti na prostoru Bara. Balšići su započeli gradnju odbrambenog sistema kula-bedem.[12] Izgrađena je bila donžon kula usred glavnih vrata, koja je imala približno kvadratnu osnovu, širok otvor u prizemlju i debele zidove koji su nosili višespratnu konstrukciju.

Početkom XV vijeka kao pretendenti na teritoriju Bara javljaju se Mlečani. Oni su Bar prvo kratko držali od 1404-1412. godine, a zatim od 1443-1571. godine.[13] Mletačka je nastojala da ovlada većim lučkim gradovima na Jadranu, kako bi oni postali njeni trgovački centri u kojima će se odvijati trgovina sa stanovništvom iz zaleđa, odnosno unutrašnjosti Balkanskog poluostrva. Gradovi koji nijesu bili pod njihovom kontrolom predstavljali su konkurente, naročito kada je u pitanju prodaja soli. Mlečani su shvatali koliki je geopolitički i regionalni značaj grada Bara, jer je on imao uticaj na čitavu oblast od Kotora do Skadra. Nakon ovladavanja gradom Mlečani su, da bi privoljeli građane, Baru dali privilegije i usmjerili se ka njegovom daljem razvoju, naročito dograđivajući odbram-

[10] Pavle Mijović, *Iz kulturne prošlosti Bara*, Kulturni centar Bar, 1995, str. 42.

[11] Isto, str. 42.

[12] Željko Milović i Suljo Mustafić, *Knjiga o Baru*, J.P. Informativni centar Bar, 2001, str. 34.

[13] Isto, str. 29.

bene zidove tvrđave, kao i gradeći mnoge objekte unutar nje. U to vrijeme su Mlečani imali cio sistem utvrđenih gradova duž Jadrana, koji su postali značajni trgovački centri. Tako je i Bar u vrijeme Mlečana postao jak trgovački grad.

Do dolaska Turaka u gradu je postojao veliki broj crkava, po nekim izvorima, unutar zidina bilo je dvadesetak crkava od kojih se posebno izdvajaju katedralna crkva sv. Đorđa, crkva sv. Nikole i crkva sv. Venerande. Mlečani su umjesto odbrane iz starog burga s visokim kulama uveli nov sistem odbrane iz prizemlja, što je bilo posljedica prijelaza sa hladnog na vatreno naoružanje. Citadela Tatarovica, onakva kakva se sada može vidjeti, je snažan vojno odbrambeni punkt koji je nastao najvećim dijelom na početku mletačke vladavine. Citadela je imala funkciju odbrane sjevernog ugla grada i u njoj je bio smješten vojni garnizon sa zatvorima, kućama za posadu i cistijernama za vodu.

Slika br. 11: Izgled grada Bara u vremenu Mlatačke uprave

Osmanlije su Bar zauzeli 1571. godine, ukinuli njegovu samoupravu i pripojili ga Skadarskom sandžaku. Za Osmanlije grad Bar je predstavljao, u regionalnom smislu važnu stratešku tačku. Preko barskog područja Osmanlije su lakše mogli planirati napade na Budvu i Kotor. Nakon što su izgubili Herceg Novi i Risan (krajem XVII vijeka), za Osmanlije Bar

postaje posljednja luka na zapadnu, na ovom dijelu Jadranskog primorja. U to vrijeme Bar se razvija kao odbrambeni granični grad, najprije prema Mletačkoj, a kasnije prema Austriji. Zbog toga će Osmanlije veliku pažnju posvetiti izgradnji odbrambenih fortifikacija.

S obzirom na zastarjelost zidina, Osmanlije su izveli opsežne reparacione radove na postojećim fortifikacijama, značajno ih dograđujući. U arhitektonskom pogledu Bar tada počinje da mijenja svoj izgled. Na stare zgrade romansko-gotskog stila, koje su bile dijelom sačuvane, kalemljene su forme orijentalno-balkanskog tipa. Dvije najreprezentativnije crkve bile su s vremenom preobražene u džamije, to su crkva sv. Marka krajem XVI vijeka i crkva sv. Đorđa početkom XVIII vijeka. Osim ovih u gradu je postojala još jedna džamija zvana Sultan Selimova, koju su Osmanlije izgradili odmah nakon zauzimanja grada.

Izvan gradskih zidina u neposrednoj blizini, nalaze se još dvije stare džamije, Omerbašića i Škanjevića džamija. Osmanlije su obnovili okolna naselja Brbot, Podgrad, Gretvu i obrazovali mahale zanatlija i sitnih trgovaca.

U vrijeme osmanske vladavine grad je dobio mnoge javne objekte koji su bili poznati kao vakufi. To su prije svega vodovod, sa specifičnim visećim akvaduktom, zatim kanalizacija, sat-kula, gradsko kupatilo, kaldrme i drugo.

Turci su veliki značaj pridavali vodi, koja im je bila neophodna ne samo za piće već i za molitvu. Voda je, početkom XVII vijeka, kaptirana iznad sela Turčini na oko 4 kilometra od grada i sprovedena je keramičkim cijevima do rezervoara unutar tvrđave.[14] Viseći akvadukt obezbjeđuje ulazak vode u najvisočiji dio gradske tvrđave, on predstavlja jedinstven takav objekat u Crnoj Gori. Njegovo pružanje nije pravolinijsko već izlomljeno, tako da je prilagođen konfiguraciji terena. Konstrukcija mu se sastoji od sedamnaest većih lukova različitih raspona, koji se oslanjaju na isto toliko masivnih stubaca. Voda se skladištila u velikoj gradskoj kamenoj cistijerni, odakle je glinenim cijevima sprovođena do manjih cistijerni koje su se nalazile u okviru većih kuća, česama, hamama i drugih javnih objekata.

Osmanlije su imali običaj da na prometnim mjestima grade javne česme, takvih česama je u Starom Baru bilo pet, jedna u tvrđavi i četiri u naseljima oko tvrđave.[15] U to vrijeme rješen je problem odstranjivanja otpadnih voda iz grada. Kanalizaciona mreža prilagođena je terenu, ona je pratila prirodan pad, ali gotovo nikada nije prolazila ispod već

[14] Željko Milović i Suljo Mustafić, *Knjiga o Baru*, J.P. Informativni centar Bar, 2001, str. 37.

[15] Isto, str. 37.

izgrađenih objakata.[16] Sva nečista voda izlivala se u potok koji teče ispod grada i dalje njime oticala u rijeku Rikavac.

Danas se u tvrđavi nalazi hamam koji je izgrađen u periodu Osmanske uprave. Osnova hamama je kvadratnog oblika, a krov je u obliku kupole koja je zasvedena trompama. Na zidovima kupole nalaze se brojni otvori za cirkulaciju vazduha i zbog dnevne svjetlosti. Kroz zidove hamama su sprovedene keramičke cijevi za dovod tople vode. Ispod poda je formiran hipokaust od niza stubaca i sa jednim otvorom. Ovaj hamam predstavlja posebnu zanimljivost jer nam približava i objašnjava dio svakodnevnog života stanovništva tadašnjeg vremena.

Sat-kula koju su Osmanlije izgradili na osnovama stare kule, ima kvadratnu bazu i najvisočiji je objekat u gradu. Svojim monumentalnim izgledom, ova kula koja i danas upozorava na vrijeme, nameće se svakom posjetiocu Staroga grada.

Da bi riješili problem atmosferskih voda na ulicama, koje bi se, kada je padala obimnija kiša, pretvarale u blato, a kada bi ih sunce osušilo bile su pune prašine, Osmanlije su pravili kaldrme. Pravili su ih od finih riječnih oblutaka, uglavnom stepeničaste i sa pragovima i kanalima za usmjeravanje vode. Tako su sve ulice unutar grada i glavne ulice izvan grada bile uredno kaldrmisane. Tragovi ovih kaldrmi sačuvali su se na nekim mjestima i do danas. Gornja čaršijska ulica bila je pokrivena izuzetno lijepom i širokom, stepeničastom kaldrmom, čiji se djelovi sada mogu vidjeti na užem djelu ulice, uz same zidine grada. Nedavno urađena rekonstukcija kaldrme, prilagođena savremenim saobraćajnim sredstvima, uglavnom nije ispunila svoju funkciju i u estetskom smislu predstavlja devastaciju ambijentalnih vrijednosti.

Kada je u pitanju pismenost i školstvo u osmanskom periodu, ono se sa slovenskog usmjerava ka turskom, arapskom i persijskom jeziku. Turski jezik se koristio u administraciji i politici, arapski je bio jezik vjere i nauke, a persijski, jezik poezije. U školama osnovnim i srednjim (mektebi i medrese) učili su se najviše vjerski predmeti.

U gradu su postojale biblioteke sa literaturom na turskom jeziku. U arhivi Odbora Islamske zajednice Bara, iz tog vremena, sačuvalo se do danas 250 knjiga i 26 vrijednih rukopisa.[17]

[16] Isto, str. 38.

[17] Adem Mustafić, *Tragovi Osmanlija u Baru*, Diplomski rad, Fakultet za islamske studije u Novom Pazaru, 2008, str.22.

Slika br. 12: Izgled istočnog dijela grada prije 1877. godine

U ratu 1876-1878 godine kojeg je Crna Gora vodila sa Osmanskim carstvom, posebnu pažnju posvetila je gradu Baru. Za Crnu Goru Bar je predstavljao jedinu luku koju je ona u tom periodu mogla da povrati kao izlazak na Jadransko more. Crnogorci su ulagali veliki trud da Bar nakon više vjekova bude vraćen Crnoj Gori. Na Berlinskom kongresu (1878. godine) izvršena je promjena teritorijalnih posjeda i uticaja na Balkanu. Crnoj Gori su priznate nezavisnost i tekovine rata. Tako je Crna Gora poslije vjekovne blokade dobila izlaz na more. Jasno je kakav je regionalni značaj grad Bar imao u crnogorskoj državi, s obzirom da je bio jedina luka. Osim Bara, Crna Gora je imala i Ulcinj, koji je takođe na moru, ali ovaj grad nije imao veću luku, a ni položaj kao grad Bar.

Odmah na početku crnogorske uprave starobarska tvrđava je zatvorena, a život se preselio na prostor izvan zidina grada u okolna naselja Starog Bara, dok je tvrđava postala skladište vojne municije. Nesrećnim slučajevima (pretpostavlja se od udara gromova) u tvrđavi su se dogodile dvije katastrofalne eksplozije, 1881. i 1912. godine, koje su donijele veliku materijalnu štetu, uništile su preostale zgrade i srušile i onako ruinirane objekte u tvrđavi.

Novom gradu Baru, koji se počeo graditi na dotadašnjem pristaništu (Pristanu) položen je kamen-temeljac 1908. godine. U temelj novog grada uzidan je pergament sa Kneževim potpisom. Poslije izgradnje nove luke i centra grada na Pristanu, Stari Bar doživljava stagnaciju u razvoju i sve više gubi svoj značaj.

Grad Bar je u sklopu Crne Gore počeo naglo ekonomski da se razvija. Bar se saobraćajno povezuje kolskim putevina: Bar-Virpazar (1888), Virpazar-Rijeka Crnojevića (1905) i Bar-Ulcinj (1906). Godine 1885. podignut je knežev dvorac na Topolici. Gradsko stanovništvo se u Baru uglavnom bavilo trgovinom i zanatstvom. Osim toga razvijalo se pomorstvo, zemljoradnja, stočarstvo i posebno maslinarstvo. Crnogorska država usmjerila je u velikoj mjeri svoj izvoz upravo preko luke Bar. Trgovačkim ugovorom sklopljenim sa Engleskom 1882. godine sugerisan je izvoz preko Bara za Englesku i druge zemlje.[18] Pod crnogorskom zastavom plovilo je 1881. godine osamdeset osam većih i manjih brodova. U Baru je 1888. godine podignuta fabrika sapuna, gdje se vršila prerada maslinovog ulja, a od 1902. godine otpočela je rad Prva povlašćena fabrika sapuna i svijeća. Od 1901. godine otpočinju i detaljniji radovi na istraživanju rudnih bogatstava u okolini Bara. Crna Gora je 1904. godine sklopila ugovor sa pronalazačem telegrafije, Markonijem, na osnovu koga je te godine uspostavljena međunarodna telegrafska linija Bar-Bari, između Crne Gore i Italije.[19] Početkom XX vijeka u Crnu Goru je počeo da prodire italijanski kapital. Italijani su otkupili koncesije za eksploataciju monopola duvana. U Baru je Zgrada monopola duvana podignuta 1904. godine. Ugovorom iz 1906. godine osnovano je, sa italijanskim kapitalom, preduzeće Barsko društvo za eksploataciju barskog pristaništa, izgradnju željezničke pruge uskog kolosjeka Bar-Virpazar i za plovidbu na Skadarskom jezeru. Saobraćaj na pruzi Bar-Virpazar počeo se odvijati 1908. godine.[20] Radovi na izgradnji barskog pristaništa počeli su 1905. godine, Italijani su koncesijom dobili pravo ubiranja svih prihoda od lučkih taksi.

Dakle, krajem XIX i početkom XX vijeka Bar postaje izuzetno važan grad u crnogorskoj državi. Sa regionalnog stanovišta on, kao luka, povezuje Crnu Goru sa zemljama na Jadranu i Mediteranu, a najviše sa Italijom. Unutar države Bar predstavlja regionalni centar za južni, odnosno primorski dio države, koji se saobraćajno (pruga i drumovi) povezuje sa gravitirajućim prostorom. Stari Bar u svemu tome još uvijek, iako već

[18] *Beograd-Bar*, DUGA, Beograd, 1972, str. 575.

[19] Željko Milović i Suljo Mustafić, *Knjiga o Baru*, J.P. Informativni centar Bar, 2001, str. 30.

[20] Isro, str. 30.

kao stari centar, zauzima značajno mjesto, zbog svoje blizine luci, i zbog skoncentrisanosti gradskih institucija u njemu.

Od 1918. godine Bar je u sklopu kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, u kojoj ostaje sve do II svjetskog rata. U kraljevini grad Bar je jedno vrijeme bio sjedište okruga barskog, a kasnije i sreza. Međutim, u periodu kraljevine Bar je skoro tokom cijelog vremena ostao na istom nivou razvitka kojeg je imao u crnogorskoj državi.[21] U teritorijalno velikoj državi Bar je izgubio značaj i predstavljao je jedan od manjih gradova. Luka u Baru nije mogla konkurisati sa velikim lukama na hrvatskom primorju, iako je njen položaj bio povoljniji.

U Baru je u vrijeme kraljevine SHS postojalo nekoliko većih mlinova za masline, a 1927. godine počela je rad Industrija maslinovog ulja braće Marić. Početkom tridesetih godina, zalaganjem i autoritetom nadbiskupa barskog, dr Nikole Dobrečića kod Henrika Forda u Americi, očekivala se izgradnja fabrike „Ford“ upravo u Baru. Ipak do realizacije ovog projekta nikada nije došlo. Od školskih ustanova 1921. godine otvorena je u Baru prva niža gimnazija, a nešto kasnije i niža poljoprivredna škola.

U periodu poslije II svjetskog rata, Opština Bar je u sklopu socijalističke Jugoslavije. Od tada Bar bilježi stalan rast broja stanovnika. Izuzetno važan faktor u urbanom razvitku grada Bara ponovo postaje njegova luka. Još se iz ekspertiza ruskog i francuskog inženjera iz 1909. godine može zaključiti da „luka Bar ima sve uslove koji se zahtijevaju od jednog velikog svjetskog pristaništa“.[22] Godine 1950. stručnjaci su izradili elaborat o izgradnji glavnih luka u Jugoslaviji, ovim planom je bilo predviđeno da Bar bude, po veličini prometa, druga jugoslovenska luka, poslije Rijeke. Opsežnim radovima koje je socijalistička Jugoslavija sprovodila u luci Bar, izgrađena je u nekoliko faza velika luka koja je imala kapacitet 5 miliona tona godišnjeg pretovara. Detaljnim analizama položaja ustanovljeno je da luka Bar ima najpovoljniji položaj u državi za izgradnju velikog pristaništa. Iz tog razloga donijeta je odluka da se Bar sa unutrašnjošću države poveže željezničkom prugom, jer se na taj način ostvaruje relativno kratka i povoljna veza između Beograda i Jadranskog mora. Prema tome Bar je u socijalističkoj Jugoslaviji počeo da vraća svoj raniji regionalni i ekonomski značaj, odnosno on postaje saobraćajno čvorište u kojem se uvezuju lučki, željeznički i drumski saobraćaj.

Period šezdesetih godina u Baru predstavlja najambicioznije vrijeme graditeljske društvene i privatne aktivnosti. Ipak, prostor Starog Bara, u srećnoj okolnosti, tada neinteresantan za turizam, bio je pošteđen od arhitektonske i ambijentalne degradacije. Razorni zemljotresi koji su se do-

[21] *Beograd-Bar*, DUGA, Beograd, 1972, str, 579.
[22] Isto str, 595.

godili 1968. i 1979. godine nanijeli su velike materijalne gubitke Starom Baru. Naročito je zemljotres 1979. godine uzrokovao tešku katastrofu u kojoj je svaki objekat bio srušen ili doveden u neupotrebljivo stanje. Nakon ovog zemljotresa izgled tvrđave je potpuno izobličen u kome su se veoma teško mogli naslutiti oblici objekata. Zemljotres je uslovio intenziviranje emigracionih procesa, prema centru grada. Domaćinstva su napuštala svoje porušene domove i naseljavala se, u stambenim zgradama, u naselju Topolica.

Osamdesetih godina pristupilo se izradi planske dokumentacije za revitalizaciju Starog Bara i tvrđave. Urađen je Detaljni urbanistički plan i urbanistički projekat. Otpočelo se sa rasčišćavanjem tvrđave i rekonstrukcijom nekoliko objekata unutar nje. Uglavnom su rekonstruisani vjerski objekti, a od ostalih izgrađena je ljetnja pozornica i restaurirani su satkula, amam i akvadukt, kao i zgrada carinarnice. Zbog nedostatka sredstava ovi radovi su obustavljeni, njihov nastavak očekuje se u budućem periodu. Današnja shvatanja u turističkoj privredi i u oblasti zaštite i valorizacije istorijskog nasljeđa, sa aspekta ambijentalnih vrijednosti, pružaju šansu da se ovaj prostor adekvatno rekonstruiše kako bi, zatim uz „aktivnu zaštitu“ bio iskorišćen u svrhe turističke privrede.

Poznavanje prošlosti Starog Bara, odnosno njegovih razvojnih procesa, u socijalnom, ekonomskom, kulturnom i prostornom smislu, omogućava nam da upoznamo njegov cjelokupni život, ili faktore njegove prostorne evolucije i faktore njegove prostorne revolucije. Svaki fragment prošlosti kojeg je vrijeme sačuvalo treba iskoristiti da se niti vremena uvežu u jedinstven progresivni sistem. Sve različite kulture i civilizacije koje su egzistirale u Baru, odnosno Starom Baru nesumnjivo su dio njegove sadašnjosti. Sve pozitivne elemente treba iskoristiti u svrhu društvenog, ekonomskog i prostornog razvoja.

Prema važećoj zakonskoj regulativi, kulturno nasljeđe u Baru čine 33 arheoloških, istorijskih, arhitektonskih, umjetničkih, graditeljskih, etnoloških i tehničkih spomenika kulture. U prvu kategoriju spadaju spomenici kulture od izuzetnog značaja, spomenici upisani u Listu svjetske kulturne baštine, takvih je u Baru samo jedan, a to je upravo tvrđava u Starom Baru. U drugu kategoriju, koju čine spomenici od velikog značaja, svrstano je 13 spomenika, ove kategorije spomenika nema u Starom Baru. Trećoj kategoriji, gdje su spomenici od lokalnog značaja, pripisano je 18 spomenika, od toga se u Starom Baru nalaze dva: Čaršija sa podgrađem oko bedema (XV-XIX v) i Omerbašića džamija (XVII v.).

Tvrđava Starog Bara, koja ima površinu od 4 hektara, smatra se za jedan od najvrijednijih objekata tog tipa na istočnom Jadranu. Ovaj krupni spomenik neprocjenjive vrijednosti revitalizacijom i obnovom treba da postane veliki muzej graditeljske baštine hiljadugodišnje istorije Bara.

U genezi tvrđave identifikovano je više razvojnih faza. Širenje tvrđave prouzrokovale su potrebe za stambenim prostorom. Najveće proširenje tvrđava je doživjela sa svoje sjeverozapadne strane, gdje su zidine najmoćnije zbog lake pristupačnosti. Sistem fortifikacija tvrđave, koji se sa takvom grandioznošću ne može pronaći do Dubrovnika, treba štititi i očuvati u zatečenom stanju. Unutar tvrđave arheološkim istraživanjima ustanovljeno je oko 250 objekata raznih vrsta i namjena.[23] U tvrđavi je postojao veliki broj sakralnih objekata i nekoliko zanimljivih objekata profane arhitekture. Cijelu unutrašnjost odlikuju međustilovi, u njoj se ukrštaju arabeska i renesansna voluta, saracenski i gotički prelomljeni luk, turska kaldrma i primorski pločnik, kubeta crkava i minareta džamija.[24] Iako na ulicama ovog grada više nema života, na svakom koraku se osjeća da je on nekada tu bujao, mediteranski otvoreno i orijentalno intimno. Jedan dio objekata koji su procijenjeni kao najznačajniji, obnovljeni su.

Unutrašnjost tvrđave treba veoma pažljivo rekonstruisati, potrebno je da projekat rekonstrukcije i restauracije objekata napravi tim eksperata za mediteransku i orijentalnu arhitekturu i kulturu. Osim toga, prije bilo kakve intervencije u cilju rekonstrukcije, potrebno je izvršiti i definitivna arheološka istraživanja na prostoru objekta koji se rekonstruiše. Fasade svih objekata u tvrđavi moraju biti urađene korišćenjem kamena. Tvrđava je tokom cijele svoje istorije bila pretežno mediteranskog karaktera. Takav stil izgradnje nije se promijenio ni u periodima Nemanjića i Osmanlija, ipak grad je u tim periodima poprimao izvjesne karakteristike orijentalnog graditeljstva, tako da je nastala specifična mješavina mediteranskog i orijentalnog stila, ali sa dominacijom mediteranskog. U selekciji objekata koji se rekonstruišu treba pratiti hronologiju, značaj i funkciju objekata. Ali se nikako ne smije vršiti obnova objekata samo jednog perioda, već reprezentativni i značajni objekti iz svih perioda istorije grada treba da budu obnovljeni. Najvažniji objekti koji su djelimično rekonstruisani su: Palata iz venecijanskog perioda, kojoj je predviđena funkcija umjetničke galerije; crkva sv. Venerande koja je predviđena za odvijanje predstava i koncerata i Episkopska palata. Najatraktivniji objekat koji zahtijeva konzervaciju i rekonstrukciju je Kneževa palata, koja bi trebala da posluži u muzejske svrhe.

Prije par godina postavljene su osnovne vodovodne i elektro instalacije unutar tvrđave, što omogućava lakšu dalju obnovu i restauraciju. Objekte u gradu treba obnavljati pružajući im staru ili novu funkciju.

[23] Generalni Urbanistički Plan Bara 2020, Bar – Beograd, 2007, str, 122.

[24] Prostorni Plan Republike i Generalni Planovi gradskih naselja SR Crne Gore, Zaštita spomenika kulture Bara, Beograd, 1983, str. 21.

Objekti koji se za sada ne mogu obnoviti, trebaju biti organizovani u obliku arheološkog parka. Arheološka istraživanja potrebno je intenzivirati, a neke arheološke lokalitete unutar tvrđave osposobiti za turističku namjenu.

Osnovno što bi grad trebao da posjeduje je jedan centar za istraživanje i prezentaciju, koji bi se nalazio u sklopu arheološko-etnografskog muzeja. U ovom objektu potrebno je opremiti modernu labaratoriju i arheološku radionicu u kojima bi se vršile analize pronađenih materijalnih ostataka i njihova konzervacija, zatim jedan izložbeni prostor u kojem bi se nalazila bogata stalna zbirka arheoloških nalaza sa tumačem. Tvrđava u Starom Baru, sa svojom površinom od 4 ha je jedan od najvećih arheoloških depozita srednjovjekovne arheologije Balkana. Još 70% njenih arheoloških potencijala su neistraženi, polovina postojećih objekata nije konzervirana. Prema tome potrebno je sprovesti sistematska istraživanja, jer se na prostoru tvrđave mogu očekivati nalazi ilirskog, rimskog, ranovizantijskog, kasnovizantijskog, venecijanskog i turskog perioda. Arheološka istraživanja zbog svoje postupnosti trebala bi se vršiti još narednih sto godina. Zbog olakšanja u istraživačkom poslu, trebalo bi da unutar tvrđave u sklopu istraživačkog centra postoje smještajni kapaciteti, koji bi služili za potrebe istraživača i studenata volontera.

Bogati arheološko-etnografski muzej sa arheološkom i istorijskom zbirkom eksponata, takođe bi predstavljao posebnu privlačnost. Sadržaj muzeja mogao bi biti izložen u nizu pažljivo odabranih objekata u centralnom dijelu grada. Svaki objekat predstavljao bi svojevrstan artefakt određenog vremena, odnosno to bi bile kuće, rekonstruisane u autentičnim arhitektonskim stilovima, sa sadržajima u duhu vremena koje predstavljaju. Na taj način obnovljene bi bile stambene zgrade iz vizantijskog, dukljanskog, nemanjićkog, balšićkog, mletačkog i osmanskog perioda uprave gradom, kao i one iz XX vijeka, koje predstavljaju upravo sintezu svih prethodnih stilova.

Gradu nedostaju i ugostiteljski objekti koji bi posjetiocima, naročito u ljetnjem periodu, omogućili predah i osvježenje.[25] Lokaciju ovih objekata treba požljivo odabrati, jer se nipošto ne bi smjela ugroziti atmosfera mira i tišine koja prosto inspiriše da se imaginarnom predstavom zamišljaju davno minula vremena. Možda je najadekvatnije da se iza ulaza, unutar grada, napravi jedan popločani trg koji će voditi do carinarnice i još jednog objekta u kojima bi se mogla smjestiti prva stanica muzeja. Na ulazu u trg treba locirati jedan manji objekat za prodaju ulaznica i reklamnog materijala, suvenira, pisanih vodiča, literature idt. Sa desne

[25] Prostorni Plan Republike i Generalni Planovi gradskih naselja SR Crne Gore, Zaštita spomenika kulture Bara, Beograd, 1983, str. 44.

strane trga, prema jugu uz zidine grada vrijedno bi bilo locirati dva ugostiteljska objekta, tipa restorana, sa terasama na uzdignutom platou koji se paralelno pruža sa Gornjom ulicom i sa kojeg je moguće kroz otvore na zidinama posmatrati dešavanja izvan tvrđave. Poželjno je da restorani budu sa etno-enterijerom, a da se njihov eksterijer i fasada uklapaju u stil i ambijent tvrđave.

Tvrđava posjeduje jedan pozorišno-scenski prostor koji ima oblik amfiteatra i koristi se kao ljetnja pozornica. Ovaj objekat, iako umetnut u okolni ambijent, ima veliki značaj za promovisanje i kulturno oživljavanje grada. Postoje i mnoga druga mjesta koja se, zbog svoje neobične atmofsere, mogu koristiti kao manji scenski prostori, ali sa pokretnim inventarom. Takva mjesta su trg ispred crkve sv. Jovana, plato untar citadele, kao i slobodan plato u blizini Londže, odnosno crkve sv. Đorđa.

U gradu je 2009. godine urađena moderna iluminacija zidina i objekata kao i osvjetljavanje šetačke staze. Ovim je omogućena noćna prezentacija i šetnja koja pruža nesvakidašnji doživljaj i opuštanje, a pored svega cio prostor, kako unutar tako i u okolini zidina, dobio je neobično prijatan ambijent. Ono što ipak nedostaje je bezbjednost za šetače i posjetioce. Tvrđava mora da bude bezbjedna, odnosno da su svi objekti zaštićeni od mogućeg obrušavanja, da su šetačke trase jasno obilježene i da na rizičnim i strmim terenima postoje metalne ili drvene ograde.

Osunčanost tvrđave i njene izrazito južne orijentacije čine njen prostor svijetlim, prozračnim i prijatnim za boravak. Da bi se upotpunila mediteranska atmosfera unutar zidina treba sprovesti diskretno ozelenjavanje prostora. Preporučuje se da to budu nenametljive autohtone vrste biljaka koje će pružiti svježinu i hlad i koje će se najbolje estetski integrisati u ambijent tvrđave.

Ovakvim tretmanom, kojim se preferira uvođenje, odnosno povratak funkcija u tvrđavu i kulturnim i turističkim oživljavanjem, cio spomenički kompleks dobio bi veliki značaj koji mu svakako i pripada.

Izvan tvrđave, na prostoru MZ Stari Bar nalazi se još arheološkog i istorijskog nasljeđa. U neposrednoj okolini tvrđave treba očekivati arheološke nalaze još iz perioda Ilira. U naselju Bartula postoje ilirske mogile, u mjestu Mirovica pronađeni su grobovi iz rimskog perioda. Pretpostavlja se da je u okolini mjesta Mirovica postojalo antičko selo. Postoje implikacije da je tu postojala rimska vila rustika. U okolnim naseljima takođe je evidentan veliki broj crkvišta iz različitih perioda. Veoma zanimljiva, sa dosta očuvanim fundamentima i djelimično očuvanim zidovima, iz XIII vijeka su crkvišta u selima Turčini i Menke. Sve ove lokalitete treba zaštititi i sprovesti detaljnu arheološku analizu, a zatim ih pripremiti za kulturnu i turističku valorizaciju.

U Starom Baru ispred današnje zgrade maslinarskog muzeja, nalazi se neobičan spomenik iz 1881. godine. U ovaj spomenik su u obliku svojevrsnog mozaika uzidani kameni fragmenti iz različitih perioda istorije grada Bara. S obzirom da se nalazi na ulazu u starobarsku čaršiju, potrebno ga je turistički valorizovati. U prvom redu neophodan je tumač spomenika, jer je ovaj spomenik izuzetno kompleksan i predstavlja kako arheološku, tako i istorijsku, umjetničku, kulturnu i religijsku vrijednost.

Cijelo područje u okolini tvrđave mora imati poseban tretman zaštite. Ni u kom slučaju ne smije se zaobići važnost neposredne okoline tvrđave, naročito u smislu očuvanja ambijenta i sprečavanja neskladnog razvoja koji bi vizuelno ugrozio samu tvrđavu i karakter područja.

Još u srednjem vijeku u neposrednoj okolini tvrđave, odnosno u starobarskoj čaršiji, odvijao se dio života koji je bio povezan sa onim unutar tvrđave. Tu su svoje mjesto, u tim davnim vremenima, našli mnogi sakralni, javni, ekonomski, stambeni i drugi objekti. Ova varoš je, iako su nekontrolisana gradnja, prepravke i adaptacije donekle izmjenile njen izgled, do današnjih dana zadržala balkansko-orijentalni izgled. Ona i sada ima trgovačko-zanatski i ugostiteljski karakter koji joj pruža atmosferu tradicionalnog pazara i čaršije, a time i privlačnost za turizam i druge namjene poput kulture, rekreacije, umjetnosti, šetnje i slobodnog vremena.[26]

Od trga na kome se u određenim danima (petak) odvija pazar, pruža se prema sjeveru donekle zakrivljena čaršijska ulica. U ovoj ulici dominiraju ugostiteljske djelatnosti. Ulica je pokrivena neadekvatnom kaldrmom, izgrađenom od neautohtonog materijala i oblika koji se ne uklapa u izvorni ambijent. Objekti su sa istočne strane bez spratova, mada poneki odstupaju, što se ne bi smjelo dopuštati, jer višespratnost zatvara pogled prema gradu. Sa zapadne strane objekti uglavnom imaju prizemlje i jedan sprat, što predstavlja izvorni izgled. Neki objekti u ovoj ulici građeni su ili adaptirani neplanski, pa njihove fasade odudaraju od autohtonog ambijenta, što se mora ispraviti.

Stil izgradnje u čaršijskoj ulici različit je u odnosu na onaj koji se primjenjivao unutar tvrđave. Dok je tvrđava dominantno građena mediteranskim stilom sa kamenim fasadama, dotle je čaršija koja se razvila u periodu osmanske uprave, izgrađena u orijentalnom stilu. Kako bi se sačuvalo bogatstvo stilova i sinteza mediteranskog i orijentalnog, najveći dio čaršije treba rekonstruisati u orijentalnom stilu, naročito čaršijsku ulicu i zanatski centar. Međutim, orijentalni stil u Starom Baru znatno se razlikuje od istog u kontinentalnim prostorima. U Starom Baru se orijen-

[26] Prostorni Plan Republike i Generalni Planovi gradskih naselja SR Crne Gore, Zaštita spomenika kulture Bara, Beograd, 1983, str. 47.

talni stil uklopio sa mediteranskim, odnosno skoro sve raskošnije građevine građene su sa kamenim fasadama. Tako se tu srijeću kameni minareti, kamenom obložene džamije i mnogi drugi društveni i stambeni objekti. Specifičnosti orijentalnog stila je u rasporedu ulica i u funkcionalnom rasporedu objekata. Dakle, najadekvatniji izbor u cilju restauracije cijelog područja je selektivno uklapanje mediteranskog i orijentalnog stila izgradnje.

Prilikom restauracije objekata u čaršijskoj ulici važno je slijediti sljedeća pravila: da se uglavnom zadrže pređašnje dimenzije objekata i da su svi objekti sličnih spoljnih karakteristika; boje na fasadama objekata treba da budu tamnijeg tona, bez šarenila, a okviri svijetlog tona, tonalitet cijele ulice treba da bude homogen; sve pragove i okvire koji se grade od kamena izvesti od bijelog kamena otpornog na habanje; konstrukcije svih vrata i prozora, koji treba da budu jednostavnog pravougaonog oblika, napraviti od kvalitetne drvene građe pretežno u natur obradi, strogo izbjegavati eloksiranu bravariju i sl.; šarke, zasune i kvake na vratima i prozorima vrijedi izvesti kovačkim okovom; krovne ravni objekata prekriti ćeramidom koja će svugdje biti približno istih kalupa i dimenzija; reklamne table uraditi od drvene konstrukcije; ulično osvjetljenje, kao i osvjetljenje objekata treba da bude jednotono i bez blještavila, najbolje je postaviti električne fenjerluke.[27]

Sa istočne strane ulice, iza prve linije objekata, na nešto nižem platou smješten je niz nepravilno i neuredno raspoređenih stambenih objekata. Neke od ovih građevina, koje su potpuno izmijenile nekadašnji izgled, naliježu na same zidine tvrđave zaklanjajući pogled prema njoj. Ovi objekti nijesu adaptirani izgledu ambijenta, njihovi gabiriti su neujednačeni i uvećani. Ovo se desilo bespravnom izgradnjom, jer niko, shodno zakonskim okvirima o zaštiti tvrđave kao spomenika prve kategorije, nije mogao izdati građevinsku dozvolu za gradnju i nadogradnju ovih objekata. Prema tome država, odnosno lokalna uprava dužna je da iznađe rješenje za svoje propuste, ali devastacija zidina mora biti uklonjena.

Ovaj prostor treba da bude pod strogom zaštitom po standardima koje propisuje država i nadležne institucije Evropske unije. Objekti koji su smješteni na najnižoj kvoti platoa zbog svog degradiranog oblika i suviše izmijenjenog izgleda moraju biti iz temelja obnovljeni. Ovom prostoru, koji je vremenom pretvoren u stambeni, treba vratiti nekadašnju funkciju, odnosno urediti ga kao zanatski centar. Svi ručni zanati i proizvodnje koji su u posljednje vrijeme napušteni mogu se ponovo aktivirati ako im se obezbijedi adekvatna turistička valorizacija. Plato ispod sa-

[27] Ideje su apstrahovane iz Detaljnog Urbanističkog Plana za Stari Bar iz 1986. godine.

mih zidina, uz odgovarajuće arhitektonske mjere, sa ekonomskom motivacijom, može postati nalik poznatim orijentalnim zanatskim četvrtima koje svojom tradicionalnošću privlače brojne turiste, kako one sa naših, tako i one iz širih evropskih prostora. Da se ne bi uzrokovale demografske promjene, odnosno iseljavanje stanovništva, shodno tome da će stambena funkcija biti uklonjena, treba obezbijediti rekompenzaciju za ustupanje prostora dodjeljivanjem nove lokacije u okviru Mjesne zajednice. Najpogodnije mjesto za izgradnju stambenih objekata u kojima bi se nastanilo pomenuto stanovništvo je prostor jugozapadno od čaršije, odnosno u takozvanom naselju „Barake". Optimalno rješenje je da se izgradi zgrada niske spratnosti čiji bi stanovi nadomjestili ustupanje prostora u Mahali.

Sjeverozapadno od čaršijske ulice nalazi se manji kvart koji se naziva Gornja Mahala. Na platou Gornje Mahale sada se nalaze stambeni objekti koji umnogome devastiraju cijelokupni ambijent podgrađa, pružajući utisak nereda. Ove objekte treba takođe do temelja srušiti i na tom prostoru izgraditi smještajne kapacitete kako za stanovništvo koje sada tu živi, tako i za svrhu turističke ponude. Taj prostor mora se izgraditi po modernim urbanističkim i građevinskim standardima, ali spoljašnjost objekata treba da bude sa balkansko-orijentalnim izgledom.

Dalje prema zapadu, iza puta (Zaobilaznice) pruža se strm i kaskadni teren koji se može iskoristiti za izgradnju hotela, koji bi imao direktan pogled na grad, blizinu glavnog ulaza u tvrđavu i dobru pristupačnost čaršiji.

Čaršijska ulica pružajući se prema usponu ka glavnoj kapiji tvrđave prelazi u takozvanu Gornju ulicu, koja je nekada imala stepeničasto-kaskadni karakter. Ona je šira i prostranija i najvećim dijelom svoje dužine direktno naliježe na zapadni gradski bedem. U svom izvornom obliku i izgledu ona je u mnogo čemu bila jedinstvena čak u balkanskim okvirima. Narušavanje ove ulice koje se sprovelo usljed potrebe mještana za motornim saobraćajem, dovelo je do uništenja jednog dijela njene neobične kaldrme izgrađene od finih riječnih oblutaka. Pokušaj improvizacije koji je imao za cilj da napravi kompromis između savremenih saobraćajnih potreba i ambijentalnih vrijednosti nije se pokazao kao srećno rješenje.

Danas kada je, nešto zapadnije od ove ulice, izgrađena zaobilaznica, nastala je mogućnost da se izgled ulice vrati na najstarije stanje. Tendencije zauzimanja ulice od strane ugostiteljskih objekata, koji njene djelove pokrivaju konstrukcijama u obliku terasa, treba hitno spriječiti. Ambijentalne vrijednosti ove neobične ulice moraju se ljubomorno čuvati. Ipak, u cilju razvoja ugostiteljstva, ugostiteljskim objektima može se dozvoliti postavljanje niskog pokretnog inventara (drvenih stolova i stolica), na

uzanom pojasu u neposrednoj blizini objekta i na nekim mjestima, veoma uzano, uz zidine grada.

Slika br. 38: Gornja ulica, izgled nekadašnje kaldrme[28]

Sa zapadne strane glavne kapije grada nalazi se kompleks Omerbašića džamije, koja potiče iz XVII vijeka. Ispred kompleksa postoji javna česma koja je tu već više vjekova. Cio kompleks procijenjen je kao spomenik kulture i stavljen je pod zaštitu. Ovaj sakralni spomenik ima ne samo vjersku funkciju, već on poprima i kulturnu i sve više turističku vrijednost.

Nedaleko od ove nalazi se Škanjevića džamija iz XVIII vijeka koja je nedavno obnovljena u svom skoro izvornom obliku. Ova džamija posjeduje monumentalni kameni minaret koji svojim neobičnim izgledom i kamenom strukturom cijelom ambijentu daje posebnu vrijednost.

Na sjeverozapadnoj strani bedema nalazi se, za balkanske prostore, posebni raritet, akvadukt. Ovaj neobičan objekat izgrađen je u XVII vijeku, a sastoji se od niza visokih lukova na čijem su se vrhu nalazile glinene cijevi koje su grad snabdijevale vodom. Cijela struktura akvadukta izgrađena je od klesanog i fino obrađenog kamena. Ovom objektu treba obezbijediti pristup i u što većoj mjeri vidljivost, odnosno ne smije se dopustiti da bude zaklonjen izgradnjom stambenih ili drugih objekata.

Atraktivnost tvrđave u dobroj mjeri zavisi od ambijenta i karaktera čaršije. Dakle, valorizacija tvrđave mora se tretirati zajedno sa očuvanjem i

[28] Iz arhive foto-studija Petović.

valorizacijom njene neposredne okoline, koja zajedno sa njom čini nedjeljivu, jedinstvenu ambijentalnu i sadržajnu cjelinu velike vrijednosti.

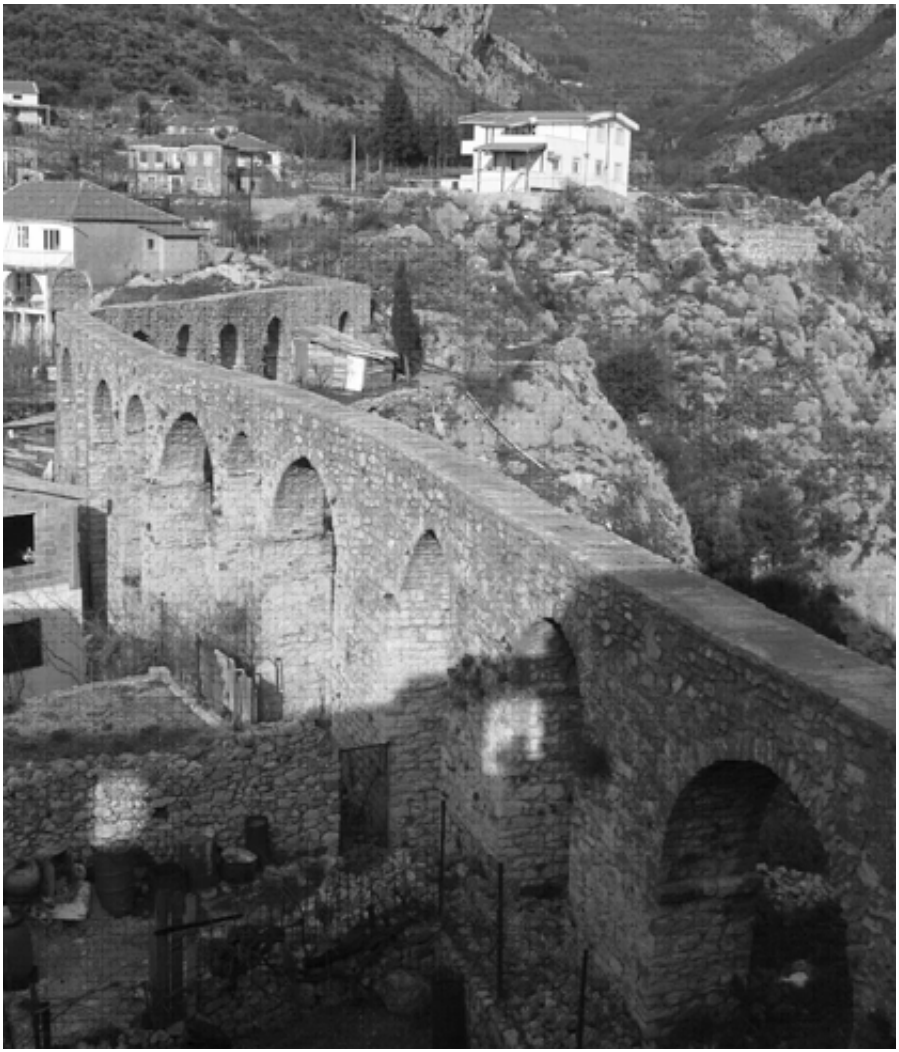

Slika br. 40: Akvadukt

Zaštita ukupnog prostora čaršije i njene okoline zavise od planskih dokumenata koji će regulisati njeno dalje uređenje. Bez odgovarajućih planskih dokumenata, u prvom redu Detaljnog urbanističkog plana i urbanističkih projekata za pojedine segmente u prostoru, nije realno očekivati očuvanje autentičnih vrijednosti. Iako se mještani trude da, iz lič-

nih stavova ili ljubavi prema ovom mjestu, štite njegove arhitektonske vrijednosti, nerijetko se dešava da se one zanemaruju ili pak ponekad svjesno uništavaju. Strog nadzor nad građevinskim aktivnostima u čaršiji i njenoj okolini neophodni su ukoliko se iskreno žele očuvati njene vjekovne arhitektonske forme. Detaljni urbanistički plan sa urbanističkim projektom za čaršiju urađeni su još 1986. godine, ali nikada nijesu adekvatno i u potpunosti sprovedeni. Potrebna je revizija ovih planskih dokumenata, a zatim što skorija implementacija.

Maksut Dž. HADŽIBRAHIMOVIĆ

RAZVITAK ALBANSKE-MUSLIMANSKE PROSVJETE I KULTURE U ULCINJU OD SREDINE XIX DO POČETKA XX VIJEKA

Prosvjetne ustanove orijentalno-islamskog karaktera

Ulcinj kao urbana cjelina, u periodu turske vlasti razvijan pod orijentalnim uticajima, dobijao je izgled orijentalnog naselja, utoliko brže ukoliko su porast i dominacija muslimanskog i albanskog stanovništva u njemu bili veći. Osvojeni Ulcinj od strane Turaka, našao se, u administrativnom pogledu, u sastavu sandžaka Skadra. Turska administracija se služila turskim i drugim istočnim terminima, koje je ona sa sobom donijela, za oznaku vrste naselja, odnosno njenih pojedinih djelova. Staro ulcinjsko utvrđenje, označavano je kao **kale,** odnosno **kalaja** (grad-tvrđava).

Sa sjeverne strane bedema gradske ulcinjske tvrđave, počela su vrlo rano da se formiraju i drugi djelovi, tj. gradsko područje, koje se označavalo kao varoš ili šeher. Ovo područje se počelo formirati i razvijati prije i u toku srednjeg vijeka. Ulcinjska čaršija kao embrion stare urbane jezgre ovog grada, razvija se kao zanatlijski i trgovački dio grada počev od kraja XVI pa sve do XIX vijeka.

Ulcinj su Turci držali od 1571. do 1878. godine. Ulcinj su zauzeli izdajom mletačke posade i tada je dobio tursku vojnu posadu, organe lokalne vlasti i kadiju. Gradsko naselje izvan Starog ulcinjskog grada, šeher, sastojao se od mahala. U tvrđavi su se nalazile kuće dizdara i vojnika, funkcionera vlasti i sudstva, jednog dijela građana, zatim džamija, ambari, cisterne za vodu, barutana, skladište za oružje i municiju i neki drugi objekti.

Daroviti pojedinci, u periodu XIX vijeka pa sve do prve polovine XX vijeka, upisuju se u osnovne i srednje, pa čsk i na visoke vjerske-muslimanske škole, kako u samom Ulcinju tako i u Istanbulu, na kojima su sticali visoka zvanja u prosvjeti, sudstvu i upravi. Središta obrazovanosti bile su džamije, mektebi (islamske osnovne škole) i tekije, sjedišta derviških redova. Uz te ustanove (tekije) nalazile su se značajne biblioteke, u kojima su se do danas sačuvali mnogi arapski, persijski i turski rukopisi. Ovakva biblioteka sačuvana je u cjelini (donedavno) u kući Ljutvije

Mujalija, koja je obilovala pomenutim rukopisima, odnosno knjigama i udžbenicima islamske kulture.

Albanci-muslimani u Ulcinju, za vrijeme turske vladavine, stvarali su izvjesne svoje posebne ustanove koje su po svojoj namjeni mogle odgovarati vremenu u kojemu su osnivane i potrebama radi kojih su osnivane. Neke od takvih ustanova iz doba turske vladavine u Ulcinju, kao i kasnije, uzimaju se za tipične primjere- m e j t e p i (mektebi).

Mektebi za vrijeme turske vladavine formirani su za muslimansku djecu i omladinu, da u njima, pored znanja iz oblasti vjerovanja i vjerskih obreda, stiču i osnovnu pismenost. Iako je ta pismenost bila u arapskom pismu i odgovarala potrebama arapskog jezika i čitanja djela vjerske sadržine, predstavljala je jedan korak naprijed u kulturnom razvitku muslimana-Albanaca u ono doba.

Prve školske ustanove bile su džamije u kojima su učitelji davali uputstva koja su se uglavnom odnosila na K u r a n i h a d i s. Ovi učitelji bili su, zapravo, tumači Kurana (qurra). Osnovno obrazovanje, savladavanje arapskog pisma i osnovna religijska znanja, sticala su se u mektebima. Arapsko pismo učilo se iz početnica «s u f a r a» ili «e l i f - b a s u f a r a». Ove škole poznate su i pod nazivom sibjan mektebi (škole za djecu) i mektebi ibtidaije. Pristup u ove početne škole imala su podjednako muška i ženska dijeca. Mektebi su građeni uz džamije, kao sastavni dio kompleksa medrese ili kao posebni objekti u mahalama.

Nakon sticanja osnovnih znanja u mektebu, koji je bio predsprema za nastavak školovanja, učenik je mogao pohađati m e d r e s u koja je imala tri stepena: početni, srednji i viši. Uopšte uzev, osnovno vjersko obrazovanje sticalo se u mektebima, dok su medrese predstavljale srednji i viši stepen ovog obrazovanja. Nastava u mektebima trebalo je da traje četiri godine i zakon je predviđao i svjetovne predmete- tursku istoriju, račun, zemljopis i sl. Osnivane su svjetovne škole različitog nivoa, prije svega r u ž d i j e i i d a d i j e. Ruždije (rusdije) su imale status nižih srednjih škola, odnosno u rangu prvog stupnja srednjih škola. Nastava u njima trajala je četiri godine i osposobljavala je učenike za niža činovnička zvanja. Nastava se u njima odvijala na turskom i albanskom jeziku. U nastavnom programu ruždija bili su sljedeći nastavni predmeti: vjeronauka, arapski, turski i persijski jezik, istorija Turske, zemljopis, račun, geometrija, nauka o moralu i pusmeni sastavi.

Mektebi (mejtepi) su početne islamske škole koje su postojale u Ulcinju do prve polovine XX vijeka. Ove osnovne vjerske muslimanske škole, izgrađene obično pored džamija ili van njih, podizali su bogati vjernici iz Ulcinja, među ostalima i poznati brodovlasnici i pomorski kapetani. Dječje škole prvo su bile u džamijama. Kasnije su u njihovoj neposrednoj blizini podizane posebne zgrade sa česmama. U početnim

islamskim školama djeca su učila čitanje, pisanje, računanje, arapski jezik i vjeronauku.

Prva i jedina m e d r e s a koja je postojala u Ulcinju, datira iz sredine prve polovine XIX vijeka. O postojanju ove medrese potvrđuje i pismeni podatak koji daje Osman Myderrizi, u svom dijelu «Fjalori shqip-turqisht» («Riječnik albansko-turski») i hafiz Ali Riza Ulqinaku, u BUSHT, Seria shkencat shoqërore,3, 1961, str. 125, kao i u «Mevludi Šerif» od hfz. Saliha Gaševića.

Ulcinjska medresa je bila smještena u zgradi, u kojoj se kasnije nalazila sala bioskopa. Tu medresu završili su nekoliko Ulcinjana, među kojima i hafiz Ali Riza Ulqinaku. Predavači, tj. mualimi bili su značajni ulcinjski muderisi, sa visokim kulturnim i vjerskim obrazovanjem. U ovom periodu, u Ulcinju među najznačajnijim kulturnim, vjerskim i školskim stvaraocima pominje se hafiz Ali Riza Ulqinaku (Ulćinaku). Taj period se odnosi na kraj XIX i početka XX vijeka.

U Ulcinju je, u navedenom periodu bilo nekoliko mekteba. Jedan od veoma značajnijih mekteba bio je na mjestu gdje se danas nalazi zgrada «Prve crnogorske banke». Iznad pomenute zgrade, nalazio se tzv. «Stari mekteb» („Mejtepi i Vjetër"), blizu nekadašnje kuće Cana Shepetes. Dužnost učitelja ovog mekteba obavljao je hafiz Jusuf Cungu.

Naišli smo i na podatke koji govore o školovanju ženske dijece u mektebima. Tako je kadija Husein Mujali učio i vaspitavao žensku dijecu u mektebu «BENEDIJA», a ovaj mekteb se zvao «RUŽDIJE». Navedeni mekteb nalazio se do džamije «Namezđa» («Xhamija e Mezgjahut»). Osim pomenutog ulcinjskog kadije, u ovom mektebu, kao učitelji-hodže su radili: hafiz Rana, hafiz Lika, hafiz Jusuf Cungu i hafiz Lunji.

U ulcinjskom Starom gradu, takođe je postojao jedan mekteb. U tom mektebu, na samom trgu ulcinjske tvrđave, djecu je učio hafiz, Kalaja odnosno hodža Bushati (Bušati). Osim njega, postoji podatak da je u ovom mektebu predavao vjeronauku, pa i ostale nastavne predmete i hafiz Mola Mani.

U neposrednoj blizini džamije «Vrh pazara» («Maje Pazarit»), bio je treći ulcinjski mekteb, gdje su učili djecu sljedeći učitelji, tj. hafizi: hafiz Byzyku (Buzuku) i hafiz Jusuf Cungu. Osim navedenih hafiza u ovim mektebima povremeno su učili odnosno vaspitavali mušku i žensku djecu i hafiz Aluš Lunji i hafiz Hasan Mavrić, kao i Mola Adem Pulti.

Četvrti mekteb u Ulcinju postojao je na Pristanu (Rana), gdje su učili dijecu hafiz Izet Dursi i hafiz Aljuš Lunji i dr.

Peti ulcinjski mekteb je bio u «Ljaminoj» džamiji («Xhamija e Lamit») u Novoj Mahali, u kome su predavali: hafiz Jusuf Cungu i dr. Ove osnovne vjerske škole postojale su i u drugim ulcinjskim džamijama, kao što su bili mektebi i u «Pašinoj» džamiji («Xhamija e Pashës») i džamiji

"Meraja" ("Xhamija e Meras"), na mjestu nekadašnje autobuske stanice, tj. blizu zelene pijace, u kome su predavali neki od navedenih mualima.

Osim ovih mekteba, mektebi su bili otvoreni i u nekim privatnim kućama, kao npr., u kući hafiza Izet Durrësija i hafiza Jusufa Cungua. Vaspitanje muške i ženske djece, pa i odraslih osoba u ovim mektebima je bilo odvojeno. Ženska djeca su se u ovim školama vaspitavale u duhu pobožnosti kao i sticanja osnovnih znanja iz islamske kulture i vjeronauke. Uloga mualima, između ostalog, svodila se na ispitivanje učenika pošto bi prethodno sami grupno učili. Mektebe su pohađali i lica od 20 godina. U njima se učilo osim čitanja i recitovanja (učenja) Kur'ana i proučavanje vjerske tradicije.

Ulcinjska m e d r e s a je postojala sve do 1878. godine, a u periodu od 1879. godine zvanične medrese u Ulcinju nije bilo.

Prema pisanom saopštenju hafiza Hasana ef. Mavrića, u Ulcinju i drugim mjestima pojedinci su učili kod obrazovanih mualima. U Ulcinju su bili u tom pogledu poznati Salih-efendija, učitelj hadži Ymer-efendija iz Prizrena, i drugi. Od školskih ustanova u Ulcinju u posljednjoj deceniji XIX i početkom XX vijeka stalno rade osnovna škola na srpskohrvatskom i mekteb na turskom jeziku.

Krajem XIX i početkom XX vijeka od najznačajnijih kulturno-prosvjetnih i vjerskih radnika, najviše su se istakli: hafiz Jusuf Cungu, hafiz Said Mujali, hafiz Hasan Mavrić, hafiz, kadija Husein Mujali, hafiz Aljuš Lunji, hafiz Lika, hafiz Halil Hodža, hodža Bušati, hafiz Abdul Buzuku, hafiz Mola Mani, hafiz Salih-efendija, hadži Ymer-efendija i drugi vjerski, društveni i kulturno-prosvjetni radnici Ulcinja u ovom navedenom periodu.

U knjizi «Zemljopis Knjaževine Crne Gore» (1894), piše: »Ulcinj je po veličini druga varoš u Crnoj Gori. Ima preko 1000 kuća i preko 4000 stanovnika. U Ulcinju se nalaze osnovne škole, muhamedanski mekteb, dvije pravoslavne ctkve, rimokatolička crkva i 9 džamija. Tu ima čitaonica, pošta i telegraf, okružni sud, varoški sud, opštinska uprava i pomorska uprava. U Ulcinju sjedi upravitelj cijele primorske nahije. U gradu žive Albanci pomorci; a varoš se opet dijeli na: pristan, pazar i nekoliko mahala»

Najznačajniji kulturni i vjerski stvaraoci druge polovine XIX i prve polovine XX vijeka u Ulcinju

U periodu turske vlasti pa sve do prve polovine XX vijeka, kad je arebica ne samo kao komunikativno sredstvo pismenog izražavanja, nego i kao uporedno pismo muslimanske vjerske literature prestalo da egzistira u našim krajevima, pa i u Ulcinju, izuzev u Kur'anu, trajala je kod Ulcinjana književnost pisana arapskim pismom, a r e b i c o m.

Ako u ovoj književnosti izdvojimo autore vjerskih rasprava ili udžbenika za potrebe učenika za nastavu na albanskom jeziku u upoznavanju vjerskih propisa, onda je među velikim autorima svakako najzaslužniji hafiz Ali Riza Ulqinaku (Ulćinaku).

Hafiz Ali Riza Ulqinaku (Ulćinaku) (1855-1913)

Hafiz Ali Riza Ulqinaku (Ulćinaku) rođen je u Ulcinju 1855. godine, gdje je završio medresu sa idžazetom. Već u mladosti kao učenik ulcinjske medrese, počeo je da piše iz oblasti islamske vjeronauke na svom maternjem jeziku (albanskom). Umro je u Leshu (Albanija) 1913. godine. Rođen je u porodici čuvenog ulcinjskog pomorca Jakuba Behljuljija od bratstva Usta Ali.

Glavno djelo hafiza Ali Riza Ulqinakua (Ulcinjanina) je prevod «MEVLUDA», sa turskog na albanski jezik, koji je napisao poznati turski pjesnik Sulejman Čelebija. Pošto je imao šire vjersko obrazovanje, on je pored prevoda «MEVLUDA» napisao i svoj «DODATAK MEVLUDU» na albanskom jeziku, koji je do sada imao više izdanja.

Prvo izdanje na albanskom jeziku pojavilo se u Istanbulu 1879. godine. Osim navedenih, hafiz Ali Riza Ulqinaku je napisao i sljedeća djela: »ŽIVOT MUHAMEDA ALEJHIS SELAM» i «ŽIVOT AHIRETA», kao i «OSNOVE ISLAMSKE VJERE».

Djelo «DODATAK MEVLUDU», od hafiza Ali Riza Ulqinakua (Ulcinjanina) se dosad koristilo, i dalje se koristi na albanskom jeziku na području Crne Gore, Makedonije i Kosova.

«MEVLUD» hafiza Ali Riza Ulćinakua je objavljen pod naslovom «TERGUME-I MEVLUD ALA LISAN ARNAVUD» («Prevod Mevluda na albanskom jeziku).

Za nastavne potrebe i druge praktične ciljeve napisao je nekoliko drugih, veoma značajnih radova, kao što su rječnici. Najpoznatiji rječnici hafiza Ali Riza Ulćinakua su: RJEČNIK TURSKO-ALBANSKI, koji ima 18.000 riječi i RJEČNIK ALBANSKO-TURSKI, sa oko 5.500 riječi. Štampan je 1897. godine.

Svojim radovima hafiz Ali Riza Ulćinaku se predstavio kao poznavalac Kur'ana i vjerskih disciplina, kao i arapskog, turskog i albanskog jezika. On je obogatio školsku literaturu na albanskom jeziku.

Sa zahvalnošću i poštovanjem prema svijetlom liku hafiza Ali Riza Ulćinakua i djelima koja je napisao, prihvaćeno je da se u zbirci sa Gaševićevim «MEVLUDOM» odštampa «DODATAK MEVLUDU» na srpskohrvatskom jeziku.

Prije no što se iselio u Skadar, uzima prezime po svom mjestu rođenja U l q i n a k u (Ulcinjanin).

Hafiz- kadija Husein S. Mujalji (1854-1940)

Hafiz- kadija Husein S. Mujalji, rođen je u Ulcinju 1854. godine, a umro je u Ulcinju 1940. godine. Teološke nauke završio je sa uspjehom kod poznatog muderiza hadži Sali ef. Hylja, iz Skadra (Albanija), a zatim nastavlja izučavanje hifza kod hadži ef. Tirana, u Ulcinju.

Nakon što je završio teološke nauke 1879. godine, hafiz Husein S. Mujalji određen je za imama i mualima u Ulcinju, a zatim, 1909. godine, postavljen je za šerijatskog sudiju, odnosno kadiju. Funkcija kadije postaje sudačka, zapravo izvršna funkcija u svim materijalno-pravnim odnosima i među muslimanima i među nemuslimanima. Hafiz Husein S. Mujali, 1919. godine, imenovan je za muftiju (davalac meritornih tumačenja šeriata) Ulcinja, i na ovu dužnost ostaje do 1923. godine, kada je penzionisan kao muftija Ulcinja.

Funkcija muftije imala je čisto vjersku stranu, kada je trebalo dati tumačenje pojedinih mesela (pitanja na koja je trebalo dati odgovor). Funkcija kadije djelovala je sve do oslobođenja 1945. godine, kada je ukinuta, ali samo u pogledu porodično-pravnih i nasljednih poslova. Funkcija muftije u njenom značenju, djelovala je sve do 1935. godine, kada je ukinuta.

Mekteb i medresa u Ulcinju sa hafizom i kadijom Huseinom S. Mujaljijem pripremala je izvrstan kadar za raznovrsne aktivnosti u kulturnom, vjerskom i nacionalnom aspektu.

Talib (učenik) hafiza, muftije i kadije Huseina S. Mujaljija bio je hafiz Hasan J. Mavrić, kao i hafiz Hamid Buzuku (Byzyku), kao i mnogi drugi.

Jedan segment njegove djelatnosti bio je posvećen životu, djelu i duhovnoj dobroti svetih osoba, kao što je bio Muhamed a. s. Hafiz Husein S. Mujalji detaljno je proučavao Kur'an. Njegova privatna kućna biblioteka bila je veoma bogata i raznovrsna u vjerskoj literaturi na turskom, arapskom i persijskom jeziku, kao i druge literature iz oblasti šerijatskog prava.

Vjersku djelatnost hafiza, muftije i kadije Husein S. Mujalji, započeo je u Ulcinju kao imam, hatib, kadija, hafiz i predavač (vaiz) u nekoliko ulcinjskih džamija. U želji i nadi da pomogne ulcinjskoj omladini, kao i da pruži doprinos islamskoj vjeri, hafiz Husein S. Mujalji osniva školu koja je bila na istom nivou sa nižom gimnazijom. Nešto kasnije, osniva m e d r e s u u Ulcinju, u kojoj je bio određen za predavača, odnosno profesora, tj. za muderiza.

U ulcinjskoj medresi se učilo hadis, pravo i tefsir, a tako i sarfi-nahv (gramatika i sintaksa), te mantik (logika) i drugo.

Istovremeno, hafiz Husein S. Mujalji bio je predsjednik Vakufskog Savjeta u Ulcinju, s posebnom dužnošću brinuo se za zaštitu i odbranu vakufskog posjeda, odnosno dobra.

Kadija Husein S. Mujalji imao je veoma značajan autoritet među stanovništvom i kod vlasti Ulcinja. Bio je izvrstan poznavalac vjerske literature, kao i arapske i turske filosofije, kao i vrstan stvaralac na turskom i albanskom jeziku. Pored albanskog, srpskohrvatskog i turskog jezika, on je pisao i govorio na arapskom i persijskom jeziku.

Hafiz Hasan Mavrić (1883-1969)

Hafiz Hasan Mavrić, rođen je u Ulcinju 1883. godine, a umro je 1969. godine u Ulcinju. Nakon završene osnovne škole upisuje se u mekteb pripremajući se za sveštenika. Nakon završenog školovanja u Ulcinju 1898. godine, odlazi da studira u Istanbul gdje boravi do 1910. godine.

U Istanbulu studira na Teološkom fakultetu, završavajući uporedo i šerijatsko pravo. Po povratku u Ulcinj radi kao državni imam sve do 1924. godine, da bi iste godine postao sekretar muftije Huseina S. Mujaljija.

U periodu od 1925- 1930. godine postavljen je za muftiju sreza Bara i Ulcinja. Od 1946-1968. godine bio je predsjednik Islamske vjerske zajednice u Ulcinju, kao i član Vrhovnog vjerskog starješinstva Crne Gore.

Hafiz Hasan Mavrić ostavio je za sobom vrlo bogatu literaturu na turskom, arapskom i persijskom jeziku, kao i velik broj knjiga i druge literature iz šerijatskog prava. On je bio i uvaženi nastavnik, odnosno predavač u mektebima, i to nekolicini ulcinjskih vjerskih i kulturnih radnika.

Hafiz Jusuf Cungu
(1874-1952)

Hafiz Jusuf Cungu rođen je u Ulcinju 1874. godine, a umro je 10. januara 1952. godine u Ulcinju. U desetoj godini života stupa u mekteb, koji završava sa uspjehom, a zatim nastavlja izučavanje hifza kod Abdu Rahmana Resulbegovića (Resulbegu) iz Ulcinja. Po završetku hifza nastavlja vjersku nastavu kod hafiza Huseina Mujaljija, muftije Ulcinja, gdje se pokazuje kao najbolji talib.

Odlukom muftije muslimana u Crnoj Gori, El-Hadži Mustafe Hilmije-Tigvesli- Makedonca, 1897. godine, postavljen je za imama u Novoj džamiji- Namezđah džamija (Xhamija e Mezgjahut) u Ulcinju. Na dužnosti imama u Novoj džamiji kao i u cjelokupnoj njegovoj djelatnosti pokazuje se vrlo aktivnim na polju tumačenja islama među stanovništvom Ulcinja, te kao takav, pored svoje redovne dužnosti imama vrši niz godina i dužnost nastavnika-mualima, te mu niz generacija ostaju zauvijek zahvalne.

Kao imam i nastavnik-mualim radi neprekidno do 1936. godine, kada je kao državni imam penzionisan. U toku njegovog neumornog rada na polju jačanja islama, nikada nije zaboravljao svoju dužnost narodnog hodže.

Hafiz Said Mujalji
(1897-1957)

Hafiz Said Mujalji bio je imam od 1920. godine. Rođen je u Ulcinju 17. avgusta 1897. godine, od oca Huseina, ulcinjskog kadije. Umro je 31. decembra 1957. godine.

U 10-oj godini života stupio je u mekteb-iptidaiju, koju je završio sa odličnim uspjehom, a zatim je nastavio izučavanje hifza kod hafiza Aljuša Lunjija u Ulcinju. Po završetku hifza nastavio je vjersku nastavu kod muderiza, hafiza Hasana Mavrića u Ulcinju.

Hafiz Said Mujalji je postavljen 31. decembra 1920. godine za imama Džamije Pomoraca (Xhamija e Marinarëve) u Ulcinju, i u toj džamiji je obavljao dužnost imama do 1. januara 1931. godine, kada je ista džamija porušena, te uslijed toga je ostao bez službe do novog postavljenja, 31. decembra 1944. godine za imama džamije Ljamit u Novoj Mahali. 1. maja 1948. godine, premješten je u džamiju «Vrh Pazara» (Xhamija në Krye të Pazarit) u Ulcinju.

U toj džamiji je obavljao dužnost imama do 21. oktobra 1955. godine, kada se razbolio i više nije bio u mogućnosti da obavlja imamsku dužnost.

Literatura i izvori:

1.Hafiz Salih Gašević, *Mevludi Šerif od Hfz. Ali Riza Ulqinakua*, Dodatak Mevludi-Šerifu, Izdaje Starješinstvo Islamske zajednice u SR Crnoj Gori, Titograd, 1972.

2. *Mevludi Šerif od Hafiza Ali Riza Ulćinakua (Ulqinaku)*, Titograd, 1970.

3. Jašar Redžepagić, *Razvoj prosvjete i školskog sistema albanske narodnosti na teritoriji današnje Jugoslavije do 1918. godine*, Priština, 1968.

4. *Zemljopis Knjaževine Crne Gore*, napisao Mitar Ivelić, Cetinje, 1894.

5. *Glasnik Vrhovnog Islamskog Starješinstva u FNRJ*, Merhum Hafiz Jusuf Cungu, godina 3, broj 1-4, Sarajevo, 1952.

6. Fadil Kroma, *Razvoj biblioteke i bibliotekarstva od 1881. do 1971. godine* (rad u rukopisu), Ulcinj, 1983

7. Maksut Dž. Hadžibrahimović, *Objekti islamske kulture u Ulcinju*, Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ, br. 4, godina LIV, Sarajevo, 1991.

8. Maksut Dž. Hadžibrahimović, *Razvitak muslimanske prosvjete i kulture u Ulcinju od sredine XIX do početka XX vijeka*, Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ, br. 6, godina LIV, Sarajevo, 1991.

9. Maksut Dž.Hadžibrahimović, *Objekti islamske kulture u Ulcinju*, Matica muslimanska Crne Gore, Podgorica, 2001.

10. Maksut Dž. Hadžibrahimović, *Objekti islamske kulture u Ulcinju,* Almanah, godina I, br. 1-2, Podgorica, 1994.

Eric BROUG[*]

KONTEMPLACIJA ISLAMSKOG GEOMETRIJSKOG DIZAJNA

Iza džamije Al-Azhara nalazi se nekoliko zdanja koja su sagrađena od strane memlučkog sultana Al-Asraf Qaytbay-a krajem 15. stoljeća. Među njima je wikala, srednjovjekovna prodavnica ili trgovinski centar i sebilu-kuttab. Ova posljednja građevina je tradicionalna memlučka, višenamjenska struktura na kojoj se, na prizemlju iza metalnih mušebaka, nalazi fontana za piće (sebil). Na spratu više, sa duplim stubovima na obje strane, nalazi se osnovna škola (kuttab). Zidovi sa ulične strane su dekorisani bogatim geometrijskim dizajnima. Na njemu su dizajnirane ploče koje natkrivaju vrata, prozore i frontalne djelove. Ali, sve su to zasebni dizajni. Čak i glavna kamena ploča u zvijezdanom zasvodnom ulazu (voltu), u wikali, ima geometrijski dizajn. Između sebila na prizemlju i kuttaba na prvom spratu nalazi se geometrijska ploča koja obuhvata uglove, kao što se vidi na slici. Neke šare se ponavljaju, ali veći dio njih je različit od ostalih. Ono što oni imaju zajedničko jesu dvije crte koje su karakteristične za geometrijske šare napravljene za vrijeme vladavine memlučkih sultana (1250.-1517.). Prije svega, dizajn pokazuje samo jedan dio veće kompozicije i on redovno pokazuje samo polovinu ili četvrtinu tradicionalnog zvjezdastog dizajna. Drugo, većina šara ima oblik zmaja koji imaju ulogu da, poput karika u lancu, povezuju odvojene zvjezdaste oblike. Wikala i sebilu-kuttab datiraju od samog kraja vladavine Memluka i izgrađeni su tokom perioda za koji se uveliko smatra apogejom memlučke umjetnosti i arhitekture: vrijeme vladavine sultana Qaytbay-a. Ovaj sultan je naručio izgradnju mnogih lijepih građevina u Kairu a njegov patronat je bio ohrabrenje nižim sultanima i emirima da učine nešto slično tokom i nakon njegove vladavine. Njegov mauzolej je jedno od najprefinjenijih zdanja u Kairu. On se nalazi na sjevernom groblju a prepoznatljiv je po svojoj izvrsnoj kupoli na kojoj se prepliću geometrijske šare sa biljnim motivima. Na spoljašnjoj strani sebilu-ku-

[*] Eric Broug je izučavao islamsku geometriju preko petnaest godina. Obrazovanje je stekao na VITA i SOAS a njegova nova knjiga o islamskoj geometriji je izdata od strane Bulaag Publishers u Danskoj. Za više informacija posjetite www.broug.com.

ttaba (vidi sliku lijevo) nalazi se nekoliko kamenih ploča koje pokazuju detalje većeg geometrijskog zvjezdastog dizajna. Polje koje se nalazi direktno oko ovih relativno običnih vrata je detaljno dizajnirano. Sve one su nadalje naglašene dvostrukim prepletenim kamenim prstenovanjem. Izviše kamenog prstenovanja i izvan okvira slike je velika cvjetna roseta koja ima dijametar najmanje 150 cm. Kamena ornamentacija je tu da obrati pažnju na ulaz u zdanje.

Sebilu-kuttab Sultana Qaytbey-a u Kairu.

Iznad ulaza, sa obje strane prozora, nalaze se dvije ugaone ploče koje jedna drugu oslikavaju kao u ogledalu. Te dvije table su tipične za memlučki dizajn jer pokazuju dio veće kompozicije. One ne pokazuju tradicionalne zvjezdaste šare, već samo pokazuju polja između zvjezdanih umjetničkih oblika. Ova ista ploča se pokazuje na zidu kible u džamiji Qiqmas al-Ishaq (sagrađena tokom vladavine sultana Qaytbay-a), gdje je obojena plavom, zlatnom i bijelom bojom. Slično tome, dizajn grede iznad vrata liči u velikoj mjeri na kupolu mauzoleja sultana Qausaha Ebu Saida, na sjevernom dijelu groblja u Kairu. Oba ova primjera pokazuju da su određene šare bile popularne ili da su zanatlije koje su

izrađivale te šare bile popularne. Možda su emiri niži od sultana u Kairu htjeli da uživaju u veličini sultana Qaytbay-a koja se odražavala upotrebljavajući iste šare koje su bile na njegovim zdanjima.

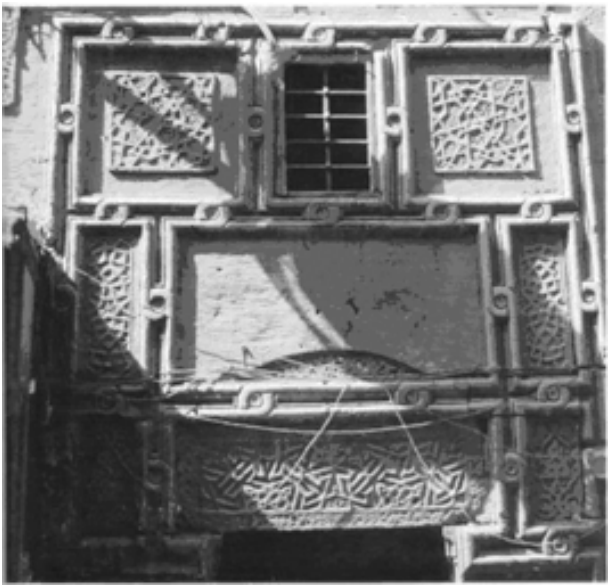

Ploča iznad ulaza sa ulične strane pored sebilu-kuttaba.

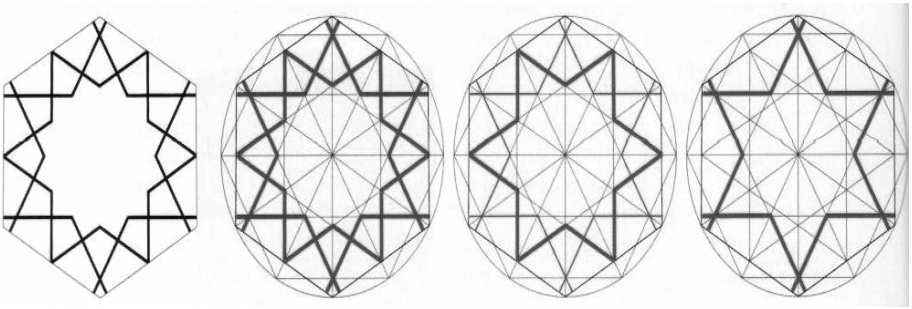

Ovo je ploča (vidi sliku desno) koja se pojavljuje na desnoj strani prozora u prethodnoj slici. Ploča sadrži tri elementa unutar dizajna koji su naznačeni raznim bojama radi namjere ove teme. Plava linija označena zvjezdastim dizajnom, pokazuje četvrtinu zvijezde na svakom uglu ploče. Crvena linija daje oblike zmaja koji djeluju poput karika u lancu, jer drže elemente zajedno u kompoziciji. Crne linije otkrivaju svoj oblik i imaju zadaću manje primjetnosti a to će biti jasno kada se kompozicija rekon-

struiše. Da bi se napravila potpuna plava zvijezda, četvrtina sekcije mora da se uredi na takav način da se moraju spojiti. Da bi se to uradilo, ploča mora da svoj oblik odražava u ogledalu. U ovom detaljnom pregledu ploče (gro-planu), cvjetne dekoracije postaju vidljive. Cvjetovi sa pet latica i tradicionalni „vino i list" motivi upotpunjuju praznine između isprepletenih lanaca dizajna. Upotreba floralnih motiva je u srcu tradicionalnog islamskog dizajna. Oni obezbjeđuju protivtežu pravim linijama geometrijskog obrasca.

Ploča na fasadi iznad ulaza

Postoji mnogo ploča poput onih iz memlučkog Kaira, međutim, one se razlikuju u veličini, mjestu i materijalu. Glavno pitanje koje čovjeku pada na pamet je pitanje razloga zašto su memlučki zanatlije pravili ploče koje su pokazivale samo detalje većeg dizajna. To je, zaista, stil dizajniranja koji je unikatan i svojstven samo Memlucima. Ploče demonstriraju sposobnost i kreativnost zanatlija Kaira u to vrijeme koji su, zaista, bili nenadmašni u svojoj struci. Oni su bili veoma dobro isprobani u geometrijskom dizajnu da su mogli inovirati način koji je prikazan i razviti nove načine pokazivanja tradicionalnog i zajedničkog umjetničkog izraza. Evidentno je da su memlučke zanatlije htjele da izume geometrijske šare koje su angažovale stanovnike Kaira, namjerno pokazujući male djelove velike kompozicije. Oni su izazivali prolaznike kairskih sokaka da dovrše tu šaru u svojoj mašti. To je kao da zanatlija govori: „Ovdje je manji detalj. Hajde da vidimo da li ti možeš zamisliti kako izgleda cijela slika?". Oni su izazivali stanovnike Kaira da upotrijebe svoj intelekt, memoriju i kreativnost. Oni su ih ohrabrili da kontempliraju i odgonetnu geometrijski dizajn, i, moguće radeći to, da im dozvole neko vrijeme da se osvrnu na nešto drugo pored njihove dnevne grozničave okoline. Srednjovjekovni Kairo je, izgleda, imao na pretek aktivnosti, kao što je ima i danas. Prolazeći gradom srešćete mnogo zdanja. Neka su prekrasna a neka prašnjava. Mnoga od tih zdanja su ukrašena sa veoma puno različitih geometrijskih šara. Srednjovjekovni stanovnici su bili u stanju raspoznati ponavljanje istih šara na različitim građevinama. Sveprisutnost geometrij-

skog dizajna u gradovima islamskog svijeta pokazuje da su ljudi koji su živjeli u njima imali afiniteta prema geometrijskom dizajnu, a da je to teško priuštiti nama danas u 21. stoljeću. Prožimanje geometrijskog dizajna u srednjovjekovnim islamskim društvima usadila je u svijest stanovnika duboku prisnost za bogatstvom različitih dizajna. Kakav dizajn su majstori željeli da stanovnici Kaira zamisle kada su napravili dvije kamene ploče? Taj dizajn se stvara pomoću odražavanja slike ploče u ogledalu, tako da dobijemo četiri četvrtine dizajna plave zvijezde u centru. Tako dizajn sam sebe otkriva. Plave linije (vidi sliku desno) su formirale desetokraku zvijezdu u sredini. Crvene šare u obliku zmaja ispunjaju prazninu između dizajna plave zvijezde i njihova uloga je da održi kompoziciju zajedno. Crne linije su neuobičajene jer nisu prepoznatljivi element tradicionalnog geometrijskog dizajna.

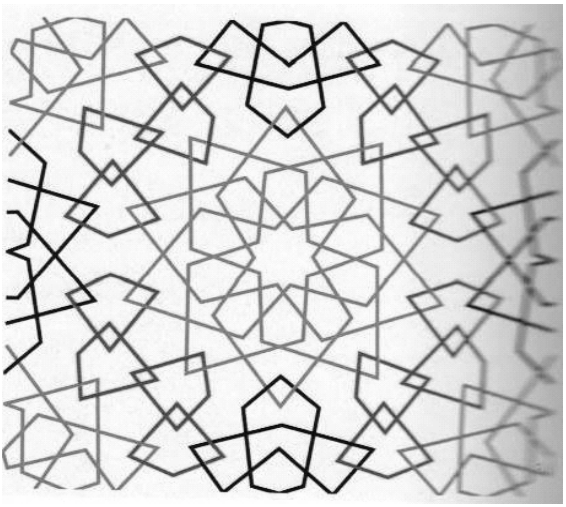

Alhambra

Njihova namjera je da stvore oblike koji su prepoznatljivi, naročito, takozvani „leptir-mašna“ oblik koji se ističe tamo gdje se crvena, crna i plava linija susreću. Sada kada je kompletan dizajn vidljiv saznajemo šta su memlučki sultani s kraja 15. vijeka u Kairu htjeli da vidimo percepcijom našeg razuma. Dizajn koji je napravljen pomoću odražavanja slike jedne kamene ploče u ogledalu može se opet staviti pred ogledalo, a ona se ponovo može odražavati u drugom ogledalu. Taj proces se može ponavljati beskonačno i predstavlja glavnu odliku islamskog dizajna. Srećom, nisu svi geometrisjki dizajni tako kompleksni kao ovi memelučki. U većini slučajeva majstori su upotrebljavali geometrijske dizajne za ornamentiranje površina. Takvi crteži, obično, sadrže jedan, dva ili tri elementa dizajna koji su kombinovani i ponavljani mnogo puta. Obično ti ele-

menti mogu da se formiraju u oblicima koji se mogu ponavljati beskrajno tako što će se smjestiti odmah jedan pored drugog. U većini slučajeva oni su četverougaoni, trougaoni ili šestougaoni. Po pitanju memlučke ploče četverougao je bio element koji je dozvolio beskrajno ponavljanje.

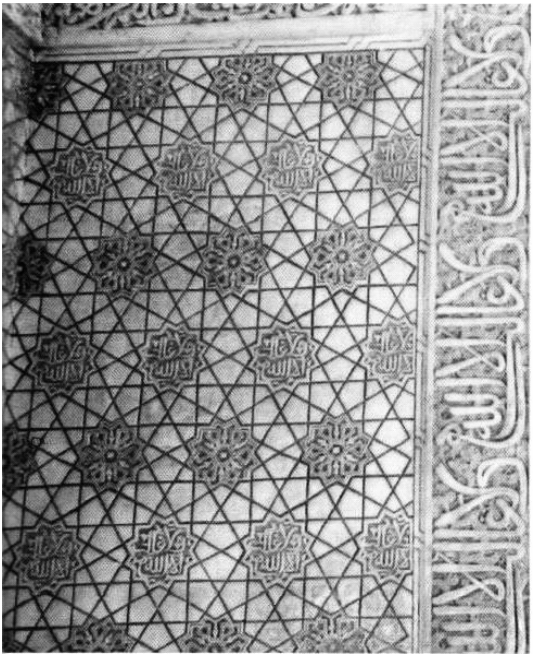

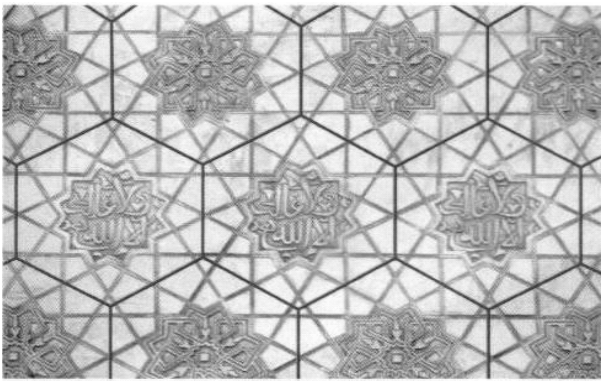

Alhambra (približeno)

Dizajn iz Alhambre u Španiji (vidi sliku gore) je napravljen na oštro zasječenom gipsu i pokriva unutrašnju površinu. Konstruisan je ponavljanjem zvjezdastih šara kako bi prekrio veliku površinu. U ovom slučaju nema šara u obliku zmaja koje bi povezivale sve linije koje idu od vrha

do dna, te od lijeve do desne strane zida. Kada se ona uporedi sa tako razrađenom kompozicijom prvo što pada na pamet je pitanje kako su oni to uradili? Kako su oni postigli takvu perfekciju i tačnost? To je primamljujuće i za nas u 21. stoljeću; da vidimo islamske geometrijeske šare i da koristimo naše vlastite analitičke sprave da ih bolje razumijemo. Ali je vrlo važno da shvatimo da stare zanatlije nisu računali. Oni nisu računali uglove da bi napravili svoje kompozicije; njihovo poznavanje geometrije je bilo praktično a ne teorijsko. Njihov alat za izradu je bio šestar i lenjir. Sa tim pomagalima crtali su kružnice i linije a spajanjem presjeka tih krugova i linija pravili su šare. Kada posmatramo islamske geometrijeske oblike uočavamo da ljepota i kompleksnost idu jedno uz drugo. Međutim, da li su ti dizajni kompleksni zato što nemamo isti afinitet prema njima kao što su imali ljudi tradicionalnih islamskih društava? Ono što mi danas smatramo kompleksnim da li bi bilo isto tako kompleksno kod srednjovjekovnih stanovnika Kaira, Konje ili Granade? Kompleksnost, poput ljepote, nalazi se u očima posmatrača. Moguće je da su oni bili u mogućnosti da vide i razlikuju aspekte geometrijskih šara koje mi više ne možemo vidjeti. To je zapravo istina za geometrijski panel iz Kaira kojeg smo gledali; on ne iskazuje rado svoje tajne. Uz to, istina je da mi nismo navikli da svakodnevno posmatramo geometrijeske šare niti imamo takvu bliskost kao što su je imali ljudi iz tradicionalnih islamskih zajednica.

Perfekcija, tačnost i harmonična proporcija koja je evidentna u kompozicijama Alhambre postignuta je upravo izgradnjom obične temeljne kompozicije izvan heksagona. Ta kompozicija nije ostala vidljiva sve dok geometrijski dizajn nije završen. Temeljna kompozicija ili „rešetka“ dozvoljava zanatliji da smjesti kompoziciju na površinu i da se uvjeri da je veličina individualnih komponenata u odgovarajućoj proporciji na cijelom površinskom prostoru. Samo srednjovjekovne islamske zanatlije su koristile sistem rešetke da naprave kompoziciju. Ta ista tehnika dizajniranja se može koristiti za razgradnju kompozicije.

Posmatrajući dizajn (vidi sliku dolje) i otkrivajući gdje se elementi dizajna ponavljaju, moguće je vidjeti heksagonalnu rešetku koja se koristila – crvene linije pokazuju njenu lokaciju. Zanatlije su koristile tu rešetku prije formiranja finalnog dizajna. Ona pokazuje da svaki heksagon sadrži istu šaru. Dizajn koji je korišćen za ovu kompoziciju je dvanaestokraka. Krajnja kompozicija se, nadalje, može dekonstruisati gledajući kako je dvanaestokraka šara napravljena u heksagonu.

Kao sve islamske zanatlije oni u Alhambri su koristili šestar i lenjir da naprave rešetku i dizajn. Sve geometrijske šare počinju sa horizontalnom linijom gdje je smješten krug. Stručnjak tad odlučuje da li da podijeli krug na 5, 6 ili 8 jednakih djelova. Ta odluka će odrediti kako će

se dizajn razvijati i da li će se smjestiti u pentagon, heksagon ili četvorougao. Kompozicija iz Alhambre se može na isti način rekonstruisati praveći iste korake dizajniranja koje su pravili stručnjaci.

Slijedi instrukcije (ispod, od lijeva na desno) kako ilustracije ukazuju i napravićeš dizajn.

Nacrtaj krug i podijeli ga na dvanaest jednakih djelova.

Nacrtaj heksagon kojeg ćeš smjestiti u krug.

Nacrtaj drugi heksagon u krugu kako se pokazuje na ilustraciji.

Nacrtaj dva trougla koja ćeš smjestiti u krug (imaj u vidu da trouglovi ne dotiču krug).

Nacrtaj još dva trougla koji će stati u heksagonu (linije koje označavaju trougao pružaju se do same ivice heksagona).

Sve potrebne linije konstrukcije su nacrtane.

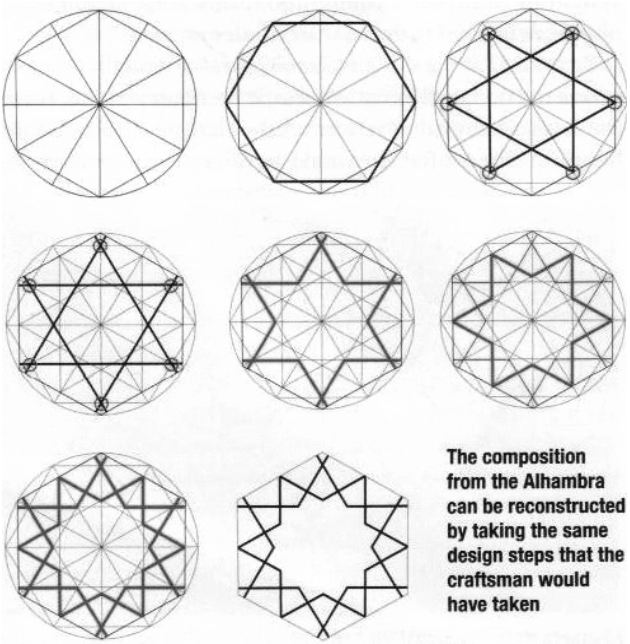

The composition from the Alhambra can be reconstructed by taking the same design steps that the craftsman would have taken

Sada uzmi drugačiju olovku.

Nacrtaj oblik zvijezde kako se pokazuje na ilustraciji.

Nacrtaj drugi oblik zvijezde kako se pokazuje na ilustraciji.

Kompletan dizajn sa linijama.

Završni dizajn kako izgleda u Alhambri.

Ishod ovakvog dizajna pokazuje da je sasvim moguće, čak i lakše, da se nacrta tradicionalni dizajn na način na koji su islamski stručnjaci vjekovima radili. Matematički proračuni pomažu samo kada želimo da

razumijemo geometrijsku šaru na način koji zahtijeva naš moderni pristup geometriji i matematici. Ako želimo razumijeti islamski geometrijski dizajn kao tradicionalnu sposobnost, potrebno je biti praktičar a ne teoretičar: moramo učiti djelovanjem.

Na svim geometrijskim kompozicijama nalaze se različite naslage (layers) preko kojih se posmatrač poziva na ogled. Neke su odmah vidljive, a neke se otkrivaju nakon pomnijeg ogleda. Svi oni dijele svoj poziv na kontemplaciju dizajna i šta on u stvari predstavlja i simbolizira za svakog ponaosob. Oni pozivaju posmatrača da odgonetne pitanja vidljivog i nevidljivog, ljepote i reda, beskrajno malog i beskrajno velikog, temelj i strukturu i, naravno, samu poruku kreacije. Različiti periodi i predjeli u historiji islamskog svijeta su koristitli geometriju na svoj vlastiti i specifični način da iskažu te koncepte i pitanja.

Mala ploča iz Kaira i kompozicija iz Alhambre zajedno nas pozivaju da odgonetnemo veliko i malo, dio i cjelinu. Ploča iz Kaira može se razumjeti kao nosilac sljedeće poruke: „Razumjećeš cijeli dizajn ako razumiješ važnost malog dijela i njegove uloge u cijelom dizajnu.“ Kompozicija u Alhambri se može razumijeti kao nosilac sljedeće ideje: „Nemoj stajati mnogo daleko pa da vidiš kompletan dizajn. Nemoj stajati mnogo blizu pa da vidiš samo detalj“.

Mnogo je više stvari koje ne znamo o islamskom geometrijskom dizajnu od onih koje znamo. Zaista, bilo koja historijska dokumentacija koja postoji nam može kazati kako su stručnjaci radili ili kakvu su interakciju imali sa svojim klijentima. Mi ne znamo kakav je bio njihov status u zajednici ili kakvo znanje je prenošeno među stručnjacima od generacije do generacije. Niti znamo da li su stručnjaci koji su napravili geometrijske dizajne na zidovima bili u mogućnosti napraviti šare na savijenim površinama poput kupola. Izazov koji nam daje manjak zapisanih historijskih informacija o islamskoj umjetnosti i arhitekturi uopšte, je potreba da naučimo posmatranjem zdanja i samih objekata. Oni imaju veliki izvor informacija ako ih budemo posmatrali izbliza i otvorenog razuma.

S engleskog preveo Džemo Redžematović

U VIDOKRUGU RASIMA ĆELAHMETOVIĆA

Razgovarao Faruk Dizdarević

Rasim Ćelahmetović (1945, Priboj), pjesnik, prozni pisac, esejista, antologičar.

Do sada su mu objavljene zbirke poezije: ***Preprane vatre*** *(1974),* ***Zimzelene tuge*** *(1992),* ***Kazivanja o crnim gujama*** *(1993),* ***Pisma sinu Samiru*** *(1998, prvo izdanje, 2000, drugo izdanje);* ***Nepomenice*** *(1996, knjiga priča);* ***Za vodom bi krenule obale*** *(2004, izbor poezije),* ***Alkatmeri u bašči sudbine*** *(2007, izbor iz celokupnog književnog stvaralaštva); priređivač je antologije poezije Bošnjaka u Srbiji* ***Otisci začaranih ogledala.***

Zastupljen je u antologijama, zajedničkim zbirkama, zbornicima poezije i tematskim knjigama. Prevođen je na turski, poljski, bugarski, makedonski i albanski jezik.

Dobitnik je više književnih nagrada i društvenih priznanja, među kojima su i Književna nagrada„Blažo Šćepanović" (dva puta), „Dukat Isabega Ishakovića", „Limske večeri poezije", „Vijesti"...Za doprinos u razvoju kulture dobitnik je „Zlatne značke" KPZ Srbije i najvećih priznanja Opštine Priboj.

Član je Udruženja književnika Srbije. Živi u Priboju.

Pitanje:

Kada ste naslutili, da tako kažemo, svoje književne izvore? Kada započinje Vaš književni život? Da li je poezija bila vaša prva tvoračka vatra?

Odgovor:

Davno, davno. Onda kada su se razbokorile babove priče u mojoj duši nalik bajkama iz hiljadu i jedne noći koje je mudra Šeherzada zborila oholom vladaru Šahrijaru da bi joj podario pregršt života. Onda kad me potpuno opila majčina lirika o Dženetskim baščama, o drugom nastavku života koji nema kraja, koji nas posigurno čeka sačuvamo li dva prsta poštenog obraza, budemo li čovječni i saburli. Bezbeli, prvo sam naučio da pažljivo slušam, da istrajno čitam i tek onda da pišem.

Ovdje u Limskoj dolini, u Sandžaku, svaki čovjek je pomalo pripovjedač, pjesnik, besjednik. Imalo se od koga i, posebno, šta slušati. Na-

rodno blago, žeženo zlato, sadržano u hićajama, epskim i lirskim pjesmama bilo je jedina slast u našim oskudnim životima. Uz ovo, prosto sam „gutao“ knjige. Pored obavezne lektire čitao sam sve odreda iz sopstvene, školske i gradske bibloteke. Dan-dva i knjiga bi se preselila u moju radoznalost, u moju svijest. Bibliotekari su sumnjali da knjige i čitam. Mislili su, valjda, da samo stvaram utisak o najboljem ljubitelju pisane riječi. Jedini stvarni svjedoci mogli su mi biti: Jesenjin, Gogolj, Dostojevski, Tolstoj, Šolohov, Maj, Tven, Lorka, Tagora, Pasternak, Rable, Hemingvej, Selimović, Andrić, Kočić, Dis, Popa, Dizdar, Hromadžić, Rakić, Dučić, Kiš, Antić i više stotina svjetskih i naših pisaca. Istinu koju nisu znali bibliotekari znala je i te kako moja duša.

Djetinjstvo je inače čudesno doba. Vrijeme razbibrige, neimaštine, šarenih laža…, a opet načičkano ubogim radostima i nekom punoćom. Naravno, djetinjstvo je jedini pravi prtljag u insanskom životu. Ne da se otuđiti, ne da zaboraviti. Dok se ne sklope morne oči u njima bljeska ono parče zavičajnog neba viđeno rođenjem, zapikano iz bešike.

Priboj, u kojem sam rođen 15. avgusta 1945. godine, slično ljudima, imao je svoje zvjezdane uzlete i sunovrate. Blizina granice davala mu je rijetke privilegije, a mnogo češće plamene zastave, paklene damare. Kao na brvnu sudbine ovdje se susretala istočnjačka tromost i mistika sa zapadnom hladnoćom, dinamizmom i vjerom u moć čovjekovu. Tamo se, potamo se, da se pored nebeskih ispišu zakonici velikih sila, osvajačkih nakona i interesa. Silnici u liku Rimljana, Grka, Turaka, Austro-Ugara, potom Nijemaca i Italijana ostavljali su groblja, rane i ožiljke ali donosili i svoja umijeća, svoju svijest o životu, čaroliju o skladu, savršenstvu i ljepoti. Odlazili, milom ili silom, njihovo umijeće ostajalo. Ostajalo da pokrene neuke, uspavane, neodlučne – i tako mijenjalo varoš, mijenjalo ljude. A onda, poslije Drugog svetskog rata nastalo je doba narodnog zanosa, vrijeme obnove. Priboj, od male varoši, postaje živahan industrijski gradić.

Moja porodica je do 1953. godine boravila u starom Priboju. Porodična kuća bila nam je stotinak metara iznad centra varoši, tzv. Brijega, na desnoj obali Hodovog potoka. U knjizi „Priboj pod Osmanlijskom vlašću“ Alija Bejtić pominje porodicu Ćelahmetović među petnaestak najstarijih u Priboju, iz tog vremena. Početkom izgradnje Fabrike automobila Priboj 1953. godine sagradili smo novu kuću na lijevoj obali Lima, gdje su nam bila imanja. Tu je nicalo Naselje, Kolonija, novi Priboj na drugoj limskoj obali. U skromnom domu ucakljenom čistoćom i ljepotom moja duša upijala je slast roditeljskih ezana i namaza, njihovu dobrotu, milosrđe, umjerenost u svemu, prelijepe adete i odnos prema familiji, komšijama, svojem evladu i svim ljudima.

Svaki jek mora imati i svoj odjek. Žar literature, biserje naučenih bajki, sevdalinki i krajišnica nikad ne miruje, čudnim slijedom samo se premješta iz duše u dušu. Glas koji postoji mora se i oglasiti. Tako je bilo i u mojem slučaju. Kao česme potekle su pjesme.

Pitanje:

Vaše prve dvije knjige štampane su u Pljevljima, u izdanju Međurepubličke zajednice za kulturno-prosvjetnu djelatnost sa sjedištem u Pljevljima. Kakvi su bili osvrti, kritike? Da li je za život knjige značajniji odziv kritike ili prijem publike? Kako na osnovu Vašeg velikog književnog iskustva gledate na svoje prve knjige? Šta biste sada savjetovali (iako savjeti u književnosti nisu baš mnogo uputni) mladim kolegama – u pogledu objavljivanja prve knjige? U stvari, da li treba žuriti s prvom knjigom?

Odgovor:

Da, da, upravo ta Zajednica iz Pljevalja. A i ko bi drugi? Nedovoljno afirmisani stvaraoci, pogotovu sa ovih prostora, nisu bili ni atraktivni ni poželjni u izdavačkim poduhvatima metropola. Često mislim da je Međurepublička zajednica za kulturno-prosvjetnu djelatnost sa sjedištem u Pljevljima po zamahu, plemenitoj ideji i učinku bila značajnija od naših ubogih života. Ona je ovaj tamni vilajet, nedođiju, svačiju i ničiju zemlju, uvela na mapu kulturnih zbivanja, preobrazila u kutak čovječnosti.

Moju prvu knjigu poezije ***Preprane vatre***, nedovršenu i u rukopisu, iz moje kuće, kada sam bio na službenom putu, odgovorni iz Zajednice odnijeli su do rahmetli Ćamila Sijarića, tada urednika edicije *Mostovi*. Poslije njegovog mišljenja, saglasnosti i preporuke knjiga je veoma brzo oštampana, početkom 1974. godine. I knjiga ***Zimzelene tuge*** objavljena je u istoj ediciji, kod istog izdavača, uz suizdavača Doma kulture iz Priboja. Slično je bilo i sa prvim knjigama Huseina Bašića, Junuza Međedovića, Dušana Kostića, Ismeta Rebronje, Mila Kralja, Vita Srbljanovića, Isaka Kalpačine, Koste Radovića i još desetine književnih stvaralaca. Tako se moglo tada i nikad više. Kasnije, ulaznica za objavu knjige kod Zajednice biće osvojene prve nagrade na brojnim književnim manifestacijama, po raspisanim konkursima. Moja knjiga ***Kazivanja o crnim gujama*** prvo je dobila nagradu „Blažo Šćepanović“ pa je tek onda objavljena.

Kritike su bile, uglavnom, pozitivne ali rijetke. Malo se ko, u to vrijeme, istrajnije bavio književnom kritikom i esejistikom na ovim prostorima. Ali značajnije od toga bila su saznanja da se moje knjige čuvaju, pjesme uče naizust, da njima započinju poetski praznici širom Sandžaka i dubimice ulaze u antologije. Najdraže su mi bile kritike od našeg običnog, čestitog, čovjeka kada bi poslije neke književne večeri (a takvih je bilo na hiljade) blago me pomilovao i izustio: Aferim! Alah nam te sačuvao.

Sa knjigom ne treba žuriti. Valja stvoriti osoben, prepoznatljiv rukopis i dovoljno ujednačenih – dobrih pjesama da iznesu cijelu poruku, potpunu filozofiju knjige.

Pitanje:
Kako su se, zatim, razvijala Vaša književna djelanja? Da li je razmaknuti ritam (u takvim vremenskim razmacima javljali ste se novim knjigama, barem jedno duže vrijeme) neophodno vrijeme za uobličavanje nove knjige, koja u svemu ostaje trajni trag? Kakav je značaj objavljene knjige? Da li i sada s premijernim uzbuđenjem doživljavate svoju novu knjigu?

Odgovor:
Poslije poetske zbirke ***Preprane vatre*** koja, kako je već rečeno, nije bila završena niti potpuno spremna za objavu izvukao sam pouku da ne žurim sa narednim rukopisom. Primjerice, rukopis za knjigu ***Zimzelene tuge*** „brusio“ se čitavih šesnaest godina. Kada je ugledao svjetlo dana znao sam, posigurno znao, da sam izvatrio stihozbirku po mojem ćejfu – o nama, dosuđenom vremenu i našem selametu. Doktor profesor Izet Muratspahić, recenzent pomenute poetske zbirke, izreći će ovako smjelu tvrdnju: „Ovo je knjiga koju smo mi Bošnjaci čekali punih trista godina“. Slične će biti ocjene od brojnih književnih kritičara, imajući u vidu tlo, naš gubitnički usud, plemenitost ideja i vrijeme u kojem je knjiga nastajala. Mogao sam slobodno, već tada, „prelomiti“ olovku. Ova knjiga bila je dovoljna za moju stvaralačku misiju. No dolazeće vrijeme – olovno, teško i zlokobno, biće diktat za nove književne izazove. Volio bih da te knjige nikad nisam napisao. Njih je, naprosto, izdiktiralo zlokobno vrijeme. Pomenulo se, ne vratilo se.

Pitanje:
Navešćemo naslove Vaših knjiga: ***Preprane vatre, Zimzelene tuge, Kazivanja o crnim gujama, Pisma sinu Samiru, Nepomenice, Za vodom bi krenule obale, Alkatmeri u bašči sudbine.*** *Da li naslovom nastojite da označite suštinu tkiva knjige ili, pak, da odredite njeno kasnije prepoznavanje?*

Odgovor:
I jedno i drugo. Naslov knjige ima slično značenje kao i ime čovjeka. Šta mu vrijedi ako nosi ime Uzvišeni, Časni, Zvijezda dobrote, kada je u životu lopov, neradnik, ubica i nesreća u ljudskom obličju. Jedno drugo potire. A moralo bi, a trebalo bi, da insan svoje ime opravdava, da ga čuva, da ga nikada ne ukalja. Pa tako, u potpunom saglasju

treba da budu naslov knjige i njen sadržaj. Moja prva knjiga nosi naziv ***Preprane vatre***. Neki kritičari su ovaj naslov ispravljali u svojim esejima; misleći da se radi o grešci ispravljali su ga u Paprene vatre. Što je, kao bajagi, logično. Dolazilo se do vatri sa pojačanim toplotnim dejstvom. Međutim, u odnosu na one mitske, džehenemske, vatre dunjalučke su 77 puta blaže, jer su toliko puta i preprane. Naslov te moje knjige simbolizuje bezazlene plamičke vatre odviknute od svakog zla, svjetlost naše duše, i sl. ***Zimzelene tuge*** su neprolazne, one su kob koja se ukleto obnavlja. Bol ničim zaslužena. Postavlja se samo pitanje: čiji intenzitet bola je veći – čovjeka u beznađu, ušutkanih rijeka ili riba u katranskom glibu?

I tako, svaki naslov mojih knjiga osmišljen je brižljivo, sa dosta simbolike i višeslojnih značenja. Nije baš kako se na prvi pogled čini, kako izgleda iz prvog iščitavanja. Naslovi nastoje označiti suštinu tkiva knjige ali su i ključevi, šifre, za njeno kasnije prepoznavanje.

Pitanje:

Vi ste prevashodno pjesnik. Kako se rađa stih, pjesma takođe? Da li pjesma, barem kada se radi o Vašoj pjesničkoj avanturi, potiče iz tajanstvenih vrela inspiracije ili je vezana za predjele promišljanja? Da li se stih, još u prvom ispisivanju, konačno oblikuje ili se na njemu mora strpljivo poraditi? Uopšte, u čemu je pjesnička tajna?

Odgovor:

Stih se rađa ponekad nenadno poput bljeska svjetlosti, slično treptaju rijetkih radosti. Onako kako to tvrdi veliki sandžački pjesnik Zuvdija Hodžić govoreći o prokletstvu stvaranja. U jednoj njegovoj pjesmi žubore ovakvi stihovi: *Jednu slušam / dvije pjesme čujem / obje gubim / dok ih zapisujem*. Eto, baš tako. Sve se desi u trenu. Cijela pjesma dođe neobjašnjivo, kao san. Ispiše se u duši sa metrikom, sa dramatikom, sa vedžehetli sadržajem. Ostalo je samo da se položi na bjelinu papira. Ostalo je da se zapitaš: Čime sam zaslužio pravo na bažanstven san?

Druge pjesme su plod nakane, sa vrela promišljanja. One se rađaju uz porođajne muke. Njih diktira zlokobno vrijeme u kojem su ljudske misli skučene, emocije ugušene a volja dovedena do uništenja. Moraju iskazati sve kako je bilo a da u potsvijesti nose blagi prijekor, sjenku bola, čovjekov gubitnički usud, tihani krik i vječnu nadu. Moraju imati mjeru i kada osuđuju krvnika-dželata i kada staju na stranu žrtve, na stranu dobrote.

Pjesma nije nikada dovršena niti dovedena do savršenstva. Svi pjesnici svijeta pišu jednu istu pjesmu. Još je nisu napisali. Zato se u postupku njenog uneobičavanja, do konačnog skladnog oblika, mora strpljivo raditi slično tajni stvaranja Svijeta iz ničega.

Pitanje:

Vaši tematski prostori su široki i raznorodni: pišete poeziju, pripovijetke, putopise, bavite se književnom kritikom i esejistikom. Kako biste Vi sami to objasnili? Da li se radi, kako su neki kritičari uočili, o nastojanjima da se iskaže poetska adresa vremena? Kako biste označili i objasnili svoj književni program?

Odgovor:

Život je vječita tajna. Sastoji se od bezbrojnih pitanja i veoma malo konfuznih odgovora. Sve nalikuje na tumaranje po mraku, na kur'ansku tvrdnju koju je Meša Selimović u prologu svojeg romana *Derviš i smrt* istakao da je čovjek svojim rođenjem na gubitku. Stvaralaštvo je spas od besmisla, šansa da ostavimo poetsku adresu u vremenu. To su jedini i trajni spomenici podignuti još za života, biljezi o bivstvovanju, osluškivanja šta to vijek vijeku u potaji saopštava. Otuda i moja težnja da se kroz razne oblike stvaralaštva označim i ispoljim. Pri ovome ja se trudim da budem neprimjetan, da ne preuveličavam sopstveni značaj već da su vidljivi predjeli zavičajni, ljudi-gorostasi sa svojim tegobama i mukom, njihova dobrota i etičnost. Tu muku, to prokletstvo koje se ukleto obnavlja, Sandžaklije rješavaju saburli i istrajno.

Pitanje:

Kakvo značenje imaju za vas nagrade, dodijeljene i nedodijeljene, kao i ostala priznanja koja ste dobili?

Odgovor:

Nagrade svojom suštinom nisu nimalo jednostavna kategorija kako bi se to na prvi pogled moglo učiniti. Naprotiv, one su kompleksno, veoma složeno društveno pitanje, čitava filozofija. Veoma je važno da li su podsticajne, ili dolaze kao kruna poslije uspjeha na već ostvareni stvaralački čin. Isto tako nije bez značaja ko nagradu dodjeljuje, ko je predlaže, po kojim kriterijumima, kako se glasa i odlučuje, gdje, kako i pred kim se uručuje.

Čar nagradama umanjuju, itekako, prisutne ljudske nepravde i ljudska zavist. Nekako sam bio omiljeniji čovjek i cjenjeniji pjesnik dok nisam dobio brojne nagrade. Ali sve je to život i dio stvaralačkog procesa. Možda će vremenom sve doći na svoje mjesto. Jer, šta nas je sve trlo dobro smo i u pameti.

Pitanje:

Kako se treba odnositi prema tradiciji svog, ali i drugih naroda, naročito onih sa kojima smo u istoj državi? Zapravo, kada su tradicije potsticajne?

Odgovor:

Budućnost bez tradicije, bez dične prošlosti, bila bi kao kuća bez temelja. Bošnjaci u Srbiji, ali i na prostorima bivše Jugoslavije, posljednji su dobili svoje ime nacionalne zajednice i identitet. Naravno, ne svojom krivicom. Bili smo: muhamedanci, Jugosloveni, neopredijeljeni, Srbi-muslimani, muslimani sa malim i velikim **m-M**, i sve drugo samo ne ono što jesmo, kako smo se osjećali i šta smo željeli. Bili smo tuđom voljom neka vjerska skupina, bez obzira što smo imali svoj identitet, tradiciju, kulturu, jezik. Naravno, od potpunog negiranja došlo se do tihanog osporavanja svega što imamo, što je naše. Tradicija koja zagovara isključivost i nije tradicija. Sve više, čini mi se, preovladava svijest da raznolikost jezika, izvjesne osobenosti, različite kulture, vjere i običaji ne čine međe razdora. Naprotiv, to predstavlja osnovu za lijepi suživot, za raznobojnu baštu lijepu za oko, sa neprocjenjivim ulogom za budućnost. Takve tradicije su poželjne i veoma podsticajne za stvaralački čin jer uzdižu dobro i plemenito, ne dozvoljavaju da čovjek čovjeku bude vuk, već dobri i pouzdani komšija preči od daljnjeg brata. Moje stvaralaštvo se vidno oslanja na našu tradiciju. Svakim svojim treptajem, što su kritičari istakli, ono traži i iznalazi samo ono ljudsko u nama.

Pitanje:

Među aktuelnim temama kulturnog, naučnog i prosvjetnog života na našem prostoru nalazi se i uspostavljanje, konstituisanje, bošnjačke duhovnosti. Kako Vi vidite te i druge aktuelne teme našeg duhovnog života?

Odgovor:

To su radosti slične bajramskom veselju. Imati svoj Univerzitet, Mešihat, Centar za bošnjačke studije, Nacionalno vijeće, udžbenike na maternjem-bošnjačkom jeziku, časopis, televiziju, novine, festivale folklora i sevdaha, književne susrete, podsticajne nagrade i sl., sve to ukazuje da je minulo vrijeme u kojem su samo pojedinci, slobodni strijelci, diktatom srca čuvali i očuvali bošnjačku duhovnost. Iz ovih institucija permanentno će pulsirati briga za očuvanje i afirmaciju bošnjačke kulture i tradicije. Uporedo s tim one će biti vjesnici boljeg života na ovim prostorima, svijesti koja spaja ljude, podržava dijalog, suštinski uvažava, njeguje i poštuje različitost. Uz afirmisanje sopstvenog stvaralaštva jedan od ciljeva treba da bude i promovisanje kulturnih vrijednosti drugih naroda. Da bi se ove plemenite ideje ostvarile moraju prestati partijske, ideološke, vjerske i sve druge podjele među ovom šakom Bošnjaka na sandžačkom tlu. Ovo su pitanja našeg opstanka, sudbine i budućnosti te zaslužuju našu punu slogu, potpuni konsenzus.

Pitanje:

Kao ugledni književnik vjerujemo da ste zainteresovani i za izdavačku djelatnost. Izdavaštvo je u krizi, što je uočljivo: sve se teže objavljuju knjige, tiraži su skromni, knjige se slabo kupuju, knjižare su pretvorene u papirnice (u malim mjestima skoro bez izuzetka), čita se sve manje. Ima li izlaza? Zar se država mora pomiriti sa takvim stanjem? Šta se, u osiguranju pravog života knjige, mora odmah preduzeti?

Odgovor:

Mi Bošnjaci nismo imali razvijenu izdavačku djelatnost, nismo imali svoje udžbenike, svoju lektiru. Tek odnedavno smo se davranisali i uz pomoć države u tom pravcu činimo početne korake. Kakav je odnos države prema kulturi, takva je država. Zlokobno vrijeme iza nas direktna je posljedica nebrige države prema istinskim vrijednostima života, prema kulturi. Knjiga u tom procesu ima presudnu, nezamjenjivu ulogu; za nju se naprosto moraju pronaći sredstva. Bošnjačke institucije, maloprije pomenute, trebaju i moraju buditi interes za knjigom kroz obrazovni proces, promocije, književne susrete, sve vrste medija i sl. Prije toga valja iz riznica duhovnosti sviti u antologije i panorame naše žeženo zlato – epske i lirske narodne pjesme, priče i bajke; obnoviti izdanja knjiga najznamenitijih bošnjačkih pisaca u Sandžaku, štampati izbore iz njihovog cjelokupnog stvaralaštva a istrajno podsticati talentovane poete da izvatre svoje prve zbirke. Otvaranje knjižara u svakom gradu, sajmovi knjiga, zadužbine i donacije poboljšali bi izdavaštvo i sudbinu knjige.

Pitanje:

Kakva je sudbina knjige? Da li će internet (i ko zna šta nas još očekuje) pomjeriti ili čak otkloniti uticaj knjige? Da li to može značiti da će, vremenom, prestati važnost nacionalnih i sličnih književnih osobenosti? Uopšte, ima li nade – za izdavače, bibliotekare, knjižare, učitelje i čitaoce, ali i pisce svakako – dakle za sve one koji su vjekovima svoj duh vezivali za knjigu i za čitanje?

Odgovor:

Svako vrijeme ima svoje specifičnosti, modu, novine. Činilo se da će televizija i internet pokopati bioskope, klasično pozorište, festivale i koncerte. Kolo-naokolo, sve bude i prođe. Klasične forme imaju svoj ustaljeni tok, draž zajedničkog užitka, neophodnu atmosferu koja se ničim ne može nadomestiti. Slično se dešava i sa knjigom. Prosto se ne smije ući u avanturu, u rizik, da neki virus, neka suluda nakana, iz baze podataka izbriše pisane tragove, uništi cjelokupno nasljeđe čovječanstva.

Knjiga će, smatram, na našu radost još dugo, dugo trajati uz šuštanje papira, svjetlost boja i biljege naše duše.

Pitanje:

I ovo pitanje posvjećujemo budućnosti. Ima li nade, po Vašem mišljenju, da će u slijedeće doba biti manje strahova, manje sukoba i ratova, a više slobode, više pravde i više sreće? Da li tim naumima mogu izraženije i odlučnije da doprinesu duhovne snage svakog naroda i čovječanstva? Uostalom, da li ste optimista?

Odgovor:

Svete knjige, proroci, pa i nauka ukazuju na mogući smak svijeta, da se već kopa grobnica čovječanstva. Čovjek je jedino umno biće ali i najveći haplak. Sve čini da sam sebi dohaka. Raspolućen je između dobra i zla, trena i vječnosti. Oružja za masovna uništenja i svi ratovi nisu očuvali ni jedno carstvo niti bogatstvo stvoreno iz tuđe muke i krvi. Te poruke stvoriće duhovne snage za stvoriteljsku misiju, za korjeniti čovjekov preobražaj. Civilizacija hita prema jednoj državi bez međa i granica, sa vjerom u ljubav, toleranciju, mir, sreću i blagostanje. Svaka fantazija kad-tad se ostvari. Optimista sam, nego kako.

Pitanje:

Na kraju, recite nam šta je još sve sadržaj sati koje ne posvećujete radu, bilo u kom smislu? Da li, recimo, volite da putujete? Da li ste rado sa prijateljima? Cijenite li prirodu? Umijete li da se predajete bilo kakvom sportskom uzbuđenju, makar kao navijač? Uopšte, kako obnavljate akumulatore svojih fizičkih snaga, svakako neophodnih za kontinuirano duhovno angažovanje?

Odgovor:

Sve što je ljudsko nije mi strano. Sreća je u trenu, u kratkotrajnom treptaju rijetke radosti. Briga o porodici, očuvanje iskrenih prijatelja, pročitana knjiga, osmjeh na tuđem licu izazvan mojim sevepom, duša darovana stihovima, preobrću te trenutke u vječnost, u biljege istrajavanja i svrhu mojeg prolaznog života.

Ismail HAVERIĆ

VAKUF ZEJNEL-BEGA HAVERIĆA

Zejnel-beg Haverić, veliki dobrotvor Bara u Crnoj Gori, došao je u današnji Bar iz Podgorice, od poznatog bratstva Haverića. Bio je učen i nadasve poduzetan čovjek, koji je neumorno radio na unapređenju svog novog zavičaja.

Osnovao je prvi vakaf (vakuf) u Baru. Godina osnivanja nije poznata.

U to vrijeme varoš Bar (a također ni tvrđava barska) nije imala žive vode, kao što ni danas nema, osim u Podgradu (donja varoš) rijeku Bunar i jedan točak (česma) zvani «Krez-bunar». Drugo su sve vode bile bistijerne (bunarevi) iz kojih je voda za piće bila dosta slaba. Zejnel-beg Haverić, videći oskudicu u vodi, zavještao je jednu sumu novca, da se dade pod interes, dok toliko naraste, da se može voda dovesti iz jedne pećine, koja se nalazi više sela Turčine u brdu Mukoval – jedan sat i po daleko od Bara. Voda je dovedena u varoš Bar kroz dio varoši, koji se zove Brbot. Uz put kroz varoš, pa do Bara i tvrđave ostavljeno je po nekoliko česama.

Na putu od izvora u Mukovalu do Bara ispriječila se stijena, «Spile» duga preko 100, a visoka preko 50 metara. Predaja kaže da je ova stijena ometala dovođenje vodovoda i da je zbog toga Zejnel-beg četrdeset jutara išao do te stijene i tu klanjao sabah-namaz, molivši Allaha, dž.š., da se stijena rastvori.

Četrdeseto jutro kada je klanjao sabah-namaz, počeo je kao i obično učiti i učeći je zaspao. Allah mu je uslišao dobronamjernu dovu i kada se probudio vidio je stijenu zaista rastavljenu.

Voda nije provedena u Podgrad (donja varoš) ni u dio varoši Gretva. Podgrađani i Gretvani služe se bunarima i osim toga podgrađani velikim bunarom i «Krez-bunarom», a Gretvljani izvorom zvanim «Dabanovo».

Za održavanje vodovoda od izvora u Mukovalu do Bara Zejnel-beg Haverić je uvakufio 1.000 stabala maslina.

Voda je dovedena, prema predanjima u periodu od 1810-1820. godine, kroz vodovod dijelom kroz zemljane ćunte (cijevi), dijelom onako kamenom obrađenim; ali nakon nekog vremena uprava vakufa je zami-

jenila zemljane sa željeznim cijevima. Za nekoliko godina cio vodovod je bio od gvozdenih cijevi kakav je i danas.

Pri novom uređenju vodovoda cijevi su veoma plitko postavljene u zemlju, te ih ljeti sunce toliko ugrije, da je voda vrlo topla, tako da je podesnija za kupanje nego za piće.

Ne gledajući na sve troškove, koji su činjeni oko izrade i popravaka vodovoda Zejnel-bega Haverića, ova zadužbina ima lijep imetak u novcu i maslinama. Tako da je godine 1901. imala je 4.743 fiorina i 83 novčića i 926 stabala maslina koje vrijede oko 8.000 fiorina.

Osim ovog vakufa Zejnel-beg i njegova žena uvakufili su i jedan broj maslina za održavanje džamije *Londža* i za održavanje *Orta* džamije u tvrđavi (starom gradu) u Baru, koje više ne postoje, jer su ih Crnogorci srušili.

Prihodi od uvakufljenih maslina u tursko vrijeme namjenski su trošeni, a kada su Crnogorci osvojili Bar, prihode su skupljali, tj. ulje koje je prodavano za novce i novci na dobit davali.

Nažalost, osim što je zabilježeno u knjigama, koje se čuvaju u IZ (Islamska zajednica) Bar, u Baru više niko i ne zna ko je prvu vodu doveo u današnji Stari Bar. Niko i ne zna za dobrotvora Zejnel-bega Haverića. Čak i spomen ploču, koja je godinama stajala na jednom ozidanom objektu u naselju Brbot, u kojem su bili smješteni određeni vodovodni ventili skinuli su je u periodu 1992-1995. godine i bacili su u smeće kao i drugo kamenje, kako bi joj se zatro svaki trag.

Spomen-ploču smo pronašli i sačuvali. Na spomen-ploči i danas piše ZADUŽBINA ZEJNEL-bega HAVERIĆA. Godina izgradnje je izbrisana majzlom i čekićem.

Ugrađena spomen ploča prvobitno se nalazila u muslimanskom naselju Brbot, a u zadnjih 60 godina taj dio naselja naselili su kršćani-Crnogorci, jer su muslimani, zbog pritiska, kao i u drugim mjestima Crne Gore, i zbog teške ekonomske situacije iselili trbuhom za kruhom.

Izvori: Knjige Vakufa IZ (Islamske zajednice) Bar i Zbornik za Narodni život i običaje Južnih Slavena u izdanju Jugoslovenska Akademija znanosti i umjetnosti knj. XIII, svezak 2, urednik Dr. D. Boranić. Zagreb, 1908. god.

Alija DŽOGOVIĆ

SANDŽAČKA RANOBALKANSKA ONIMIJA
(Dio II)

Ova toponomastička elaboracija nastavak je projekta započetog u *Almanahu* br. 44-45, sa ciljem da se lingvistički i historijski objasne neki relevantni toponimi na prostorima Sandžaka a komparativno i na širim regijama. *Cilj* ove onomastičke diskusije je ubikacija i etimološka analiza onih toponimskih struktura koje su do sada bile dio narodne etimologije temeljene na laičkim i proizvoljnim izmišljanjima pojedinaca ili na temeljima zatamnjenih predanja. Mnoge toponimske strukture namjerno su prekrivane tzv. novim retoričkim slojevima, često onim u službi neke političke ili vjerske ideje. Lokaliteti čija imena nose neki toponimi namjerno su zaobilaženi naučnim istraživanjima, osobito onim koja pružaju arheologija, lingvistika i historija.

Ove onomastičke analize neće uvijek biti dovedene do kraja, pa ostaju otvorene i za druga mišljenja i ključ da se do naučnih rezultata dolazi naučnim argumentima i naučnim potvrdama.

Sandžak je geografski prostor koji je u prošlosti bio vrlo privlačan s obzirom da je bio pogodan za ondašnji način života, prvenstveno za stočarsko privređivanje. Na teritoriji Sandžaka boravili su razni narodi: prediliri*, Iliri, Grci, Kelti i Goti, Vlasi, Slaveni*..., kao i razna manja plemena, još u histooriji nedefinisana, a samo potvrđena u toponomastici.

Preko Sandžaka vodili su i mnogi stari putevi, ovdje su se dodirivale i granice velikih carstava, dešavali sukobi od historijskog značaja, a cvjetala je i plemenska kultura najstarijih naroda i civilizacija. Svaka plemenska zajednica, pa i oni „prolazeći" narodi ovdje su ostavljali svoje tragove: u onomastici, u sakralnoj kulturi, u graditeljskoj kulturi, u lingvistici i preslojavanju antroponimije. Sve su ove slojevitosti utemeljene u lingvističkim supstrarima Sandžaka, a prvenstveno u onomastičkim strukturana i njihovoj semiotici, u fonološkim i morfološkim likovima današnje onomastičke kulture. Zakoni supstitucije bili su uvijek u funkciji jezičke tvorbe - „živi"; duh jezika preudešavao je sve što je bilo u njegovoj jezičkoj prirodi, adaptirao je jezičku materiju onako i onoliko koliko je to bilo potrebno da adaptirane strukture vrše svoje lingvistčke funkcije.

Ugo je prostrana ravnica na sjevernom dijelu Pešteri. Pravi naziv ovih alpskih predjela je *Ugo a ne Ugao*, kako se može ponekad čuti, ali samo od govornika koji ne žive na ovim regijama. Mjesno stanovništvo izgovara ovaj toponimski lik ovako: Ugo (sa dugin silaznim akcentom na prvoj silabemi i dužinom na finalnoj). Treba odmah reći da se ovdje ne radi ni o kakvoj matematičkoj semiotici, već je motivacija sažeta u prirodnim uslovima, i vrlo teškim. Vremenske prilike najčešće su loše i „ružne", kako to stoji u etimološkom semantičkom ključu.

Ime ove regije svakako je keltskog, a može biti i pretkeltskog, dakle ilirskog porijekla. U rječniku engleskog jezika stoji odrednica ***ugly*** za označavanje nečega što je vremenski ružno, dakle loše vrijeme, snjegovito i kišovito, često pod oblacima. Odrednica *ružno* nastala je i kao metafora za nešto što je u porirodi kao pojava ružno, a to bi mogle biti apostrofirane prirodne karakteristike za ovaj teren.

Odrednica ***ugly*** u govoru kasnijih doseljenika, dakle Slovena, mogla se transformisati u strukturu *Ugo* a njegova motivacija je mogla biti zaboravljena i kasnije drugačije, po načelima narodne etimologije, tumačena, ili jednostavno zatamnjivana retoričnim oblicima narodnog usmenog stvaralaštva.

Ninaja je visoka planina sjeverno od Pešteri, prema Goliji. Geološki, to je reljef u obliku planinskog vijenca koji se pruža sjevernom stranom pešterske visoravni. Ono čime se ova planinska visija karakteriše je dugo zadržavanje snijega vijencem i po vrhovima, kao i to da ovaj dugački vijenac zadržava jake sjeverne vjetrove koji se uvaljuju u pešterski ravnicu. Struktura i semiotika ove oronimske jedinice bili su vrlo zatamnjeni i udaljeni od mogućeg elaboriranja i kompariranja sa sličnim morfološkim likovima. Komparativno, ovoj strukturi, njenom drugom dijelu (sekvenci *–aja),* slične su oronimske strukture *Duškaja* (oronim zapadno od sela Godijevo u Gornjem Bihoru), *Melaja* (oronim na sjeveru Pešteri), *Sinaja* (oronim na sjeveru Metohije)... Bilo je, zatim, jasno da ova oronimska grupa ima predslavensko porijeklo, najvjerovatnije ilirsko-keltsko, svakako starobalkanska toponomastička simbioza, koja se kasnije adaptiihrala u korpusu jezika drugih naroda (doseljenika) uključujući se i u slavensku padežnu paradigmu.

Moglo se je pretpostaviti da ova pešterska stefanija (vijenac) ima izvjesne semantičke veze sa dužim zadržavanjem snijega na njenom planinskom lancu. Na španskom jeziku *njinjo* znači *dijete*, na francuskom *la neje* je *snijeg*. Međutim, sve ove semantičke, i morfološke, sličnosti sa imenom planine *Ninaja* ne mogu biti ključ za elaboraciju. Kod Ibrahima Pašića u knjzi *Predslavenski korijeni Bošnjaka*, II, na strani 521, u elaboriranju odrednice *Nirtovaj* kazano je da u njenoj strukturi stoji leksički lik *nordlich* odnosno kasnija morfološka transformacija u *Nirt-ovaj*, te bi

semiotika ove toponimske jedinice najprije mogla biti: predio sa kojeg duvaju sjeverni vetrovi, odnosno - *vjetrenik, sjeverac*, ili vijenac koji sjeverne vjetrove djelimično zadržava i skreće u druge pravce.

Moguća je i morfološka sličnost ove oronimske strukture sa strukturama *Blagaj*, *Maglaj*... U alb. jeziku strukture: *Sinaje* (na sjeveru Metohije), *Ninaje*, *Melaje* imaju poluglasničko (muklo*) e* (*e* pa zane) koje je u jezicima doseljenih Slovena neutralisano. Zato, sudeći po morfemi *–aj // -aja* sve bi ove strukture mogle biti ilirskog porijekla, dok bi sekvenca ***nord-*//*nort-*** mogla biti keltskog odnosno gotskog. Svakako, u vrijeme zajedničkog života Ilira i Kelta, i kasnijeg dolaska Gota, na ovim balkanskim prostorima moralo je biti i snažnije lingvističke simbioze u korpusima njihovih jezika. Simbioza je bila vrlo *produktivna* u domenu toponomastike i antropnimije, što se može lijepo vidjeti i iz mnogih elaboracija I. Pašića. Pretpostavlja se da je najraniji morfološki lik ovoga oronima bio *Ninaj* i da je finalno *-a* rezultat kongruencije prema imenici ž. roda *planina* što je utjecalo i na adaptaciju u pravcu roda (ž.).

Zaključak: U semantičkom polju ovoga, po porijeklu ilirsko-keltskog, oronima je i njegova orijentacija na semantemu *sjever, sjeverac, sjeverna planina (dakle: nordlich*).

Hajla je također visoka planina koja se pruža pravcem sjever - jug po zapadnom obodu nešto udaljenije rožajske geološke izoglose. To je, drugačije rečeno, dugačak i tokom cijelog dana osunčan planinnski vijenac (stefanija). Po geomorfološkom sastavu je monolitna stjenovita regija, pri dnu obrasla alpskom sitnogoricom. S jedne (rožajske) strane ima istočnu ekspoziciju, a sa druge (rugovske) ima južnu ekspoziciju. Zato je osunčana tokom cijelog dana. Kao antonim ovoj regiji je susjedna planina *Murgaš* // *Mokra* koja je skrivena i osojna, što je i semantički sadržaj ovih morfoloških struktura. Na ovim prokletijskim prostorima su i planine *Skrivena, Bisernica, Sjekirica (Sikirica), Smiljevica (Siljevica)* - o kojima će biti govora u nekom narednom radu. Svakako, imena ovih planina govore da po porijeklu pripadaju nekom ranijem starobalkanskom (oronimskom) sloju i kasnijoj njihovoj slavizaciji.

Ime planine *Hajla* je ilirskog porijekla. U alb. jeziku postoji teonimska odrednica *Hy // Hye* (v. *Takvim* za 2oo9. god.) za označavanje imena *božanstva vode (uje), sunca, prirode*. Uglavnom je to neko ilirsko božanstvo, čije se ime može izvoditi iz grčkog *helios // helias*, dakle *sunce*. Ovo solarno božanstvo Iliri su mogli preuzeti od Grka, ili im je ono, još u dubokoj starini, bilo zajedničko, još u njihovim indoevropskim kontaktima.

Svakako, za oronim *Hajla* može se reći da je ilirsko-grčkog porijekla. Tako bi se, današnjim jezikom, moglo reći da je ime ove planine povezano sa *kultom Sunca.* To je, dakle, *osunčana planina*, što se potvr-

đuje njenom ekspozicijom i reljefom. I danas je vrlo prisutan u životu naroda ovih krajeva: Albanaca, Crnogoraca i Bošnjaka.

Hajla je uvijek *hajlovita: osunčana i vjetrovita* - kaže narod ovih krajeva.

Na sjevernom podnožju ove planine je *Vrelo Ibra*. Takođe, po cijelom podnožju ovog planinskog vijenca ima mnogo vrela i izvora. Narod i prema njima njeguje razne kultove, i odnosi se prema svakom sa nekim paganskim poštovanjem, kazujući razna predanja i njihova ljekovita svojstva. Svaka prokletijska voda i gora imaju svoje božanstvo. Njemu se prinosi cvijeće, ovdje se proslavljaju pastirske svečanosti, ovdje se umivaju bolesni - da bi bili zdravi i krepki. Ovdje se dolazi na teferič (izlet). Ovdje se svako na svoj način obraća božanstvima prirode, a njih je mnogo. Velik je njihov panteon.

U ovu kategoriju oronima mogao bi se smjestiti i oronim//ojkonim *Holuje*/*a* (ime predjela i ime sela sjeverno od Bijelog Polja). Njegova lingvistička elaboracija izvodila bi se takođe iz odrednice *helios//helias,* odnosno Hy//Hye u čijem je semantičkom polju skriveno ime božanstva *sunca// Sunca*. Ekspozicija ovoga predjela odgovara značenju oronima.

Golija je planina na sjeveru pešterske visoravni, zapadno od Ivanjice i Sjenice Ova planinska oblast vrlo je prostrana. Na njoj su vrlo bogati pašnjaci i u nižim predjelima visoke četinarske šume, pa se ne može tumačiti narodnom etimologijom da je to nekakva *gola plainana.* Naprotiv, ona je vrlo bogata florom i faunom (čak reliktima), a bogata je i vodom. S obzirom na geografski položaj i na njenu visinu, ovdje vladaju vrlo niske zimske temperature, poznate na Pešteri i u Sjenici (ove predjele nazivaju i Sibirom), zime su vrlo duge i snjegovite. Ali i pored toga, ovdje je uvijek bilo pastirskih naseobina, a osobito u ona daleka starobalkanska vremena.

Morfološka baza *gol-* približava se bazi *gil-* (u Gilane//Gnjilane - gradsko naselje na Kosovu). Svakako, obe toponimske strukture su predslavenske, ilirsko-gotske. Moguća je pretpostavka da oronim *Golija stoji u vezi sa etnonimom Got i da su se Goti ovdje mogli naseliti prilikom prodora sa sjevera - iz Podunavlja. U ovom kontekstu valja uporediti toponimski lik Cigota* - planinski vrh na Zlatiboru.

Ovaj oronimski morfološki lik može se, obazrivo, komparirati i sa oronimskim strukturama *Galačar* (kod Bijelog Polja), *Galaič (*planina južmo od Prizrena, u oblasti Kuksa), *Galicija (*planinski vijenac na jugoistoku Evrope), *Galičnik (*planinski vrh na jugu Makedonije)... Za ovakvo mišljenje motivacija je baza *gal-* i, naravno, reljef predjela i njegova flora i fauna.

Morfološke baze *gol- i gal-* su bliske, a njhova fonološka distinkcija može biti rezultat lingvističke supstitucije.

Elaboracija ovih toponima, i njihova semiotika, ostaju otvorene za lingvističku diskusiju.

U Sandžaku su v*r*lo brojni toponimi sa bazom *god-* . Naprimjer: ***Godijevo*** (selo u Bihoru), ***Goduša*** (selo u Bihoru), ***Godočelje*** (selo u Bihoru), ***Godovo*** (selo kod Tutina), zatim ***Godovka*** (rječica na predjelu sela Godovo). Na Kosovu je ime sela ***Godimlja*****,** a na istoj regiji je i rječica ***Godimlja*****.** U knjizi *Predslavenski korijeni Bošnjaka, II,* Ibrahim Pašić bilježi, na str. 529, da se jedno selo ***Goduš*** nalazi kod Zvornika, da se u srednjem vijeku zvalo neko selo ***Goduša*** u okolini Kalesije, a da je u *Dečanskim hrisovuljama* potvrđeno (dva puta) lično ime ***Goduša*****.** U ovom kontekstu, Pašić kaže: „... da se u njegovoj osnovi, najvjerojatnije, krije etnik ***God***, u značenju ***Got****. Goduša je naselje Gota"*. Uz visoko poštovanje dr. Ibrahima Pašića i njegovog uzornog djela, naše mišljenje može biti i drugačije. Argumenti "isto to samo malo drugačije" pružaju reljefi pomenutih sela i drugi artefakti koji su mogli biti motivacija za imenovanje ovih ojkonima i oronima, kao i hidronima na njima. Moglo bi se, potvrdno, reći da su imena ovih toponimskih likova gotskog porijekla, jer se nalaze na pravcu prodora Kelta i Gota sa sjevera Evrope, ali se nama čini da u tome ima i udjela Ilira s obzirom da je teritorija sadašnjeg Sandžaka bila u centru Ilirika i da su kultovi vezani za ova mjesta uglavnom ilirski, odnosno ilirsko-keltski, jer su ovi narodi imali vrlo blizak mitološki sistem.

Selo ***Godijevo*** je veće naselje, u strani, jugozapadne ekspozicije. Ima više potoka na cijelom seoskom ataru. Više sela nalazi se veliko vrelo, koje se danas zove *Pepeljsko vrelo* ili *Godijevsko vrelo.* Voda izvire u velikim količinama iz stijena. *Pepeljci* su mahala niže ovih stijena, a *Pepeljak* je prezime Bošnjaka koji ovdje žive. Na mjestu gdje je vrelo ima jedna velika stijena, rasječena po sredini. Pripovijedaju da je stijenu sabljom rasjekao Alija Đerzelez (muslimani), odnosno Marko Kraljević (pravoslavci). Na jednoj stijeni pokazuju stope kopita Alijinog Zelenka odnosno Markovog Šarca. Ima još mnogo predanja i legendi o ovim izvorima. Narod za njih vezuje i brojne kultove, posvećene vodi i suncu, svakojakom bilju, zdravlju - dakle, prirodi i prirodnim pojavama. Mještani ovoga sela, kao i iz susjednih sela, ovdje dolaze na teferič, u proljeće i tokom ljeta, ostavljajući na vrelu razne biljne „darove". Vodu sa vrela smatraju ljekovitom.

Goduša je veće selo u Gornjem Bihoru, istočno od Godijeva. Takođe se nalazi u strani, na njegovom predjelu je *Goduški krš*, a oko sela šumoviti predjeli. Na ovom predjelu je i manja *Goduška rijeka*. I za mnoge lokalitete ovoga sela, kao i za vodu, vezani su brojni kultovi, slični onima u susjednom Godijevu. Na predjelu sela nalaze se stara groblja za koja narod veli da su „grčka".

Goduša i Godijevo su stare naseobine. Na njihovim predjelima nalaze se vrlo zanimljivi mikro i makro toponimi, uglavnom oni starobalkanski, a svakako ilirskog, keltskog i gotskog porijekla. Tako, na primjer, na predjelu sela Godijevo nalazi se lokalitet *Cekule* (up. *Ceklin* - na Lovćenu). Ovdje je i lokalitet *Hrvacka*, a jedna *Hrvacka* je i u Poibarju, blizu Raške. Mještani ne znaju da li su ovdje nekada živjeli kakvi Hrvati, niti za to ima pisanih potvrda. Može biti da njihovi daleki preci potiču iz nekog kraja Hrvatske i da su ovamo došli u vrijeme tursko-austrijskih ratova, kao izbjeglice - na putu prema Istoku, pa su svoj egzodus zaboravili. U ovom selu evidentno je i prezime *Starčević* (muslimani, Bošnjaci), koje je hrvatskog porijekla. Na predjelu Cekula je jedno veće staro groblje, opet vele da je „grčko", što po konfiguraciji ne bi moglo biti. Prije bi moglo biti ilirsko ili keltsko.

Godovo je selo kod Tutina, a jedno ***Godovo*** je južno od Đakovice. Tutinsko selo *Godovo* je takođe u strani, ima istočnu ekspoziciju i uvijek je osunčano - dakle, prisojno. Na predjelu ovoga sela je rječica *Godovka,* a ima više izvora i potoka. Bogato je vodom, pašnjacima i šumama. U gornjem dijelu sela je veće vrelo, izvor rijeke Godovke. Na predjelu sela ima i obradivog zemljišta, kao i na predjelima sela Godijevo i Goduša.

I u selu Godovo poznati su brojni kultovi posvećeni prirodi: Suncu, vodi, bilju, pastirskom životu... Na mnogim se mjestima mještani okupljaju tokom proljeća i ljeta.

Na predjelu tutinskog Godova je velika pećina - *Godovska pećina,* za koju su takođe vezani neki kultovi i usmene narodne priče.

Istočn*o* od sela Godovo je visoko brdo koje narod naziva *Velipolje,* što se izvodi iz grčkog *vlepo (*vidjeti, gledati). Istočnije je gradsko naselje Tutin, a još istočnije selo Mitrova. U široj okolini pronađene su velike kamene kugle (prečnika 60-70 cm), naprimjer u selu Bać i na Pešteri. Sve je ovo u direktnoj vezi za *mitraizmom* i sa kosmičkim kultovima, koji se vezuju za Ilire, Kelte, Gote. Brojni *mitreji* potvrđeni su na mnogim brdima i mjestima koja dominiraju Poibarjem.

Rječica *Godovka* uliva se u susjedni Ibar.

Kosovski onomastički likovi (ojkonimi i hidronimi Godovo i Godimlja) i predjeli na kojima se oni nalaze imaju slične geografske karakteristike kao oni sandžački, što znači da ih je imenovao jedan narod u predslavensko doba.

Indikativno je da je baza *god-* bila vrlo produktivna, da pripada semiotici starih kultova i da je u njenom semantičkom polju skriveno ime nekog božanstva prirode. Moglo bi se odnositi i na teonimsku odrednicu *god (*bog), što danas nalazimo u engleskom jeziku. Prema tome ovi nazivi (imena mjesta) mogli bi biti keltskog porijekla.

U jednom ranijem radu raspravljali smo o nazivima gradskih naselja ***Plav*** i ***Gusinje*** U narodu postoje brojna predanja o ovim današnjim urbanonimima. S obzirom da smo ta predanja, kao i neke primjere narodne etimologije, već elaborirali, to ovoga puta nećemo ponavljati. Prezentiraćemo samo onu elaboraciju za koju smatramo da se temelji na pravim lingvističkim i historijsko-onomastičkim potvrdama.

Za ***Plav*** se može s pravom reći da je nastao kao prvobitno predslavensko naselje na lokalitetima rijeka koje se ulivaju u veliko jezero - danas Plavsko jezero. To bi, po funkciji lokaliteta, moglo biti ušće rijeka Komorače i Plavske rijeke u Lim, sa istočne strane, i potoka sa Visitora, sa zapadne strane. Dakle, naselje je bilo nešto niže od današnjeg gradskog naselja, a moglo se je pružati i uz Plavsku rijeku, kao i po predjelima današnje *Racine* (apelativ: *rasa), Hranojevića* i dalje prema brdu *Skić* (apelativ*: suka)*. Položaj ovoga naselja bio je povoljan za život, zaklonjen od sjevernih vjetrova, a bio je i u kontaktu sa dobrim pašnjacima. S obzirom da je naselje bilo locirano oko rječnih tokova i ušća, to je moglo biti i motivacija za njegovo ime. To je mogao biti latinizam *fluvius, -ii* (sa značenjem: *rijeka, naselje na rijekama).* Sa sigurnošću se može reći da je stari ojkonim bio latinskog porijekla, ali je kasnije u prvobitnom latinitetu došlo do slavenske adaptacije - u današnji onomastički lik *Plav*. U procesu lingvističke adaptacije izvršena su morfološka uprošćavanja i fonetske supstitucije u duhu jezika kasnijih doseljenika. U alb. evidentan je onomastički lik ***Plava,*** koji je još bliži strukturi i onomastici starom latinitetu. Poznato je da se latinsko *f* supstituira u *p.* Dalja supstitucija išla je po zakonima fonetike neromanskog stanovništva.

Gusinje je danas takođe veće gradsko naselje, jugozapadno od Plava, udaljeno 9 km. Nalazi se na lokalitetima koji su „uvučeni" u potkovičastu uvalu između visokih planina. Locirano je oko izvora i rječica, u međurječju, a u okolini su tereni sa dobrim pašnjacima. Sve je to moglo biti motivacija za nominaciju prvih naseobina.

Potvrđeno je da je na ovim terenima živjelo ilirsko pleme Piruste i da su oni dali ime ovim lokalitetima. U jeziku Pirusta leksema *geusis* označavala je teren koji je uvučen među planine, uvalu ili ulaz u uvalu//dolinu. Tako je apelativna struktura *geusis* bila etimon naziva Gusinje. U daljem likovnom prestrukturiranju sledila su fonetska uprošćavanja i supstitucije, kao u toponomastičkim likovima: *Beusis* (Buzet), *Veusis* (Vusanje), *Theuton* (Tutin) i sl. Takođe je poznato da je ilirski diftong *eu* rezultirao u *u* u mnogim balkanskim jezicima. U alb. jeziku se naziv ovoga mjesta izgovara ovako: *Guci.* Naziv ojkonima *Vusanje (Vusanj)* u alb. je *Vuthaj.* I u albanskom i u slavenskim jezicima supstitucije su jasne.

Zaključak: Jasno je da je u urbanonimu *Plav* morfološki latinitet, a da su *Gusinje i Vusanje* ilirskog porijekla

Ragip Sijarić je u svojim vrlo zanimljivim spisima (*Moji spisi*), negdje na prostorima Sandžaka, zabilježio oronimsku odrednicu ***Molon.*** O ovom liku tek smo samo započeli onomastičku diskusiju u *Almanah*-u br. 44-45, ali ostavljajući problem ubikacje otvorenim. Čini se da je Sijarić ovaj oronim zabilježio na širim prostorima Pljevalja, a možda i Prijepolja ili Priboja (prema saopštenju nekih njegovih informatora porijeklom iz Donjeg Polimlja) - uglavnom u ovoj geografskoj zoni, negdje u limesu između provincija Dalmacija i Mezija.

Teško je odrediti porijeklo ovoga oronima, ali će najprje biti da je ilirskog, makar njegova morfološka baza. Što se semiotike tiče, mi smo pretpostavili da je ovaj lokalitet imao nekakve veze sa rudom olova, što je samo pretpostavka (*moliv, -dos, -i* = olovo, grčki), ali je motivacija mogla biti i neka karakteristika reljefa (*moles, -is* f. = gromada, hrpa kamenja, latinski; ili: *mola, -ae* m. = mlinski kamen, mlin*, žrtvena kaša*; takođe latinski). Ovu pretpostavku moguće je usmjeriti prema semiotici *žrtvena kaša* i shvatiti da se radi o nekom kultnom mjestu, žrtvenom lokalitetu, o nekom vrhu kultnog značaja, možda o nekom paganskom *mitreju*. Međutim, skloni smo da ovu pretpostavku shvatimo i drugačije, iz dosta ubjedljiih razloga. U jednom tekstu na alb. jeziku (*Vendi dhe emri i fisave kryesore Ilire)* zabilježeno je 27 imena ilirskih plemena, a među njima i pleme *Moloset,* po svemu sudeći neko manje ilirsko pleme u blizini Pirusta, odnosno na jugu Ilirika, sa grupom drugih manjih ilirskih plemena. Skloni smo da oronim (možda i neko utvrđenje na njemu) tražimo u prostoru između Meduna (Meteon), Molića (na Kosovu) i rijeka Lima i Drine - u onom sandžačkom alpskom prostoru. Sudeći po ovome, *Molon* bi mogao biti neko značajno mjesto za ilirsko pleme *Moloset.* Indikativna je morfloška baza *mol-* u ovim strukturama: *Molon, Molić*, *Moloset*. Ovu bazu imamo i u morfološkom liku *Moldavija*.

Finalna morfema *–on* evidentna je u imenskim strukturama u grčkom i latinskom jeziku. Vrlo je frekventna i produktivna u imenskom materijalu starijeg porijkla (u Antici) - u mikrotoponimima i antroponimima, zatim i u strukturama drugog porijekla. Kao komparativne likove navodimo sljedeće: *Avlon, Arvanon//Alvanon (*Ove tri strukture ekscerpirane su iz teksta popisa *Sklavonija Skadar i Hilendarski posjed Kamenica iz XV vijeka* prema dokumentu *Acta Albanie Veneta* - komentar Božidara Alekse Vukčevića ; vidi: http://www. google com/search).

Strukture *Avlon, Arvanon// Alvanon* u Vukčevićevom komentaru su locirane na regiji srednje Albanije i razmatraju se u kontekstu historijske onomastike. Prema priloženim primjerima, moglo bi se reći da je finalni formant frekventniji u istočnim oblastima Ilirika, te da bi mogao biti grčkog porijekla, a mogao se proširiti i na zapadne ilirske i rimske regije.

Deževa je takođe bila predmet onomastičkih diskusija u *Almanah*-u br. 44-45. Ovaj toponim označava ime jednog većeg.sela kod Novog Pazara.

Kod Ibrahima Pašića, u knjizi *Predslavenski korijeni Bošnjaka, II,* nalazimo odrednice (imena lokaliteta*) Desove (*kod Viteza) i *Desava (*kod ilijaškog sela Stupa). Na Kosovu, kod Đakovice, zabilježen je oronim *Deva (*prostran brdski predio na graničnom pojasu između Albanije i Kosova), *Devič (*u dreničkom kraju Kosova, bregovita sitnogorica, a ovdje je i istoimeni manastir), *Deviće (*selo u Gornjem Polimlju), *Dečane (*selo, manastir i širi predio južno od Peći).

Kod *Trevora Linga* u knjizi antropoloških studija (*Religije Istoka i Zapada*) nalazimo arijsku odrednicu *dawas* u značenju *sunce*...Zato smo, s pouzdanim razlogom, mišljenja da prezentirani toponimski likovi stoje u vezi sa strukturom *dawas* i sa njenom semiotikom. U ovom lingvističkom kontekstu je i odrednica iz grčkog jezika *deisis = molitva,* što upućuje na pretpostavku da je na mjestu današnje Deževe bilo neko pagansko kultno (molitveno) mjesto. Arheloškim istraživanjima to se može potvrditi.

Planinske strane *Deva* zaista su sunčane tokom cijelog dana i to je moglo biti motivacija imenovanja ovoga terena od naroda koji je ovdje boravio u predslavensko vrijeme. Moguće je da su to bili Iliri ili Kelti, odnosno Goti.

Predjeli regije *Deževa* takođe su prisojni, a tu je i rječica *Deževska reka* sa dobrim pašnjacima u okolini. Na lokalitetu današnjeg sela nalazile su se stare građevine (nekropole, bazilike) koje ne mogu biti slavenske već predvizantijske i kasnije vizantijske. Moguće je da su ih Sloveni, naseljavanjem u Rasu, porušili i zato dalje nisu bili „zainteresovani" za novu gradnju. Slovenska plemena su u ono vrijeme bila u pokretu, uglavnom za plijenom. Deževa je ostala sekundarno njihovo interesovanje, a primat je preuzeo susjedni Ras.

Predio današnjeg *Deviča* je stalno osunčan, *Dečane* takođe (ima istočnu ekspoziciju), selo *Deviće* takođe.

Potvrdno se može reći da su na ovim lokalitetima održavani i upražnjavani *arijski kultovi Sunca,* koje je ovamo, kao i u druga mjesta Balkana, dakle i Evrope, donijela izvjesna indoevropska populacija, naprimjer: Grci, Iliri, Kelti, Goti...

Vrlo je indikativno da se sva ova mjesta koja smo apostrofirali u ovom tekstu, nalaze na istom pravcu prodora Gota sa sjevera - iz Podunavlja.

Etimološka elaboracija svih ovih struktura je jasna. Njihove današnje baze *dev-, des-, dež-, dеč-* morfološki su vrlo bliske i rezultat su fonoloških supstitucija i adaptacija u kasnijim jezičkim sistemima.

Morfološki kompoziti u ovim strukturama su danas "čvrsto" srasli da se osjećaju kao monoleksemni likovi. Slavensko jezičko učešće osjeća se u finalnim pozicijama.

Ostronoša je veći krševit predio u Gornjem Bihoru, između sela Godjevo, Šipovice i Korita. Ovo je uglavnom karsni predio, a na njemu je i rječica sa istim imenom (*Ostronoša),* kao i druga rječica *Boroštica.* Naziv ovoga prostranog predjela, na kojem su i dobri pašnjaci, je najvjerovatnije gotskog porijekla, s obzirom da su Goti upadali i na ove sandžačke prostore i dalje prema jugu i zapadu.

Semiotika ovoga makrotoponima sadržana je u karakteristikama reljefa. Ova se struktura može komparirati sa sljedećim onomastčkim likovima: *Ostrog (*krševiti predjeli i manastir na njma u Crnoj Gori), *Osogovo* (planina), *Ostros* (selo na Rumiji)...

Lađevac je veći predio (prostrano polje, pašnjaci, valovit teren) na Pešteri. U semantičkom sadržaju ovoga niskog polja je ilirski supstratni lik *leqe, leqevishte* što označava terene sa prisustvom vode akumulirane u barama i jezercima. Svakako, ovdje je „davno" bilo jezero, koje se i sada formira poslije otapanja snijega a leti presušuje, pa su ovdje dobri pašnjaci. Arheolozi potvrđuju da je na ovom mjestu nekada bilo veće jezero. O tome u usmenom predanju naroda ovih krajeva postoje mnoge *legende* vezane za postanak imena nekog mjesta i za njegov semantički sadržaj, kao što je ona o aždaji koju ubija Alija Đerzelez.

Ime ovoga polja ne stoji u vezi sa slovenskim *lada, ladanje*

Naziv je najvjerovatnije ilirskog porijekla. Sličan naziv nalazi se kod Bijelog Polja, niže *Pruške* i izvora *Rada*. To je lokalitet *Lećevište,* na kojem ima vode, barica, potočića koji se ulivaju u Lim.

Na Prokletijama su evidentirana brojna jezera sa sljedećim imenima: *Lićenat (Liqenit), Leće-leće (Leqe-leqe)* i dr.

Lim je veća rijeka koja protiče kroz Sandžak. Teče iz Plavskog jezera, prema zapadu, i uliva se u Drinu.

Naziv ove rijeke je ilirskog porijekla. Označava ime vode koja teče. U Albaniji, kod Kuksa, je rijeka *Ljuma,* a tako se naziva i širi predio oko nje. Kod Dečana je rječica *Ljumbarda*, i istoimeno selo. Na Prokletijama, zapadno od Peći, su *Ljumbardske planine*, sa puno potoka.

Neprihvatljiva je pretpostavka da naziv *Lim* stoji u vezi sa latinitetom *limes (*granica). Lim pripada grupi rijeka *Tara, Morača, Drina* - koje su imenovali narodi iz predslavenske epohe.

Ovi likovi su morfološki i semantički elaborirani, i jasni.

Velipolje je visoko brdo više Tutina, zapadno, a istočno od sela Godovo i rijeke Godovke Ovo brdo je vrlo impozantno, zaobljeno, na vrhu sa zaravnjenom kupolom. Nije obraslo šumom, već je prostrani pašnjak. S druge, sjeverne, strane Tutina je takođe visoko brdo *Gradina.* Ono je

obraslo, danas, visokom četnarskom šumom, a ustvari, geološki, to je visoka i dugačka krečnjačka kosa.

Velipolje i *Gradina* dominiraju širim tutinskim regionom. Sa njih se pruža pogled sjeverno prema Pešteri i južno prema selima *Istočni i Zapadni Mojstir* i prema vrhu Beleg.

Pretpostavlja se da na Gradini postoje ostaci neke starobalkanske sakralne građevine, a o tome postoje brojne legende i drugi oblici usmenog narodnog stvaralaštva. Mnoge lekseme u glosariju mještana upućuju na mogućnost da je na ovom brdu bilo nekakvo antičko svetilište. Međutim, arheološka istraživanja nisu ovdje nikada obavljana, niti na predjelu sela Mitrova.

Velipolje također svojom konfiguracijom i geografskim položajem pokazuje da je i ovdje bilo nekakvo staro svetilište, ali ga današnji arheolozi zaobilaze iz nepoznatih razloga. Na ovom brdu se mogu prepoznati i groblja iz raznih vremena. Tu je staro muslimansko groblje, ali pored njega ima i drugih, starijih, i svakako nemuslimanskih grobalja. Po pravcima grobova, vidi se da nisu ni hrišćanska, već, kako narod kazuje, „grčka".

U predslavensko doba ovi krajevi su bili vrlo naseljeni. Za mnoga mjesta u okolini vezani su brojni *kosmički kultovi*: za brda, šume, izvore, potoke, rijeke, pećine...

U rječniku grčkoga jezika stoji odrednica *velepo* sa značenjem *vidjeti, gledati.* Moglo bi se, s razlogom, reći da je ova odrednica etimološki ključ za ime brda *Velipolje,* te da se može prevesti kao *Pogled.* To bi moglo biti pravo značenje ove toponimske odrednice. Grčka morfološka struktura *velepo* shvaćena je kao Velepolje.

Na ovom brdu se nalaze i nekakve velike nadgrobne ploče, kao i jeddan veliki kameni blok u obliku stola na kojem se pred sahranu spušta umrli dok traje molitva. Ne bi se moglo reći da je iz islamske sakralne tradicije, niti hrišćanske. Mještani pričaju da je na ovim lokalitetima bilo još sličnog kamenja i da su ga neki upotrijebili kao građevinski materijal. Nedaleko odavde, južno, je jedna pravoslavna crkvica u čije su temelje ugrađeni mnogi kameni blokovi sa ovih i susjednih terena.

Arheolozi ni na ovom brdu nisu ništa istraživali.

U svojim ranijim onomastičkim radovima pisali smo o današnjem urbanonimu ***Rožaje*** Rekli smo da je prvo rustikalno naselje formirano na ušću rječice *Lovnice* u *Ibar,* na lijevoj strani, i da se kasnije proširilo na lokalitet *Pazarišta* (ime iz vremena Osmanlija) i dalje uz tok Ibra prema rječici Županici. U ranijim radovima elaborirali smo etimološku strukturu ovoga ojkonima i ukazali na njegovu motivaciju. U osnovi ovoga ojkonima je apelativ *roge* čije je značenje polisemično: ledine, pašnjaci, lokaliteti na kojema dominira kamen, bezvodni tereni. Najbliže rečeno, to je *alpsko pasišt*e.

Međutim, 2009. godine, u jednoj knjižici jednog "naučnika" i po peru pjesnika, pojavilo se "tumačenje"da je geografso ime *Rožaje* nastalo, navodno, prema odrednici *rogovi,* te da je to neki slavizam. Uzet je, kao motivacija, *krš sa dva roga* niže Rožaja, a takvih krša i "rogova" ima u ibarskoj zoni u izobilju. Autor ovoga napisa poziva se na putopisca *Ami Bue* koji je nekada ovuda prolazio i kojem su ondašnji mještani ispričali narodnu etimologiju i motivaciju imenovanja ovoga mjesta. *Ami Bue* je to zapisao, i vjerujem da je znao da je to narodno pripovijedanje. Ali "novajlija" u nauci nije smio da se na to osloni. Svakako, i motivacija i etimologija ovoga geografskog pojma je drugačija. Njegova morfološka baza je *rog-* i ona je nekada bila vrlo produktivna i zastupljena u strukturi mnogih toponima na prostorima Ilirika. Tako imamo: *Rožaje* (preko Rogaje), *Rogatica, Rogovo, Rogov krš, Roginje, Rogozna, Rogice* (*Rogze,* kod Novog Pazara), *Rugova//Rugovo* (sa supstitucijom baze *rog-* u *rug-*), *Rogan* (ime), *Roganović* (prezime) itd.

Ime sela ***Jeliće*** je jedan od vrlo zanimljivih i diskutabilnih toponimskih likova. Naime, u narodu postoji kazivanje da je selo dobilo ime po tome što ovdje rastu *jele (*vrsta četinara), međutim situacija na terenu to ne pokazuje, čak ni da ih je bilo u prošlosti. Na terenu ovoga sela potvrđeni su mnogi lokaliteti na kojima su bile stare ilirske i grčke građevine i kultna mjesta. Selo je u strani i ima istočnu geografsku ekspoziciju. Osunčano je tokom cijelog dana. To su, ustvari, sunčane strane, okrenute suncu, dakle *dosuđe. (*Jedno selo kod Gusinja naziva se *Dosuđe).*

Selo Jeliće nalazi se u Gornjem Poibarju, istočno od Tutina. Reljef ove regije čine visoki alpski tereni, uglavnom pašnjaci i predjeli obrasli sitnogoricom.

U morfološkom liku *Jeliće* prepoznajemo izvornnu grčku strukturu, načinjenu prema *Helios//helios*, gdje se , kasnije, početno *h* izgubilo, u slavenskom izgovoru i jezičkom osjećanju, pa je preko strukture *Elios* shvaćeno kao *Jeliće (Helios – Elios//Jelios – Jeliće).* U narodno kazivanje ušla je, zatim, motivacija rastinjem na ovim predelima

Toponima tipa strukture *Jeliće* zabilježeno je na mnogo mjesta u ovom dijelu Balkana: *Jeliće* (selo kod Andrijevice), *Jelovjane* (selo na Šar-planini, u oblasti Tetova), *Jeleč* (predio sjeverno od Peći), *Jeleč* (visoki predio i gradina na njemu, niže Raške) itd.

Dakle, u semantičom sadržaju ovih toponima nije bionimska motivacija već je ona inicirana dugim dnevnim *prisustvom sunca* i, svakako, *kultom Sunca,* osmišljenim čak i u onim kamenim kuglama, kao sadržaj iz mitske mitraistčke kulture.

Za etimološku analizu zanimljiv je toponimski lik *Jeleč.* Prepoznatljiva je njegova morfološka baza iz strukture *Helios*. Slična morfološka

struktura je i u liku *Jelovjane*. Pažnju lingviste privlaći morfema *-ečʼ* u liku *Jeleč*. Analogan je morfemi *-oč* u primjerima *Miroč*, *Mioč//Mioče, Gorioč, Bioča//Bioče, Popča, Foča, Borča, Goč* i sl. Ova finalna morfema upućuje na oronimske sadržaje na kojima se nalazie stijene kao karakteristika predjela i na kojima je prisutna voda. To su kameniti predjeli sa izvorima koji se u nekim krajevima nazivaju „pus, pusi". Po drugoj varijanti, to su izvori u kamenu, među stijenama. Ovi su predjeli često nepristupačni.

Etimologiju sličnu analizi likova ***Jeliće, Jeleč, Jelovjane*** elaborirao je dr. Ibrahim Pašić u knjizi *Predslavenski korijeni Bošnjaka (*Mostar, 2oo8), na primjerima *Ilijaš (*kod Sarajeva) i *Ilija* (brdo na Glasincu). U ovom kontekstu je i odrednica iz grčkog jezika *iljos = sunce* koja je svakako elemenat semantičkog sadržaja leksičkih likova koji su predmet ove onimijske diskusije.

U knjizi *Istorija religija Istoka i Zapada* Trevora Linga (Beograd, l993), nalazimo: „Imena drugih *vedskih božanstava* takođe otkrivaju jezičke veze sa Grčkom, Rimom i Iranom. *Djaus*, na primjer, jeste *bog neba* i *otac (pitar) bogova (Up. pater, patrija). Mitra, bog sunca,* takođe se povezuje sa *Varunom* u *vedskoj religiji*; *njega su, pod grčkim i iranskim imenom, Mitras, obožavali na Srednjem istoku i u oblasti Sredozemlja"*. Ovaj dokaz Trevora Linga može se primijeniti i na neke balkanske kultove, naprimjer ilirske, čije odjeke nalazimo i u onomastičkoj kulturi današnjeg Sandžaka, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i drugih oblasti koje su pripadale Starom Iliriku.

Nedaleko od Tutina nalazi se selo ***Mitrova***, čije ime svakako stoji u vezi sa božanstvom *Mitras*. Ovaj toponimski sadržaj zastupljen je i na drugim mjestima, naprimjer u likovima *Mitrovica* (Kosovska Mitrovia, Sremska Mitrovica, Mačvanska Mitrovica, Mitrovica u Gornjem Bihoru, Mitrovica sjeverno od Novg Pazara) .

Osobitu pažnju istraživača onomastičara privlače mnogi toponimi u oblasti između Novog Pazara, Starog Vlaha i Sjenice, pa i šire - prema Užicu, na zapadu, i prema Kopaoniku, na istoku. Vrlo je frekventna toponimija još „zamagljene" etimologije, o kojoj je narod smislio različita predanja, a kasnije i pravoslavni sveštenici - da bi njihova kazivanja bila u funkciji misionarskih programa i vjerske površnosti. U ovom „zatamnjenom" kontekstu su i toponimske strukture *Žiča, Banjska, Mataruška Banja, Raška, Deževa i* dr.

U bihorskoj onomastici diskutabilna je ojkonimska struktura ***Hazane*** (ime sela u Donjem Bihoru). Oko elaboracije ove strukture postoji više laičkih mišljenja, koja često nisu samo narodna etimologija već ona iz diskursa falsifikata hisrtorije i lingvistike. Najveća je zabluda koju je ispisao, i prepisao, od (kvazi)historičara jedan „pjesnik" (iz ekipe raške

prepisivačke škole), emotivno i nacionalno nagnut prema „severu", sa kafenom kožnom torbicom o ramenu, punom "pesmica i pričica" (čovjek stopostotne ekavice), dobitnik mnogih nagrada, pa i one „glasovite" iz jednog gradića na Limu, član mnogih „komisija i savjeta" - kao samo on mjerodavan da vrednuje šta je dobro a šta nije, zajedno sa još nekima. Nije ovo sve za onomastičku diskusiju, ali jeste jedna njegova knjiga čudnog naslova i još čudnijih onomastičkih elaboracija.

U svojem „delu" ovaj „onomastičar" je zapisao: *„Hazan crkovni: crkveni pevač, prema chasan /hebrejski/ pevač u sinagogi = crkveno pojanje = pojac, jer je u Hazanama bila crkva, a sada je samo bor okovan željezom o kojem Sijarić ima priču Bor.* Nije rekao koji Sijarić, jer ko je taj Sijarić za njega! (v. str. 108, njegovo „delo"). I na str. 160 iste brošure veli: *Meni se čini da je bihorski vladika Visarion stolovao u selu Hazane".* I čak mu se čini još mnogo što-šta. .. Pa i *„stolovao u selu Hazane".* Pa i ono *da ne postoji bosanski jezik niti etnonim Bošnjak//Bošnjaci.*

Uz sve ovo slijedi komentar: Hurem nije skupljao *voške u ćibrit.*

Selo ***Hazane*** je vrlo stara naseobina u ovom dijelu Bihora. Ovdje je svakako bilo *ilirsko svetilište* posvećeno boginji *Dijani* odnosno *Zani (Thani)* – ilirskoj boginji vezanoj za *kult prirode.* U alb. mitologiji teonimska struktura *Hy//Hye* označava ime *božanstva Sunca//sunca*. Otuda je i ime planini *Hajla.* Prema teonimu *Zana (Thana*) dodavanjem takođe teonimske odrdnice *Hy//Hye* supstitucijom je dobijena toponimska struktura *Hazane (Hy-Zana).* Dakle, u strukturi ovoga nekadašnjeg oronima i današnjeg ojkonima prepoznatljivo je njeno ilirsko porijeklo. Uz ovo treba reći, da je i sam oronim *Bihor* ilirskog porijekla, odnosno grčko-ilirska simbioza *(bi-horos//m'bi gur).* Ovo pokazuje da je cio prostor današnjeg Sandžaka bio značajna ilirska naseobina sve do dolaska Rimljana i drugih naroda na Balkan.

Žiliće je mjesto na Pešteri (oronim//ojkonim). Komparativno se može elaborirati sa ***Žiča*** (mjesto u Donjem Poibarju, gdje je i istoimeni manastir - tako nazvan po imenu mjesta), te sa strukturom *Žioc/e* (mjesto u okolini Plava, pominje se u romanu Huseina Bašića).

Ove toponimske strukture imaju bliske baze *(žil-, žič-*), koje upućuju na njihovo zajedničko predslavensko porijeklo. Finalni formanti su im različiti, ali i oni pokazuju dublje lingvističke (fonološke) bliskosti. Za lingvistu analitičara može biti zanimljiv formant *-č(a)* u strukturi *Žiča* i formant *-oc(e*) u morfološkoj strukturi *Žioc(e).* Ovi formanti mogu biti derivativnog porijekla i funkcije, analogni formantu *-oč* zastupljenom u likovima: *Miroč, Mioč(e), Bioč(a/e), Goč, Livoč, Gorioč* (kod Istoka, na Kosovu), *Srdoč* (prezime*), Poroč* (i *Porotica*). Fonološke bliskosti, nastajale supstitucijom i drugim glasovnim procesima pokazuju i sljedeće

toponimske strukture: *Biča* (selo i rječica u Metohiji), *Vinča*, *Morača*, *Poreč, Borač (Boračko* jezero*), Soča* (u Sloveniji), *Korča* (u Albaniji), *Korčula,* i sljedeće toponmske strukture: *Popča* (hidronim, u Bihoru), *Borča* (u Srbji), *Vinča, Mirča* (ime), *Foča, Vitače, Bileć*a i sl.

Morfološke sekvence *-oč, -oc, -ač, -eč, -eć, -č* mogu biti rezultat davnih, predslavenskih, glasovnih procesa u riječima bliskih semantičkih sadržaja. Ovi sadržaji prepoznatljivi su i danas. Toponimi ove morfološke bliskosti najčešće označavaju kamenite predjele sa prisustvom vode. To su obično rijeke, rječice, potoci brzaci, izvori u stijenama („pusi"), vodopadi - dakle, specifičan reljef sa stijenama i vodom. Najkarakterističniji primjer je reljef mjesta *Bioče* kod Podgorice u Crnoj Gori.

Takođe, u ovom morfološkom kontekstu, eksponiraju se inicijalne sekvence *bi-, di-, ži-, mor- (*Bi-oča, Bi-leća, Di-voda, Ži-ča, Mo-rača i sl.), koje svakako pripadaju nekom starijem onomastičkom sloju, predslavenskom i kasnijoj simbiozi sa slavenskim morfolođkim elementima.

Sudeći po ovim formantima i semiotici koja upućuje na reljef, koji je bio motivacija imenovanja, može se zaključiti da su njihovi korijeni u onom dalekom ilirskom i ilirsko-grčkom onomastičkom sistemu. Na ovakav zaključak upućuju morfološki materijal i njegove fonetske supstitucije i svakako njihova semantička polja motivisana ovim reljefom. Najviše argumenata za ovu potvrdu pružaju toponimski likovi *Žiča*, *Žioce, Žiliće.* To su krševiti predjeli sa vodenim tokovima, alpski tereni (roge, rogze, gurzi), privlačni za alpski način života. Na njima su često obavljane razne kultne svečanosti i građeni kultni objekti (gradine, žrtvenici, hramovi, memorijalne humke).

Petnica je veće selo sjeverno od Berana, u Crnoj Gori. Još jedna *Petnica* nalazi se u Zapadnoj Srbiji, kod Tršića. Po inicijalnim morfološkim sekvencama *po-, pe-,* koje su derivativnog karaktera, toponomastičkoj strukturi ***Petnica*** bliski su likovi ***Polica*** *(*selo kod Berana), *Pope* (selo zapadno od Berana),), *Pope* (selo kod Novog Pazara), *Popoc* (selo kod Đakvice), *Ponošec* (selo kod Đakovice) *Popovo Polje* (u Hercegovini), *Popča* (grčki: *parapotamos* = pritoka; *potamos* = rijeka) i sl .

Pomenute morfološke sekvence u diskutabilnim toponimskim strukturama, u kontekstu onomastike, su osobita kategorija *potamonima,* koji upućuju na zaključak da se u njihovom semantičkom polju nalaze značenja koja se odnose na vodne tokove. U rečniku grčkog jezika nalazimo sljedeće odrednice: *potami* = rijeka; *potamaki* = potok, rječica. Tako se može reći da su pomenuti potamonimi grčkog porijekla i da su se kasnije adaptirali morfološkoj prirodi slavenskih jezika, dodavanjem finalnih formanata na bazu *po-* ili na njene supstituisane likove. Takođe treba reći da je u strukturi ovih toponomastičkih likova starija hidronimska semiotika, jer je prvo imenovana rijeka, rječica a kasnije naselje

koje se formiralo oko rijeke, na njenom ušću u neku drugu rijeku. Dakle, prvo je bio u funkciji hidronim, a zatim ojkonim. Semantička distinkcija *hidronim – ojkonim* i danas je aktuelna. Mještani ovih krajeva dobro razlikuju ime rijeke od imena naselja.

U kontekstu ove onimijske diskusije valja reći, da u odrednici *Polica*, u morfološkoj sekvenci *–lica,* prepoznajemo leksičku odrednicu *liqen (= jezero)* kao supstrat iz jezika Ilira koji su živjeli na ovim prostorima. Na južnoj periferiji sela Dapsiće nalazi se duboka i prostrana uvala koja je u nekoj dalekoj geološkoj prošlosti mogla biti veće jezero. Tako, u morfološkoj strukturi *Polica* prepoznajemo ilirsko-grčku simbiozu.

Kratina je visoka i dugačka planinska kosa (greben) istočno od vrha Materidža, kod Bijelog Polja. Ime ovoga predjela je grčkog porijekla, nastalo preko odrednice iz grčkog glosarija: *parakrato* = zadržati. Naziv je motivisan reljefom. Ova kosa zadržava sjeverne vjetrove koji duvaju prema jednom dijelu župskog Polimlja.

Komparativan onomastički lik je *Kratovo* u Makedoniji. Moguće i *Krakošta* na Šar-planini, kod Dragaša.

Kokin Brod je veće mjesto u Donjem Polimlju, kod Priboja. Ovdje se danas nalazi velika hidrocentrala i naselje. ***Kokin brod*** je nekada bilo samo ime predjela na kojem su stijene karakteristika reljefa. Njihova boja (crvena) mogla je biti motivacija za imenovanje. Prvi dio ove toponimske sintagme mogao bi biti grčkog porijekla. U rječniku grčkog jezika nalazimo odrenicu*: kokin, -os, -i, -o* = crven. Na ovom mjestu, kod crvenih stijena, mogao je biti *plićak, prijelaz (brod)*.

Vruja je planinska rijeka južno od Gusinja. Ime ove rijeke kratkog toka može biti grčkog porijekla. U rječniku grčkog jezika nalazimo odrednicu *vrusi* = izvor. Ova rijeka teče kroz duboki planinski krševiti tijesnac i uliva se u susjednu rijeku Ljuču na periferiji Gusinja. Za davne stanovnike ovih krajeva ona je bila neka vrsta izvora - izvirala je iz dubokog kanjona, koji je danas i turistička atrakcija. Dakle, motivacija imenovanja i porijeklo imena su jasni.

Plunce je planinsko selo kod Rožaja, istočno. Selo je locirno u brdovitom terenu, više toka rijeke *Crnje* i više ušća *Plunačke rijeke* u Crnju. Ove dvije planinske rječice su brzaci, sa puno slapova i kaskada. Ovo je moglo biti i motivacija za imenovanje rječice i predjela oko njenog ušća. Nazivi su grčkog porijekla. U rječniku grčkog jezika ima leksička odrednica *pleon* = više. Naravno, u strukturi oronima, i kasnije ojkonima, izvršeni su glsovni procesi i leksička adaptacija u duhu govora stanovnika koji su ovdje živjeli.

Sipanje je veće, i vrlo staro, selo u Gornjem Bihoru, više poznatog sela Godijeva. Predio sela je prostrana visoravan sa mnogo pašnjaka

alpskog karaktera. Ovi pašnjaci su bili razlog da je ova regija u davna vremena bila gusto naseljena.

S obzirom da su ovi predjeli alpska visoravan, da se nalaze više (iznad) brojnih sela šire okoline, to je ova geografska situacija mogla biti i motivacija za njeno imenovanje. Naziv ove regije je svakako grčkog porijekla. U rječniku grčkog jezika ima leksička odrenica *pano* = gore. Dakle, predio koji je *gore.* Početna sekvenca ***si*** mogla bi biti gotskog porijekla sa semantičkim sadržajem *vidjeti.* Dakle, moguća simbioza i dalje prilagođavanje kasnijim jezičkim sistemima.

Pljevlja su veće gradsko naselje na sjeveru Crne Gore. Prvobitna naseobina morala je biti po reljefu u stranama oko današnjeg jezgra ove sandžačke varoši. Ovo jezgro današnjeg naselja je u dužoj uvali. S obzirom da su oko ove uvale visoke strane, to je moglo biti i motivacija za imenovanje predjela. Ime predjela, i kasnije naselja, je grčkog porijekla, nastalo prema leksičkoj odrednici *plevra* = strana.

Prijepolje je gradsko naselje u Donjem Polimlju. Iz pisanih i materijalnih dokumenata može se vidjeti da je ovo mjesto vrlo staro, da je bilo naseljeno još u doba Ilira, Rimljana, Grka i da su se ovdje dodirivale granice ovih naroda tokom duge historije. Na predjelima šire gradske okoline ima više mjesta na kojima se mogu prepoznati stare građevine (zidine fortifikacijskog karaktera, mjesta na kojima su bili mostovi na Limu, nekropole sakralnog sadržaja, stara groblja, kultna mjesta i dr.). Na južnom kraju gradskog naselja još se prepoznaje "stara kaljaja" (zidine starog utvrđenja), pa se može pretpostaviti da je ovdje bilo i jezgro najstarijeg naselja - *propolisa.* U rječniku grčkog jezika nalazimo prijedlog *pro* = pred, pre, ispred. Dakle, *propolis* je bio izvan drugog naselja u susjedstvu.

Regije Prijepolja i Pljevlja nekada su naseljavala razna ilirska plemena. Kasnije su ovi krajevi postajali granične oblasti između rimske provincije Dalmacije i istočne provincije Mezije. Zato se ovdje mogu naći i onomastičke strukture grčkog i latinskog porijekla, ili pak njihova simbioza, kojoj se mogu dodati fonetski i morfološki materijali iz slavenskih jezičkih korpusa.

U onimijskoj elaboraciji Sandžaka osobitu pažnju privlači oronim ***Bjelasica.***

U široj oblasti Prokletija, kao i na mnogim predjelima Sandžaka, zabilježen je oronimski lik *Lisa,* grčkog jezičkog porijekla. Može se reći da su nazivi ovih predjela nastali iz apelativa *lisis* = kraj, *lisa* = gnjev. Reljef ovih predjela je šumovit i strm, nepristupačan i zastrašujući. Tamo se vrlo rijetko zalazi, jer ovi krajevi izazivaju strah i sumnju da u njima borave duhovi i zvijeri. Semantički protumačeno, to bi mogla biti nekakva „gnjevna" planina//šuma.

U oronimu *Bjelasica* moguće je prepoznati najstarije kompozitne elemente *bi lisa //bi lisis.* Sekvenca *bi* prisutna je u početnoj poziciji kod mnogih toponima, kao naprimjer: Bioča, Bileća, Biča, Bistrica, Bihać i sl. Svojom semiotikom upućuje na prisustvo vode, pa bi ove morfološke strukture mogle označavati *šumske vododerine* i potočare.

Oronim *Bjelasica//Belasica* adaptirao se, kasnije, slovenskim jekavskim//ekavskim situacijama, u kontekstu glasovnih procesa i supstitucija. Tako su ove oronimske strukture shvaćene kao jekavske odnosno ekavske. U njima se, međutim, raspoznaju grčko leksičko porijelo i semantički sadržaj.

Zanimljive onomastičke strukture je i urbanonim ***Bijelo Polje***, u Sandžaku. Može se posigurno reći da u semantičkom polju ove sintagmatske strukture ne stoji odregnica *bijelo//belo polje* već neki mnogo raniji supstratni semantički sadržaj. Može se pretpostaviti da su morfološko porijeklo i glasovne promjene analogni onima u urbanonimu *Prijepolje.*

Na predjelima uže urbane zone Bijeloga Polja morala se nalaziti kakva antička građeva (gradina, nekropola, strateško utvrđenje, kultno mjesto posvećeno nekom božanstvu). Reljef bjelopoljske regije pruža takvu pretpostavku, ali arheolozi ćute.

Etimološki, ova se onimijska struktura može dovesti u vezu sa strukturom *bi-polis,* koja se odnosi na neki *antički polis* lociran na nekom mjestu u ovoj regiji na srednjem toku Lima. Jedan sličan *polis* mogao se nalaziti više sela Belo Polje kod Peći. Ovdje se i danas dobro raspoznaju temelji nekih gradina i strateških objekata. Za njih se vezuju mnoge legende i drugi oblici iz konteksta usmenih narodnih pripovijedanja.

Sintagmatsku strukturu *Bijelo Polje//Belo Polje* moguće je prepoznati u strukturi *bipolis.* Dalje glasovne promjene vršile su se po zakonima fonetike govora i dijalekata ovih regija. Njihovo lingvističko jezgro je grčkog porijekla.

Dašča Rijeka je veće selo u Gornjem Bihoru. Kroz selo teče brza planinska rijeka istoga imena ***Dašča rijeka***. Ona teče sa predjela planine Vlahovi i dalje prema zapadu i rijeci *Lješnici*. Širi atar oko sela čine krševiti i visokom četinarskom šumom obrasli predjeli, a Dašča rijeka teče kroz duboke i dugačke kanjone. Ime rijeke a zatim i sela motivisani su ovim alpskim rastinjem, dakle *šumom.* U rječniku grčkog jezika ima leksema *das-os, ofitaks* = šuma, što potvrđuje grčko porijeklo morfološke strukture *Dašča* i njenu simbiozu sa slavizmom *rijeka.*

Tivran je duboki krševiti kanjon niže Berana, sjeverno. Kroz ovu duboku usjeklinu u stijenama protiče rijeka Lim. Ona je na ovom dijelu toka brza, plahovita i bučna. Onomastička elaboracija pokazuje da je leksička odrenica *Tivran* grčkog porijekla, da je obrazovana iz dvije

kompozitne sekvence: *tira* = vrata, *vrahos* = kamen, stena. Morfološki spoj ove dvije leksičke strukture rezultirao je u onimijsku odrednicu *Tivran,* sa značenjem *kamena vrata.*

U rječniku grčkog jezika ima i leksema *tihos (= zid)* koja je mogla učestvovati u motivaciji imenovanja ovoga egzotičnog predjela. Moguće je da su nekadašnji stanovnici ovih krajeva metaforično nazivali ovaj dio predjela i *kamenim zidovima* koji stješnjavaju brzu i plahovitu rijeku, a njen prolaz između ovih litica bio im je neka vrsta prirodnih vrata.

Porijeklo imena ovog predjela na Limu i njegova etimologija su jasni

Vezirova Brada je prostran planinski predio južno od Gusinja. To su strme i krševite strane, obrasle sitnogoricom. Niže njih su lokaliteti *Izvori //Alipašini Izvori,* a podnožjem protiče rijeka Vruja.

Kao što su *Izvori* bili svojina Alipaše Gusinjskog, tako je i planinski predio bio svojina nekog vezira. Za etimološku analizu ostaje samo oronimska odrednica *Brada.*

U podnožju ovih strana nalaze se nekolike prostrane pećine i na njihovim zidovima veći broj raznih slika (crteža) "primitivne umjetnosti". To su slike ljudi u lovu, životinja, biljni ornamenti i sl. Navodno, uklesao ih je još davno, u kameno doba, primitivni stanovnik ovih krajeva. U nauci ovo nije potvrđeno.

O imenu ovih predjela postoje razne priče, ali su one maštovita narodna etimologija. Međutim, drugi dio ove toponimske sintagme (*Brada)* je grčkog porijekla. U rječniku grčkog jezika ima leksička odrednica *vrad, -a, -i, -inos* = veče, večernji. Svakako je rani zalazak sunca mogao biti motivacija za imenovanje ove niske planinske regije. U predvečerju ona je zaklonjena visokim vrhovima Karanfila, Popadije, Trokusa i drugih prokletijskih vrhova, iza kojih se sunce na zapadu zakloni u ranom predvečerju. Predjeli Vezirove Brade imaju istočnu geografsku ekspoziciju. Ovaj prirodni fenomen je i danas vrlo atraktivan u ovim prokletijskim gudurama. Kasnije, slovensko, stanovništvo grčki leksički lik shvatilo je kao morfološku strukturu iz svojeg jezika, dakle kao *brada.*

Baba je planina na prokletijskom masivu, južno od prevoja Čakor. To su predjeli obrasli visokom i gustom četinarskom šumom, može se reći prašumskog sadržaja. U susjedstvu su visoki planinski vrhovi *Starac, Mladica, Bandera.* Ovi planinski predjeli imali su u prošlosti veliki značaj za pastirsko stanovništvo plavsko-gusinjske oblasti, ali i za one sa sjeverozapadnih krajeva Dukađina (odnosno Metohije) koje je ishodilo sa stadima na ove alpske pašnjake.

Za planinu *Babu* i susjedne vrhove vezane su brojne narodne priče i vjerovanja. Na ovim planinama nalazila su se kultna mjesta posvećena božanstvima prirode, pa je ova visokogorska regija predstavljala osobiti

panteon u prirodi. Potvrđeno je da je planinski vrh *Bandera* vezan za ilirsko božanstvo *Bindo.* Vrlo je indikativno, da u oronimskoj odrenici *Baba* prepoznajemo grčki leksički i semantički lik *babas* = otac, što upućuje na pretpostavku da je ime ove planine vezano za neko pagansko božanstvo.

Temnjaci su predio pored rijeke Komorače, sjeverno od Plava. Po narodnoj etimologiji ime ovoga predjela je zatamnjeno. Svakako je ime ovog predjela grčkog porijekla, jer u rječniku ima odrednica *tamnos* = šiprag. Dakle, motivacija je bionimskog sadržaja. Reljef i rastinje potvrđuju ovu pretpostavku.

Orlje je regija sjeverno od Ribarića u Poibarju. To je regija koju čine nekolika visoka i zaobljena brda. U narodu se vjeruje da je ova brdska regija dobila ime po *orlovima* kojih na ovim predjelima zaista ima. Međutim, ime ove alpske regije je grčkog porijekla. Nastalo je iz leksičkog lika *horos* = mjesto, prostor, visoki alpski predjeli. Ovaj oronimski lik transformisan je u zbirnu odrednicu *Orlje*, sa značenjem *Brda.*

Poda su prostrana ravnica niže Berana. Njen naziv je svakako grčkog porijekla. Motivisan je reljefom. U rječniku grčkog jezika ima odrenica *pedio* = ravnica, livada, polje. Dakle, ova etimološka diskusija se potvrđuje i leksički i semantički.

Raklja je veće selo u opštini Bijelo Polje, južno od vrha Materidža. Atar sela raširen je po vrlo strmim stranama koje imaju zapadnu ekspoziciju. Niz ove strane teku potoci brzaci i slivaju se, u podnožju sela, u rječicu koja se ovdje naziva Rijeka (apelativ u funkciji hidronima). Mještani kazuju da se ovo selo ovako naziva zato što je *urakljeno* između dviju strana. Ipak je ovakvo kazivanje samo laička etimologija. Međutim, ime predjela na kojem se nalazi istoimeno selo je grčkog porijekla. Za elaboriranje mogu se uzeti dvije leksičke strukture iz grčkog jezika*:* *rakos* = prnje, krpe, figurativno *ledine (roge*); *rahis* = leđa, kičma. I zaista reljef sela je, figurativno rečeno, prirodna kičma šire oronimske regije. U ovom kontekstu, ledine (roge) rasturene su po leđima ovih strana, između vododerina, kao kakve krpe i krpice. Mještani su se ovdje uvijek borili da očuvaju te male obradive površine od raznih prirodnih nepogoda.

Grecizmi *rakos, rahis* mogli su biti učesnici u morfološkoj strukturi ojkonima Raklja, čiji je reljef bio i motivacija imenovanja. Komparativno, nazivu Raklja mogu se elaborirati i ojkonimi Rakoš, Rakoc, Koš (u Metohiji), Racina (kod Plava).

Akcenat na ojkonimu *Raklja* je dugosilazni na prvoj silabemi. U leksemi *raklja* akcenat je kratkosilazni na prvoj silabemi, što i iz tih razloga, ovaj leksički lik ne bi mogao biti motivacija imenovanja ove oronimske//ojkonimske strukture.

Safet BANDŽOVIĆ*

UZROCI MUHADŽIRSKIH POKRETA IZ BOSNE I HERCEGOVINE 1878-1912.

„Velika istočna kriza" 1875-1878. bila je laboratorij, gdje je svjetska diplomatija oprobala svoje recepte koje je objelodanila svijetu 1815. u Beču. Historijski razvoj se ipak ne može isplanirati u epruvetama politike velesila. Berlinski kongres je 1878. predstavljao apotekarski izlog diplomatije kao zanata.[1] Tektonske odluke Berlinskog kongresa, događaji koji su im prethodili i dramatično obilježili, i interesni realizam velikih sila, umnogome su izmjenili etnički slojevitu sliku Balkana. Diplomatija velikih sila prije i u toku 1878. bila je konfuzna u pogledu etničkog rasporeda stanovništva na Balkanu. Pokušaji etničkog razgraničenja ostali su stalni izvor kriza, instrumentalizacije, nerazumijevanja i uzajamnih gloženja.[2]

Osmansko carstvo se posljednjih decenija XIX stoljeća nalazilo pred egzistencijalnim pitanjem kako da se odbrani od pretenzija balkanskih država i velikih sila, očuva i konsolidira preostale teritorije.[3] Ratovi osamdesetih godina XIX stoljeća doprinijeli su drastičnoj promjeni vjerske i nacionalne strukture Balkana. Migracioni pokreti stanovništva tokom XIX stoljeća uglavnom su posljedica vojno-političkih događaja, i to prije svega nastanka nacionalnih država. Osmansko carstvo je odlukama Berlinskog kongresa moralo ustupiti tri petine svoje teritorije i petinu

* viši naučni saradnik na Institutu za istoriju u Sarajevu

1 To je njen najveći trijumf, piše dr. M. Ekmečić, možda u „celoj istoriji", jer nikada se nije desilo da je bez ratovanja „Austro-Ugarska dobila Bosnu i Hercegovinu, Britanija Kipar i otvorena vrata Egipta za penetraciju iza 1882, Francuska Tunis" – prema: M. Ekmečić, *Ogledi iz istorije,* Beograd 2002, 402-403.

2 Opšir. A. Mitrović, *Značaj Istočne krize 1875-1878. za istoriju balkanskih naroda*, Marksistička misao, br. 3, Beograd 1978, M. Ekmečić, *Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine,* Prilozi, br. 18, Sarajevo 1981; J. Radojković-Đurić, *Istočno pitanje i glasovi razuma: Austro-Ugarska, Rusija i balkanske države*, Beograd 2002.

3 Б. Јелавич, *Историја на Балканот,* II, Скопје 1999, 92.

ukupnog stanovništva, oko pet i pol miliona ljudi, od kojih je polovica bilo muslimana. Muslimansko stanovništvo Balkana, koje je do 1877-1878. činilo većinu u mnogim područjima, podijeljeno je u različite nemuslimanske nacionalne države, odsječeno od Osmanskog carstva.[4] Sve teritorije, osim donekle Bosne i Hercegovine, koje je Osmansko carstvo izgubilo, ostale su bez muslimana, ili je njihov broj bio radikalno umanjen, sa tendencijom daljeg reduciranja, shodno doktrini da izuzimanje od osmanske vlasti, postizanje etničko-vjerske homogenosti nacionalnih država, podrazumijeva i eliminiranje muslimana. Dugo je važilo načelo – što manje muslimana veća sloboda i sigurniji put nastanka i zaokruživanja hrišćanskih balkanskih država koje su širene nasiljem. Mada je zapadni svijet dugo vremena iskazivao zabrinutost za sudbinu hrišćana u osmanskom dijelu Balkana, samo se neznatan dio zapitao o balkanskim muslimanima i njihovom fatumu. Zbog takvog odnosa, jedna od najvećih evropskih demografskih katastrofa nikada nije ni otkrivena.[5] Evropske sile su se užasavale zločina nad muslimanima, ali su redovito legalizirale osvajanja i rezultate etničkih čišćenja. U izvorima XIX stoljeća odnos između novostvorenih balkanskih država i muslimana je loše ili jednostrano dokumentiran. Biti iskorjenjen, napisala je Hana Arent, značilo je nemati u svijetu mjesto koje bi drugi priznali i jamčili.[6] Multiperspektivni pristup prošlosti zahtijeva da se objektivno prikažu historijske pozicije i stanovišta svih balkanskih naroda. Isti se događaji mogu prikazivati na sasvim zasebne načine sa značajno suprotnim efektima. Historija je polifoničan, višeznačan proces. Samo ideologije istinu znaju unaprijed, dok naučno stvaralaštvo neprestano traži istinu, održavajući tako historijski kontinuitet ljudske egzistencije.[7]

Muslimansko stanovništvo iz izgubljenih osmanskih provincija 1877-1878. mahom se kretalo prema centru osmanske države *„čija je privlačnost i važnost rasla u proporciji sa slabošću periferije"* sljedujući

---

[4] Opšir. C. J. Shaw-E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, II, Cambridge University Press 1977, 115-117, J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992, 147; J. McCarthy, *Deat and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922,* New Jersey 1996.

[5] J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva,* Glasnik, br. 7-8, Rijaset IZ u BiH, Sarajevo 1999, 744; također vidi: А. Матковски, *Исламот во очите на немуслиманите од Балканскиот полуостров*, Скопје 1975.

[6] H. Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998, 483-484.

[7] L. Perović, *Jedna prevratnička knjiga,* „Helsinška povelja", br. 95-96, Beograd maj-jun 2006, 42.

„nepoznatim odredbama sudbine".[8] To je pred Portu, koja je na finansijskom planu već bila na izdisaju, postavilo krupan problem njihovog prihvatanja i smještaja. Veliki priliv stanovništva otvorio je brojne probleme koji će se rješavati godinama, probleme prehrane, smještaja i zdravstvene zaštite stotina hiljada ljudi što su posebno nagrnuli u velike gradove.[9] Balkanski muhadžiri naseljavani su u unutrašnjosti Male Azije, u vilajetima centralne i zapadne Anadolije, u Siriji, na Kipru, Arabiji. Pristizanje muhadžira sa Krima, Kavkaza i Balkana uticalo je da Anadolija promijeni svoj etnički i vjerski karakter. Osmansko carstvo je nakon 1878. postalo većim dijelom muslimansko. Taj će proces biti zaključen sa balkanskim ratovima 1912-1913. godine.[10] Muhadžiri su nakon 1878. dobili pravo da se naseljavaju po urbanim zonama. Od tada oko centralnih anadolskih gradova, izrastaju kvartovi muhadžira koji su se razlikovali po planu i tipu naseobina. Takav je bio i slučaj bosanskog kvarta u Ankari, ili nekoliko kvartova u Čorumu, sagrađenih 1881-1892. godine. Muhadžiri sa Balkana donosili su sa sobom znanje, a ponegdje i kapital. Njihov doprinos je bio značajan i na intelektualnom planu.[11] Ukupan broj muslimana koji se uselio u Osmansko carstvo 1860-1914. bio je između pet i sedam miliona. Osmanske statistike pokazuju da se stanovništvo države povećalo oko 40 odsto 1860-1878. i oko 10 odsto krajem XIX stoljeća.[12] Masovni talas iseljavanja zahvatiće i bošnjačko stanovništvo u Bosni i Hercegovini, koju će, na osnovu mandata Berlinskog kongresa, okupirati Austro-Ugarska.

Velika istočna kriza bila je, naime, prilika za značajniji prodor na Balkan Austro-Ugarske i zauzimanje BiH. Austro-Ugarska je od 1871. pripremala i potpomagala i srpske ustanke 1875. u Bosni. Ovi ustanci su

---

[8] A. Toumarkine, *Les Migrations des Populations Muslimanes Balkanique en Anatolie (1876-1913),* Istanbul 1995, 39-47; S. Novaković, *Balkanska pitanja i manje istorijsko-političke beleške o Balkanskom poluostrvu 1886-1905*, Beograd 1906, 11; M. Jagodić, *Naseljavanje Kneževine Srbije 1861-1880.,* Beograd 2004, 32-35; opšir. S. Bandžović, *Muhadžirski pokreti u spisima i svjedočenjima savremenika tokom XIX i XX stoljeća*, Zbornik Sjenice, br. 14, Sjenica 2003, 21-53.

[9] K. Beydilli, *Od Kučuk Kajnardže do propasti*, u: *Historija Osmanske države i civilizacije*, Sarajevo 2004, 122; opšir. S. Bandžović, *Balkanski muhadžirski pokreti u historiografskom kaleidoskopu,* Almanah, br. 35-36, Podgorica 2006, 155-192.

[10] D. Kicikis, *Osmanlijsko carstvo,* Beograd 1999, 110.

[11] F. Žoržon, *Poslednji trzaji (1878-1908),* u: *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd 2002, 657-658.

[12] K. Karpat, *Hidžret iz Rusije i s Balkana: proces samodefiniranja u kasnoj osmanlijskoj državi,* Znakovi vremena, br. 12, Sarajevo 2001, 174.

se pretvorili u jedan od najvećih gerilskih ratova novije evropske historije, sa nasiljem na obe strane. Do njihovog okončanja izgubljeno je oko 150.000 života, a oko 200.000 lica potražilo je utočište na austrougarskoj teritoriji.[13] *Rajhštatskim sporazumom* iz 1876. i *Budimpeštanskom konvencijom* 1877. Austro-Ugarska je, za neutralnost u rusko-osmanskom ratu, dobila pristanak Rusije za okupaciju BiH u pogodnom momentu, što je docnije i zvanično potvrđeno na Berlinskom kongresu, čime je "pokupila glavne zgoditke".[14]

Proces iseljavanja Bošnjaka iz BiH uzeo je široki zamah nakon 1878., kada je ovu pokrajinu, dotada u sastavu Osmanskog carstva, nakon slamanja bošnjačkog otpora, zauzela Austro-Ugarska.[15] Glavni dio otpora skršen je, kada je poslije više teških borbi austrougarska vojska 19. avgusta 1878. zauzela Sarajevo. U osvajanju Sarajeva Austrijanci su, prema svojim navodima, imali 57 mrtvih i 314 ranjenih vojnika. Nijazija Koštović piše da su se najkrvavije borbe vodile na Hisetama: „Stanovnici ovoga kraja branili su se iz svake kuće, čak i sa munare Ali-pašine džamije i Magribije. Pucali su ne samo muškarci nego i žene i djevojke, nisu se htjeli predati. Neprijateljska vojske je palila kuće i ubijala sve živo. Vojnici su se popeli na minare i odozgo bacali ženskinje. Hiseta su planule i sve je gorjelo do potoka Koševo". Jedan austrijski sanitetlija je borbe ovako opisivao: „Iz svakog prozora, iz svakog otvora, pucalo se na naše vojnike, koji su onda ubijali sve što im se suprostavljalo. Mnoge kuće iz kojih se pucalo izgorješe i često pokopaše svoje stanovnike". Drugi je pripadnik te vojske opisivao žestinu borbe: „Ljudi i žene, djeca i starci, upraviše oružje na carsko-kraljevske trupe. Kad je jedan oficir

---

[13] Opšir. H. Hadžibegić, *Turski dokumenti o početku ustanka u Hercegovini i Bosni 1875.,* Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, I, Sarajevo 1950, 88-90; M. Rizvić, *Izbjeglice iz Hercegovine za vrijeme ustanka 1875-1878.,* "Kabes", br. 10, Mostar 1996; S. Pavlović, *Srbija: Istorija iza imena*, Beograd 2004, 80; Dž. Čaušević, *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine,* Sarajevo 2005, 188-189. U Hercegovini su 1875. rezali "Turcima" noseve. U jednoj borbi je bilo odrezano 800 noseva – prema: B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, Sarajevo 2000, 186.

[14] M. Stojković, *Istorijska iskustva balkanskih odnosa,* u: *Balkan krajem 80-ih godina*, Beograd 1987, 25; M. Vojvodić, *Stojan Novaković o Berlinskom kongresu*, Istorijski časopis, knj. XLIX (2002), Beograd 2003, 191.

[15] H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1958, 12; K. H. Karpat, *The migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman State, 1878-1914: an account based on Turkish sources*, u: *Ottoman Bosnia: A History in Peril*, Madison 2004, 130-131.

prodro u jednu sobu neke već jurišem zauzete kuće, našao se pred desetogodišnjom djevojčicom koja je uperila pušku na njega; u nekoj drugoj kući mlatio je jedan desetogodišnji dječak unaokolo handžarom i učinjen je bezopasnim tek pošto je ranio više naših vojnika". Gubici u ljudstvu i tehnici i snažan otpor ustanika izazvali su žestoke reakcije. Nekoliko dana nakon zauzimanja Sarajeva general Filipović je izvještavao cara o borbama koje su tome prethodile: „Tu se stvori borba, jedna od onih koja se kao najgroznija zamisliti može. Iz svake kuće, iz svakog prozora, iz svake pukotine na vratima pucano je na naše čete: Šta više i same žene učestvovale su u tome. Vojnička bolnica koja se skoro na zapadnom kraju varoši nalazi, puna bolesnih i ranjenih ustaša, učestvovala je u borbi; koja je do jednog sahata i 30 minuta trajala. Nevjerovatne pojave divljeg fanatizma predstavljaše se i samo dobrodušnosti ali i disciplini naših četa ima se zahvaliti da varoš znatnije oštećena ne bješe. Ipak je nekoliko kuća planom plamenom postalo. Naš gubitak nije nažalost neznatan".[16] Vladislav Skarić je docnije o tome napisao: *„Sarajevo je palo, ali je palo junački"*. Njegovi gubici su bili znatni, „do 400 osoba platilo je životom". Nakon prestanka borbi, „dobar broj Sarajlija" nije se vratio svojim kućama, nego se uputio put Mokrog i Prače. Među njima je bilo i ranjenika.[17]

Britanska štampa je izvještavala da su okupacione vlasti iz osmanske vojne bolnice izbacile sve ranjene branitelje. Već prvih dana po zauzeću Sarajeva, kao i po drugim bosanskohercegovačkim gradovima, počeo je raditi prijeki sud *(Standgericht),* koji je bio uspostavljen još 4. avgusta 1878. u Doboju. U nekoliko dana devet Bošnjaka je obješeno zbog pružanja otpora okupacionim trupama. Jedan od vođa Muhamed ef. Jamaković, koji je branio Sarajevo, osuđen je na smrt vješanjem i pogubljen 24. avgusta 1878. pod Goricom na Čamorinoj njivi. Ostali pohvatani prvaci su osuđeni na smrt strijeljanjem i pogubljeni nekoliko dana kasnije na istom mjestu. Nekoliko stotina zarobljenika je bilo potjerano na prisilni marš do Broda na Savi. Odatle su prebačeni vozom u Beč, gdje su morali marširati sa jedne željezničke stanice do druge kroz grad.

---

16 Opšir. H. Kreševljaković, *Izabrana djela*, II, Sarajevo 1991, 35-36; N. Koštović, *Sarajevo između dobrotvorstva i zla*, Sarajevo 1995, o bošnjačkom otporu okupaciji vidi: S. Bandžović, *Pljevaljski muftija Šemsekadić u otporu austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine i zaposjedanju Novopazarskog sandžaka*, Novopazarski zbornik, br. 15, Novi Pazar 1991, 100-101; Isti, *Ko je bio muftija Šemsekadić*, "Sandžak", I-II, br. 4 i br. 5, Sarajevo 12. i 26.novembar 1990; Isti, *Pljevaljski muftija Šemsekadić u odbrani Bosne i Hercegovine i Sandžaka (1878-1879)*, „Has", br. 24, br. 25-26, Novi Pazar septembar-oktobar 1996.

17 H. Kreševljaković, *Izabrana djela*, IV, 112-115.

Na tom putu su ih šikanirali građani Beča, čiji su srodnici i prijatelji bili mobilizirani radi okupacije Bosne. Zatim su poslati u zatvor Olomuc.[18]

Prvih dana okupacije austrijski vojnici su harali po bošnjačkim kućama i dućanima *„noseći sve ono što im se svidjelo"*. Građanima Sarajeva je bilo naređeno da predaju sve oružje koje su posjedovali. Mnogi su Bošnjaci potom skidali sa svog oružja zlato i srebro kojim je bilo okovano, ili su ga samoinicijativno uništavali da ne bi palo u ruke nove vlasti.[19] Posljednja žarišta otpora likvidirana su u Bosanskoj krajini tek 20. oktobra 1878. padom „Mujine Kladuše". Bečki izvori bilježe oko 60 većih i manjih okršaja u toku okupacije. U tim borbama, prema austrougarskim izvorima, poginulo je i ranjeno oko 6.000 vojnika i oficira. Austrougarska vladavina je započela „krvlju i ostavila je u osjećajima naroda teško raspoloženje". Nova vlast je brzo sačinila spiskove politički sumnjivih lica, posebno Srba i Bošnjaka koji su 1878. učestvovali u ustancima i u otporu okupaciji Bosne.[20] Proces razoružanja stanovništva biće okončan u maju 1879. godine.[21] Osvajanje Bosne za zvanični Beč je bio dokaz da on još uvijek ima „kulturno-političku misiju" u jugoistočnoj Evropi. Na Balkanu je Habsburška monarhija sebe smatrala tvorcem *„nove Austrije"* u BiH i legitimnim nasljednikom Rimskog carstva.[22]

---

[18] Nakon proglašanja opšte amnestije polovinom novembra 1878. ovim zatvorenicima je bilo dozvoljeno da se vrate u Sarajevo. Bili su primorani da od Broda nastave pješice. Jedne hladne decembarske noći tokom iscrpljujućeg marša nisu uspjeli pronaći smještaj. Oko 15 ljudi je umrlo od smrzavanja; opšir. R. J. Donia, *Sarajevo: biografija grada,* Sarajevo 2006, 79-80.

[19] *ABC Muslimana*, priredili A. Purivatra i M. Hadžijahić, Sarajevo 1990, 22-23.

[20] H. Kapidžić, *Mladoturski režim i austrougarske metode suzbijanja oslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini – pokušaj njihove primjene u Makedoniji 1909. godine*, Zbornik radova posvećen uspomeni Salke Nazečića, Filozofski fakultet, Sarajevo 1972, 425-427; Đ. Mikić, *Prilike u Bosanskoj krajini uoči i u vreme Hercegovačkog ustanka 1882. godine*, u: *100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine*, Sarajevo 1983, 104.

[21] I. Tepić, *Uspostavljanje austrougarske okupacione vlasti u BiH u izvještaju ruskog konzula u Sarajevu (1879-1880),* Prilozi, br. 24, Sarajevo 1988, 114; također vidi: *Bezakonja okupacione uprave u Bosni i Hercegovini*, sabrao i napisao Ehli-Islam, fototipsko izdanje iz 1901., Beograd 2000.

[22] D. Reynolds, *Kavaljeri, kostimi, umjetnost: kako je Beč doživljavao Bosnu 1878-1900.,* Prilozi, br. 32, Sarajevo 2003, 143; također vidi: M. Ekmečić, *Slike o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine,* Balcanica, god. VIII, Beograd 1977, 301-305.

Austro-Ugarska je Berlinskim kongresom, „preko" BiH ponovo zakoračila na Balkan. Koristeći se raznim metodama, od diplomatskih, ekonomskih, do prijetnji ratom, ona je težila da ograniči samostalnost novih balkanskih država i da utiče na njihovo djelovanje na međunarodnom planu.[23] Međunarodni položaj BiH bio je neodređen sve do čina aneksije 1908. godine. On se zasnivao, u odnosu prema Austro-Ugarskoj i Osmanskom carstvu, na članu XXV Berlinskog ugovora i austrougarsko-osmanskoj konvenciji od 21. aprila 1879. godine. U početku to su bile dvije klauzule, na kojima je naročito insistirala Porta, koje su položaj BiH činile složenim. To je privremenost okupacije i priznavanje sultanovog suvereniteta nad BiH. Austro-Ugarska je u početku, zbog otpora Porte da potpiše Berlinski ugovor, priznala u tajnom sporazumu od 13. jula 1878. oba ova osmanska zahtjeva. Već u *Aprilskoj konvenciji* 1879. nije ni spomenut privremeni karakter okupacije, iako su njome ponovo potvrđena sultanova suverena prava. Time je privremena okupacija BiH pretvorena u zaposjedanje na neodređeno vrijeme.[24] Prema *Zakonu o upravi Bosne i Hercegovine* iz 1880. bilo je propisano da se *„uprava ovijeh zemalja mora tako urediti da sopstveni prihodi pokrivaju njihove troškove"*. Od 1878. započelo je useljavanje stranaca u BiH. Njihov broj je rastao iz godine u godinu.[25]

Ulazak okupacione vojske u BiH 1878. kod bošnjačkog svijeta pojačavao je strah da će sa slobodom izgubiti i ono što je sačinjavalo suštinu njegovog života, islam, običaje, kulturu. S obzirom na gorka historijska iskustva, kao i sve ono što se dešavalo u bliskom okruženju, njemu je izgledalo nemoguće da živi u jednoj hrišćanskoj državi, a da ne bude

---

[23] Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu,* Beograd 2002, 149.

[24] H. Kapidžić, *Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave (državno-pravni odnosi),* Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968, 59.

[25] Broj useljenih stranaca je 1885. iznosio 27.438 lica, što je činilo 2,5 odsto od ukupnog broja stanovništva u BiH. Broj tih useljenika je 1905. porastao na 70.848, što je bilo 4,5 odsto ukupnog stanovništva. Broj stranaca je 1910. već iznosio 114.591 ili 6,04 odsto stanovništva u BiH; opšir. I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo 1980, 116. Broj katolika u Sarajevu je 1879- 1910. povećan za 2468 odsto. Prema popisu iz 1910. godine 16.786 građana Sarajeva, odnosno 32 odsto od ukupnog broja, imalo je austrijsko ili mađarsko državljanstvo – prema: R. J. Donia, *Sarajevo: biografija grada,* 87-88.

progonjen zbog pripadnosti islamu.[26] Dr. Iljas Hadžibegović navodi da se nakon 1878. pokazalo da nije bilo dovoljno samo međunarodnim pravom zaštiti muslimane izvan granica Osmanskog carstva, a da se istovremeno ne učvrsti i njihov ekonomski i društveni položaj.[27] Bošnjaci su dugo nakon 1878. godine, ne mireći se sa prisutnošću stranog aparata, posebno niži i srednji slojevi, klonulo šutjeli, noseći u sebi negodovanje prema sultanu i neskriveni prezir prema novouspostavljenoj vlasti, ogorčenje prema novom poretku i osjećanje odvratnosti prema novoj kulturi i civilizaciji koja je prodirala sa zapada. Nepažnjom jednog austrijskog trgovca u Sarajevu je u avgustu 1879. došlo do velikog požara u kojem je, zbog jakog vjetra i brojnih drvenih zgrada, izgorjelo 304 kuće, 434 dućana i 135 drugih zgrada u 36 ulica. Šteta je bila procijenjena na 23 miliona forinti. Sarajlije su "istom zamrzile na Austrijance, držeći da su grad zapalili hotimice".[28]

Orijentalno-islamsku civilizaciju u BiH počela je smjenjivati evropsko-kršćanska. Bošnjaci su se našli pred problemom da žive u dvije civilizacije, dvije kulture, što nije bilo jednostavno. Od prijašnjeg domi-

---

[26] Upor. John V. A. Fine - JR-Robert J. Donia, *Bosna i Hercegovina. Tradicija koju su izdali*, Sarajevo 1995, 85; M. Imamović, *Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslavenskim zemljama,* Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 6, Sarajevo 1991, 683; H. Mulalić, *Institucija vakufa u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2001, 24. General Josip Filipović, glavnokomandujući okupacionih trupa, pred francuskim konzulom nije krio svoje čvrsto uvjerenje da je islam u BiH „neminovno osuđen da iščezne, u dodiru s katoličkom vjerom, koju sada bolje zastupaju i propovijedaju obrazovaniji i vještiji misionari nego što su bili jadni franjevci, koji su dosad bili jedini njeni stubovi". Zdekauer, ataše austrougarskog Ministarstva vanjskih poslova" tvrdio je da se s Bošnjacima „može izaći nakraj jedino pomoću tjelesnih kazni, batina ili vješanja" – nav. prema: M. Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj,* Sarajevo 1981*,* 293.

[27] U novonastalim balkanskim državama, formiranim na tlu nekadašnje osmanske carevine, muslimani su došli pod udar vlasti, a posebno novih socijalnih odnosa u agraru, pa su bili prinuđeni na iseljavanje. U jednoj žalbi travničkih begova iz 1895. govori se o jednom begu koji je osiromašivši „da očuva svoj ugled da mu drugi ne reknu da je osiromašio, odluči se da se sa očiju svojim znancima u inozemstvo odkloni, a uz to tišti ga i nepravda, koja mu se ovo predpostavljajući čini"; opšir. I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 1991.

[28] H. Kreševljaković, *Izabrana djela*, II, 35-36.

nantnog naroda postali su pasivizirana manjina u hrišćanskoj državi.[29] U Sarajevu je bilo starih Bošnjaka koji nakon okupacije nikada više nisu izašli iz svojih domova da ne bi vidjeli „prokletog Švabu“ koji je srušio „ponositi prag osmanski“.[30] Prema ruskim izvorima, nakon 1878. okupacione vlasti su napravile niz grešaka prema bošnjačkom stanovništvu. To je bio, prije svega, razmještaj vojnika po kućama, pretvaranje džamija u magacine i njihovo skrnavljenje, nepravilan razrez gradskih poreza, povremeno grubo ponašanje oficira i činovnika prema pravima i dostojanstvu Bošnjaka.[31] Politička kretanja među Bošnjacima nakon 1878. bila su odbrambenog karaktera, “čak i onda kad kao takva nisu izgledala, imala su doktrinarni značaj odbrane vjere, koja je, po njihovom mišljenju, u svemu istovjetna s odnosima živućih muslimanskih pokoljenja”.[32] Krajem XIX i početkom XX stoljeća, muslimani u Bosni i na Balkanu osjećali su se ostavljenim i opkoljenim. Austro-Ugarska je ipak Bošnjacima u BiH omogućila fizički i duhovni opstanak, što je, kada su muslimani u pitanju, bio prvi takav slučaj u dugoj historiji osmanskog povlačenja iz Srednje Evrope i sa Balkana. Ova činjenica ima svoju historijsku težinu, ali je istodobno nametnula Bošnjacima neodložnu potrebu preis-

---

[29] Dr. M. Ekmečić smatra da su Bošnjaci zadržali stanovište da su silom oteti iz osmanske države, te da su svi kasniji režimi ponavljali tu nepravdu, kao i da su svoju religiju smatrali osnovom svoga bića – prema: M. Ekmečić, *O identitetu bosanskih muslimana,* Letopis Matice srpske, sv. 1-2, Novi Sad 1997, 73; upor. O. Nuri Hadžić, *Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini,* Zagreb 1902, 4-5; M. Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918***,** Sarajevo 1990, 14; N. Šehić, *Problem agrara u Bosni i Hercegovini u politici muslimanskog autonomnog pokreta,* JIČ, br. 1-4, Beograd 1978, 333-334; M. Hadžijahić-M. Traljić, *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini,* Istanbul 1996, 115; Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću* (dalje: *Bošnjačka politika*), Sarajevo 1998, 12-13.

[30] M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak BiH 1878-1914* (dalje: *Pravni položaj BiH),* Sarajevo 1976, 105; M. Pelesić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, Sarajevo 1996, 69-70; S. Bandžović, *Tokovi iseljavanja Muslimana iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka u Tursku,* Novopazarski zbornik, br. 17, Novi Pazar 1993, 103-107; Isti, *Migracioni pokreti na Balkanu (1877-1879)*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVIII, Prijepolje 1998, 216-217.

[31] I. Tepić, *Uspostavljanje austrougarske okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini u izvještajima ruskog konzulata (1879-1880),* 125.

[32] Prema: M. Šahinović Ekremov, *Muslimani u prošlosti i budućnosti hrvatstva*, Sarajevo 1942, 36-39.

pitivanja vlastitog identiteta.[33] Austrougarski projekat modernizacije BiH zasnivao se na evropskoj kulturi i iskustvu, kao svom dominantnom referentnom okviru. On je imao niz sličnosti sa iskustvima drugih muslimanskih naroda koji su bili pod kolonijalnom upravom: modernizacija je nastupila nakon vojnog osvajanja, okupaciona vlast je predstavljala svoj cilj kao „kulturnu misiju", a opravdanje projekta je izvršeno pozivanjem na teoriju „dvostrukog identiteta", po kojoj kolonijalna vlast ima pravo da vršenje „kulturne misije" naplati korišćenjem privrednih resursa zemlje kojom upravlja.[34]

Dolazak Austro-Ugarske je za većinu Bošnjaka, u ekonomskom, političkom, vjerskom i kulturnom pogledu, predstavljao civilizacijski šok, pod čijim su se dojmom mnogi od njih odlučili na seobu, da se „sklanja onamo gdje još sultan vlada".[35] John V. A. Fine i Robert J. Donia su ustvrdili da je mnoge Bošnjake „uplašio budući život pod hrišćanskim, zapadnim okupatorom. U prvim godinama austrougarske okupacije hiljade ih je emigriralo iz Bosne, idući na istok, prema Istanbulu, i drugim područjima koja su ostala pod otomanskom upravom. Neki emigranti su politički agitovali protiv austrijske politike i zadržali veze za muslimanima koji su ostali u Bosni".[36] Okupacione vlasti su 1879. uoča-

---

[33] M. Imamović, *Identitet Bošnjaka u XX stoljeću*, Godišnjak, BZK „Preporod", Sarajevo 2003, 10. Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak je, pravdajući "manje zlo", pisao: „Austrougarske čete čim su prekoračile valovitu Savu, čim su stupile na zemljište naše domovine, mogle su nas lasno sviju pred sobom pojuriti, te nas sviju gole duše iz naše domovine išćerati, kao što se je to dogodilo u istom vremenu našoj braći u Nikšiću i po mnogim mjestima u srpskoj kraljevini" – cit. prema: M. Kapetanović Ljubušak, *Budućnost ili napredak Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1893, 5.

[34] Upor. F. Karčić, *Islamski reformizam u Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću*, Ljudska prava, br. 3-4, Sarajevo 2003, 119, I. Kemura, *Proces uključivanja Bošnjaka u zapadnoevropske civilizacijske tokove*, u: *Bosna i svijet*, Sarajevo 1996, 155.

[35] „Islamski svijet", br. 105, Sarajevo 8. septembar 1934; upor. F. Slipičević, *Naši muslimani*, „Gajret", br. 17, Sarajevo 1932; S. Bandžović, *Balkanski muhadžirluk,* Mak, br. 15-16, Novi Pazar 1997, 131. Vladimir Ćorović je stanje rezignacije muslimana ovako opisivao: „Oni su se, najpre, utučeni porazom ili selili u masama u Tursku, da tamo među tuđim elementom u bednim prilikama propadnu, ili su upadali u potpunu apatiju, predajući se k'smetu, da stvari idu kako idu" – prema: V. Ćorović, *Muslimansko pitanje,* Budućnost, I, sv. 1, Sarajevo 1919, 3-5

[36] Upor. John V. A. Fine, JR-Robert J. Donia, *Bosna i Hercegovina. Tradicija koju su izdali*, 85; M. Imamović, *Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslavenskim zemljama*, 683.

vale da Albanci, koji vrše poštansku dužnost na putu od Istanbula do Sarajeva, osim službene raznose i privatnu poštu. To je ocjenjeno kao stvar koja „može postati vrlo opasna, jer se na taj način ustvari vrši izmjena političkih misli između muslimana u Bosni i onih koji su prebjegli u Carigrad i otuda vode borbu protiv Austro-Ugarske".[37] Zemaljska vlada zabranila je u februaru 1880. distribuciju istanbulskog lista „Terdžumani Hakikat" („Tumač pravde") u BiH, jer je napadao ovu vladu zbog nepravdi koje se vrše nad stanovništvom, ukazujući pritom na prozelitističke težnje režima, pozivajući zato Bošnjake da se sele. U Monarhiji je bilo i manifestiranja antimuslimanskog raspoloženja, kao i tvrdnji o dubokoj mržnji ovog naroda prema Austro-Ugarskoj.[38]

Od 1878. nije prošla nijedna godina bez iseljavanja Bošnjaka iz BiH. Masovni proces iseljavanja Bošnjaka iz BiH trajao je do 1912. u nekoliko valova. Seoba je imala *„karakter jednog neformalnog iseljeničkog pokreta, kojim se manifestirala snaga stoljetnih veza Bosne i Muslimana sa Carigradom kao središtem muslimanskog svijeta kojem su oni civilizacijski i politički pripadali"*.[39] Vlast u BiH je tvrdila da je osnovni uzrok iseljavanja prijelaz sa naturalne na novčanu privredu, uvođenje naplate desetine 1879. u novcu umjesto u naturi, te mržnja prema svemu

---

[37] K. Isović, *Austro-ugarsko zaposjedanje Novopazarskog sandžaka 1879. godine*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, god. IX, Sarajevo 1957, 116.

[38] U Leipzigu je 1886. publiciran antimuslimanski pamflet *„Bosniens Genegwart und nachste Zukanft"* koji je pod naslovom *„Sadašnjost i najbliža budućnost Bosne"* objavio i zagrebački „Obzor" iste godine. Ovaj pamflet je zagovarao stav da se muslimani trebaju iseliti iz BiH, kao element nesposoban da prihvati evropsku kulturu i civilizaciju; upor. S. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918),: inteligencija između tradicije i ideologije,* Mostar-Zagreb 2002, 210.

[39] Opšir. G. Gravier, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine,* Pregled, br. 7-8, Sarajevo 15. januar 1911; V. Bogićević, *Emigracija Muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austrougarske vladavine 1878-1918. godine*, Historijski zbornik, br. 1-4, Zagreb 1950, 180-181; *Isto,* u: Glasnik, IVZ, br. 7-9, Sarajevo 1951; Đ. Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1955, 46; K. Suljević, *Nacionalnost Muslimana***,** Rijeka 1981, 159; H. Kapidžić, *Agrarni odnosi u BiH (1879-1918),* Sarajevo 1969, 174-178; M. Imamović, *Pravni položaj BiH,* 104-106; Isti, *Bošnjaci u emigraciji: Monografija Bosanskih pogleda 1955-1967* (dalje: *Bošnjaci u emigraciji)*, Sarajevo 1996, 51; F. Vajzović, *Štampa o iseljavanju muslimana u periodu austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine,* Iseljenički almanah, Sarajevo 1970, 107-108; I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća,* Sarajevo 2004, 19.

što je tuđinsko, *„bili to ljudi ili ustanove"*.[40] Italijanske diplomate su izvještavale da je nekad vladajuća klasa Bošnjaka išla u susret propasti.[41] Bosnu i Hercegovinu su, s druge strane, pogađali i masovni talasi gladi. U Hercegovini je 1879. zabilježeno 50 slučajeva smrti od gladi. Ljudi su se hranili korom drveta i kopanjem korijenja.[42] Iseljavanje nije bilo uslovljeno samo ekonomskim propadanjem nego i bošnjačkim stoljetnim nepovjerenjem prema austrijskoj državi koja se nerijetko pokazivala kao antislamska, a time i protivna islamskim običajima i tradiciji.[43] Iseljavanje Bošnjaka bio je radikalni odgovor novim vlastima.[44] Jedan broj tadašnjih bošnjačkih autora pitanje iseljavanja razmatrao je pozivajući u pomoć islam na način vjere. Iseljavanje Bošnjaka, u BiH nije primarno sagledavano kao političko, socijalno ili ekonomsko pitanje, već prvenstveno kao vjersko, odnosno islamsko pitanje. Rasprave su davale različite odgovore.[45] Historičari su navodili postojanje više uzroka iseljavanja. Dr. Hamdija Kapidžić je psihološke uzroke za iseljavanjem smatrao primarnim.[46] Po ocjeni dr. Iljasa Hadžibegovića povodi za iseljavanje mogli

---

[40] Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Fond arhive Zajedničkog ministarstva finansija u Beču – Odjel za BiH,Prezidijalni spisi, 584/1884; V. Bogićević, *nav. djelo*, 185; S. Ćerić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika,* Sarajevo 1968, 161-162.

[41] *"Njima kmetovi više ne plaćaju niti godišnje daće niti ostale prinose. Osim toga, vlasnici vide kako kmetovi u bescijenje prodaju stoku koja se sačuvala od stočne zaraze, a ono malo što im ostane pokupi rekvizicija. Rekvizicija pogađa posebno kuće. Nikakvo čudo stoga što traže da se oslobode pod svaku cijenu golog vlasništva njihovih imanja s namjerom da napuste zemlju"* – cit. prema: R. Petrović, *Otpor austrougarskoj okupaciji i prilike u Bosni i Hercegovini 1878. godine (Prema izvještajima Talijanskog konzulata),* Prilozi, br. 14-15, Sarajevo 1978, 394.

[42] M. Ekmečić, *Ustanak u Hercegovini 1882. i istorijske pouke*, u: *100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine*, 39.

[43] R. Muminović, *Povijesni usud Muslimana*, „Islamska misao", br. 154, Sarajevo oktobar 1991.

[44] R. J. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.-1914*, Sarajevo 2000, 44.

[45] E. Karić, *Islamsko mišljenje u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*, Godišnjak, BZK „Preporod", Sarajevo 2004, 172; opšir. S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006.

[46] H. Kapidžić, *Pokret za iseljavanje srpskog stanovništva iz Hercegovine u Srbiju 1902. godine*, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XI, Sarajevo 1961, 23. Dževad Juzbašić smatra da ovo Kapidžićevo mišljenje nalazi potvrdu i u austrougarskim dokumentima, ustvrđujući kako je neosporno da su i psihološki, odnosno religiozni i politički motivi imali značajnu ulogu pri iseljavanju muslimana; opšir.

su biti psihološke, religiozne i političke prirode, ali da suštinske uzroke treba tražiti u oblasti ekonomskih i društvenih odnosa uspostavljenih nakon okupacije.[47] Činjenica je, međutim, da su muhadžiri išli u krajeve, poput Sandžaka i Makedonije, u kojima su nakon 1878. ekonomske prilike bile teže nego u BiH. Indikativno je da naučnici nisu uzimali više u obzir, kao jedan od snažnijih motiva za iseljavanje, i vojni poraz Bošnjaka, kao i početne, represivne mjere novih vlasti, što je svakako uticalo na obim i tok iseljeničkog pokreta.[48] Pobude za iseljavanjem su dolazile, po mišljenju nekih historičara, i od Austro-Ugarske i Porte. Monarhiji je, po takvom sudu, odgovaralo da muslimani napuste BiH, dok je Porta svoj interes nalazila u njihovoj kolonizaciji. Dr. Dž. Juzbašić, kao i dr. M. Imamović, međutim, smatra da je neodrživa teza da je iseljavanje bilo u interesu Austro-Ugarske, da bi se iseljavanjem Bošnjaka poremetila etnička i konfesionalna ravnoteža u BiH.[49]

Bošnjaci su se, ne bez razloga, naročito bojali uticaja katoličke crkve i prozelitizma, što je kod njih stvaralo teško psihološko raspoloženje, što će biti jedan od motiva iseljavanja.[50] Već 1878. zabilježeni su i prvi slučajevi pokrštavanja. Katolici su te godine odveli iz sela Blizance, u čitlučkoj opštini, dvije djevojke, jednu iz porodice Džukića, a drugu iz porodice Durakovića, pokrstili ih i udali za katolike. Neke bošnjačke porodice su potom napustile Blizance, kao i druga sela ove opštine. Jedna

---

Dž. Juzbašić, *Neke napomene o problematici etničkog i društvenog razvitka u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave* (dalje: *Neke napomene o problematici društvenog razvitka u BiH*), diskusija u: *Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976, 304-305.

47 I. Hadžibegović, *Migracije stanovništva u Bosni i Hercegovini 1878-1914,* u: *Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini*, 313-314; upor. M. Hadžijahić, *Uz prilog prof. Vojislava Bogićevića,* Historijski zbornik, br. 1-4, Zagreb 1950, 190; M. Ramadanović, *Bosanska emigracija u Osmanskom carstvu i sultanov suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom,* Znakovi vremena, br. 9-10, Sarajevo 2000, 319-323; M. Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka,* Sarajevo 2001, 150-151.

48 Ahmed Aličić je, istražujući iseljavanje Bošnjaka iz Livna, zaključio da je muslimansko stanovništvo *„na svoju nesreću pružilo veoma žilav otpor i nanijelo mnogo štete osvajačkoj vojsci, pa je nakon predaje doživjelo mnogo iskušenja"* – prema: A. Brka, *Ahmed Aličić kao pisac historiografskih članaka,* Glasnik, Rijaset Islamske zajednice u Republici Bosni i Hercegovini, br. 7-9, Sarajevo 1996, 493.

49 Upor. M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, 53-54; Dž. Juzbašić, *O iseljavanju iz Bosne i Hercegovine poslije aneksije 1908. godine* (dalje: *O iseljavanju iz BiH*), u: *Migracije i Bosna i Hercegovina,* Sarajevo 1990, 619.

50 H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine,* 83.

porodica Džukića se tada iselila.[51] Fra Paškol Buconjić, mostarski biskup, kupovao je imanja iseljenih Bošnjaka iz Nevesinja i Bijelog Polja i naseljavao katolike iz ljubuškog i mostarskog kotara. U Mostaru, kod Lolića vira, na muslimanskom groblju, sebi je načinio baštu.[52] Katolička crkva je nastojala da nastavi sa prozelitizmom, smatrajući da prelazak na katoličanstvo ne mogu regulirati državne vlasti, nego samo kanonsko pravo, koje je Božje pravo, te da tu nemaju šta tražiti svjetovne vlasti i svjetovno pravo. Ovi i drugi problemi uticaće na stvaranje muslimanskog pokreta za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju.[53] Austrougarsku vjersku politika je u izvjesnoj mjeri bila 1880. istaknuta u izjavi Hajmerlea, austrougarskog ministra vanjskih poslova: „Uz svu brigu za duhovno dobro tamošnjeg muslimanskog i pravoslavnog stanovništva, ne može podleći nikakvoj sumnji, da je Austro-Ugarska, kao katolička država, pozvana da rimokatoličkoj crkvi u okupiranoj provinciji posveti naročitu pažnju, da bi istu dovela na stepen cvjetanja kao u zemljama Monarhije".[54]

Austro-Ugarska nije objavljivala opšte podatke o iseljenicima iz raznih, mahom političkih razloga. Po njenim podacima 1878-1918. iselilo se 63.000 muslimana. Prema Đorđu Pejanoviću 1878-1912. iselilo se oko 140.000 muslimana. Vojislav Bogićević je smatrao da taj broj iznosi 150.000, a Sulejman Smlatić 160.000 muslimana.[55] Mustafa Imamović i Enes Pelidija

---

[51] H. Hasandedić, *Četiri slučaja pokrštavanja muslimana u Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, Sarajevo 1991, 726; opšir. S. Bandžović, *Muhadžiri iz Hercegovine u Sandžaku nakon 1878. godine*, Hercegovina, br. 13-14, Mostar 2001, 137-168.

[52] *Spisi islamskog naroda Bosne i Hercegovine - u stvari vjersko-prosvjetnog uređenja i samouprave*, Novi Sad 1903, 115; E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998, 106-109.

[53] I ministar finansija Kallay vjerovao je u asimilaciju muslimana. U pismu baronu Isidoru Benku 1893. navodi da će muslimani „bezuslovno preći u kršćanstvo i potpuno nestati", da će to biti nakon „emancipacije muslimanske žene, kada ona napusti harem i prihvati evropski način života", jer „muhamedanizam ne leži u biti bosanske narodnosti, nego je uslijed slučajno nastalih okolnosti bio vještački nakalemljen", opšir. E. Durmišević, *Islamska zajednica i nacionalno samoodređenje Bošnjaka 1882-1914,* Ljudska prava, br. 3-4, Sarajevo 2003, 126-127.

[54] B. Mađar, *Pokret Srba BiH za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo 1982, 70.

[55] Upor. *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini*, 36-37; M. Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskih muslimana*, Sarajevo 1940, 32; S. Smlatić, *Iseljavanje jugoslovenskih Muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini*, rukopis, 6; F. Saltaga, *nav. djelo***,** 150-151, Đ. Pejanović, *nav. djelo***,**

pišu da se broj iseljenih 1878-1918. kreće oko 180.000 lica.[56]

Bosanski muhadžiri su se rasuli preko Sandžaka, albanskih krajeva, Epira sve do Janjine, kao i po rumelijskim oblastima. U prvo vrijeme oni su se nakratko zadržavali na bosansko-osmanskoj granici, i to sa bosanske strane, živjeći u barakama podignutim naročito u Foči.[57] Pojedini naučnici smatraju da se upravo prvih godina nakon dolaska Austro-Ugarske u BiH iselio najveći broj muslimana.[58] Iz Cazinske krajine se, prema nekim podacima, iselilo 1878-1881. preko 5.000 muslimana u razne krajeve Osmanskog carstva: „šta više i toliko se zatalasalo na seobu da su ostavljali i neprodate zemlje".[59] Alija Nametak navodi da je u prvih pet godina nakon okupacije seoba bila *„i bezglava i katastrofalna, o tome nema sumnje"*.[60] Bošnjaci su dugo nakon 1878. ne mireći se sa stvarnošću tuđinskog aparata, posebno niži i srednji slojevi, klonulo šutjeli, noseći u sebi negodovanje prema sultanu i duboki, neskriveni prezir prema novouspostavljenoj vlasti, ogorčenje prema novom poretku i osjećanje odvratnosti prema novoj kulturi i civilizaciji koja je za njih polahko, ali sigurno dolazila sa Zapada.[61] Najviši stepen ogorčenosti i nepomirljivosti

---

45; V. Aligrudić, *Priraštaj stanovništva Bosne i Hercegovine od 1879-1961. godine***,** Pregled, knj. 2, Sarajevo 1963, 42-43; *Istorija srpskog naroda*, knj. VI, tom I, 562; M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, II, Beograd 1989, 86.

56 Upor. M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji,* 62; Z. Alispahić, *Demografska tranzicija,* „Ljiljan", br. 301, Sarajevo 19-26. oktobar 1998.

57 B. Hrabak, *Novopazarski Sandžak u poslednjoj etapi otomanske vladavine (1908-1912)*, u: *Oblasti Stare Raške krajem XIX i početkom XX veka,* Prijepolje 1994, 105.

58 Upor. M. S. Filipović, *Bošnjaci u okolini Skoplja,* Pregled, Sarajevo 1931; N. Seferović, *Kolonija hercegovačkih Muslimana u Kajzeriju u Palestini,* Zbornik radova Etnografskog instituta, knj. 12, Beograd 1981, 50; M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, 51. Imamović navodi da, nakon okupacije, emigracija nije bila velika.

59 M. Karanović, *Pounje u Bosanskoj krajini,* u: *Naselja i poreklo stanovništva*, Srpska kraljevska akademija, Srpski etnografski zbornik, knj. 35, prvo odjeljenje, knj. 20, Beograd 1925, 328-329; S. Bandžović, *Ekonomsko-demografska obilježja Cazinske krajine između dva svjetska rata* (u daljem tekstu: *Ekonomsko-demografska obilježja Cazinske krajine)*, Prilozi, Institut za istoriju, br. 27, Sarajevo 1991, 111.

60 A. Nametak, *Nacionalno osjećanje bosansko-hercegovačkih muslimana iseljenih u Tursku,* Ustaški godišnjak 1942, Zagreb 1941, 213.

61 Upor. M. Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918***,** II izdanje, Sarajevo 1990, 14; *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1977, 116-117; N. Šehić, *Problem agrara u Bosni i Hercegovini u politici*

su pokazivali ti slojevi, dok su krupni feudalni sloj i visoka ulema sve više prihvatali realnost i prilazili novoj vlasti.[62] Austrougarska vlast je isticala da se „neki stalni krug muhamedanskih obitelji nije mogao snaći u promjenjenim prilikama, te se je prvih godina nakon okupacije selio". Proces iseljavanja tumačen je i vjerskom obavezom muslimana u slučaju da ne mogu ostvariti slobodu ispoljavanja islama.[63]

Britanski konzul javljao je iz Beograda 4. oktobra 1878. svojoj vladi da se u Srbiji nalazi, na proputovanju, znatan broj iznemoglih bosanskih izbjeglica, mahom žena i djece, ističući da, ako im se ne pomogne, da će većina njih umrijeti.[64] Prema nekim britanskim izvorima krajem 1878. iz Bosne je krenulo 50.000 ljudi za Istanbul.[65] Neki izvještaji su govorili da

---

muslimanskog autonomnog pokreta, JIČ, br. 1-4, Beograd 1978, 333-334. Mustafa Ćeman smatra da „ulaskom Bosne, po odluci Berlinskog kongresa u sastav Austro-Ugarske, što se je zbilo 1878. godine, od tada pa sve do posljednjeg rata, mi smo odvajani od naše duhovne kulture, odvajani smo od srednjovjekovne povijesti, oduzeto nam je ime Bošnjak što jesmo i što smo bili, dobili smo naziv Musliman, što znači vjerska neka skupina itd. Naši sumeđnici su nas Evropi prikazivali kao tupe, glupe, zaostale, neprosvjećene, nepismene, mutave i šta još sve nisu o nama izmislili" - cit. prema: „Preporod", br. 14/640, Sarajevo 15. jul 1998.

62 M. Rizvić, *nav. djelo*, 15.

63 Upor. „Muslimanski glas", Sarajevo 13. mart 1992.

64 B. Şimşir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, Ankara 1989, 629. Konzul Golud navodi: „*Within the last few days a considerable mass of refugees from Bosnia, principally women and children, have sought an asylum in Servia. Their numbers would have been much greater had it not been for the energetic measure adopted by the Austrian Commanders to cut off their retreat. I will not undertake the individious task of ascertaining what foundation there may be for the tales current here of the cruelties perpetrated by the Imperial troops, of the many small towns and villages needlessly destroyed, and the number of so-called insurgents shot of hung in cold blood. There is, however, strong reason to fear that in many instances harsh measures have been restored to, for which it might not be easy to find a justfication".*

65 B. Şimşir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, 714-715; S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 99; Isti, *O migracionim kretanjima na Balkanu***,** 194-195. Britanski vicekonzul Freeman u Sarajevu navodi: *„The Times" of the 20th ultimo contained a telegram from Constantnople that the Porta had received information of the projected emigrations of 50.000 Bosnians, who intended, it was stated, proceeding to Constantinople...I have not been able to authenticate the departure from this neighbourhood any Bosnian Mussulman merchant or landowner; and even if the idea of emigration be seriously enetertained in the country - and I have been assured by several Mussulmans, who sholud be well informed, that*

je u Makedoniji 1878. gladovalo i bilo dovedeno do umiranja čak 60.000 izbjeglica. Prema jednom francuskom izvoru od 3. januara 1879. u Makedoniji se našlo 50.000-60.000 porodica muhadžira, *„što iz Bugarske, što iz Bosne*". Britanski konzul je u septembru 1879. javljao o 200.000 muhadžira.[66] U Berovu, u Makedoniji, naseljeni su bosanski muhadžiri u 400 kuća. Za muhadžire iz BiH bila je formirana i jedna nova naseobina - selo *Bezgaštevo* (Bezgaće).[67] U ovom kraju, kod Maleša, naselili su se muhadžiri iz okoline Nikšića, Kolašina, Bileće, Leskovca, Niša, kao i muhadžiri iz Bugarske.[68] U Hasanbegovu je doseljeno 70-80 domaćinstava mahom iz BiH. Tu su formirane tri muhadžirske mahale: Rudinjanska, Krvavska i Nikšićka. U prvoj su bile naseljene porodice pristigle iz Bileće, u drugoj iz Gacka, a u trećoj muhadžiri iz Nikšića.[69] U Skoplju su neki muhadžiri iz Bosne i Hercegovine formirali svoje mahale na periferiji, iza romskog naselja.[70] Srpski konzul u Prištini Branislav Nušić pisao je o nastanjivanju bosanskih muhadžira u Feriz-beju (Uroševcu) i Kosovskoj Mitrovici u kojoj su se muhadžiri nastanjivali *„valjda zato što se tu još osećaju u Bosni"*.[71]

---

such is not the case - the number of 50.000 is undoubtedly a gross, I may say and absurd, exaggeration".

66 Upor. B. Şimşir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, 737; E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina,* Kraljevo 1992, 153; М. Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1876-1881,* Скопје 1993, 115-116.

67 М. Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1876-1881,* 121; G. Todorovski, *Migracioni pokreti u Makedoniji od Berlinskog kongresa do početka Prvog balkanskog rata 1912. godine,* JIČ, br. 3-4, Beograd 1970, 122.

68 J. Dedijer, *Nova Srbija,* Beograd 1913, 137.

69 J. Trifunovski, *Bosansko-hercegovački muslimani u Skopskom polju,* Zbornik, III kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo 1954, 89; М. Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1876-1881,* 128.

70 J. Dedijer, *nav. djelo,* 110. Ovaj autor o muhadžirima u Makedoniji 1912. navodi: „*To su muslimanski iseljenici koji se doseljavaju iz onih oblasti koje su nekada bile turske i koje su potpale pod neku hrišćansku državu. Najviše ih ima iz dosadanje Srbije, iz Bugarske i iz Bosne".*

71 B. Nušić, *Kosovo,* 248, 286. U K. Mitrovici su naseljeni Atići iz Tuzle, Bajtali iz Sarajeva, Bulje, Čulumi, Dedovići, Karahasanovići, Kadribegići, Krame, Čerkezi i Isanovići iz Foče, Kazagići iz Goražda, Sulejmanovići iz Bihaća, Jašarevići iz Višegrada, Tahmičići iz Sarajeva, Vražalice iz Rogatice, Hodžići i Jusufovići iz istočne Bosne - prema: R. Kurtanović, *Bošnjaci porijeklom iz Bosne i Hercego-*

Mada je većina Bošnjaka bila naseljena po prostranstvima Anadolije, jedan broj se nastanio i u arapskim provincijama osmanske države. U zemljama Bliskog istoka naseljavani su i muhadžiri iz Sandžaka, Kosova, Crne Gore, Makedonije, iz okoline Niša, Vranja, Leskovca, kao i Albanci i etnički Turci izbjegli ili protjerani iz tih oblasti. Porta je vršila raspored vodeći računa o svojim strateškim političkim, vojnim, etničkim i ekonomskim interesima. Neposredno pred okupaciju BiH, predstavnici nekoliko uglednih mostarskih porodica (Stupac, Ćehajić, Hadžijahić, Rizvanbegović, Lakišić, Drače, itd.) poslalo je nekoliko svojih predstavnika u Istanbul, tražeći od tamošnjih vlasti dozvolu za useljenje. Nakon dobijanja saglasnosti pristupili su pripremama za seobu koje su trajale šest mjeseci. Nove vlasti u BiH im nisu pravile nikakve smetnje oko odlaska, ali im u tome nisu ni pomagale. Iseljenici su rasprodali svoju imovinu veoma jeftino. Bile su to bošnjačke porodice poglavito iz Mostara, ali iz drugih mjesta u Hercegovini, iz Trebinja, Stoca, Čapljine. Prvo mjesto u kome se zaustavilo ovih, oko stotinu porodica na svom muhadžirskom putu bio je Istanbul, a potom Izmir. Tu su ostale neke porodice, dok su druge nastavile ka Siriji, tačnije ka jednom selu u neposrednoj okolini Damaska. Tu su kupili imanja na kojima su se bavili zemljoradnjom. U novoj sredini došli su u sukob sa lokalnim stanovništvom, pa su iz tih razloga, kao i zbog vreline oblasti na granicama Sirijske pustinje, zatražili novo preseljenje. Nakon dobijanja saglasnosti krenuli su put Palestine, dok je u Siriji ostalo tek nekoliko porodica. Neki su otišli u Adanu i Istanbul, dok su oni koji su se uputili i došli u Palestinu naselili u Kajzeriju, u neposrednoj blizini Haife, na palestinskoj obali Sredozemnog mora. Jedna grupa se naselila u Janunu, u blizini Nablusa.[72] Nakon iseljavanja brojnih bošnjačkih porodica iz Hercegovine, iz Crne Gore dolaze bezemljaši sa pograničnog područja, naročito Rudinjana, Cuca i Bjelica koji se naseljavaju po Hercegovini. Od početka januara do sredine marta 1879. naselila su se 142 domaćinstva, a do kraja aprila još 247 porodica. Sredinom maja upućeno je preko Neretve još 40 crnogorskih porodica sa 250 članova sposobnih za rad. Radilo se ukupno o brojci od oko 2.000 doseljenika iz Crne Gore.[73]

---

vine u Kosovskoj Mitrovici od vremena austro-ugarske okupacije do danas, u: *Društveni i državno-pravni kontinuitet Sandžaka*, 265-266.

[72] N. Seferović, *Kolonija hercegovačkih muslimana u Kajzeriju u Palestini,* 54-56. U Kajzeriju će ostati sve do zvaničnog proglašenja države Izrael 1948. kada će, silom prilika, biti raseljeni po susjednim arapskim zemljama, a ovo će naselje prestati da postoji.

[73] B. Šekularac, *Migracije u prošlosti i sadašnjosti Crne Gore u Bosnu i Hercegovinu*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, 226-227.

Prvi masovniji talas iseljavanja iz BiH bio je izazvan proglašenjem u novembru 1881. privremenog odbrambenog zakona za BiH – *„Wehrgesetza"*, kojim je bosanskohercegovačko stanovništvo bilo obuhvaćeno redovnom vojnom obavezom i neuspješnom pobunom protiv toga 1881-1882. godine. Atmosfera regrutacije bila je ispunjena glasinama da će Bošnjaci u toj vojsci „ne samo nositi tuđu pušku i služiti kaurima, već obući i škrljak, krmetinu jesti, ne će smjeti više u džamiju, ne će im davati abdest uzimati, morat će vino piti".[74] Za Austro-Ugarsku, prema njemačkim izvorima, nije bio toliko važan kontigent regruta. U pozadini zakona postojali su državno-pravni razlozi. Zakon je trebao snažnije da naglasi austrougarsku vlast nad BiH i da je približi korak više ka aneksiji. Čin regrutacije je također trebao da manifestira i autoritet uprave, njenu nepokolebljivost u sprovođenju zakona.[75] Proglašavanje ovog zakona dovelo je do napete situacije naročito u Foči i istočnoj Hercegovini. U Foči se 1881. javilo 80 Bošnjaka sa zahtjevom za iseljenje. Zahtjevi su stizali i iz bihaćkog i travničkog kraja. Vlasti su konstatirale da su Bošnjaci, reagirajući na zakon ovakvim zahtjevima, zapravo manevrirali, ocjenjujući da njihov cilj nije bilo iseljenje, već pritisak da se ovaj zakon povuče.[76] Nakon gušenja ustanka među 8.000 izbjeglica iz BiH u Crnoj Gori našlo se i 1.200 muslimana.[77]

Vlast je jedino branila da se iseljavaju ona lica starija od 15 godina, a koja su bila sposobna za vojnu službu. Svi su ostali interesanti „bez velikih formalnosti dobijali dozvolu za iseljavanje". U formalnim molbama za iseljavanje Bošnjaci su navodili različite razloge, pa 1882. godine 3.003 podnosioca nije navelo nikakve razloge za iseljavanje, ali im je vlada udovoljila zahtjevima *„jer je očekivala da će biti daleko veći broj interesenata"*. Nakon imenovanja Benjamina Kallaya u junu 1882. za zajedničkog ministra finansija postepeno je zaoštrena iseljenička poli-

---

74 M. Rizvić, *nav. djelo,* 420.

75 T. Kraljačić, *Mjere Kalajevog režima na pacifikaciji ustaničke oblasti*, u: *100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine*, 37.

76 H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine,* 92.

77 Neke od njih su sreli italijanski poslanik Durando i knjaz Nikola u Njegušima. Knjaz ih je upitao da li među njima ima i onih koji su se u prethodnim ratovima borili protiv Crnogoraca. Rečeno mu je da su se svi borili. Na to je knjaz upitao zašto su onda napustili svoju zemlju da bi našli utočište kod svojih neprijatelja. Na to mu je odgovoreno: „Šta hoćete? Uprkos naših nesporazuma vaša krv je bliska našoj dok onih đaura (Austrijanaca) je tuđa" – prema: G. Stanojević, *Prilozi za diplomatsku istoriju Crne Gore od Berlinskog kongresa do kraja XIX vijeka,* Istorijski časopis, knj. XI, Beograd 1961*,* 161-162.

tika. Molbe za iseljavanje su i dalje mahom pozitivno rješavane, uz poštivanje administrativne procedure.[78] Kallay nije zastupao stanovište o potpunom iseljavanju muslimanskog stanovništva jer bi to izazvalo potpunu promjenu etničke i konfesionalne ravnoteže u BiH u korist srpskog elementa, što bi otežalo položaj Monarhije na Balkanu. Od sredine osamdesetih zato je popustio pritisak na bošnjačko stanovništvo. Dalekosežni planovi Austro-Ugarske o prodoru prema Solunu, preko Sandžaka i Kosova, gdje je živjelo brojno, iako etnički i jezički različito muslimansko stanovništvo, zahtijevali su da se simpatije tog stanovništva prema Monarhiji steknu i osiguranjem i napretkom muslimanskog stanovništva u BiH.[79] Shodno tim ciljevima 1882. u Bosni je uspostavljena institucija rijaseta, kojom su muslimani dobili svoju vjersku hijerarhiju sa reisu-l-ulemom i Ulema medžilisom na čelu.

Kada su migracije Bošnjaka iz BiH odjeknule Evropom i počele ugrožavati prestiž Austro-Ugarske, vlast ih je počela, premda slabim mjerama, zaustavljati, kao što je to učinila i sa konverzijama.[80] Nova vlast 1878-1883. nije vodila evidenciju o iseljavanju, ali je kasnije procijenila da se u tom periodu iselilo oko 8.000 lica. Ona je sprečavala povratak iseljenika jer je na njihovoj zemlji naseljavala koloniste, uz naglasak da nije njen zadatak da u svim pravcima sprečava iseljavanja, nego da onemogući izlazak iz BiH samo onim emigrantima „na kojima počivaju važni interesi zemlje, ili su važnim zadacima ukopčani u privredu".[81] Odmah po okupaciji naselila je u Bosanskoj krajini 12.000 seljaka-katolika koji su dijelom uzurpirali zemlju starosjedelaca. Bilo je

---

[78] Zemaljska vlada je u oktobru 1883. uvela posebne norme za dodjeljivanje iseljeničke dozvole. Svim kotarskim uredima upućen je raspis sa uputama šta su sve iseljenici morali obezbjediti radi dobijanja dozvole za iseljenje: „Radi toga privezana je dozvola za iseljavanje za dokaz, eda li je molitelj za seobu ispunio možda svoju dužnost prema državi ili privatnijim osobama i eda li ima potrebitih sredstava za put. Svaki iselitelj, morao je potpisati zapisnik, po kojem se na to upozorava, da u slučaju seobe gubi svoje zavičajno pravo, da se smatra kao inozemac i da se samo na naročitu, otprije zamoljenu dozvolu smije opet u svoj zavičaj vratiti" – cit. prema: M. Kujović, *O bosanskim muhadžirima povratnicima iz Turske u vrijeme austrougarske uprave,* Gračanički glasnik, br. 22, Gračanica 2006, 72, nap. 4.

[79] M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji,* 52-53.

[80] V. Bogićević, *„Džulusi-humajun hazreti šerifi",* Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XVII, Sarajevo 1969, 320.

[81] V. Bogićević, *nav. djelo*, 183-184. M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji,* 52; S. Bandžović, *Iseljenički pokreti na Balkanu krajem XIX i početkom XX stoljeća*, Almanah, br. 3-4, Podgorica 1998, 141-142.

ukupno oko 30.000 seljaka-kolonista.[82] U BiH se 1878-1910. doselilo oko 230.000 stranih lica. Bili su to činovnici, seljački kolonisti iz oba dijela Monarhije, iz Njemačke, Rusije, Holandije, radnici na željeznici, za rudnike i šumska gradilišta.[83] Aleksandar Omčikus piše 1910. godine: „I dok su muhadžiri pobožno i polako ostavljali svoju rodnu grudu, nicali su neopaženo i polako na njihovim ostavljenim zemljištima uticaji njemačkih seljačkih kolonija".[84] Kada su vlasti iznijele 1906. podatke o iseljavanju bilo je naglašeno da su brojke od 13.750 iseljenika iz Bosne 1900-1905, „prilično pouzdane". U istom ovom periodu istanbulsko povjereništvo za smještaj izbjeglica tvrdilo je da se iz BiH u Osmansko carstvo doselilo 72.000 lica.[85]

Sredinom 1883. sabralo se oko 300 Bošnjaka koji su htjeli da se isele, mahom iz cazinskog i krupskog kraja, tražeći slobodan prolaz ka Sandžaku: „Pokušaj vlade, da se muslimanski iseljenici pomenutih kotareva vrate u svoj zavičaj, propao je... a kako nije pošlo za rukom ni nastojanja, da se ubijede, kako je život u emigraciji težak, vlada je morala dati dopuštenja za iseljenje, izuzevši vojne obveznike".[86] Tada je 288 lica otišlo prema osmanskom teritoriju, putem Travnik, Pale, Čajniče. Bilo je Bošnjaka koji su pozivali na seobu, praveći sebi materijalnu korist od posredovanja pri kupoprodaji zemljišta. Kao agitatori za iseljavanje se pominju Osman Alibegović iz Tuzle, Muhamed-beg Karabegović, Omer Seferović i Hafiz Džinić iz Banjaluke, Bećir-aga Hadžiselimović iz Kotor-Varoša, Suljaga Suljetović iz Prijedora, Muhamed-beg Pašalić iz Bosanske Krupe i Hasan-aga Pezo iz Prijedora. Veća grupa iseljenika, 41 porodica od Cazina i Krupe, na 45 zaprežnih kola, prolazeći kroz Sarajevo na putu prema Goraždu i Čajniču izjavljivala, da im nisu ništa Austrijanci uradili već načelnici, navodeći cazinskog načelnika Ahmedagu Pozderca, koji „zapovijeda u čitavom kotaru, a nesretan je onaj koji

---

82 N. Šehić, *Politika iseljavanja i useljavanja na području Bosne i Hercegovine 1918-1921. godine*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, 198.

83 Upor. J. Kovačević, *Raseljavanje Bosne i Hercegovine,* Beograd 1901; M. Ekmečić, *Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941. godine*, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XX, Sarajevo 1974, 124-125.

84 V. Bogićević, *nav. djelo,* 264.

85 S. Rizaj, *nav. djelo***,** 194-195.

86 V. Bogićević, *nav. djelo*, Glasnik, VIS, 265; Đ. Mikić, *Uticaj austrougarske okupacije na karakter socijalno-političkih prilika u Bosanskoj krajini u periodu 1878-1895,* Istorijski zbornik, br. 4, Banjaluka 1983, 88-89; S. Bandžović, *Ekonomsko-demografska obilježja Cazinske krajine,* 112.

bi se usudio njega tužiti“.[87] Godine 1885. iselilo se zvanično 2.561 lice i to iz mostarskog okruga 1.273, i 628 iz Sarajeva. Iz kotara Stolac, Bileća, Mostar, Ljubinje, Nevesinje, selili su se kmetovi i slobodni seljaci. Kotarski referent iz Bijeljine izvještavao je 1899. da su neki Ali-beg Pašić i Ahmed Osmanbegović „imali smjelosti izjaviti da ih se ta fukara (koja seli) uopšte ne tiče. Ona je niko i ništa, pa će to isto biti i na drugom mjestu”.[88]

Pojedini ugledniji Bošnjaci su pokušavali odvratiti narod od iseljavanja. Hafiz Muhamed ef. Hadžijahić je 1884. objavio seriju članaka protiv iseljavanja u tursko-bosanskom listu „Vatan“, ističući: „Ako čovjek ostavi svoju domovinu, u kojoj se je rodio te joj vazduh i vodu obikao, pa ostavi i njezinu slobodu i privilegije, te u zemlju, kojoj ne poznaje klime ni vazduha, ni naroda, ni običaja, ukratko rečeno životnoga pitanja, narušava s jedne strane svoje zdravlje, s druge pak otešćava pribavljanje svojih potreba. Rezultat toga je propadanje a posljedica ovoga kajanje“. Hadži Muhamed Teufik Azapagić, tuzlanski muftija i kasniji reisu-l-ulema, štampao je 1886. raspravu na turskom jeziku *„Risala o hidžri ili poslanica o hidžri"* protiv iseljavanja.[89] Ipak, bošnjačko rukovodstvo nije se zauzelo „izrazito i otvoreno u pitanju hidžreta, koji se onda bijaše razmahao i koji osjetljivo pogodi našu zajednicu“.[90] Krajem 1894. grupa bošnjačkih emigranata tražila je Memorandumom od Porte da ih zaštiti od nove bosanske uprave.[91] Od 1891. vlasti su vodile i statistiku iseljenika po zanimanjima.[92]

---

[87] M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 369.

[88] M. Imamović, *Pravni položaj BiH***,** 110-111.

[89] On piše: „Umjesto da čovjek ostane u svojoj zemlji i da govori svojim jezikom, da se ne odriče svojih običaja, zar ima smisla da ide u tuđu zemlju i prihvati tuđe“, zaključujući da je ostajanje bolje od iseljavanja – opšir. I. Kemura, *Dva patriotska apela bosanskih muslimanskih prvaka iz prvih godina austro-ugarske okupacije,* Glasnik, VIS, br. 9-10, Sarajevo 1970, 1-8; F. Karčić-M. Jahić, *Jedna važna fatva o pitanju iseljavanja bosanskih muslimana u vrijeme austrougarske uprave,* Prilozi, XXV, 27, Sarajevo 1991, 41.

[90] M. Imamović, *Pravni položaj BiH,* 111; Isti, *Historija Bošnjaka*, 370.

[91] Z. Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka*, Beograd 1992, 36.

[92] Po tim izvorima 1891-1897. iselilo se 3.764 poljoprivrednika (71,27%), 555 zanatlija (10,51%), 280 trgovaca (5,30%), 118 pripadnika slobodnih profesija (2,24%), 395 radnika i nadničara (7,46%) i 170 ostalih (3,22%) – prema: V. Bogićević, *nav. djelo,* 186-187; upor. *Izvještaj o upravi BiH za 1906,* Zagreb 1906; 2-13; *Izvještaj o upravi BiH za 1909*, Sarajevo 1910, 1-15; *Izvještaj o upravi BiH za 1910,* Sarajevo 1910, 1-4.

Drugi masovniji talas 1900-1901. bio je, po zvaničnom tvrđenju, inspirisan agitacijom bivšeg mostarskog muftije Ali Fehmi ef. Džabića i njegovih pristalica. Naime, posljednjih godina XIX i prvih godina XX stoljeća Austro-Ugarska je nastojala da Bošnjake politikom sitnih ustupaka i sprovođenjem organizacije Islamske zajednice i vakufa, odvoji od Istanbula i veže za sebe. Te planove su remetili agresivni prozelitistički nastupi i ispadi znatnog dijela katoličke hijerarhije sa vrhbosanskim nadbiskupom Josipom Stadlerom na čelu. Jedan takav prozelitistički atak koji je izazvao veliko ogorčenje među bošnjačkim stanovništvom, desio se u vidu otmice maloljetne Fate Omanović od strane njenog katoličkog prosca i nekih časnih sestara, iz jednog sela u blizini Mostara prvih dana maja 1899. godine. Časne sestre su Fatu prevele na katoličku vjeru i svojim tajnim kanalima prebacile u Dalmaciju, gdje joj se zameo svaki trag. Ovaj događaj je ispovocirao početak otvorene borbe Bošnjaka za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Na čelu ove borbe na početku je stajao mostarski muftija Džabić koji je vlastima bio poznat po svom striktnom pridržavanju islamskim propisima i protivljenju *Uredbi o preobraćenjima* iz 1891. godine. Sveukupno stanje kao i proganjanje aktivista ovog pokreta, smjena Džabića sa položaja muftije, u narodu su stvorili uvjerenje da mu „vlada ne da o šerijatu govoriti“, te da se mora seliti u Osmansko carstvo.[93]

Vlast je 30. oktobra 1901. donijela *Naredbu o iseljenju***.** Njene odredbe su posebno pogađala ličnosti koje su se iselile bez dozvole vlasti, zatim sve one koji su se izrazili da se neće vratiti u BiH, ili se izjasnili „na neki drugi način“ da se više ne žele vratiti. Proglašen je neovlašćenim iseljenikom svako ko je primio drugo državljanstvo, a da prije toga nije dobio saglasnost Zemaljske vlade; zatim sva ona lica koja su boravila van BiH pet godina i najzad svi oni koji su posredno ili neposredno podsticali druge na iseljavanje i koji su kažnjavani zatvorom od šest mjeseci.[94] Vlast je isticala da je pokret iseljavanja nastao „manje iz ekonomskih uzroka, već više agitacijom i rasprostirao se povremeno kao zaraza“. U posebne razloge za iseljavanje vlast je ubrajala, pored agitacije, strast za dobitkom, vjerski fanatizam, otpor prema nemuslimanskoj vladavini i vojnom zakonu, averziju prema pravnoj državi, ekonomski položaj iseljenika, vezanost za osmansku državu, školovanje djece, seobe poznanika i rođaka, lošu zemlju za obrađivanje, bavljenje trgovinom i

93 M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji,* 55-56.

94 N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1980, 142-143; V. Dedijer-A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, XVIII-XIX.

traženje boljeg namještenja u osmanskoj državi. Vladin povjerenik je ustvrdio 1899. da se iz Sarajeva svake godine iseljavao jedan broj zanatlija čiji su se zanati uslijed novih društveno-ekonomskih odnosa gasili. Tako su se selili: tufekdžije, kazandžije, kujundžije, sarači, terzije, ćurčije, tabaci, papučije i druge zanatlije koje su bile više sklone tome da napuste Bosnu nego da se prilagode novim odnosima. Isti povjerenik je zapažao da su u sarajevskoj čaršiji postojali mnogi dućani koji su nudili istu robu, da njihovi vlasnici nisu pravili dnevno veći promet od vrijednosti šoljice kahve. Propaganda za iseljavanjem kod ovog sloja Bošnjaka nije imala većeg efekta jer su oni odlagali iseljavanje sve dok su mogli zaraditi minimum za izdržavanje. Zbog dobijanja zemlje za koloniste vlast je iseljenicima davala olakšice u transportu i novčanu pomoć. Muftija Džabić je pričao da je u Istanbulu austrougarski poslanik Kalitze tražio od Porte da primi iseljene muslimane iz Bosne jer su bili buntovni, te zato i nepoželjni element za Austro-Ugarsku.

Zbog nezavidnih prilika na koje su naišli u Osmanskom carstvu, u BiH se 1882-1905. vratilo 2027 osoba koje su imale status iseljenika i 617 u statusu bjegunaca. Zemaljska vlada je početkom 1902. uputila dopis kotarskim uredima da saslušaju povratnike o razlozima njihovog povratka i da joj dostavljaju zapisnike sa tih saslušanja. Među njima je bilo dosta mladića, muškaraca bez porodica. Povratnici su većinom izjavljivali da im u Maloj Aziji nije odgovarala klima – „hava", da su dobijali neplodnu zemlju, male i neuslovne kuće, kako su morali mnogo raditi za male dnevnice, da su za povratak dobijali određenu novčanu pomoć od austrougarskih konzulata u Istanbulu, Izmiru, Skoplju, Nišu i Beogradu. Neki su se i pješice vratili u Bosnu.[95]

Podsticaji za iseljavanje Bošnjaka iz BiH dolazili su ponekad, kako ističe dr. Mustafa Imamović i od hrvatskog i srpskog političkog vođstva, koje se nadalo da će time ojačati svoj nacionalni element. U „Bosansko-hercegovačkom glasniku" izašao je 1906. članak *„Ostajte ovdje*", aludirajući na pjesmu A. Šantića, sa pozivom Bošnjacima da se ne sele, navodeći da uzrok iseljeničkog pokreta „nije bijes, nego nužda, i to materijalna nužda, natjerala naš napaćeni narod da ostavlja svoju rodnu grudu".[96] Kadira Beširević iz Cazinske krajine koja se iselila 1906. govorila je da je kao dijete čula da je od sultana stigao ferman sa

---

[95] M. Kujović, *O bosanskim muhadžirima, povratnicima iz Turske u vrijeme austrougarske uprave,* 73. U Arhivu BiH, u fondu Zemaljske vlade za BiH nalazi se 296 takvih zapisnika u posebnoj fascikli pod naslovom „Saslušanje iseljenika u Turskoj".

[96] V. Bogićević, *nav. djelo,* Glasnik, VIS, 262.

pozivom „ko je moj, nek ide meni“.[97]

Treći, najmasovniji talas iseljavanja desio se nakon aneksije BiH, koja je među Bošnjacima izazvala novi, veliki politički šok i razočarenje. U ljeto 1908. došlo je do mladoturske revolucije u Osmanskom carstvu i proglašenja novog ustava. Mladoturci su tvrdili da u osmanskoj državi „nema posebnih narodnosti - u njoj su svi Osmanlije“.[98] Austro-Ugarska se uplašila da prvi akt novog osmanskog parlamenta ne bude deklaracija koja bi se odnosila na integritet Osmanskog carstva, kao i zahtjev da okupacioni mandat Austro-Ugarske u BiH ne bude proglašen nevažećim.[99] Carskom proklamacijom od 7. oktobra 1908. proglašena je austrougarska aneksija BiH, a carskim ručnim pismom od 5. oktobra data su ovlašćenja ministru Burijanu za izradu bosanskohercegovačkog ustava. Za proglašenje aneksije vezan je i akt o povlačenju austrougarskih garnizona iz dijela Sandžaka. Aneksijom je nestalo svake iluzije o privremenosti austrougarskog prisustva u Bosni i Hercegovini. Bosna je postala austrougarski „Orijent“.[100] Najprije se kod muslimana javila radost zbog jačanja Osmanskog carstva, a onda je, proglašenjem aneksije, uslijedio neočekivan i razoran udarac.[101] Baron Pinter je 23. oktobra 1908. izvještavao nadležne u Beču da Bošnjaci nisu vjerovali da je moguće ukinuti jednom proklamacijom sultanov suverenitet nad Bosnom, te da se znatan dio Bošnjaka neće snaći u novonastalim okolnostima. Predviđao je zato da će doći do inteziviranja iseljeničkog pokreta i zbog straha da islam kao vjera neće biti zaštićena, da se muslimanska žena mora otkriti, da će se

---

[97] S. Bandžović, *Ekonomsko-demografska obilježja Cazinske krajine,* 112. O svom putovanju kroz Bosnu u doba grčko-osmanskog rata 1897. Stjepan Radić je docnije iznosio utiske: *„Da vam je onda bilo doći u koju tursku kavanu, ili još bolje negdje u prikrajku stati, vidjeli biste kako naši „Turci" požudno slušaju sve vijesti o ratu, kako im oči plamte i govore: „E, da je nama sada tamo biti i za cara krv svoju proliti"* - cit. prema A. Isaković, *O „nacionaliziranju" Muslimana: 101 godina afirmacije i negiranja identiteta Muslimana*, Zagreb 1989, 31. To zapravo korenspondira stavovima Vladimira Ćorovića prema kome je *"nacionalnoj svijesti naših Muslimana Stambol bliži srcu nego Beograd i Zagreb"* - upor. „Muslimanski glas“, br. 44, Sarajevo 21. februar 1992.

[98] *Istorija novog veka,* knj. II, Beograd 1949, 393.

[99] H. Kapidžić, *Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, X, Sarajevo 1959, 121.

[100] F. Ekmečić, *Bosna. Kratka popularna povijest*, Paris 1994, 61.

[101] H. Kapidžić, *Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)*, 131; N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana,* Sarajevo 1993, 83; M. Filipović, *Bosna i Hercegovina*, Zagreb 1994, 11.

kmetovi jeftino otkupiti, te da će biti zabranjeno pominjanje halife u džamijama. Najviše su, po njemu, bili pogođeni oni koji su poznavali osmansku vlast: „osjetili su promjenu suvereniteta više nego golu frazu“.[102] U tom vremenu bilo je pojedinaca koji su opustošili mnoge bošnjačke krajeve, nagovarajući ljude na seobu, kako bi ostvarili materijalnu korist kao posrednici pri kupoprodaji zemljišta i kuća. Kao takvi 1910. pominju se Mujaga Sarajlić iz Male Kladuše i Hasan-aga Mulalić iz Cazina koji su agitirali po Bosanskoj krajini za iseljavanje, koji su docnije i sami iselili.[103] U pokušaju suzbijanja, kako su ga zvali, „psihičkog oboljenja“ stanovništva angažirali su se i bošnjački prvaci. Pojedina mjesta po BiH su obilazili saborski poslanici dr. Safvet-beg Bašagić i Šefkija Gluhić, te reisu-l-ulema Sulejman Šarac.[104] Osman Đikić piše dramu *„Muhadžir"* povodom novog iseljeničkog pokreta mostarskih Bošnjaka sa *„plemenitom tendencijom da suzbije seobu"*.[105] Zemaljska vlada je krajem 1909. u jeku iseljavanja Bošnjaka ocjenjivala da *„ne samo moćni religiozni momenti, nego i privredni položaj hiljada muslimanskih porodica u svim krajevima zemlje predstavljaju dispoziciju za iseljavanje"*. U njenim izvještajima se ukazuje naročito na *„inferiornost u privrednoj borbi"* kao na jedan od bitnih momenata za iseljavanje Bošnjaka. Pokret za iseljavanjem zahvatio je najviše Bosansku krajinu.[106] Beogradski list „Novo vreme“ da je u toku dva posljednja mjeseca 1909. i dva prva mjeseca 1910. godine 3.295 muslimana napustilo BiH. Osmanski izvori ukazuju da je od marta 1909. do marta 1910. u osmansku državu pristiglo 5.672 muslimana. „Srpska reč“ je pisala 23.3. 1910. da je 30 muslimanskih porodica napustilo Sarajevo i da je širom Bosne podnijeto 1.500 zahtjeva za pasoše.[107] Samo 1910. godine, kada

---

[102] H. Kapidžić, *Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)*, 132.

[103] A. Nametak, *Nacionalno osjećanje bosansko-hercegovačkih muslimana iseljenih u Tursku*, 214.

[104] Dž. Juzbašić, *O iseljavanju iz BiH,* 618.

[105] M. Rizvić, *nav. djelo,* 559.

[106] Dž. Juzbašić, *Neke napomene o problematici etničkog i društvenog razvitka u BiH,* 304-305.

[107] G. Gravier, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine***,** 479. On dalje navodi: „U prvim mjesecima odlažahu age i begovi, zasebno sa svojm porodicama; sada, to su mase siromašnih seljaka kojima je jedva preostalo da se prehrane kad su uzeli svoje prihode od kmetova i platili poreze koje duguju državi; tu je bilo isto tako mnoštvo mladića koji nisu zapamtili vrijeme Turaka, - i svi se slagahu govoreći da onaj nije Turčin koji ne živi na sultanovoj zemlji“.

je iseljenički val dostigao vrhunac, iselilo se 17.044 Bošnjaka.[108] Interes za kupovinu zemlje iseljenika pokazivali su i katolici i pravoslavni, s tim da su pravoslavni bili organiziraniji. U ovu akciju se uključuju i srpske novčane institucije, dajući kredite za kupovinu zemlje iseljenika. Ponekad su nuđene nesrazmjerno visoke sume za pojedine posjede. Zemaljska vlada je tvrdila da pravoslavno stanovništvo u Hercegovini, raspolažući potrebnim kapitalom i uz pomoć svojih nacionalnih institucija, *„sistematski koristi",* pa i podstrekava iseljavanje da bi na taj način razvilo akciju za sticanje posjeda iseljenika, prema kojoj *„bespomoćno stoji potpuno neorganizovano i fatalističko muslimansko seosko stanovništvo"*.[109]

Teški udarac koji su Bošnjaci dobili aneksijom BiH našao je svog odraza u *Memorandumu Muslimana iz Bosne i Hercegovine* koji je predat osmanskom parlamentu u februaru 1909. godine. U *Memorandumu* se opširno iznosi šta su sve Bošnjaci učinili za osmansku državu, kao i šta znači aneksija BiH. Izražavala se nevjerica da će Porta za nekoliko miliona funti učiniti bespravnim robljem 1,400.000 „*svojih najvjernijih podanika"*. Podnosioci *Memoranduma* su upozoravali da Bošnjaci nisu zaslužili da ih Porta prodaje za 2,5 miliona funti, da ih preda na milost i nemilost dušmana. Na kraju se izražava nada da bratski osmanski narod neće dopustiti da muslimani *„dožive tu „sramnu prodaju"*. Ako treba Bošnjaci će umjesto 2,5 miliona funti dati i deset miliona, pa makar i svoju djecu prodavali, samo da ne budu austirjski robovi, već da ostanu ono što su bili *„najvjerniji podanici Osmanske carevine"*.[110] Vođstvo Muslimanske narodne organizacije, vodeće bošnjačke stranke, sredinom aprila se oglašava apelom: *„Rodoljubi, otadžbina je u opasnosti"*. Predstavnici ove stranke su iz BiH došli u Istanbul tražeći podršku protiv čina aneksije. Od osmanskih zvaničnika su dobili tek savjete o potrebi izbjegavanja narušavanja mira u regionu. Nakon toga, lideri MNO su u februaru 1910. izjavili lojalnost Austro-Ugarskoj i priznali nove okolnosti položaja BiH.[111]

Za mnoge Bošnjake je čin aneksije BiH značio signal za nova iseljavanja. Socijaldemokratski listovi pisali su 1910. o iseljavanju „desetine

---

[108] Među iseljenim su bili najbrojniji slobodni seljaci (72,76%) i poljoprivrednici radnici (13,15%), a potom radnici i posluga (5,79%), zanatlije (3,62%), trgovci (1,11%), kmetovi (0,75%), zemljoposjednici (0,57%) i ostala lica (2,20%) – prema: Dž. Juzbašić, *O iseljavanju iz BiH*, 617.

[109] T. Kraljačić, *Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine nakon aneksije,* u: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1991, 296.

[110] M. Imamović, *Historija Bošnjaka,* 430.

[111] R. J. Donia, *Sarajevo: biografija grada,* 133.

hiljada bosanskih muslimana", da se ne može „biti hladan pri uništenju jednog naroda".[112] U štampi su objavljivani i članci da „sarajevska vlada želi iseljavanje Muslimana iz Bosne i Hercegovine... i računa da na opustjela ognjišta muslimana naseli Švabe, Mađare i Jevreje" i pomoću njih nastoji „zemljama dati drugu narodonosnu fizionomiju".[113] Zemaljska vlada je u martu 1911. kao razloge za iseljavanje navela primamljiva pisma iseljenih i agitatorske akcije, kao i informacije o tome da se u osmanskoj državi dodjeljuje 4-5 dunuma zemlje i par volova, kao i glasine o trogodišnjem roku nakon kojeg se niko više ne može iseliti. Uvođenje obaveznog osnovnog školovanja, po njenim navodima, agitatorima je također služilo za zastrašivanje kolebljivog stanovništva.[114]

Francuski publicista Gaston Gravier je pisao 1910. da je glavni uzrok emigracije osiromašenje naroda, kao i da je Austro-Ugarska namjerno omogućila iseljavanje Bošnjaka kako bi brže sprovela kolonizaciju Bosne i Hercegovine.[115] Mladoturci su, pak, u svojim obraćanjima svim muslimanima van osmanskih granica zatražili od njih da pomognu preuređenju otadžbine. Bošnjaci iz BiH, Čerkezi iz Dagestana, muslimani iz Bugarske i sa Krita trebalo je da se odazovu pozivima za iseljavanje u Makedoniju. Makedonija je, kao veoma politički i etnički trusno područje, mladoturcima zadavala mnogo problema i izazivala veliko nespokojstvo.[116] Jedan od vođa mladoturaka dr Nazim-bej je izjavljivao da Porta namjerava da na granicama Srbije, Bugarske i Grčke naseli „zbog održanja ravnoteže hrišćanskog elementa muslimane iz BiH i istočne Rumelije i da je već preko 200.000 lica predalo Porti molbe za

---

112 K. Suljević, *nav. djelo*, 159.

113 Z. Lakić, *nav. djelo,* 36.

114 Dž. Juzbašić, *O iseljavanju iz BiH*, 618.

115 Opšir. G. Gravier, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine,* 476; F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji***,** 150-151. Iseljenici koji su 1891-1897. za prodane nekretnine dobili 332.522 forinte, prema podacima austrougarskih organa, sa sobom su ponijele 379.979 forinti, odnosno 529 forinti po porodici ili 104 forinte po osobi. U Bosnu se 1883-1905. vratilo svega 2.027 Bošnjaka – prema: M. Imamović, *Pravni položaj BiH***,** 112; vid. njegov rad: *Studija o „kulturnom preporodu" kod Muslimana***,** Gledište, br. 11-12, Beograd 1971, 1638-1639.

116 Г. Тодоровски, *Прилог кон прашањето за состојбата на муслиманските иселеници (муаџири) во Македонија по младотурската револуција*, Гласник, бр. 2-3, Скопје 1982, 137-139; Ђ. Мікић, *Austro-Ugarska i Mladoturci 1908-1912* (dalje: *Austro-Ugarska i Mladoturci*), Banjaluka 1983, 247-248.

zemlju i državljanstvo".[117] G. Gravier je, međutim, zaključio da je i sama Porta bila iznenađena velikim prilivom emigranata i da im odmah nije mogla pružiti utočišta pa su mnogi „duže vremena živjeli pod šatorima ili pod zaklonom od dasaka, na goloj zemlji i o mršavoj hrani", sve dok turska vlada nije pokupovala čitave čifluke koje je onda njima dala.[118] Analizirajući emigraciju Bošnjaka iz BiH, on je navodio da u „staroj Srbiji i Maćedoniji i nema gotovo varoši da oni u njoj nemaju svoju četvrt: čovjek ih može naći od Maleša, na bugarskoj granici do Elasona, na grčkoj granici, mnogi od njih ušli su docnije u tursku vojsku i žandarmeriju. Ali većina od njih otišla je da se nastani u Maloj Aziji, gdje oni sačinjavaju grupe koje čovjek sreta od Smirne, pa do Eski Šehera; oni obrazuju katkada velika sela od kojih se neka zovu Bosnakej. Pod ovim novim nebom, na ovoj zemlji koja je toliko različna od njihove, mnogi od emigranata poumiraše odmah po svom dolasku, čitave porodice vrlo brzo iščezavahu".[119]

Odbor mualimskog i imamskog društva oglasio se 1910. „Okružnicom" mualimima i imamima u BiH s pozivom da utiču da se iseljavanje zaustavi: „Sprema se dakle, da tu svoju svetu grudu ostavi, da je ustupi svojim i svoga dina dušmanima, kako bi se oni mogli lahko širiti, a on je lud i budalast, neznan i zaveden – da ide onamo, gdje ga čeka ljuta bijeda i strašna nevolja, velika jad i nesreća, nesmiljena glad i golotinja, propast njegova i njegove mile čeljadi. Njegova nevina dječica ni kriva ni dužna, krivnjom svoga nesretnoga i nerazumnoga babe moraće skapavati od gladi, biti gola i bosa, potucati se od nemila do nedraga, prositi, krasti i otimati, naravno neće imati kada niti će joj prilike dopuštati da nauči i da se odgoji u svojoj vjeri ni toliko, koliko je najnužnije, da se mogne biti musliman".[120] S druge strane, u akciju pospješivanja iseljavanja iz BiH uključio se i jezuitski red.[121]

Okružna vlast u Bihaću objašnjavala je izbijanje iseljeničkog masovnog pokreta među Bošnjacima, nakon aneksije, njihovim snažnim

---

[117] Г. Тодоровски, *Српски документи за состојбата на муџирите во Македонија (1906-1911),* Гласник, бр. 2-3, Скопје 1982, 201.

[118] G. Gravier, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine,* 481; V. Bogićević, *nav. djelo,* 264.

[119] G. Gravier, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine,* 477; također vidi: M. Kujović, *Prilog historiji migracija u Bosni i Hercegovini,* Glasnik Rijaseta islamske zajednice, br. 3-4, Sarajevo 2004, 317-330.

[120] I. Kemura, *Jedna značajna akcija protiv iseljavanja muslimana,* Glasnik, VIS, br. 1-2, Sarajevo 1971, 6-15.

[121] V. Dedijer-A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, XIV.

potiskivanjem prethodnih godina, čime se sakupio rezervoar proleteriziranog elementa. Sa takvom ocjenom slagali su se i zvanični stavovi Zemaljske vlade.[122] Iseljavanje je poprimilo takav obim da se govorilo o pravom *„narodnom huku"* koji se teško mogao zaustaviti: "U jedan mah stiglo je 50.000 molbi za iseljavanje, tako da je izgledalo kao da se Muslimani, seljaci i građani, o tome dogovorili".[123] Po vladinim podacima 1908. iselilo se 613, a godinu dana kasnije 2.530 lica. Broj iseljenika je 1910. porastao na 17.018 lica. Od 1. oktobra 1909. do 30. juna 1912. iselilo se, prema zvaničnim podacima 5.255 porodica sa oko 30.000 lica. Najveći broj iseljenika bio je iz banjalučkog okruga (1.943), bihaćkog (1.728), mostarskog 322, sarajevskog 223, travničkog 215 i tuzlanskog 367 porodica. Iseljavanje je poremetilo demografsku sliku BiH, naročito kod Bošnjaka. Oni su po popisu 1879. činili 38,73% ukupnog stanovništva (kao i 70,70% gradskog) a 1910. nihov procenat je u ukupnom broju opao na 32,25% (u gradovima na 50,75%), što govori da je procenat Bošnjaka ukupno smanjen za 6,48%, a za 19,94% u gradovima.[124]

Pošto su brojni muhadžiri prolazili kroz Beograd, Zemaljska vlada je zabranila putovanje u većim grupama „radi održanja što boljeg reda pri seobi i radi higijenskih potreba".[125] Mnogi od iseljenika koji su prolazili kroz Beograd 1909. bili su bez novca, prinuđeni na prošnju. Šest porodica sa preko trideset članova otputovalo je čak pješice u decembru te godine preko cijele Srbije ka osmanskoj državi: „Među njima je preko dvadesetoro sitne, gole i bose dečice".[126] U junu 1910. kroz beogradsku željezničku stanicu je prošlo 198 porodica sa 1.466 emigranata, u avgustu

---

122 S. Bandžović, *Iskušenja historije,* Novi Pazar 1993, 119-120.

123 M. Pelesić, *Muhadžirluk Bosanskih Muslimana u Tursku (1878-1991),* feljton, „Muslimanski glas", Sarajevo 3. april 1992. Književnik Svetozar Ćorović opisivao je u svojim pripovjetkama, preko svog junaka Omer-age iz Hercegovine, atmosferu odlaska. Omer-aga je govorio onim koji su došli da ga isprate: *„Ne valja plakat jer je to sramota! Treba da pivate. Nemate ovdi šta žaliti... Tamo je sve livše... Tamo se živi ko u dženetu. Ljudi dobri, zemlja dobra, para koliko hoćete! Ovdi smo age, a tamo ćemo biti begovi... I tamo nam zapovida naša vira, a ne zapovida vlah...A meni pametni ljudi vele da je tamo život. A ja neću da živim ko u vrići. Hoću kao čojek...Svi ćete za mnom... Lipo je tamo...Tamo svega ima i nema jada i nevolje... Kad vas ja zovnem, svi ćete tamo"* - prema: S. Ćorović, *Ibrahimbegov ćošak,* Sarajevo 1964, 25-27.

124 K. Suljević, *nav. djelo*, 159.

125 V. Bogićević, *nav. djelo,* Glasnik, VIS, 262.

126 B. Peruničić, *Zulumi aga i begova u Kosovskom vilajetu* (dalje: *Zulumi),* Beograd 1989, 542-543.

92 porodice sa 618 emigranata, u oktobru 80 porodica sa 618 emigranata. Jovan Cvijić je 1910. pisao o tim kolonama muhadžira koji su sa željezničke stanice u Beogradu polazili za Solun i dalje: „Pred brzi voz, koji iz Beograda za Solun polazi oko ponoći, velika beogradska željeznička stanica prekrivena je bosanskim muhadžerima. Ljudi trče i svršavaju poslove pred polazak voza, a žene i deca, kao u čoporu, sede i leže na popločanom podu stanice. Svi se na ovoj vrućini i zapari zguraju u vagone III klase i još u ponoći vide se na prozorima vagona živahna, zdrava i lepa dečica našeg jezika, koja još ne spavaju; imaju da izdrže celu noć i ceo dan, dok prispeju u Solun. Duboko sažaljenje izazivaju žene. Ima već više od dva mjeseca kako ih vozovi neprekidno nose i niko ih ovde i nikakvim razlozima ne može zaustaviti. Oni na kraju krajeva odgovaraju: sve će se iz Bosne iseliti".[127] Cvijić je smatrao da su „bosanski muhamedanci – Srbi" i da je najveća opasnost od njihovog iseljavanja što će ostati prazni prostori koji će se naseliti strancima.[128]

Muhadžiri iz Bosne na širem području Soluna su se nalazili gotovo u bezizlaznom položaju. Mnogi su bili smješteni u šatore ili kuće koje nisu bile za stanovanje. I. Kosančić je navodio da su muhadžiri zbog svoje inertnosti imali da padnu na teret države ili u najveću bijedu. U sredini „maćedonskog elementa, živog i jako preduzimljivog, muhadžiri su osuđeni bili na ekonomsku propast".[129] J. Cvijić piše 1910. obilazeći

---

[127] J. Cvijić, *O iseljavanju bosanskih muhamedanaca*, 906-907; Isto, „Borba", Beograd 14-15. januar 1995; G. Gravier, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine*, 479; također vid. N. Jarak, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo,* Sarajevo 1956.

[128] On piše: „Iseljeni muhamedanci su dakle zauvek izgubljeni za srpsku narodnost, oni što ostanu u Bosni vraćaće se sa napretkom svojoj narodnosti... Istorijska nesreća je učinila da je znatan dio bosanskih Srba promenio veru i izgubio narodno osećanje. Sada mora zbog toga da nestane znatnog dela bosanskih muhamedanaca; nestaće, i njihovog srpskog jezika i njihove srpske fizičke konstitucije, jer će se potpuno pretopiti u jedan azijski narod. To se nekada zvalo ispaštanjem zbog greha, a sada se zove socijalnim zakonom. Ali po tom istom zakonu oni bosanski muhamedanci, koji ostanu u Bosni, moraju se vratiti svojoj narodnosti. Za taj proces je sve jedno kakav će politički položaj srpski narod trenutno zauzimati prema bosanskim muhamedancima" – cit. prema: „Borba", Beograd 14-15. januar 1995.

[129] I. Kosančić, *Novopazarski Sandžak i njegov etnički problem,* Beograd 1912, 62. Uroš Ružičić 1910. u pripovijetci *Put za orlom* opisuje jedno muhadžirsko naselje u Makedoniji: *„Po prljavim i prašljavim ulicama već se odavna vide po čitava jata čortave, prljave i neumivene dece kako se po prašini igraju. Ovde onde iz slabih, niskih i blatom oblepljenih pletara pojavilo bi se po koje bledo podbulo i*

muhadžirska naselja po Kosovu i Makedoniji kako svaki iskusniji putnik može unaprijed da prepozna mahale bosanskih muhadžira: "po oronulim i posrnulim kućama, koje izgledaju kao da su napuštene; po dronjavom odelu ljudi i žena i po opštoj zaparloženosti; utisak je takav kao da sve što vidite govori i viče: Mi smo ostavljeni i zapušteni i hoćemo da se zaparložimo i zatremo. Od ljudi, koji su po bosanskim varošima bili okretni trgovci, nije se održao ni jedan na sto, i pada u oči da ti, što su se održali i napredovali, mahom su bili liferanti turske vojske", navodeći da ih je bilo mnogo među suvarijama i zaptijama (osmanskim žandarmima).[130] Po mišljenju B. Boškovića donekle se razlikovao položaj muhadžira iz Bosne koji su došli u Metohiju od onih koji su došli na Kosovo. U Metohiji su muhadžiri zbog netrpeljivosti albanskog življa prema njima, da bi opstali, bili prinuđeni da se albaniziraju. Na Kosovu pak, gdje su muhadžiri pristigli u većem broju, oni su obrazovali svoje kolonije-sela sa obilježjima gradske čaršije (s hanovima, pekarama, mesnicama i drugim zanatskim radnjama) i naseobine u gradovima. Kako su pokazivali manji interes za zemljoradnju, posvetili su se zanatstvu i trgovini. Bili su kompaktniji i odbojniji. Zato je i netrpeljivost Albanaca prema njima bila manja.[131]

Mladoturska vlast je pokušala 1910. da u Makedoniji naseli muhadžire, uglavnom iz Bosne i istočne Rumelije. Turski organi bili su obrazovali jednu komisiju sa zaduženjem da kupi imanja za nastanjivanje muhadžira. Bilo joj je stavljeno na raspolaganje 15.000 turskih livri. Već krajem juna 1910. ova suma je gotovo u cjelosti potrošena. Bilo je određeno i 4.000 livri za kupovinu 200 volova iz Srbije za muhadžire koji se bave zemljoradnjom. Bilo je poručeno i 100 plugova u Solunu za

---

dremovno lice, pa bi se namah unutra povratilo. Među ovim od ostalih odvojenim i za božjim leđima kućama nekako na prvi pogled upadaše u oči jedna slaba, naerena i gotova da padne kućica Avdagina - muadžera koji se je ovde doselio iz Travnika pre godinu dana. Kućica kaku ne bi ni najgorem našem neprijatelju poželeti mogli. Mala jedna izbica sa niskim ognjištem, jednim bakračem; nekoliko sanova i s dva tri ugarka što se na ognjištu pušahu. Iz nje se ulazilo u nisku i neokrečenu sobu sa dva pendžerijom podlepljena otvora, koji su više ličili na pukotine u zidu nego li na prozore. Jedan grub, bukov sanduk za rublje i nekolike dronje prostrte na zemljanom podu sačinjavahu svu unutrašnjost ovog kućerka“ - cit. prema: U. Ružičić, *Put za orlom. Priča o jednom bosanskom muhadžeru*, Mostovi, br. 122-123, Pljevlja 1992, 51.

130 J. Cvijić, *Govori i članci*, Sabrana dela, knj. III, Beograd 1987, 200-201; upor. *Kosovo i Metohija u srpskoj istoriji*, Beograd 1989, 225-228.

131 *Migracije i Bosna i Hercegovina*, diskusija B. Boškovića, 614-615.

muhadžire koji su smještaj našli u Skopskom vilajetu.[132] Mladoturci su bili predusretljivi prema muhadžirima-zanatlijama. Svakom starješini iz zanatske porodice obećali su po pet lira dnevno od dana dolaska. Komisija koja je vodila računa o prijemu muhadžira nastojala je da ih nastani tamo gdje muslimanski živalj nije činio više od 10 do 15 procenata da bi se uspostavila ravnoteža sa pripadnicima drugih konfesija, što je bilo najočitije u Skopljanskom vilajetu. Država je u Solunskom vilajetu otkupila od begova čitava sela. U Petriču, u strumičkom kraju, naseljeno je 500 muhadžirskih porodica. Formirano je u maleškoj kazi 1910. šest muhadžirskih naselja: Bezgaće sa 120 kuća, Barišca sa 25, Glavovica sa 30, Crkvenac sa 20, mitrašinski čifluk i Berovo sa 25 kuća.[133] Komisija je, prema pisanju štampe, u maju 1910. planirala da naseli na Kosovu i skopljanskoj oblasti 1.700 porodica, a oko hiljadu je trebalo naseliti u okolini Đakovice i Peći. U to vrijeme je već oko 560 porodica bilo nastanjeno u Skoplju i okolini, a oko 230 u okolini Kumanova.[134]

Bošnjački muhadžiri pristižu i u Skadar, koji je za mnoge od njih, bio prihvatni centar, preko kojega su išli u druge dijelove Osmanskog carstva. Među njima je bilo žestokih protivnika Austro-Ugarske i učesnika u otporu okupaciji, poput Ismail-age Šarića iz Stoca. Prve veće muhadžirske grupe došle su iz Korjenića, zatim iz livanjskog, travničkog, mostarskog, trebinjskog i stolačkog kraja. Dio muhadžira, mahom iz Hercegovine, koji je 1878. krenuo ka Osmanskom carstvu zaustavio se u neposrednoj blizini Drača, u gradiću Šijak, u selima Borak i Kodžoe, u okolini Muzičeja.[135] Pojedini muhadžiri, poput nekih iz trebinjskog

---

[132] G. Gravier, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine*, 480; M. Imamović, *Pravni položaj BiH,* 200; M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, II, 110-111.

[133] Arhiv Srbije u Beogradu (dalje: AS), fond arhive Ministarstva inostranih dela (dalje: MID), Prosvetno-političko odeljenje (dalje: PPO)-122-1911.

[134] Đ. Mikić, *Austro-Ugarska i Mladoturci*, 248; opšir. Р. Шкријељ, *Мухаџирската криза и населување на Бошњаците во Македонија (1875-1901),* Скопје 2006.

[135] M. Stojković, *Albanska politika asimilacije jugoslovenskih nacionalnih manjina*, Sveske, br. 26-27, Sarajevo 1989, 107-108. A. Mehmedović piše 1990. o obilasku ovih sela: „U Boraku žive isključivo Bošnjaci. Njihovi preci su davno krenuli put Turske pa kad su stigli u ove krajeve rečeno im je da je to Turska, dalje im nisu dali. Tu su se zaustavili i tu ostali do dana-današnjeg. A svi kažu kamo sreće da nikad nisu upoznali ove krajeve. Sačuvali su svoj jezik, običaje, ponašanje a naročito gostoprimstvo i pored svog svekolikog siromaštva. Čuli su za naš dolazak i znali smo da će nas dočekati. Ali ono što smo ja i kolega Bajro Perva tu doživjeli ne da se ni opisati. Pred nas izišlo cijelo selo, i stari i mladi, i muško i žensko. Govorili

kraja, već 1881. su preseljeni u Smirnu. Drugi talas muhadžira prispio je u Skadar nakon gušenja Hercegovačkog ustanka 1882. godine. Prema austrougarskim izvorima u Skadru je polovinom juna 1882. bilo oko 2.300 lica iz Bosne. Pored njih, u ovom gradu je bilo i dosta muhadžira iz Nikšića, Spuža i Podgorice. Svi su mahom živjeli u teškim uslovima. Muhadžiri su radili kao nadničari, mesari, drvosječe i sezonski radnici. Bošnjački muhadžiri se nisu dugo zadržali u Skadru, zazirući od blizine crnogorske granice i mogućnosti da i ovaj grad padne u crnogorske ruke. Većina je odmah prebačena u Janjinu, Drač i Kavaju, gdje su dobili zemlju, dok su se neki vratili u Bosnu. Krajem 1882. godine 37 osoba je dobilo dozvolu da se mogu vratiti iz Skadra u Bileću i Trebinje. Oni koji su ostali tražili su od osmanskih vlasti da utvrde Skadar, da ga zaštite od pretenzija Crne Gore ali i Austro-Ugarske. U Skadru i okolini je 1893., po nalogu Porte, za oko 40 bošnjačkih porodica trebalo podići kuće. Nakon aneksije BiH, nove muhadžirske bošnjačke grupe pristižu u sandžak Drač, u kazu Šijak, gdje je već ranije bila formirana bošnjačka kolonija koja je održavala žive veze sa svojim srodnicima u BiH. Međutim, kako u ovoj koloniji više nije bilo raspoložive pogodne zemlje za naseljavanje, u njoj je ostalo samo 30 muhadžira, dok su drugi krenuli preko Soluna u Makedoniju. Veći broj muhadžira naseljava se u Epiru, na granici prema Grčkoj. U oktobru 1909. 56 porodica je naseljeno u vilajet Janjina.[136] Srpski izvori uočavali su postojanje „čisto hercegovačkog" govora u Skadru, koga su donijeli i rasprostrli "muadžeri i čuvaju ga pohvalno".[137] Najviše muhadžirskih povratnika iz Albanije u Bosnu bilo je

---

su: „Neka ste nam došli, braćo, priredili ste nam najsretnije trenutke u našem životu". Nastalo je grljenje, rukovanje, tapšanje po leđima, blagosiljanje. „Mi vas čekamo toliko godina - govorili su - zašto niste prije došli?' Govorili su: „Ne ostavljajte nas ovdje, vodite nas sa sobom"... Njihova stara oronula džamija je sada, pola dućan a pola kafana „Sarajevo" - cit. prema: A. Mehmedović, *Islam u zemlji dvoglavog orla,* „Muallim", br. 8, Sarajevo maj 1991.

136 Nakon proglašenja nezavisne albanske države u Valoni u novembru 1912., bošnjački muhadžiri su podržavali Esad-pašu Toptanija, zastupnika interesa muslimana centralne Albanije, koji su željeli da na albanski presto dođe turski princ. Esad-paša je osnovao i posebnu vladu u Draču, koja se oslanjala na pomoć i jedne vojne formacije pretežno sastavljene od bošnjačkih muhadžira u Bazar Šijaku; opšir. T. Kraljačić, *Iseljavanje muslimana iz Bosne i Hercegovine u Albaniju za vrijeme austrougarske uprave*, u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Titograd 1991, 585-590; „Muallim", br. 8, Sarajevo maj 1991; „Sandžak", br. 6-7, Novi Pazar avgust-septembar 1992; „Politika", Beograd 14. februar 1995.

137 I. Nikolić, *Tajna misija pirotskog prote Miloša Velimirovića po evropskoj Turskoj 1909. godine,* Glasnik, br. 8, CANU, Podgorica 1995, 136.

nakon amnestije izbjeglih učesnika u ustanku 1882. i u toku Prvog balkanskog rata. Sa rastom albanskog nacionalizma i otpora „invaziji slovenskog elementa", piše T. Kraljačić, doći će do splašnjavanja muhadžirskog interesa za naseljavanjem po albanskim etničkim krajevima.[138] Nakon Drugog svjetskog rata procjenjivalo se da u Albaniji, u selima Borak i Šijak i u njihovoj okolini nedaleko od Drača, ima nekoliko hiljada Bošnjaka-potomaka muhadžira.[139]

Na mladoturskom kongresu 1910. u Solunu, u usvojenoj rezoluciji, govorilo se i o muhadžirskom pitanju: „Da bi se sprečilo prodiranje četa iz Bugarske i Grčke treba nastaniti jake muhamedanske kolonije na granici tih država. Kako 12.000 muhadžira naseljenih u Makedoniji nije ni izdaleka dovoljno, to će Komitet po saslušanju muhadžirskih komisija tražiti od vlade da poveća budžet za naseljavanje muhadžira. U ovoj godini treba u Makedoniji naseliti još 20 hiljada duša, a za to je potreban kredit od novih 220.000 lira. U Erzerumu treba osnovati novu muhadžirsku komisiju koja bi se brinula o naseljavanju muslimana iz Kavkaza i Turkestana koji su već izrazili želju da se presele u Tursku. Za njih će se iz izvanrednog budžeta odvojiti izvesna pomoć. Zemlja će se razdeliti svima".[140] Međutim, u svojim namjerama mladoturci nisu uspjeli. Naseljeno je bilo tek 600 porodica.[141]

Pripadnici prosrpskih organizacija u Skoplju prijateljski su dočekivali muhadžire, trudeći se da uđu i u njihov bosanski klub, koji se isticao akcijama prema Austro-Ugarskoj.[142] Srpski konzul u Skoplju javljao je početkom jula 1910. da „Bošnjaci iseljenici ne izgledaju ni malo kao ljudi spremni za životnu borbu, naročito ne za oštru kakva je ovde. Svi oni, kao što sam pisao, zlopate se, nemaju rada, neznaju zanata, a čini se, ni volje nemaju za rad. Izgleda da su osuđeni ne da se pregone nego da vrlo brzo propadnu, iščile", izvještavajući dalje kako se „pored prirodne nespreme njihove i nepodobnosti Bugari spremaju da im onemo-

---

138 T. Kraljačić, *Iseljavanje muslimana iz Bosne i Hercegovine u Albaniju za vrijeme austrougarske uprave*, 589.

139 Z. Lakić-T. Žugić, *Položaj jugoslovenskih manjina u Albaniji od 1945. do danas*, Mostovi, br. 122-123, Pljevlja 1992, 147-148. I oni su poput ostalih muhadžira bili izloženi albaniziranju. Osmanagići su postali *Osmani*, Bešlići *Bašle*, Bašići *Baše*, Jahići *Jahje*, Bulići *Buljaje*, Salagići *Salagaje*, Pašići *Paše*, Smajići *Smaje*, Dizdarevići *Dizdari*, Kadići *Kadije*, Hadžiomerovići *Hadži*, Beganovići *Begani* itd.

140 Đ. Mikić, *Austro-Ugarska i Mladoturci*, 249.

141 *Istorija makedonskog naroda,* II, Beograd 1970, 298.

142 B. Hrabak, *Novopazarski Sandžak u poslednjoj etapi otomanske vladavine (1908-1912)*, 105.

guće opstanak po selima. Sa mnogih strana mi stižu glasovi da se spremaju oružani ljudi da spreče i naseljavanje muhadžira i onemoguće im bavljenje u mestima gde su nastanjeni".[143] Napadi nisu bili rijetki. Tako su 21. avgusta 1910. napadnute tri muhadžirske kuće u Nivčanima u kočanskoj kazi. Ubijene su dvije žene i dvoje djece. U Solunskom, Bitoljskom i Kosovskom vilajetu bilo je naseljeno 2.284 muhadžirske porodice od kojih je 431 došla iz Bugarske a 1.775 porodica iz Bosne. Od bošnjačkih porodica, koje su se smjestile u osam naseobina Solunskog, jednoj Bitoljskog i dvije Kosovskog vilajeta (bez Novopazarskog sandžaka) do maja 1911. oko trećine je brisano sa spiska, bilo da su se vratile ili pomrle od barske groznice.[144] Dio muhadžirskih porodica je iz Makedonije prešao u Sandžak nadajući se da će se tu bolje snaći i biti sigurniji.

Vijesti o teškom položaju muhadžira stizale su u BiH pa su se bošnjački predstavnici obraćali vlastima da se omogući povratak onih koji su to željeli, a osmanske vlasti im u tome pravile smetnje.[145] Prema podacima koje je objavio H. Kapidžić iz osmanske države se 1908. u BiH vratilo 117 lica, 1909. se vratilo 133 lica, 1910. se od 16.979 iseljenika vratilo 1.943 lica i 1911. je od 11. 404 iseljenika zabilježen 951 povratnik.[146] Jovan Cvijić je pisao kako je u aprilu 1910. došao iz Jenidže-Vardara u južnoj Makedoniji, na željezničku stanicu Topčin, gdje je, čekajući vezu za Beograd, upoznao nekog bosanskog muhadžira sa ženom: „To nije pravac u kome se oni sada kreću; oni idu obrnuto od Beograda Solunu. Čim sam ga srpski oslovio, on se za mene privezao. To je zbilja muhadžir koji se vraća u Bosnu. Iselio se sa ženom i četvoro dece pre dvadeset godina, i bio je imućan. Deca su mu umirala i zato je menjao mesta po južnoj Makedoniji. Naposletku je ostao i bez dece i bez igde ičega. Morao je raditi kao argat i dopirao je tako do Carigrada. Bio je još sačuvao rečitost Bosanaca, i predstavio mi je živo i sa suznim očima ne samo materijalne nevolje, već i onaj bol, koji tuđina i zabluda u čoveku ostavljaju. Taj zna da su Turci, pravi Turci, nešto sasvim drugo no što je on i da on sa njima nema ništa drugo zajedničko, osim vere".[147]

---

143 I. Kosančić, *Novopazarski Sandžak i njegov etnički problem,* 62; B. Peruničić, *Zulumi,* 545-546.

144 M. Nedeljković, *Krst i polumesec- najstrašnija srpska razdeoba,* Beograd-Bijelo Polje 1993, 71.

145 T. Kraljačić, *Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku Prvog balkanskog rata* (dalje: *Povratak muslimanskih iseljenika*), u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, 151.

146 Dž. Juzbašić, *O iseljavanju iz BiH*, 620.

147 J. Cvijić, *Govori i članci,* 201.

Prema zvaničnim izvještajima u muhadžirskoj naseobini kod Avret-Hisara za dva posljednja mjeseca 1910. umrlo je 125 lica, u Strumici 35, Đevđeliji 82, Tikvešu 30, Poreču 16, Solunu 28 i Katarini 38 lica. Kraljevski srpski konzulat u Solunu izvještavao je početkom maja 1911. nadležno ministarstvo u Beogradu o teškom položaju bosanskih muhadžira u Solunu: „*Muhadžiri begaju iz naseobina, na kojima sem gole zemlje i zidova nemaju nikakvih sredstava za život. Neki se od njih vraćaju kućama u Bosnu, a drugi idu u varoš u glavnome da prose. Komitet za naseljavanje i opština solunska trude se da im nađu posla i kako tako ih zadrže ovde. I sada na radovima oko dočeka sultanovog ima isključivo Bosanaca. Ali je sve to malo da ih ishrani te ih većina prosi. Žalosno je videti decu i žene muhadžirske kako se vuku oko kasarni i čekaju da vojnici bace ostatke od svoga ručka ili večere. Oko svake kasarne ima ih 20-30 koji su tu od jutra do mraka"*.[148]

Krajem decembra 1910. oko 30 porodica je tražilo pomoć od austrijskog konzulata u Skoplju u namjeri da se vrati u Bosnu, upozoravajući da su se odlučili „ako im ne bude nikakve pomoći od Konzulata ili od musl. eksk. odbora u Bosni – kome su se takođe molili – da krenu pešice, čim se prolepša vreme“.[149] Jašar-beg Kapetanović iz Počitelja u Hercegovini, u ime 80 porodica iz BiH raseljenih po Bitoljskom vilajetu pisao je: „Selidba, ta zarazna bolest, koja nemilosrdno hara po mojoj i onako napaćenoj domovini, nije poštedela ni mojega rodnog mjesta sa okolinom nego se nji 80 familija većinom sve sami vrijedni zemljoradnika u Tursku iselili, misleći da će nakon tridesetgodišnjeg pritiska među jednovjernom braćom kao iseljenici naći onoga utočišta kao što je Turska štampa neprestano predstavljala. Mi smo se nesretnici iselili, te mjesto blagostanja u novoj domovini, izloženi smo svakojakim neprilikama i patnjama, kao nijedan narod na svijetu, mi se jadnici osjećamo više da smo naseljeni u kojem zabačenom kraju divlje Afrike, nego u jednoj ustavnoj državi. Mi smo trpili i trpimo pored golotinje, bosotinje i samom glađu, a to smo trpili sve sa islamskog gledišta ali to se više ne može“ zahtijevajući od srpskog ministarstva inostranih djela da im omogući da se nasele ma gdje u Srbiji.[150] U septembru i oktobru 1910. godine 110 porodica sa 681 osobom vratilo se iz osmanske države u Bosnu jer se tamo nisu mogli snaći. U vranjanskom kraju, u Srbiji, muhadžiri koji su se vraćali nezadovoljni iz Makedonije u Bosnu, zadržavali su se kraće vrijeme goli, bosi i gladni „da bi putem prošnje mogle sebe i decu

148 B. Peruničić, *Zulumi,* 556.

149 B. Peruničić, *Zulumi*, 543.

150 AS, MID, PPO, 1910, br. 7425; B. Peruničić, *Zulumi*, 550-551.

odhraniti i put produžiti". Ove nevoljnike obilazio je Mehmed eff. Remzi Delić, beogradski imam, koji je izvještavao kako su Turci muhadžirima naplaćivali čak i hljeb. Iz Vranja su muhadžiri potom dolazili u Beograd gdje „stanuju po šupama po nekoliko dana u najcrnoj bedi", dok ne prikupe malo novca, odajući se prošnji, da se vrate u Bosnu.[151] Porta je 1911. odlučila da dozvoli povratak u BiH onima koji to žele. Austro-ugarski konzul Para vizirao je više pasoša koje su osmanske vlasti izdale licima koja su se htjela vratiti u Bosnu. U januaru 1911. muhadžirska komisija u Solunu izjavila je da te godine neće biti naseljavanja zbog navodne groznice.[152] Porta je u aprilu 1911. dala izjavu da neće sprečavati povratak iseljenika samo ako prethodno nadoknade one svote koje su primili za naseljavanje u Osmanskom carstvu.[153]

Nakon izbijanja Prvog balkanskog rata među bosanskim muhadžirima, smještenim u evropskom dijelu Osmanskog carstva, izbija jači pokret za povratak u BiH. Na njegovo snaženje su uticale pobjede balkanskih država u ratu sa Osmanskim carstvom, nedaće kojima su bili izloženi, te strah od neizvjesnosti za sudbinu u okviru balkanskih hrišćanskih država. Mnogobrojne muhadžirske porodice, iseljene u vilajete Skoplje, Solun i Bitolj, te u Sandžak, bile su, po austrougarskim izvještajima, lišene *„usljed ratnih nemira posjeda i sve imovine, bježale su pred pobjednički nastupajućim armijama"*. Prema procjeni austrougarskih vlasti, za vrijeme rata, u osmanskoj vojsci na frontu se nalazilo oko 20.000 bosanskohercegovačkih iseljenika.[154] To je uticalo i na jačanje straha od odmazde. Brojni su izvori koji govore o masovnom bježanju bosanskih muhadžira iz srezova Petrič, Melnik, Serez, Strumica i Katerina. Oni su bili izloženi i samovolji komitskih četa. Kako nisu imali pomoći od Porte, a nisu *„nikako izgubile osjećaj za domovinu"* dio muhadžira je zatražio od austrijskih konzularnih vlasti odobrenje za povratak u Bosnu i Hercegovinu.[155]

Prvi masovniji zahtjevi za povratak u BiH sredinom novembra 1912. upućeni su austrougarskom generalnom konzulatu u Skoplju. Ovaj konzulat je izvještavao o nevoljama u kojima se nalaze muhadžiri skupljeni u Solunu. Oni su bili smješteni u nekoliko džamija i konjušnica, a njihova je bijeda „neopisiva i nečuvena". Bosanskohercegovačka uprava je zahtjeve za povratak, koji su upućivani preko brojnih konzulata u evropskom dijelu Osmanskog carstva, prihvatala, tumačeći to „političkim i

151 B. Peruničić, *Zulumi,* 547-548.

152 B. Peruničić, *Zulum*i, 551-552; Đ. Mikić, *Austro-Ugarska i Mladoturci*, 250.

153 Dž. Juzbašić, *O iseljavanju iz BiH*, 620.

154 M. Pelesić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima,* 71.

155 T. Kraljačić, *Povratak muslimanskih iseljenika*, 151-152.

humanitarnim razlozima". Odlučeno je da pravo na povratak imaju samo oni iseljenici koji su zadržali zemaljsku pripadnost, ili su je imali prije, a da se toga prava liše osmanski podanici. To je pravo bilo uskraćeno i Bošnjacima nastanjenim izvan teritorije koje su zauzele savezničke države, uz objašnjenje da bi povratak iseljenika iz tih oblasti mogao da izazove negativnu reakciju Porte.[156] Zemaljska vlada je smatrala da broj onih koji žele da se vrate iznosi oko 50.000, dok su bošnjački prvaci procjenjivali njihov broj čak na 100.000 lica. T. Kraljačić navodi da je bilo moguće da je Austro-Ugarska, dozvoljavajući povratak muhadžirima, u njima vidjela i potencijalne dobrovoljce u eventualnom ratu protiv Srbije i Crne Gore *„u kojima su vidjeli glavne krivce njihovih nevolja"*. Do marta 1913. vratilo se u Bosnu i Hercegovinu oko 4.000 povratnika iz Makedonije, a od toga je bilo 1.600 djece.[157]

Transport repatriraca išao je od Soluna brodovima do Trsta, a odatle željeznicom za BiH, preko Dobrljina i Bosanskog Broda. Kako povratnici nisu imali dovoljno sredstava za putne troškove, tu obavezu je preuzela Zemaljska vlada. Repatrijacija je počela u drugoj polovini novembra 1912. i intezivno traje do sredine marta naredne godine. Prema zvaničnim podacima, do tada se vratilo, preko Trsta, oko 5.000 osoba. Njihovo zdravstveno stanje je bilo loše zbog nezavidnih uslova življenja i svakodnevnog gladovanja u Solunu. Mada je bio zabranjen povratak preko sandžačke granice, ipak je neposredno nakon izbijanja Prvog balkanskog rata, prebjeglo ovim pravcem u Bosnu oko 1.000 osoba. Broj povratnika bio bi veći da vlasti nisu ograničile povratak na porodice koje raspolažu vlastitim sredstvima za izdržavanje nakon repatrijacije.[158] Porodice povratnika, pošto su većinom poticale iz srezova Bosanska Gradiška, Prijedor, Prnjavor, Bihać, Cazin i Ključ, bile su i nastanjene u najvećem broju po tim srezovima. Vlasti su povratnike naseljavali na državnoj zemlji. U zbrinjavanju povratnika je učestvovalo i bošnjačko stanovništvo, njegove kulturne, humanitarne i političke organizacije.

One muhadžirske porodice, koje nisu htjele ili nisu imale mogućnosti da se vrate u Bosnu, sele se u maloazijske oblasti Osmanskog carstva, posebno u Anadoliju. Austrougarski konzulat je iz Soluna izvještavao o propagandi kojoj su bili izloženi muhadžiri da se ne sele u Bosnu već u Anadoliju. Njihovo prebacivanje u maloazijske krajeve preuzeo je egipatski *Crveni polumjesec*. Po tim izvorima, zbog propa-

156 T. Kraljačić, *Povratak muslimanskih iseljenika*, 153.

157 M. Ekmečić, *Uticaj balkanskih ratova 1912-1913. na društvo u Bosni i Hercegovini*, Marksistička misao, br. 4, Beograd 1985, 140.

158 T. Kraljačić, *Povratak muslimanskih iseljenika*, 157.

gande je sredinom januara 1913. od zahtjeva za povratak odustalo više od 1.200 iseljenika. Nakon balkanskih ratova, brojne bošnjačke muhadžirske porodice napustiće i Sandžak, i uputiti se, zajedno sa kolonama sandžačkih muhadžira prema Anadoliji. Iz Sandžaka, Kosovske Mitrovice, Skoplja i drugih mjesta 500 bosanskih porodica muhadžira, naseljenih prije i poslije 1908., dobilo je početkom 1914. pasoše za iseljenje. Prevoženi su prugom Niš-Sofija.[159] Na taj put bez povratka krenuće znatan broj muslimana iz oblasti koje su nakon tih ratova pripale balkanskim hrišćanskim državama. Seobe i okolnosti koje su ih proizvele bile su katalizator promjene vjerskog i kulturnog identiteta migranata u novi, intezivni politički identitet povezan s novim konceptom muslimanske teritorijalne države.[160] Suočavanje sa grubom realnošću i novim svijetom je razbijalo velike iluzije, nadanja i snove kojima su se početno zanosili dolazeći u preostale, osiromašene oblasti Osmanskog carstva.

Proces iseljavanja Bošnjaka iz BiH se smirio nakon poraza Osmanskog carstva u Prvom balkanskom ratu u kojem je ono izgubilo skoro sve svoje balkanske posjede i teritorije, uključujući i Sandžak, na samoj jugoistočnoj granici Bosne. Osmansko carstvo koje je bilo u neposrednom bosanskom susjedstvu, samo preko Uvca i Metaljke, potisnuto je nakon ovog rata daleko, skoro do Istanbula. Propast ovog carstva na Balkanu izmijenila je i Bošnjake u BiH pa i njihov odnos prema vlastitoj nacionalno-političkoj poziciji. Bošnjačko političko vođstvo se konačno osmjelilo da narodu ukaže da je za njega jedini izlaz da se čvrsto drži sopstvene zemlje i da prihvati nemuslimansku državu kao realnost.[161] Njegova dalja institucionalna borba biće praćena brojnim iskušenjima i unutarnjim previranjima.

---

159 B. Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine,* Vranje 1988, 80; također vidi: S. Bandžović, *20. Yüzyil'da Sirbistan Ve Karadağ'dan Müslüman Göçleri,* u: *Muhacirlerin Izinde – Boşnaklar'in Trajik Goç Tarihinden Kesitler,* Derleyen: Hayri Kolaşinli, Lotus Yayinevi, Ankara 2003, 73-83.

160 K. Karpat, *Hidžret iz Rusije i s Balkana: proces samodefiniranja u kasnoj osmanlijskoj državi,* 191; opšir. S. Bandžović, *Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana (1912-1941),* Prilozi, br. 32, Sarajevo 2003, 179-229; Isti, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva sa Balkana u Tursku u prvoj polovini 20. stoljeća,* Saznanja, br. 1, Tuzla 2005, 240-264.

161 M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji,* 62-63. U romanu *„Na Drini ćuprija"* I. Andrić o osmanskom povlačenju piše: *„Ta vlast (je) kao neka fantastična morska oseka odjednom otplasnula i povukla se negde u nedogled, a oni ostali ovde, kao vodeno bilje na kopnu, prevareni i ugroženi, prepušteni sebi i svojoj zloj sudbini"* - cit. prema: I. Andrić, *Na Drini ćuprija*, Sarajevo 1967, 312.

Harun CRNOVRŠANIN

SUKOB GRČKE I TURSKE ZAJEDNICE NA KIPRU DO STVARANJA ZAJEDNIČKE DRŽAVE 1960. GODINE

Kipar je kroz čitavu svoju historiju bio raskrsnica kulture Evrope, Azije i Egipta. Istovremeno bio je i žrtva stranih političkih volja, tačnije interesa velikih sila na Bliskom istoku i njihove borbe da ovladaju morskim putevima u istočnom Sredozemlju. Sa svojom površinom od 9.251 km² predstavlja, poslije Sicilije i Sardinije, treće po veličini ostrvo u Sredozemnom moru. Nalazi se na kraju sjeveroistočnog dijela Sredozemlja i predstavlja tačku gdje se susreću tri kontinenta, te na taj način zauzima izuzetno važan strategijski položaj. Udaljeno je svega 65 km od turske obale, 105 km od sirijske obale, 380 km od Egipta i 550 km od najbližeg ostrva Grčke. U novije vrijeme je, zbog svoje važnosti i izgleda, dobio naziv „nepotopljivog nosača aviona".[1] Tokom svoje burne historije na ostrvu su se odvijale velike migracije stanovništva. Zavisno od toga ko je vladao ostrvom njegovo stanovništvo je bilo većinsko. U vrijeme vladavine Vizantije i Venecije većinsko stanovništvo je bilo grčko, a u doba Osmanskog carstva većinu su činili Turci. Takvo stanje je bilo od njegovog osvajanja 1571. do kraja osmanske vladavine 1878. godine. „Zauzimanje Kipra od strane Turaka prekinulo je nemilosrdnu eksploataciju ovog ostrva od strane drugih mediteranskih sila. Turci su dali veliki doprinos razvoju ovog ostrva a mnogim od njih je postao nova domovina. Tokom više od tri vijeka otomanske vladavine na ostrvu je obezbjeđen mir, stabilnost i relativan napredak stvarajući na taj način uslove za zajednički život turske muslimanske i grčke pravoslavne zajednice... Za vrijeme osmanske vladavine grčki jezik je imao istu važnost kao i turski, a kiparski Grci nisu bili obavezni da uče turski u školama. U prepisci sa vlastima u Istanbulu, kao i u dokumentima, mogli su da se služe svojim jezikom. Imali su i svojeg predstavnika na Porti".[2]

---

[1] Rene Poew, *Der Beitritt Zyperns zur EU- probleme des Völkerrechts, des Europarechts und des zypriotischen Rechts*, Hamburg, 2007.

[2] Ahmet C. Gazioglu, *The Turks in Cprus*, A Province of the Ottoman Empire 1571-1878, London, 1990.

Turske vlasti su Grčkoj pravoslavnoj crkvi dali veliku samostalnost u svojim poslovima, a kiparski arhiepiskop je u praksi bio jedna od najvažnijih ličnosti. Po uticaju bio je odmah iza turskog guvernera. Za vrijeme vladavine Osmanlija izgrađene su mnoge džamije, tekije, karavansaraji, biblioteke, turbeta itd. Mnogi akvadukti i česme iz tog vremena su i danas u funkciji. U 19. vijeku Kipar zapada za oko velikim silama. „Grci u matičnoj Grčkoj 1821. godine podižu ustanak protiv Turaka i nakon 10 godina borbe, uz pomoć Engleske, Francuske i Rusije dobijaju svoju državu. Njihov uspjeh je imao jak psihički efekat i na kiparske Grke koji će kasnije tražiti da se Kipar ujedini sa Grčkom. Osamostaljenje Grčke izazvalo je veliko nezadovoljstvo kod kiparskih Turaka, pa je tadašnji guverner Kučuk Mehmed francuskog konzula, čija je država obilato pomagala Grke, nazvao „vulgarnim i fanatičnim čovjekom“.[3] Sredinom 19. vijeka na Kipru je bila relativno mirna situacija, iako je ideja „Enosisa“ tinjala ispod površine. Sultanu je odgovaralo da na ostrvu vlada mir. Da bi zadovoljio grčko stanovništvo sultan Mahmut II je sproveo reformatorski program poznat pod imenom Tanzimat. On je garantovao svim podanicima u carstvu sigurnost i imovinu. Reorganzovana je uprava na Kipru, a i porezi su vidno smanjeni. Međutim, onemoćalo Tursko carstvo ove reforme nisu mogle spasiti, jer su sa zapada dolazile udružene imperijalističke sile koje su čekale pogodan trenutak da ga osvoje i podijele. Englezi su za Kipar bili posebno zainteresovani. Izbijanjem rusko-turskog rata 1877-1878. ruske trupe su tako brzo napredovale da su se našle u blizini Istanbula. Britanski premijer Benjamin Dizraeli (poznat kao lord Bikonsfild) je u tome vidio šansu za sebe pa je, samo nekoliko dana prije Berlinskog kongresa, predložio sultanu Abdulhamidu II da sklope Sporazum o zajedničkoj odbrani kako bi ga spasio od Rusa. Za uzvrat Dizraeli je tražio ostrvo Kipar. Sultan nije imao izbora i pristao je. Potpisan je tzv. „Ugovor o kiriji“ na osnovu koga je britanska vlada morala sultanu da plaća godišnju kiriju za Kipar. Ostrvo je formalno ostalo pod suverenitetom sultana, ali je upravu nad njim preuzela Velika Britanija. Tada se veliki broj Turaka, ne želeći da živi pod Englezima, odselio u Tursku. Još jedan iseljenički talas Turaka se dogodio poslije završetka Prvog svjetskog rata nakon čega Grci postaju većinsko stanovništvo na Kipru. U konačnom pokušaju zadržavanja vlasti i povraćaja barem nekih od izgubljenih teritorija (posebno u Balkanskim ratovima 1912-1913), turska Porta (vlada) na čelu sa

[3] Reiseführer „Zypern“, München, 2005.

Enver-pašom se u Prvom svjetskom ratu (1914-1918) stavlja na stranu Centralnih sila. Na početku rata, carstvo je imalo izvjesnih uspjeha. Saveznici, u čijim redovima su bile i ANZAK snage, poraženi su u bici kod Čanakalea na Galipolju. Na Kavkazu Osmansko carstvo je poraženo u nizu bitaka, tako da su Rusi osvojili Trabzon na Crnom moru, i Erzerum i Van, u sjeveroistočnoj Anadoliji. Na kraju Prvog svjetskog rata, Saveznici su, udruženi sa Arapima i Jermenima, konačno porazili Osmanlije, nakon čega su osmanske teritorije pripojene novonastalim državama i protektoratima. Tajnim sporazumima je uslijedio Sporazum u Sevru 1920. (Sevres, predgrađe Pariza), kojeg su sa Saveznicima potpisali prestavnici sultana Mehmeda VI. Ovaj sporazum nikad nije stupio na snagu jer ga nijesu priznali članovi Turskog republikanskog pokreta na čelu sa Kemalom Ataturkom. Čim je Turska ušla u Prvi svjetski rat na strani Centralnih sila, Velika Britanija je poništila ugovor „O kiriji" koji je 1878. potpisala sa sultanom i u novembru 1914. anektirala Kipar. Tako je Kipar postao engleska imovina. Osmanska imperija prihvatila je svršeni čin, a postojeća situacija je ozvaničena 1923. godine u švajcarskom gradu Lozani.

Turska je mirom u Lozani priznala britansku aneksiju Kipra, a 1925. ostrvo je proglašeno britanskom kolonijom i na njemu su izgrađene jake pomorske baze. U tački 20. Lozanskog sporazuma stoji da je: „Turska priznala okupaciju Kipra od strane britanske vlade 05. novembra 1914. godine." Potpis na Lozanski sporazum stavio je Ismet-paša Inonu. U toku Prvog svjetskog rata ideja o „Enosisu" (ujedinjenju) je veoma ojačala. Najveći zagovornik tzv. Megali ideje i enosisa bio je Elefterios Venizelos: Megali idea ili Velika ideja bio je plan objedinjavanja svih grčkih zemalja sa Grčkom maticom u jednu državu koja bi obuhvatala današnju Grčku, Trakijsko poluostrvo (evropski dio današnje Turske), maloazijsku obalu Egejskog mora, maloazijsku obalu Mramornog mora i Kipar. Megali ideja je nastala u 19. vijeku poslije grčkog rata za nezavisnost, a svoj vrhunac je dobila početkom 20. vijeka kada je, po završetku Prvog svjetskog rata, oko ovih teritorija izbio grčko-turski rat. I pored početnih uspjeha, Grci su na kraju izgubili rat, što je dovelo do velike migracije stanovništva sa obadvije strane.

Kraj rata se smatra za kraj Velike ideje. Međutim, na Kipru ideja o spajanju teritorija gdje žive Grci nije umrla. Ova ideja o grčkom ujedinjavanju poznata je kao „Enosis". Početak realizacije ove ideje dovešće do nepredvidljivih poteza susjednih država Grčke i Turske iz čega će se izroditi nerazmrsivi Gordijev čvor zvani kiparski problem, koji čitavu međunarodnu zajednicu opterećuje preko 30 godina. Velika Britanija je u Prvom svjetskom ratu ponudila Kipar Grčkoj, stim

što bi ona trebala prići saveznicima u ratu sa Njemačkom. Međutim, Grčka je prijedlog odbila vjerovatno zato što je kralj Konstantin bio pronjemački nastrojen. Kiparski Grci nisu bili zadovoljni ni novim vladarom pa su počeli pružati veliki otpor. Nacionalni pokret „Enosis" koji traži pripajanje Kipra Grčkoj rastao je sve više, da bi 1928. došlo do velikih antibritanskih demonstracija u toku kojih je zapaljena zgrada kolonijalne uprave u Nikoziji. Zatim je 1931. izbila pobuna koju su Englezi ugušili, nakon što su doveli pojačanje iz Egipta koji je, također, bio pod njihovom upravom. Svu vlast na Kipru je preuzeo guverner koji je raspustio Zakonodavnu skupštinu u kojoj su se nalazili i Grci i Turci zajedno. U pobuni je ubijeno 6 demonstranata, a 30 ranjeno. Za vrijeme Drugog svjetskog rata kiparski dobrovoljci bore se na strani saveznika protiv sila osovine. Godine 1941. osnovana je Partija radnog naroda Kipra – AKEL (Anorthotikon Komma Ergazomenou Laou). Poslije rata borba za ujedinjenje sa Grčkom dobiva znatan zamah, na njeno čelo stupa arhiepiskop Makarios III, poglavar pravoslavne crkve na Kipru.

Tek nakon rata i početka dekolonizacije svijeta „ Enosis" počinje da dobija veću ulogu. Godine 1950. formira se organizacija EOKA (Ethnika Organosis Kypriaku Agonos - Nacionalna organizacija kiparskih boraca) koja predvodi ovaj pokret, često i uz vrlo radikalne mjere. Kiparska pravoslavna crkva 15. januara 1950. organizuje referendum na kome se 96% kiparskih Grka izjašnjava za pripajanje Kipra Grčkoj. U decembru 1951. godine Grčka podnosi Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija zahtjev da Velika Britanija, na osnovu narodne volje iznijete na referendumu, prekine vladavinu na Kipru. Međutim, britanska vlada tada nije bila spremna da pregovara oko Kipra. U aprilu 1955. godine EOKA počinje gerilsku borbu protiv kolonijalne uprave istovremeno napadajući i kiparske Turke. Kao reakcija na stvorenu EOKA kiparski Turci formiraju svoju odbrambenu organizaciju. Zahtjev kiparskih Grka za Enosisom izazvao je kod kiparskih Turaka zahtjev za podjelom ostrva (Taksim). Kako se turska manjina nalazila u opoziciji prema Enosisu, britanske vlasti iskorišćavaju grčko-turski antagonizam za održavanje „status quo-a". Pošto se Anglo-grčko-turska konferencija u Londonu 1955. završila bez rezultata, tajna grčka organizacija EOKA na čelu sa pukovnikom Georgiosom Grivasom povela je oružanu akciju protiv Britanaca. Iste godine izbili su sporadični sukobi između kiparskih Grka i Turaka. Zahtjev Turaka za podjelom ostrva naišao je na žestok otpor Grka. U periodu od 1955. do 1959. vode se sporadični ali žestoki okršaji između Grivasovih pristalica Enosisa i kiparskih Turaka. Atinska vlada, na čelu sa premijerom Aleksandrosom Papagosom, i pukovnik Grivas žele da se kiparsko

pitanje internacionalizuje, da svijet čuje za nacioanlni pokret EOKA. Papagos je već 16. avgusta 1953. uputio Savjetu bezbjednosti UN zahtjev da se „Problem Kipra" stavi na dnevni red ove organizacije. Ovaj potez Atine Makarios je, kao strasni pristalica Enosisa, pozdravio, jer se nadao da će internacionalizacijom pitanja Kipra međunarodna zajednica izvršiti pritisak na britanskog kolonizatora. U svom obraćanju Savjetu bezbjednosti pod pojmom „kiparski narod" označeni su isključivo kiparski Grci bez ikakvog pomena da taj narod čine i kiparski Turci.

Prvog aprila 1955. u Nikoziji je eksplodirala bomba koju su postavili pripadnici EOKA. Turska zajednica koja se do tada držala neutralno počinje da se samoorganizuje. Donijeta je odluka da se na Britance ne mogu osloniti u pogledu svoje zaštite pa je tako već 1954. godine jedna delegacija kiparskih Turaka na čelu sa Fazilom Kučukom otišla u Ankaru da traži zaštitu. Užurbano se radi na stvaranju tzv. „Pokreta Taksim" koji je tražio podjelu ostrva. Pukovnik Grivas sa svojom EOKA izvodi nove napade, pa je 25. juna 1955. napadnuto britansko Ministarstvo policije koje se nalazilo u turskom dijelu Nikozije. U napadu nije povrijeđen nijedan Britanac već 16 kiparskih Turaka. Ovaj napad je bio alarmantan za tursku zajednicu koja je ubrzano tražila izlaz iz postojećeg stanja. Situacija je kulminirala kada je 11. januara 1956. u gradu Pafosu koji se nalazi na jugozapadnom dijelu ostrva ubijen jedan visokorangirani turski policajac. Ovaj slučaj, zajedno sa svim prethodnim, označio je početak prvog unutarkiparskog građanskog rata uz učešće Britanaca.[4] Smatrajući Makariosa odgovornim za nastalo nasilje, britanske vlasti ga, u martu 1956. godine, hapse i odvode na Sejšelska ostrva gdje ostaje godinu dana u kućnom pritvoru. Kiparski Turci su reagovali na nasilje EOKA tako što su u novembru 1957. formirali svoju organizaciju pod imenom TMT (Türk Mudafa Teskiler, Turska odbrambena organizacija) čiji vođa postaje advokat Rauf Denktaš. Prevashodni cilj ove organizacije je bio odbrana kiparskih Turaka u seoskim naseljima i gradovima na čitavom ostrvu kao i aktivan otpor pripadnicima EOKA. Jedan od ciljeva je bio i održavanje bliskog kontakta sa Ankarom.

[4] Uli Piller, *Die Turkische Republik Nordzypern*, München, 2001.

Proglašenje nazavisnosti Republike Kipar

U jesen 1958. Makarios je predložio da Kipar postane nezavisna država, što je dovelo do neposrednih grčko-turskih pregovora i Sporazuma u Cirihu 11. februara 1959. godine. Osam dana kasnije (19. februara 1959), Grčka, Turska i Velika Britanija, na Konferenciji u Londonu, uz prisustvo predstavnika kiparskih Grka i Turaka, potpisuju Ugovor o osnivanju Republike Kipar. Ovaj dokument je poznat kao Londonski ugovor. Na kraju su potpisana još tri ugovora sa novostvorenom državom – Republikom Kipar: - Ugovor o osnivanju Republike Kipar, - Ugovor o garancijama, - Ugovor o savezu. Ova tri ugovora koja su potpisana na dan dobijanja nezavisnosti Kipra trebalo je da osiguraju ne samo političku jednakost obadvije narodne zajednice na Kipru već i ravnotežu između Grčke i Turske. Na izborima u decembru 1959. za predsjednika republike je izabran arhiepiskop Makarios, a za potpredsjednika kiparski Turčin dr. Fazil Kučuk. Britanija je zadržala suverenitet nad dvjema vojnim bazama (Dekhelia i Akrotiri) koje zauzimaju 2% teritorije ove države, kao i još neka posebna prava vezana za slobodu kretanja na cijelom ostrvu itd. Kiparska republika se ugovorom o garancijama obavezala da ne ulazi u politički ili ekonomski savez s bilo kojom drugom državom, a Grčka, Turska i Velika Britanija garantuju njenu nezavisnost i integritet te imaju pravo intervencije ako smatraju da je nezavisnost Kipra ugrožena. Ovaj član se mora unijeti u ustav ove države i može se promijeniti samo uz saglasnost svih članica koje garantuju njenu nezavisnost i teritorijalni integritet. Iz ovoga se vidi da Grčka, Turska i Velika Britanija preko oba navedena ugovora, Ugovora o osnivanju države Kipar i Ugovora o garancijama, kao i prava na zadržavanje engleskih vojnih baza, ograničavaju pravo na suverenitet Republike Kipar. Prema trećem ugovoru o savezu, navedene države se obavezuju na zajedničku odbranu nezavisnosti i teritorijalnog integriteta Republike Kipar. U ovu svrhu formiran je zajednički vojni štab, stim da Grčka i Turska imaju pravo da na ostrvu stacioniraju, prva 950 a druga 650 vojnika. Kiparski ustav je donijet 06. aprila 1960. godine. Londonskim ugovorom iz 1959. utvrđeno je da se Republika Kipar sastoji od dvije narodne grupe (zajednice) a ne od dva državotvorna naroda ili nacije. Grčkoj narodnoj zajednici pripadaju svi oni kojima je porijeklo i jezik grčki, ko njeguje grčku kulturu i pripada Grčkoj pravoslavnoj crkvi. Turskoj narodnoj zajednici pripadaju svi oni koji imaju tursko porijeklo, jezik i tradiciju i vjeru islam.

Prema donijetom ustavu „građani koji ne pripadaju navedenim zajednicama, a to su Jermeni, Jevreji, Maroniti i drugi, moraju se u roku od tri mjeseca, nakon što ustav stupi na snagu, pojedinačno ili kao

vjerske grupe, izjasniti za jednu od navedene dvije zajednice."[5] Navedeni građani su se izjasnili za grčku narodnu zajednicu. Nakon opštih izbora u julu 1960. godine, u avgustu iste godine proglašena je nezavisnost Kipra, da bi iste godine bio primljen u UN, a 1961. pristupa državama Komonvelta. Politički sistem je postavljen da odgovara objema zajednicama i bazira se na načelu jednakosti narodnih zajednica, što pri glasanju znači „jedan čovjek – jedan glas".

Ovaj princip je u interesu skladnog zajedničkog života obadvije zajednice. U mnogim oblastima zastupljen je princip „jedna zajednica – jedan glas". Ustanovljeno je da ubuduće predsjednik države bude kiparski Grk a potpredsjednik kiparski Turčin. Obojica se biraju na direktnim izborima. Vlada se sastoji od sedam grčkih i tri turska ministra koje biraju njen predsjednik i potpredsjednik. Njih dvojica zadržavaju pravo apsolutnog veta na zakone usvojene u Predstavničkom domu u oblasti spoljne politike, odbrane i bezbjednosti, a svaki od njih još i veto na zakone usvojene u domovima njihovih posebnih zajednica. Zakonodavnu vlast vrši parlament čiji je predsjednik Grk a potpredsjednik Turčin. Ovo tijelo se sastoji od Predstavničkog doma koji čine 50 poslanika, od kojih su 35 obavezno grčke narodnosti, a 15 turske narodnosti. Oni na zajedničkoj sjednici raspravljaju o opštedržavnim problemima. Opštinski, finansijski i izborni zakoni moraju dobiti većinu i grčkih i turskih poslanika. Poslanici se u odvojenim zajednicama konsultuju kao članovi posebnih domova grčke odnosno turske zajednice. Oni su tada nadležni za donošenje zakona iz oblasti religije, prosvjete i kulture, svaki dom posebno za svoju narodnost. Sudsku vlast vrše Vrhovni sud (2 Grka, 1 Turčin i neutralni strani predsjednik), okružni i opštinski sudovi. U to vrijeme na Kipru je živjelo ukupno 556 600 stanovnika, od čega su Grci činili 79,5% a Turci 18,8%, ostali su činili 1,7% u koje su spadali Jermeni, Jevreji i Maroniti. I pored neproporcionalne zastupljenosti turske narodne zajednice u vladi, parlamentu i javnim službama, dato je pravo veta koje ima potpredsjednik u najvažnijim oblastima. Ovo je napravljeno kako bi se izbjegla majorizacija nad turskom zajednicom i između dvije zajednice uspostavila ravnoteža moći.

[5] Član 2. Ustava Kiparske Republike iz 1960. godine.

Kraj zajedničke Vlade (1963)

U toku 1962-63. izbile su, između Grka i Turaka, nesuglasice u pitanju sistema podijeljenih grčkih i turskih municipalnih uprava i gradova. U vezi sa kasnijim konfliktima je i promjena ustava u 13 tačaka, donešena krajem 1963. od strane novoizabranog predsjednika Makariosa. Mnogi smatraju da je tada Makarios napravio kardinalnu grešku koja će definitivno uvesti Kipar u drugi građanski rat koji je značio vrtlog beznađa iz kojeg ne može ni danas da izađe. Jer, osjetljivi ustav iz 1960. je bio jedina nada kiparskim Turcima da je život sa kiparskim Grcima u zajedničkoj državi moguć. Namećući promjene ustava, bez ikakve konsultacije sa kiparskim Turcima, Makarios je srušio i tu zadnju nadu. Prema ustavnim promjenama kiparski Turci su postali zajednica bez ikakvog značaja na ostrvu. Navešćemo tih 13. tačaka po redu:

1. Predsjedjik i potpredsjednik gube svoje pravo veta koje su imali u ustavu iz 1960.
2. Potpredsjednik preuzima vršenje poslova u predsjednikovom odsustvu.
3. Predsjednik parlamenta kao i turski potpredsjednik biće istovremeno birani od strane obadvije narodne zajednice.
4. Predsjednika parlamenta će u odsustvu zamjenjivati potpredsjednik.
5. Odvojeni postupci glasanja kod određenih zakona biće ukinuti.
6. Odvojene gradske uprave se ukidaju.
7. Uvodi se jedinstvena sudska uprava.
8. Ukida se podjela u policiji i žandarmeriji.
9. Personalni sastav u armiji i snagama bezbjednosti biće zakonom regulisan.
10. Učešće kiparskih Turaka u policiji, vojsci i javnim službama biće određen na osnovu procenta koji imaju u ukupnom stanovništvu.
11. Komisija za imenovanje javnih službenika smanjuje odnos koji je ranije važio u upravi sa 10:3 na 5:1. (Na ovaj način se broj grčkih službenika u upravi penje sa ranijih 66 na 80 procenata).
12. Odluke ove komisije biće donešene prostom većinom.
13. Ukida se Dom grčke zajednice u parlamentu a na Turcima je da odluče da li će isto uraditi. Napomenimo da je Rauf Denktaš bio predsjednik Doma turske zajednice. Ovom tačkom se ukida institucija dvodomnog parlamenta što označava kraj zajedničkog rada. Ukidanje zajedničkog rada u parlamentu predstavlja istovremeno i kraj Kiparske Republike što je naznačeno i u ugovorima iz Ciriha i Londona. Cilj navedenih ustavnih promjena bio je u skladu sa projektom „Enosis“, tj. ujedinjenjem Kipra sa Grčkom. Kada je Makarios promijenio Ustav u korist Grka,

Turci su izgubili pravo učešća u vladi i ostalim strukturama vlasti koje im je ranijim ugovorima bilo zagarantovano. Zajednička Republika stvorena 1960. trajala je svega tri godine. Od 1963. počinju grupiranja i razdvajanje stanovništva. Ministar policije Georgadsis je naredio da se u gradovima postave preventivne barikade i da se uvede policijska kontrola. Formirao je takozvanu Pomoćnu policiju, jer zvanična policija više nije postojala zbog povlačenja kiparskih Turaka iz nje. To je bio rezultat ustavnih promjena koje je uveo Makarios. Do otvorenog grčko-turskog sukoba došlo je 21. decembra 1963. u Nikoziji između grčkih pomoćnih policajaca i jedne grupe kiparskih Turaka kada su život izgubila dva Turčina. Uslijedio je talas nekontrolisanog nasilja u kome su 103 turska sela potpuno razorena. Četvrtog marta 1964. godine Savjet bezbjednosti UN je donio Rezoluciju 186 (1964) kojom ovlašćuje Generalnog sekretara da formira međunarodne mirovne trupe koje treba poslati na Kipar. Samo deset dana od dolaska Mirovnih snaga UN (UNFICYP) u Nikoziji se okupila oko trećina ukupnog turskog stanovništva na ovom ostrvu. Formirana je enklava u kojoj su pokušali naći zaštitu. Rukovodstvo lokalne turske uprave je pozvalo ostale Turke iz mješovitih sela da dođu u ovu enklavu. Do avgusta 1964. u nju je, iz svojih matičnih sela, stiglo preko 19 000 Turaka. Ova enklava se prostirala između Nikozije i Kyrenije (danas Girne) na sjeveru Kipra. Zadatak Mirovnih snaga je bio razdvojiti zavađene zajednice. Glavni grad Nikozija je podijeljen na južni grčki dio i na tursku četvrt pod imenom Kučuk Kaymakli (na grčkom Omorfita). Od tada do danas Nikozija je podijeljena Zelenom linijom koja se naziva Attila-linija. Jedan od vođa turske zajednice Fazil Kučuk je 31. decembra 1963. izjavio da je ustav republike Kipar „mrtav“ i da je podjela ostrva jedino rješenje nastalog problema. Istovremeno je pozvao preostale Turke da napuste državne organe. Sa grčke strane je stigla prijetnja da će Fazil Kučuk zbog učestvovanja u izgradnji turske lokalne uprave biti smijenjen sa mjesta potpredsjednika. Nakon odlaska turskih ministara 27. marta 1964. godine u kiparskoj vladi su ostali samo grčki ministri. U narednom periodu Republika Kipar će postati čisto grčka država. Od kraja 1967. godine zvanični list Republike Kipar je izlazio samo na grčkom jeziku, naziv Republike Kipar koji je stajao na poštanskim markicama, pasošima i drugim dokumentima ispisivan je na grčkom jeziku. Vlada arhiepiskopa Makariosa pokušala je da tursku enklavu vrati pod svoju upravu nametnuvši joj ekonomski embargo a njenim stanovnicima zabranu slobode kretanja u periodu od 1964. do 1968. godine. Oko 1200 ljudi je poginulo u drugom građanskom ratu, od čega 1000 Turaka i 200 Grka. Veliki broj Turaka se vode nestalim. Smatra se da su muškarci zarobljeni i da su još živi. Kao rezultat krize iz 1964. nastala je podjela ostrva. „Pošto su kiparski Turci istupili iz vlade i zajedničkog Predstavničkog doma, 35

grčkih poslanika je 23. jula 1965., odlučilo da novim izbornim zakonom, prihvati jednodomni parlament, tj. koji ne bi imao posebne domove narodnosnih zajednica, niti bi birači birali odvojeno prema nacionalnoj pripadnosti.“[6]

[6] Opća enciklopedija JLZ, Zagreb, 1977.

Maksut DŽ. HADŽIBRAHIMOVIĆ

ROMI-EGIPĆANI U ULCINJU
Etnogeneza Roma-Egipćana

Prvi koji je na osnovu ciganskoga jezika naglasio pravo porijeklo Cigana* bio je Ridiger, njemački lingvista, profesor na Univerzitetu u Halenu. On je, naime, tvrdio da su Cigani porijeklom iz prednje Indije. Ubrzo za njim, ovu je misao još bolje utvrdio Grelman, njemački kulturni istoričar, profesor na Univerzitetu u Getingenu. On je, na osnovu fizičkih srodnosti, analogije u običajima, identičnosti korijena u izvjesnim riječima i gramatičkih oblika, nesumnjivo dokazao indijsko porijeklo Cigana. Grelmanovo tvrđenje dobijalo je sve više pristalica, dok ga nijesu prihvatili i potpuno utvrdili naučnici, kakvi su bili Pot i Miklošić (J. C. C. Rudiger; H. M. G. Grellmann; A. F. Pott i F. Miklosich).

Iako ciganski jezik pokazuje nesumnjive znake indijskog porijekla, još se ne zna kojem indijskom plemenu specijalno pripadaju Cigani.

Kad su baš Cigani prispjeli u Evropu, ne zna se. Na Kritu se pominju 1322. godine, na Krfu 1346, u Rumuniji 1370. Na osnovu jakog uticaja koji je grčki jezik izvršio na ciganski jezik – Miklošić misli da su Cigani morali biti dugo među Grcima. Sa Balkanskog poluostrva rašrili su se postepeno po cijeloj Evropi, a odatle još i dalje, čak do Amerike i Australije. Sve evropske Cigane podijelio je Miklošić u 13 grupa; na: grčke, vlaške, mađarske, morovske, češke, njemačke, poljske, litvanske, ruske, finlandske, skandinavske, južnoitalijanske, baskijske, engleske, škotske i španske.

U Ulcinju Cigani se nazivaju Mađupi. Ovo su ime dobili po jednom srednjovjekovnom vjerovanju koje su sami Cigani o sebi raširili da su porijeklom iz Egipta.

Cigani sami sebe nazivaju Romi, što na njihovom jeziku znači ljudi, ali ljudi koji su Cigani, jer čovjeka druge narodnosti oni zovu *manuš* i *gadžo*. Riječju Romi – Cigani zovu sve Cigane na svijetu koji govore ciganskim jezikom. No, Cigani se jedni od drugih razlikuju, pa se po tim

* Redakcijska napomena: U ovom tekstu autor za Rome koristi narodni izraz Cigani.

razlikama nazivaju: Roma Carandža, ili *Tamari* su Cigani skitači, *Arlije* su nastanjeni Cigani.

Dakle, Cigani, narod porijeklom iz Azije, danas rastureni u manjim grupama po čitavom svijetu. Cigani sami sebe zovu *rom* (množina *roma*), što znači *čovjek*. Porijeklo imena Cigani nije objašnjeno. Vjerovatno je došlo od imena sekte *athinganoi* u Maloj Aziji (Turska). Budući da i sami Cigani podržavaju vjerovanje da su porijeklom iz Egipta, Turci, Grci, Englezi i dr. nazivaju ih Egipćanima.

Pored imena Cigani i *Đupci* (Egipćani), kod nas su u upotrebi i imena *Karavlasi, Firauni, Šunte, Gabelji, Gurbeti* (arapski *garib*= stranac), *Đorgovci*. Uzima se kao vjerovatno da su Cigani napustili svoju staru postojbinu Indiju, između IX i XI vijeka. Prvi put se spominju u X vijeku u Persiji. Prije dolaska u Evropu duže su se zadržavali u Persiji, Maloj Aziji i Siriji.

Etnička struktura gradskog stanovništva u Ulcinju se vremenom mijenjala. Uz domaći elemenat se sve više javljaju stranci. U Ulcinj dolaze Turci, najčešće kao vojnici, činovnici u administraciji i sudstvu, ulema, zanatlije, trgovci, putnici itd. U periodu turske vladavine u Ulcinju javljaju se Cigani. Povremeno ili stalno susreću se Arapi, Jevreji i pripadnici drugih naroda. U Ulcinju javlja se i nov rasni elemenat, Crnci.

Porijeklo Roma-Egipćana

Glavne grupe stanovništva Egipćana su *felasi* i *kopti*. *Felasi* (Fellah, mn. Fellahin – ratari) su temeljno stanovništvo Egipta. To su stalno naseljeni seljaci koji su u osnovi *hamiti*. Na sjeveru su dosta izmiješani s Arapima a na jugu s crncima.

Kopti se kao kršćani nijesu miješali s arapskim došljacima. Smatraju se neposrednim nasljednicima starih Egipćana. S felasima su im zajedničke sljedeće karakteristike: srednja visina, jaka tjelesna građa, široko čelo, uska glava. Oni koji žive u gradovima, prije svega u Gornjem Egiptu, nazivaju se «narod faraona». Za razliku od seljaka felaha, kopti se koncentriraju oko gradova i tu rade kao zanatlije i sitni trgovci. Osim navedenih grupa stanovništva ostale su malobrojnije. To su miješani beduinski Arapi i čisti beduini. Gradsko stanovništvo je složeno, obuhvata Egipćane (Arape), grupe Turaka, Grka i Armenaca.

Mujo i Alil u predanju Ulcinjskih Roma – Egipćana

Ulcinjski Romi – Egipćani su nastanjeni. Bilo ih je 39 kuća. Govore albanskim i crnogorskim jezikom. Ciganski – romski jezik ne poznaju. Stariji Romi – Egipćani, kažu, otkako se zna, nijesu govorili romskim

jezikom. Vjere su muslimanske. Svi su doseljeni iz Albanije. Najstariji su *Gurzaci* (Gurzakovići). Bilo ih je 6 kuća. Predak im je iz sela *Gurza*, na obali rijeke *Mati* (Maći), u Albaniji, odakle je, prije više od 100 godina, pobjegao od krvne osvete. Posle *Gurzaka* došli su *Adžemi* (Adžemovići). Bilo ih je 9 kuća. Starinom su iz Lježe (Albanija). Posle Adžema došli su *Kokoti* (Kokotovići) i drugi. Samo je familija *Behari* (Beharovića) došla iz Bara.

Ulcinjski Romi – Egipćani ne priznaju da su Cigani, već da su *Kovači*, i milo im je kad ih neko nazove *majstorima*. Bavili su se kovanjem i amalisanjem, najviše na ulcinjskom pristaništu (Molja). Osim muslimanskih praznika, najveći im je praznik *Đurđevdan*.

U Ulcinju nam je Bećir Behari (Beharović) ispričao interesantne podatke o svome pretku Avdiji Behari (Beharović) iz Bara. Prije 100 godina i više ode Avdija iz Bara u Carigrad (Instanbul). Tako se nekako dodvori, pristane paša, bogato se oženi i dobije djecu. Jednom kad je sultan putovao na konju, bio je u njegovoj sviti (pratnji) i Avdija. Uz put spadne potkovica sa jedne kopite sultanova konja i konj se podbije. Kako u sultanovoj pratnji nije bilo potkivača, to se Avdija ponudi da sultanova konja potkuje. Pošto su mu donjeli sve što je potrebno, on stane potkivati konja. Čim je počeo, sultan reče svojoj pratnji: »Ama ovo je Ciganin, kovač; drugi ne umije tako kovati!». Čuje to Avdija, potrudi se, da se ne sazna da je Ciganin, pa ostavi i ženu i djecu i pobjegne u Bar. Kako je bio donio dosta novaca, kupi maslinjake i oženi se trima ženama od kojih dobije trideset sinova. Od njih je jedan ogranak došao u Ulcinj.

Bećir Behari (Beharović) u Ulcinju, četvrto je koljeno od Avdije.

Zanatstvo Roma – Egipćana

Zanatstvo u turskim gradovima na teritoriji današnje Crne Gore razvijalo se kao i u ostalim našim gradovima pod Turcima. U svim mjestima sa vojnom posadom postojali su zanati koji su radili za vojsku, vršili remont i kovali neke vrste oružja, izrađivali odjeću, obuću i drugo. *Kovači* se javljaju u Podgorici, Skadru, Baru i Ulcinju. U ova mjesta radilo je više kovača, koji su sačinjavali posebne grupe i imali poseban tretman. Svi su radili za potrebe vojske.

U gradovima se često susreću Cigani, za koje se kaže da obavljaju kovačku službu. Takve grupe Cigana susreću se u Herceg Novom i u Ulcinju. U vrijeme velikih radova na hercegnovskoj tvrđavi početkom XVI vijeka u Herceg Novi je bio doveden sa strane cijeli sandžak Cigana, koji su imali da obavljaju kovačke poslove. U tom, kao i u drugim primorskim gradovima, kao što je Ulcinj, gdje su postojala brodogradilišta, kovači su morali biti zaposleni na gradnji brodova.

U primorskim gradovima postojala su brodogradilišta. U Herceg Novom i Ulcinju izgrađivani su ratni i trgovački brodovi. U Ulcinju su građeni veći brodovi, galeote, ali je Porta 1737. godine naredila da se isti oduzmu i zabrani izgradnja novih, da bi se spriječilo gusarenje.

Obimniji radovi na hercegnovskim utvrđenjima izvođeni su krajem XV i početkom XVI vijeka. U njima je učestvovalo po više hiljada ljudi. Godine 1493. i 1494. izvodili su ih plaćeni radnici. Za radove u 1507. godini bilo je, prema mletačkim izvještajima, angažovano 8000 ljudi i poseban sandžak Cigana. U njima su učestvovali i Dubrovčani; dali su ciglu za gradnju, brodove za prevoz drvne građe sa ušća Neretve i ljude za sječu šume i pripremanje građe. Ti radovi su nastavljeni i u 1508, a već 1509. od Dubrovčana je tražen materijal za livenje topova za novsku tvrđavu.

Literatura i izvori:

1. *Istorija Crne Gore*, knjiga treća, od početka XVI do kraja XVIII vijeka, tom prvi, Titograd, 1975.

2. Tihomir Đorđević, *Naš narodni život*, tom 2, priredio Nenad Ljubinković, Beograd, 1984.

3. Tihomir Đorđević, *Naš narodni život*, tom 3, priredio Nenad Ljubinković, Beograd, 1984.

4. *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, LZJ, Zagreb, MCMLVI.

5. Maksut Dž. Hadžibrahimović, *Ulcinjski Crnci*,Globus, Srpsko geografsko društvo, godina XI, br. 11, Beograd, 1979.

6. Maksut Dž. Hadžibrahimović, *Udio Ulcinjskih Crnaca u povijesti pomorstva Ulcinja*, Pomorski časopis Naše More, br. 3 – 4, godina XXXII, Dubrovnik, 1985.

7. Maksut Dž. Hadžibrahimović, *Prilozi za istoriju Ulcinjskog gusarstva*, I dio, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, br. XXXI – XXXII, Kotor, 1983 – 1984.

8. Maksut Dž. Hadžibrahimović, *Prilozi za istoriju Ulcinjskog gusarstva*, II dio, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, br. XXXIII – XXXIV, Kotor, 1985 – 1986.

Faiz SOFTIĆ

ČOVJEK S GLAVOM NA NEBU

Gledali smo ga noću spram neba
Šibao je u vršaju konje
Kroz čije repove
Mjesec se prosipao
Dizala se prašina zlatna
Odlijegala je planina :
Haj, Vrani, haj,haj, haj…

To se Jonuz na nebu crnio.

Noću je vrhao ječam, danju kosio ovas
Oprezno mjerkao pšenicu
Da ga ne prevari - ne prezre.

Jedan, a sedam je sela srađivao
Vrat mu se ko u momka crvenio
Kad mu se stado prospe planinom :
Broj ovce, broj kamenje
Ne znaš je li više brava ili kamenova.

I vukove je najedao
I vrapci mu zimu zimili
Na tavanu
I miša što je bilo
Iz njegova se trapa namirivalo
Otišo je njima - da svedu račune.

I zima mu je bila ljeto -
Ispod snijega otkose izvlačio
I svaku slamku sto puta okretao
Dok iz nje mlijeko ne bi kanulo.
Spavao je vučki - s jednim otvorenim.

Prema nebu gledali mu ruke
Kako širokom lopatom oblake pljeve
U nebo bacaju
I kako mlad mjesec
Gori u grivama konjskim
I odozdo iz dolova se kleli:
- Ako Jonuz ikad umre
Ovo će kamenje
Odavde da odseli.

SLUTNJA

Priča mi Ekrem Rastoder:

Pećkim kanalom plove:
najlon kese, travuljine, balege,
poderani jastuci, šareno perje
i simit žut ko gurabija.

Očima zalazećeg sunca nad Metohijom
majka ga ispraća
ko skelu koja prevozi duše.

Držim se za skute njene crvene bluze,
ona govori tiho i svečano
ko da šehade donosi:

- Ogubaće nas, sine,
na glavu će nam padati s neba
crni giviti.

Majka je preselila davno.
Na rukama pruženim niza se
odnijela svoje žuljeve.

U kolonama dužim od zle godine
bježimo iz kosovske ravnice.
Čekaju nas, sine, hladne pećine.
Ljudska vriska sa mrakom pomiješana
na pećke njive pada ko feredža
iza koje majka progovara:

Ogubalo nas je sine.

CRNO MORE

Sine,
sa prvim mrakom
iznad naših kuća svake večeri
mreška more
crno do otrova.

Na dnu njegovom
kao zakletva hrđa motika koja je
prvu brazdu zakopala
ispod naše kuće.

Progovoriš li jače sine -
podivljaće voda.
Vrisneš li - dozvaćeš ajkule
i sve što nosi glavu pseću.

Ne ustaneš li rano, sine,
pući će.
Ne legnemo li na vakat
progutat će nas vali crnoga mora.
Olovom će se zalehemiti vrata i prozori.
Svi ćemo biti crno more.

Bićemo crno more
ako i sve uradimo kako treba
ako budemo govorili
ako i budemo šutjeli

ako i ne postanemo
bićemo crno more.

ONA JOŠ NIŠTA NE ZNA
ili
KAKO JE PRESTALA DA ŽIVI MOJA SESTRA

Svadbeno ruho već je u sehari.
Kriju ga od nje. Od očiju da ne ode,
od njenih ko trava zelenih očiju.

Noćas će veliki crni bik
zariti rogove u našu kuću.
Veliki Bože, zar je tako mek duvar od kamena?
Gdje se djenuše psi čuvari
na mlijeku odgajani i biljka čuvarkuća
rukom njenom zalivana?

Noćas će majku polivati. Refku joj odvedoše.
Ona se savila ko suha kupina,
oči joj pod zemlju odoše.

//

Ona kojoj je majka
po svunoć do u jutra mrzla
tkala ćilime šarene i vezla jorgane svilene -
zmija joj se nalegla pod spavaćicom.

Niti spava niti je budna
samo joj oči zelene sanjaju
kako poljem, gdje prvi djevojački
kikot je ostavila,
pohode bijeli jeleni i glogov behar
po rogovima im pada.

Danas se prepira kuća njena -
biće dolaznika sramnih i slavnih.
Ona još ništa ne zna. Ako je ponekad umine,
razmišlja: šta će najmlađoj ponijet
iz velikoga grada. Dok joj otrovnica mirno večera
pod pojasom.

Vidjela sam, veli mi jednom,
kako iz naše česme

voda mutna ko oranje grlja
puna crva crnih ko mahune.
Noć na vodu pade, sude ne napunih.

Znam:
Više te ne boli -
zemlja je usrknula posljednji jek.
Sa tvojeg bašluka
jutros je poletjela grlica.
Kiša je. Zemlja se sliježe.
Ko što se sliježu godine. I bol u duši s njima.

Majci drhte ruke dok gleda njenu sliku
i stotinu joj novih nadijeva imena.
«Kao da je nikad imala nijesam»
Kad bi barem mogla, kao nekad, provući ruku
da opipam zebe li joj oko krsta
i pod glavom je li' tvrdo.

SLIKA

Niotkuda se dan otego.
Drum ućutkan suncem upeklim.
Iz trave cvrčak pjeva žedan
Nebesima se vuče sporo,
Kao dženaza, oblak jedan.

Oštra, poput očeve britve
Nad kućom se nadnosi stijena
Starica jedna zemlji šapće
Kao rođenoj sestri:
U krstima me probada mijena.

Vidim je, onaj oblak u pređu
Tanku ispreda, prema džamu.
Pred njom, na zidu, po zaslugama,
Svrstana svojta cijela,
Skovana u starom djedovom ramu.

Al u tom vjetar puhnu kroz našu
Livadu i kroz sestrinu kosu.
Ocu s ramena crn teret spade.
Otvorih oči u nigdini:
U prazan sumor se zavičaj prosu.

R A N A

Nikuda bez nje
Nit u noć smrzlu –
Na njenom žaru grijem
Svoj pometeni san.

A rascvjetala se – rumen u oči bije.
Rano, ne ostavi me na pola puta
Za sobom
Duša će moja iskopnjeti.

Ti i ja imamo tajnu,
Ljubavnu:
Skupa zanoćili, skupa iznoćili
I ti mi sve do jutra šaptala pod jorganom
Do Sudnjeg dana,
Kao postelju,
Raspremat ću ti pomisao svaku.

Rano moja ne ostavljaj me
Bez tebe –
Umrijet ću zajedno s tobom.

IGRANJE ŠAHA

Za Šaba Šabotića

Godinama smo igrali šah.
Prvo u cvijeće, pa onda u vjetar:
Ja sam zalagao svoj avgustovski noćnik
Sa crvenim šalom
A on oluje zimske i sa njima snjegove.
I – gubio, gubio ja.

Onda smo igrali u vodu, pa u hljeb.
U sve što nam je na um palo
A bilo je naše.
I - gubio, gubio ja.

Kad mi je sveg ponestalo
Rekoh mu:
Odigrat ćemo jednu u život
I on se osmjehnu
Usnama ribe koja razara mora.

I zaigrasmo: ja i on.
U život!

Zato i traje ova izgubljena partija
Toliko –
Povlačim svoje misli
I pokušavam da se sakrijem
Od onog
Od koga nigdje skritka nema.

Safet SIJARIĆ

TRI PRIČE

SARAJEVSKI DAŽD

Prolazeći koševskom dionicom puta iz pravca Pionirske doline k centru grada, dionicom što se danas provlači kroz sama groblja, čovjek ne može a da ne pogleda oko sebe, koliki su redovi i redovi novih, sasvim novih nišana i nadgrobnih spomenika, koji su zauzeli nekadašnje travnjake i skverove, pa i same sportske terene. Ovuda ćete nerijetko primijetiti kako neko u prolazu, bio to pješak na trotoaru ili putnik u vozilu, podigne ruke i prouči fatihu, ili se pak, ako je hrišćanin, prekrsti. A i drugi se, osim kakve življe grupe mladih, spontano prišute.

Na jednom od grobova do samog puta, i uz ulaz, grobu sa obilježjem ni bijelim ni crnim već od nekakva šarena mermera, a lociranom na liniji gdje redove bijelih nišana smjenjuju crni spomenici, primijetio sam vremenom, svakoga dana, baš svakog, blista nov, svjež cvijet, nekada crven, a nekad plav, bijel ili žut.

- To samica jedna, baš od tvoje Crne Gore, možda i tvog kraja – pojasni mi moj stanodavac Galib, dobričina u poznim godinama – svom sinu jedincu donosi.

Toliko reče. Zabavljao se poslićima u dvorištu, bašči. Nešto čupne, kopne, potkreše.

- Poginu joj devedeset treće na liniji, baš tu gore uz Grdonj – doda u jedno vrijeme. – Što napuni osamnaestu mobilisaše ga i...

- Naletje – reče sa žaljenjem. – Mlado, neiskusno.

- Omladina srlja – veli. – Ne čuva se.

Ručavši malo u svom stančiću u prizemlju kuće, izađoh da se provjetrim. Ali ove rede ne iskočih na Kromolj, ni na Poljine, Slatinu, Betaniju, već okrenuh Koševu. Povuče me nešto.

Zastao sam pred ulazom u groblje što leži ponad puta. Teška gvozdena kapija bješe odškrinuta.

„Da pogledamo...“ rekoh sebi.

Kao da mi nije dopušten ulazak, na prstima sam se ušunjao. A ne bi mi zbog nečeg ni jednostavno, zakoračiti među toliku šumu spomenika i nišana, humki.

Na grobu sa vječno svježim cvijetom, sada bijelim krinom, slika premlada crnomanjastog momka jasnih krupnih očiju, a ispod slike natpis: Damir Kujundžić (l975-l993).

Tačno osamnaest ljeta!

xxx

Jednog jutra, negdje pred osam, idući trolejbusom na posao primijetih: žena u pomalo izanđaloj crnini, više stara no sredovječna, i podobro namučenog ali opet dopadljiva lica, zavrnula je sa cvijetom u ruci, žutim da u oči udara, na gvozdenu kapiju i zaustavila se kod onog groba. Osrednjeg rasta, gotovo i positna, a opet malčice pognuta, stala je malo kao da se pozdravlja s njim pod zemljom i pita, kako se uranilo, je l' se naspavalo, onda položi onaj cvijet uklonivši jučerašnji i otkinuvši usput podno spomenika neku travku.

- Svakog jutra ona tako – reče mi adžo Galib kad mu kazah, po podne, da sam vidio onu ženu. – Prije osam sati posjeti taj grob. Svakog jutra, bilo sunce il' kiša, bilo ljeto il' zima. I spusti svjež cvijet. Za hljeba kad ne bi imala, za cvijet mora biti.

Ovo me se poče uistinu doimati, uvrzivati mi se u pamet, te prvog subotnjeg jutra nakanih se da odšetam do tamo...

I vidjeh je – bijaše već tu, uz grob. Vidjeh, ali se ne usudih ni zaustaviti, nekmoli zavrnuti s puta, udariti na kapiju...

Nije lasno približiti se nečijoj nesreći i bolu.

Još jedared mi se dogodilo slično.

Prepoznah je šetajući jednog popodneva gradskim parkom. Sjedjela je na klupi, sama kao jedna na svijetu.

„Eno je...“ rekoh gotovo naglas.

Ali prošao sam i sad. Ne, nije lasno prići nekom ko je u takvoj samoći i tuzi.

Međutim, nijesam prošao primijetivši jednom prilikom kako prti ne baš lahk tovar s pijace. Iz istih stopa svrnuh k njoj da priteknem. – Pomogao bih... – rekoh.

Žena dopusti, pogledavši me bez riječi. Uzeh vrećicu s krompirima – oni su najteži.

- Jeftinije mi se uhvati – veli – kad uzmem vrećom.

- Jah – razumio sam.

- Ta vreća od sedam kilograma uhvati mi se koliko bih na mjerenje dala za pet.

- Jasno mi je, bogami – velim. – Meni dobre pare odu na neku krčmu.

- Jes', jes'.

Onda se malko pošutje. Moglo je – progovorilo se.

- Sudeći po zboru – veli u tome – rekla bih da si s moje strane.

- Crnogorski sjever – kazah se, čestitajući joj u sebi kako je brzo primijetila.

- Eto – veli. – I sama sam ti otud.

- Svijet je, rekne se, mali.

- Mali – reče.

Kod jedne uličice s prastarim, olinjalim zgradama pruži ruku po krompire. – E – veli – ja ovdje završem.

- Ne – zadržah vreću. – Ponijeću dalje.

- Mogu sama, nema još mnogo.

- Ponijeću – rekoh.

Žena produži pomirivši se.

- A bojim se da kud ne žuriš – veli.

- Ne – rekoh. – Obični izlazak. Momački.

Odmjeri me zadržavši pogled na mom već prezrelom čelu.

- Još momkuješ?

- Još.

Ona pošutje. – A ne znam šta bih rekla. Lakše je dijete podići dok si mlađi.

- Moram požuriti – obavezah se.

- Nemoj se kaniti – reče. – Samo ako imaš dobru priliku.

- Pa još bih, čini mi se, imao nekakvu.

- E bogami grabi.

Zaustavi se pred jednom podobro osutom kućerinom, gdje očito živi par porodica. – E – veli – sine, tu smo. Svrni na kafu, ako baš ne žuriš.

- Pa ne bih...

- Ma de! Samo ako ne hitaš.

I ja popustih. – Hajde – rekoh. – Ne hitam. – I uđem.

Unutra, na stolu njegova slika. Gledam je, dok majka tamo smješta namirnice. Završivši, ona primijeti.

- Poznato mi je... – otkrih.

- Je li? – sjede prilično iznenađena. Bi joj drago.

- Stanodavac moj – pojasnih – dosta toga zna.

- A-ha.

Nasta šutnja. Čuje se samo časovnik na zidu. I voda u džezvi počinje da šušti.

- Nemoj se uznemiravati – potrudi se ona da me zaštiti. – Ali eto, ne može da se prihvati. Ne može čovjek da se pomiri.

- Drugarice mu bile su počele da ga skoljavaju, salijeću – veli zagrcnuvši se. – Da se oko njega jate.

Skoči da pristavi kafu. Voda je već vrila na ringli.

- Nikad mi ružnu riječ nije rekao – pohvali se uz kafu, brišući suze. – Viđala sam, hoće sin na majku glas podići, ruku dignuti, pa i koljenom je, bogme, gruhnuti, nogama ugaziti, a on – nikad ružnu riječ. Nikad!

- Lakše bi mi, čini mi se – veli gotovo se opet zagrcnuvši – bilo da je.

Nakon stanke, poče pričati: - Kad pridrijemam, pokriva me kao ja njega mali kad je bio. Podmeće mi jastuk.

- Lakše bi mi sada bilo, čini mi se – veli – da je bio drukčiji.

xxx

Zadnji put sam je vidio jednog olujnog novembarskog jutra. Dobro bijaše nagnulo zimi.

Bilo je to u početku tiho, pritajeno sivo jutro a onda, najedanput kao toz sitna pa skoro kao grad krupna ledena kiša s jakim vjetrom.

Saobraćaj usporio, čisto hmili. Onaj iz suprotnog smjera, iz pravca gradskog centra, kojem je tuklo sprijeda, moglo bi se reći da je već stao. Na toj strani počinje i da nastaje haos, čuje se svirka, povik, psovka...

- Hajde mrdni!

- Kreni, majku mu!

Skočio sam sa sjedišta kad sam najedanput, tamo na trotoaru, primijetio nju. Jednom rukom štiteći oči a u drugoj, pripijenoj uz struk, držeći cvijet, ovaj put crven kao krv, stremila je naprijed, težila. Rafali leda biju je u prsa i ne može da makne. Samo unišanila onako prema kapiji i...

Stiješnjen u prepunom trolejbusu, koji ovdje nije imao ni stanice, uznemirih se, uzvrtjeh. Bio sam nemoćan da nešto učinim. Ako bih čestito znao i šta bih.

Ostala mi je, samo, u očima slika: sa strašnim jednim bahatom i hukom, tuče je led nemilice, hoće da je uništi, usmrti, a ona uprla naprijed, naprijed...

Iako je bilo i podaleko, i u putu opasno (jer se zemlja uveliko već raspadala, komadala), često je naša Seniha dolazila s tog njenog Ozrena u rod. Nekad bi s njom i malom njihovom Eldinom izbio i muž joj Sehid, pripsan a prostodušan i drag mlad čovjek pokrupnijeg zbora, a nekad bi došla samo sa djetetom. Bila je to vrijedna, preduzimljiva i odlučna žena i ništa za nju ne bješe prevaliti s ćerkicom u naručju daljine, po razlokanim našim cestama, bilo ljeto ili zima. Pribojavala se samo, kao i svaki roditelj, djetetu. Da je ne zadrže suviše na onim vražjim punktovima i barikadama pa malehno da se napati, ožedni, ogladni, nahladi. Samo djetetu se pribojavala, brinula.

Eh, djetetu! Dijete to bješe takvo da oči s njega insan skinuti ne mogaše. Živahno mimo svega, okretno, samo leti tamo-ovamo, obrće se ukrug i vrti kao neka čigra. – Diin-diin, din-din-diin! – A jasne okice mu svitkaju, blista vedro čelo i rumeni obraščić, vlažna crvena usta, blješte prebijeli zubići, dok bezbrojne sitne kofrdžice još nešišane sjajnosmeđe kose samo igraju, trepte. Oči se skinuti ne mogu!

Tako živo i okretno, nije znalo šta će sa sobom pa se o svaki posao jagmaše i otimaše. Ugrabi metlu, posipku, ožek – vrišti hoće.

- Ja pomognila mami! – pohvalilo bi se u tome. Bijaše se podobro već raspričalo, samo što imaše trenutno poteškoća s ponekim glasom i gramatikom.

- A kako ti ono bješe ime? – pita poneko.

- Ja sam Eldina, sunce mamino i bapkovo. Evo je moja mama!

- He, bog mi te sačuvo – prasnula bi mati presretna.

- A što si ti tako mala?

- I ja ću budet velika. Ja sam jedela ćolbe i kad polastem ću budet kolko nebo! Pa ću idet visoko, visoko, na zvijezde.

- Alah mi te poživio!

Vrhunac svega bijaše kad se malecka igra s nekim žmurke. Otkrila ona tebe ili ti nju, tako se sretno zakikoće – sve zazveči. Sve zazveči! I sva, sva ustrepti od neke radosti.

- Bog mi te sačuvo, dijete!

Kad je počinje umivati ili hraniti, mlada mati obavezno spomene bismile; kad je u ležaj spušta – isto. A to i čovjek joj, primijetili smo, u takvim prilikama prošapuće, premda smo slušali kako na toj strani u noviji vakat nijesu baš u nekoj vjeri.

- Ja mu kažem – govorila je naša odiva – ti za sebe i nemoj reći, ali dijete kad je u pitanju, reci. - Tako mu ja velim. Dijete kad je u pitanju, reci.

Zadnji put, s talasom prognanika, izbi bez čovjeka i - bez djeteta. Crna u licu. Cijedi se u nijemom plaču kao spužva. Sa mnom kad se zagrli samo me oslovi: - Sajko... – i sva se zatrese od nečujnog plača, i sva prosu u suze. Ja ne znadoh izgovoriti ni koliko ona.

O tome šta je bilo, šta se desilo, ništa nije zborila – drugi su nam pričali.

U samu zoru, dok je dijete još spavalo a ona bila na studencu, čovjek odavno na prinudnom radu – udar. Ubijaju sve što se miče. Kokoš li prhne, pokosi je rafal. Kuće, polivene benzinom, bukte jedna za drugom. Ko izbježi iz plamena, dočeka ga metak ili nož.

Čuvši kroz žubor vode pucnje i povike, huku i praskanje požara, jauk i vrisku, potrčala je kao bez duše...

Kad je ugledala kuću u plamenu, bacila je bucat i testiju i, ne videći ni cijevi ni kame, poletjela. Kroz pravu kišu kuršuma, uletjela je u plam i dim.

Gledalo se iz zaklona kad će izbiti natrag, sa djetetom ili sama, i ovamo je pokositi meci, dočekati noži.

Nema je, nema i nema... Traži dijete ili je i sama buknula?...

Poslije mnogo, mnogo, mnogo vremena – vojska je bila već protutnjala – izbi, s ugljenom u rukama. U licu – što od gara što od sebe – crna kao i ono što je držala.

- Ooh!... – U mjestu se snizala s nogu, pala.

Pokupljena je i ponijeta, s onim ugljenom, još vrelim i u dimu, privijenim na prsa.

Sebi je došla tek u šumi. Jeknuvši kao u najtežoj, nepreturnoj boljki.

Nijesmo za nju imali riječi. Šta god izgovorili, bilo bi ništa. Sve knjige iz mog kufera, čak i one, božemioprosti, koje nazivaju svetim, bile su sad nedovoljne, nekako neubjedljive, slabe, prazne i nemoćne. Samo smo je gledali takvu i šutjeli.

Međutim ona podiže jednog dana oči i zadrža ih baš na meni. – Bogati, Sajko, eto mnoge si te knjige pročito, šta misliš, da li se dijete moje jadno koliko mučilo?

A ja, ne po knjizi no kao da sam i sam nekad gorio, umirao (iako znam da i sama zna koliko ja). – Adah – kažem. – Ni osjetilo nije! Ono ti je, moja Seno, u trenutku ošamućeno.

PREKO MORA

Mali Nešat umio je već da se održava na vodi – naučio ljetos na ustavi, jazu što se svakog ljeta zajedničkim snagama sve seoske djece napravi u potoku podno sela. Znao se održavati, a morska voda je, kažu, gušća od one u potoku pod selom i s njom je još lakše. Te da nije ove zimske svježine on bi, iako je rečeno da se šuti među stijenjem, smjesta pljuštio u more. Ovako, samo je sjedio na šljunku i s divljenjem i čuđenjem posmatrao vodurinu što se izdizala kao neko oblo brdo.

Tamogore nije se vidjelo ništa osim hladne sivkastoplave pučine i mališa nije mogao zamisliti da je tamo ta Italija, zemlja sunca i vječno plavog neba, ali stariji su bolje znali. Oni su znali i njihovi pregovori s trojicom spremnih tipova što prebacuju preko mora tekli su ozbiljno. Kao kad se započinje odgovoran neki posao, naprimjer izgradnja kuće. Dječak vidje kako njegov otac izbroja teško skrpljen novac, koji zgrabi snažna ruka s tetovažom zmije na tvrdoj podlaktici zasukana rukava. Sad se ostaje bez ičeg, ali neka – zemlja rata i užasa, nemaštine i jada ostaje iza njih, a pred njima je sunčana Italija.

Sve je spremno – barka je već tu u zalivu i uz nju jak motorni čamac, koji će je povesti morem, provući između talijanskih patrola i straža. Čeka se samo akšam i da počne ukrcavanje.

Bilo je tu Šiptara, Albanaca, bilo Mađupa, Cigana, a i Nešatovih Muslimana, Bošnjaka, premda ovih zadnjih najmanje jer ih je i tamo pod Prokletijama bilo manjina. A pokrenuli su se maltene svi, jer to što se tamo zbiva njegovi su najmanje željeli, i nimalo im ne odgovara, svakako su u tuđoj državi, ili onih druge vjere ili ovih drugog jezika.

U prvi mrak sišlo se k barci. Malom Nešatu je srce treperilo od uzbuđenja. Jedno, radovao se što će, prvi put u životu, ploviti morem i drugo, što će otići na sigurno, tamo gdje nema pucnjave i grmljave, buke i tutnjave, gdje ne vlada vatra, dim i gar, te stalni strah od olova i noža. Međutim, barka je bila mala i stara, trošna, a ljudstva premnogo. Nasta gurkanje i gunđanje...

Grubo podstaknut od svojih roditelja, a po prirodi odlučan i borben, Nešat se hrabro prolakta kroz gužvu i uskoči među prvima. Ali vremenom se ukrcaše svi – prepuniše, nagužvaše, stijesniše. Leže barka od težine.

Ona trojica dodadoše nekolicini jačih vesla – ljudima od kojih jedan zakuka pitajući se kako će kad nikad nije – i uskoče u svoj čamac, upališe ga i tiho krenu. Pokrenu se za njima nekako i barka, teška kao trudnica.

Zadiralo se polahko u pučinu, tonući istovremeno u noć, pri čemu je motorni čamac kružio uokolo, osmatrao, izviđao. More je bilo dosta nemirno.

Kad su se našli tako daleko da su i obrisi priobalnih planina izgubljeni iz vida, snažni motornjak u žustrom, ljutom okretu šinu pokraj same barke, tako da je zapjenjeni talas obilno zapljusnu – podosta vode pljušti unutra.

- Oh!... – povikaše putnici mokri.

Bilo se sad u vodi do koljena, a barka je najedanput legla u more toliko da su i talasi morski redovno pljuskali u nju.

Ljudstvo se uznemiri, uspaniči. Začuše se povici.

- Ao, majko!...
- Ćivša none... dreći!...
- Hadžahte!...

Okolo u noći moglo se vidjeti samo talasanje beskrajnog mora.

Barka je brzo potonula. Uzavre voda od mlataranja ruku, koprcanja, usklјuča. Čulo se krkljanje davljenika, vapaj i hropac. I Nešatovi roditelji, neplivači, davili su se ukočeni od straha, hvatajući se jedno za drugo...

Dječak šta je znao i mogao – održati se neko vrijeme na površini.

Saladin BURDŽOVIĆ

EFENDIJA BEDRO I NJEGOVE MUĆKE

Hodža je došao rano ujutru! Bila je srijeda ! U dugom mantilu, kao crna ptica, kao neminovnost. Taj pogled njegov, kao da sam ga ranije sreo, pa ga upitah:

- Da se nijesmo, ja i ti, možda, ranije, sretali u Novom Pazaru?

Pogledao je kroz mene, očima istim kao što su Jasminine, i osjetio sam da me nije vidio!

- Ne! Ne, ne... - bio je sumnjivo kategoričan, mada bih se mogao zakleti da ga odnekuda znam, bar iz nekog starog filma, ili lošeg sna. Sjeli smo svi troje, ja, jedini sa živim očima, u fotelju, ona na dvosjed, a efendija, koji vjerovatno misli da vrijedi za trojicu, sjeo je na trosjed. Pili smo nekakve tanke kafe, dijabetičarske, i neko vrijeme nijesmo progovarali. Ledenim glasom, Adnana je prepolovila tišinu na pola:

- Uskoro ću umrijeti…

- Svi ćemo uskoro umrijeti! - dodao je efendija, činovnik Sudbine, kao da svečano otvara Veliki frankfurtski Sajam smrti. - Ovaj život, na zemlji, mnogo je kraći i mnogo teži od vječnosti - glas mu se poigravao sa mojim živcima i, već, mi se javljala želja da ga zadlanim, onako od srca, valjda bi mi Alah oprostio. Ili bi me nagradio!

- Zvala sam Vas… - pogledala me u oči, pa se ispravila. - Zvali smo Vas da nam objasnite neke stvari. Znate, na rođenju sam, zbog naninog amaneta, dobila ime Adnana ali me nikada nisu tako zvali. Pošto Kur'an kaže da će svi ljudi, Sudnjeg dana, biti prozvani po svojim imenima ili imenima svojih roditelja, interesuje me Vaše mišljenje šta će biti u mojem slučaju. Mnogo razmišljam o tome jer sam, u ranoj mladosti, pripadala nekim grupama koje su negirale religije i, pravo da kažem, strah me je…

Bio je zatečen! Vidio sam to po trzajima na licu, sve je očekivao i za sve imao odgovore ali ovo je nešto drugo. Hajde, Bedrija, da te vidimo. Jesi li inspirisan za govoranciju, za koju, u glavi, već, imaš spremljen račun ili ćeš ovoj nesrećnoj ženi pred smrt odraditi nešto halalus.

- Ehh, pa sad'... - počeo je sa samoga kraja - To je malo neobična situacija! Ja sam se, do sada, sretao sa raznim problemima ali sa ovakvim, iskren da budem, još nijesam. Kur'an kaže to što kaže! I tako će biti! Mada bih morao da još pogledam u neke knjige, što zahtijeva novi termin, recimo krajem nedjelje. Savjetujem da ne razbijate mnogo glavu oko toga, kada se umire nije važno pod kojim je imenom, a ja ću, već, proučiti šta je najbolje uraditi.

- Ali meni je toliko stalo da saznam… - forsirala je ona - Bolesna sam i sve je manje vremena da promijenim neke stvari. Vratila bih se Vjeri, ako nije kasno, i moram se, ubrzano, oslobađati nedoumica, zato ste i pozvani! Moj Djed je bio pravi vjernik, sagradio je nekoliko džamija u Bosni i na Kosovu. Strijeljali su ga komunisti, iz Pete Sandžačke brigade, jer je, kada su spaljivane knjige u Bratuncu, odbio da u vatru baci knjigu, koja je bila filozofsko tumačenje Kur'ana, štampanu u Istanbulu, početkom vijeka. Zvao se Nusret i na mjestu gdje je poginuo bila je podugnuta Nusretbegova džamija, ali su i nju, početkom najnovijeg rata u Bosni, srušili Srbi, dobrovoljci iz Kraljeva. Želim bar jedan dan da budem njegova prava unuka, iako se, za tako kratko vrijeme, ne mogu iskupiti izgubljene godine, mislim da vrijedi pokušati, zato moram znati pod kojim ću imenom biti prozvana Sudnjeg dana…

- Ne treba žuriti, ne treba žuriti - mljackao je.

- Ali nema se vremena!

- Vrijeme je ništa, Muhamed alejhiselam kaže da je vrijeme ništa! Zabranjeno je biti brzoplet, mora se, hladne glave, sagledati situacija i učiniti ono što vjera nalaže, a ja ću, već, saznati šta je najbolje uraditi u ovom delikatnom slučaju.

- Ali…

- Nema „ali", ne može se mnogo toga promijeniti, mada mislim da bi ti, u vezi tvoje bolesti, trebala da pokušaš i sa zapisima. Ja sam nekim bolesnicima već pisao i možda bi to pomoglo.

- Kasno je za zapise.

- Nikada nije kasno za zapise! Zabranjeno je tako razmišljati! Ako, već, hoćeš da se okreneš Vjeri moraš vjerovati u njih. Postoje zapisi protiv teških oboljenja, a ja znam koji su. Ako ti neće pomoći, neće ti ni odmoći, neraskidivi su dio Islama i svi pravi vjernici koriste ih po potrebi.

- Pa, sad', ne znam… - uzdahnula je, u nedoumici.

Posmatrao sam ga sa strane. Stvarno je ličio na crnu pticu. U neskoncetrisanim vizijama oblačio sam mu razne odore, ne bih li se ikako sjetio odakle ga znam, da li iz ovog ili nekog drugog života.

Pola njihovog razgovora nijesam ispratio i onda, odjednom, kao lampica, otvori se slika nekih ranijih krvavih sukoba, iz neukroćene mladosti, sa Gallusa, i efendijino lice izroni iz te krvi. Samo što tada nije bio efendija, a i bili smo na suprotnim stranama, naravno! Nosio je neke italijanske, šarene, trenerke, u punoj snazi, tek stigao i željan dokazivanja, za početak neiskvaren, oštrog pogleda koji su na jedvite jade slomili stari momci-gospodari Gallusa. Rijetko sam ga sretao, zato sam se teško i prisjećao detalja. Znam da su ga prebijali nekoliko puta, onako do kraja, što se kaže do pred smrt, lomili mu obje vilice, rebra i ruke, dok ga nijesu odbili od nekih dijelova Frankfurta gdje su se mnogo jači psi popišali, davno prije njega. Ruke su mu, dok je govorio, mirovale, a krivo srasle kosti davale su isuviše grube karakteristike, nego što je ustvari bio. Bezazleni Pešterac, usamljeni gorski vuk, kojeg su porazili nemilosrdni frankfurtski pit-bulovi. Poslije svega okrenuo se Vjeri, htio je da pomogne ljudima, u koje više nije vjerovao, i da to adekvatno naplati, Sudeći po automobilu i debeloj ogrlici, oko vrata, nije mu išlo loše, mada mu se nezadovoljstvo čitalo sa čela. Kada apetiti porastu čovjeku se sve učini minimizirano!

Okrenuo je glavu, ka meni, i vidjeh da se i on sjetio! Ili je to tek sada pokazao, ne bi me iznenadilo da je, u startu, sve znao. Otpio je hladnu kafu, ne uzimajući kocke šećera sa tacne, i ustao da ide…

- Ja ću se javiti što prije budem mogao - uzeo je Adnanu za ruku - Hvala ti na kafi i Alahimanet!

- Alahselametile - reče Adnana i dodade mu roze kovertu u kojoj se nalazilo sto maraka. Predugo je trajao taj trenutak, kao da se dvoumio ili odlično glumio, njegovi samoljepljivi prsti, mehaničkim pokretima, srodiše se sa papirom, trzaj je bio uvježban.

- Nije trebalo, nije trebalo… - govorio je dok je stavljao novac u džep bez dna.

Ne gledajući me u oči, htio je da se rukujemo.

- Ispratiću našeg Ajatolaha - rekoh uobičajeno i uzeh ga pod ruku, kao tetku. Adnana se nasmija krajem usana i pokuša rukom da sakrije nelagodnost, mada on kao da je prečuo moju upadicu.

Izlazili smo iz stana nečujno, kao duhovi. Gledao sam ga, za deceniju viši, u potiljak, i razmišljao kao nekada. Hodnik je bio poluosvijetljen i neke, davno ugašene, želje bljesnuše tamom, kao zlato ili nešto još vrijednije. Zaiskriše slike pred očima, od glasa razuma ni traga, a slabo kontrolisana snaga, kao nabujala rijeka, u proljeće nakon otapanja snijega, krenu uzvodno ka srcu. Ispred lifta okrenuo sam ga ka sebi, kao djevojku na prvom sastanku, poslije praćenja kući, za poljubac. Nijesam ništa mislio, srce mi je bilo prazno, kao i glava, u desnoj ruci aktivirao sam „skakavca", u dvosjeklom sječivu mogli smo se

obojica oglednuti. Samrtnu tišinu prekinulo je rasklapanje noža, kao da ICE-Sprinter, najbrži voz na svijetu, prolazi kroz ovu trošnu zgradu. Eho je trajao cijelu sekundu.

- Ti znaš ko sam ja? - upita.
- Znam!
- Onda me i razumiješ, od nečega se mora živjeti.
- Ko to kaže i gdje to piše da ti moraš živjeti? Koliko ima da si Musliman? - šaputao sam.
- Nemoj me zezati, pa ja sam rođen kao Musliman, u vjeri - disao je glasno, ali po glasu ne bih rekao da se uplašio. - I ti si varao ljude, znaš da znam, nijesi ništa bolji Musliman od mene.
- Da! Ali ja bar nijesam efendija!-konstatovao sam i uhvatio ga za kragnu.
- Nemoj, brate…
- Neću, „brate"! - opet sam bio Niko. - Slušaj pažljivo i pamti dobro, bolje ti je! Otići ćeš i pregledati te knjige, kako si i sam rekao, ili još bolje, posavjetovaćeš se sa nekim pravim hodžom. Vratićeš se i razgovarati sa njom, besplatno, naravno. Sledeci put bićete bez mene. Sami! Ukoliko mi se nešto požali na tebe, završio si karijeru, kunem ti se! Poslije toga, napustićeš Hesen, ne želim više nikada da te vidim ovdje.
- U redu, ali… - pokušao je, poslednji put.
- Nema „ali", prokockao si sve! - zavukao sam ruku u njegov džep bez dna i uzeo kovertu sa sto maraka. - I sam si rekao da nije trebalo.

Lift je stigao, bešumno, i vrata su se otvorila. Kao malo dijete, uveo sam ga unutra i pritisnuo dugme E! Dok su se vrata zatvarala rekao sam:

- Alahimanet, „efendija"!

Kao da sam satima bio sa njim, u tom hodniku. Znoj me oblio i strah, od samoga sebe, kao da je u talasima nadolazio i opet se vraćao, negdje daleko, u lavirinte moždanih niti. Stavio sam novac u džep, sječivo vratio u korice, pomislio na Jasminu i opet postao Neko!

Kada bih joj ja umio pričati! Ali nijesam imao pojma o religiji. Odrastao u komunističkoj sredini nijesam mogao ni znati! Negirali smo Boga svakodnevno, ponekada se i takmičili, i tako do polovine osamdesetih kada se sve okrenulo naopačke. Postadosmo vjernici, fanatici, počesmo klati Kurban, i niko više i ne pominja ono vrijeme bezbožništva kada smo bili stoka. Svako je svoje grijehe zaboravio, i

sam sebi oprostio! Niti je ko, u mnogim ispraznim pričama, za dugih zimskih večeri, aludirao na njih, kao da najbolje godine „bratstva i jedinstva", filovane „tekovinama Narodno-oslobodilačke revolucije", nijesu ni postojale. Kao da ih je neko drugi odživio.

Otvorio sam vrata, tiho. Pretpostavljao sam, bila je zaspala, a od svakog njenog sna zazirao sam, kao da se neće probuditi, kao da je to poslednji put, svjestan svoje nemoći, ponekad ljut i razočaran. Izvadio sam cigarete, stari dobri soft-marllboro, uzeo novine koje neću ni otvoriti, sjeo i noge stavio na sto. Palac, na desnoj nozi, probio je čarape…

Spavala je tvrdo, mirno, za razliku od većine bolesnika što se prevrću po krevetu, kamenog lica na koje sam fiksirao pogled, i vjerujem da sam cijelu vječnost mogao odsjediti tu, na fotelji, gledajući je. Ranije, dok mi je grudi nadimala neobuzdana mladost, nijesam bio svjestan nekih stvari, interesovao me samo novac a sada, nakon potrošenih godina, život jedne nesrećne djevojke svijetlio je u tunelu moje sudbine kao jedina svjetlost, kao jedina pozitivnost poslije decenija dvoličnosti. Uskoro ću i bez toga ostati! Danima sam se pitao odakle joj tolika hrabrost i volja da se bori, pa, ja bih se već deset puta do sada ubio, da sam u takvoj bezizlaznoj situaciji, rukovao bih se sa smrću, pokorno sagnuo glavu, i tačka! Bez patnje, bola, sažaljenja, pomoći i savjetovanja, zračenja i očaja, zaspao bih posljednjim snom i postao još jedno zrnce prašine u milenijumskoj pustinji.

Divio sam joj se! Sve moje simpatije pobrala je onog trenutka kada sam uvidio kako stoički podnosi beznadežne pokušaje spasenja, kao da njena staza ka groblju nije fluoroscentno markirana i slijep bi vidio, po bolničkim nalazima, iako nikada nijesam shvatio morbidni gest tog njenog doktora-idiota koji joj je saopštio da ima još dva mjeseca do kraja života, ali da se, ipak, treba nadati čudima (?). Najmanje što bi čovječanstvo moglo učiniti za takvog bisera je da se da strijeljati, pa neka se pred streljačkim vodom on nada čudima.

Slao sam laboratorijske izvještaje nekim prijateljima iz prošlosti, nudio nekakve novce ako neko pronađe bilo kakav lijek koji bi, bar nakratko, produžio njene ovozemaljske dane. Išli su faksovi i do vrhunskih doktora, ruskih, kineskih, američkih, odgovor je uvijek bio isti: bilo je prekasno, a ja sam, kao lud, nekoliko puta, sanjao da će se izvući, i, poslije tih noćnih mučenja, hvatala me, vec hronična, neraspoloženost jer sve je bilo drugačije od mojih snova. Molio sam se da preživi ali te moje, nedefinisane, molitve kao da nijesu dopirale dalje od mojih usta i, kontra njima, sve je postajalo gore i gore. Gušio sam se u nemoći, nekoliko puta i povraćao, pitajući se kako se desilo da se neraskidivo vežem za nju, i sve što sam činio učinilo mi se da se va-

dim za svoje grijehe koji su se, kao planinski masivi, nadnosili nada mnom kad' god bih se okrenuo. Postao sam dečko koji obećava bar jedan human gest, čemu bi se moji nekadašnji drugovi i ispisnici kikotali kao idioti, ne vjerujući, naravno!

Pogledao sam sat na ruci. Lind-Astor, ručni rad, ukraden u Štutgartu davne 1986. godine, pokazivao je sedamnaest i petnaest. Bacio sam pogled, letimice, po sebi, i vidio da je devedeset posto stvari na meni kupljeno od lopova, nezaobilaznih persona moje svakodnevice. Kokošari su redovno svraćali u moj stan, nudili robu, bagatelno, od zlata do čarapa, uz obavezno objašnjenje da su to cijene samo za mene, jer mi smo braća, zemljaci, i kupovao sam, redovno, ponekad' i bespotrebno, jer sam mislio da smo braća, zemljaci… Svjesno sam čekao onaj dan kada će i mene prodati, ako budem tražen, deficitaran, ako im usfali maraka za hranu, za gorivo, šmrkanje i turističko obilaženje popularnih "Pufova" (po kojima je Frankfurt poznat nadaleko), zaboraviće oni lako na naše bratstvo, tipovaće me kao da sam broj, čovjek bez imena i prezimena, reći ce da sam „pao" i izbrisati iz memorije. Ali još sam u igri, nijesu ove kosti, koje izrodi crnogorski kamen, lako savitljive, u krvi, što je već polucrna, ima nerazblaćenog zla za još koju godinu opstanka na Gallusu, bez obzira na svježe „snage" i njihovu novokomponovanu nemilosrdnost…

Budila se! Polako, svaki put sa močvarno-zelenim očima koje bi se, za nekoliko sati, izbistrile do savršenstva.

- Zaspala sam.

Kao da je nijesam čuo, ćutao sam jer već cijelu nedjelju, kada smo sami, ne umijem ništa ljudski da joj kažem, da povedem običan razgovor i da je na tren oslobodim opterećenosti koja mi se činila tako nesavladivo pa je prosto izgledalo da sam ja bolestan, a možda i jesam od neke mnogo teže, neotkrivene, bolesti. Vodene kapi mi navriješe na oči, pa ih sklopih, nepromočivi kapci sigurno će, opet, izdržati da ih ne puste, kao mnogo puta do sada. Bilo mi je žao i sva sam svoja osjećanja shvatio kao kaznu, za ranija „djela", a, vjerovatno, i za nešto iz daleke prošlosti. Bio sam slomljen i više ništa nije bilo važno, mogla se planeta rasprsnuti, kao balon od sapunice, granice izdržljivosti pomjerene su vjekovima naprijed. Postali smo, oboje bez budućnosti, osobe za jedno popodne. Možda je i to dosta.

- Šta ti je, pa si takav?
- Kakav?
- Nikakav!

Nikakav sam se i rodio, u nikakvom Bijelom Polju.

Slutio sam da ću se opet sresti sa „efendijom", a od susreta ovakve vrste, ima godina dana, zazirao sam jer nikada nijesam znao kako će se završiti, otanjili su živci, iako sam spolja izgledao penzionerski miran, u grudima, ispod kože, tinjala je vatra uprkos nenajavljenim poplavama neizvjesnosti. Pitao sam se da li ga je strah, kao i mene što je, ili se u onoj sitnoj pešterskoj glavi javila želja za otporom prema mnogo moćnijem, ali i nejedinstvenom, crnogorskom lobiju na čije će se oštrine opet polomiti njegova tvrda rebra, kao nekada davno u fer vrijeme.

Među prvima je „provalio" da se sandžački Muslimani vraćaju vjeri, opismenio se, vjerovatno cio Kur'an zna napamet i sada, pozitivan, pokušava da to unovči ubijeđen da niko neće otkriti da, iza plašta milosrđa, ljigavim prstićima grabi tauzenke trpajući ih u svoja bijedna njedra.

Spustio sam roletne na prozorima, i počesmo oči privikavati na nametnutu tamu, nijesmo progovarali, samo smo osjećali jedno drugo u ovoj prostoriji, pored troje vrata, bez izlaza. Ona se, duboko u sebi, obraćala Bogovima koji me nijesu priznavali za svojega, bila je vjera, ja nevjera, jedinstvo suprotnosti, na koje sam od malih nogu, navikao, opet je počelo da se kosi sa zakonima gravitacije i, sjedeći, osjecao sam tihu vrtoglavicu. U svakoj tami postoji neko svijetlo, kazu filozofije Dalekog istoka, u našoj tami svijetlio je samo žar sa moje cigarete. Toliko šansi nam je Sudbina dala!!

Nešto joj je dalo snage, počela je da me dodiruje, onako, kao žena, zavlačeći ruke ispod moje majice, međutim - pogrešan trenutak, u meni, polumrtvom, bilo je erotike koliko u onom stolu pored kojeg je klekla, prvi put, u namjeri da me ima. Nijesam odgovarao, niti se sjekirao zbog toga, dobro je znala da ja, u najudaljenijim snovima, skidam sa nje, djevojke, italijanski veš i providne spavaćice divljački cijepam, pa pijem naiskap sve njene sokove koje nije stigla kome da da, i koji su, već, izvjetrili izloženi prejakom Suncu Smrti. Povukla se nazad u krevet, nečujno kao što je i došla, na stolici, od rezbarenog jasena, i dalje sam čekao…

Poželjeh da je dijete, da je povedem u Zoo, na Fest, na sladolede, koliko hoće, dok joj se ne smuči, pod ruku, za njen život, za koji se, stalno sebe opominjem, valja boriti i u toj borbi ga sačuvati…

Odavno nijesam nešto poželio a da to nijesam imao, kao nepoznat osjećaj, to saznanje se neprijatno širilo grudima i učinilo mi se da sam, trenutno, pokazao svu svoju ranjivost zbog toga. Kroz suva usta ulazio je hessenski vazduh, bez ikakvih mirisa ili boja, sa svim katil-ferma-

nima koje mi sudbina uredno dodjeljuje, sa sklupčanim nepravdama i anemičnim odbranama, postajao sam čovjek nalik drvetu, ukocen i prepun godova u koje se ne mogu pouzdati da tačno prikazuju koliko trajem, uprkos površnim tumačenjima svega što se dešava. Moja srećna zvijezda rođena je kao padalica, to se ne može promijeniti, i zajedno padamo u tamu vječnosti, iako se ja maksimalno trudim, od kada znam za sebe, da to ne izgleda toliko dramatično kao što se, na prvi pogled, čini…

Vrata nemirnih noći, bez kucanja, otvorila je Jasmina, između mene i nje, u tamnim haljinama, stajao je Bedro Hamidović, nepremostiva prepreka, vjerovatno špijun, i krvnik, i stvarno bi ga trebalo ubiti.

U adresaru, u džepu do srca, imam ime i prezime čovjeka koji to može, za male pare, učiniti.

Razmišljam!!

(Mnogo dana kasnije, saznao sam da je Bedro Hamidović, samozvani efendija, skupljao podatke o našim azilantima i slao ih na određene adrese, u domovinu. Na Bajramskoj večeri, 1999.godine, u Štutgartu, dočekali su ga Pazarci i Tutinci iz Kasela, ljudi koji su ga tražili preko dvije godine. Pojedini Bjelopoljci koji su bili tamo (za koje pouzdano znam da ne lažu), tvrdili su da je imao dvadeset i četiri uboda nožem u stomak i leđa. Niko se nije usudio da pozove Hitnu pomoć! Kažu da je umirao do zore...)

SJEĆAŠ LI SE RUM PLOČICA?

U stanu Alena Dervišević[1] pijemo danima. Kao da nam je tako, daleko bilo, presuđeno. Sa načetim i prozuklim jetrama muškarci i žene, nedefinisani društveni sloj, otrgnuti od stvarnosti, srasli uz okamanjenu komunikaciju koja, na momente, stvarno ne bješe svojstvena ljudskim bićima. Svega je tu bilo: bizarnih bračnih parova koji su na ovakve apokaliptične seanse dovodili i maloljetnu djecu - nijeme svjedoke prećutnog dogovora zajedničke propasti posljednjih emigranata posljednje (iskreno se nadam) Jugoslavije. Konfuzija koja je vladala od prvog dana u ovoj udarnoj narodno-oslobodilačkoj rakijavoj diviziji ispratila je na vječni počinak sve ono što se moglo koliko toliko vezati za normalno stanje. Ova nadaleko poznata društvena grupa više je ličla na gomilu slučajno sakupljenih, ali pravih, ludaka.

Za izbjegličke uslove stan bješe enormno veliki, petosoban, i Bog zna čiji (samo ne Alenov), svaka soba bila je zaseban kuloar, povezan sa jadnom cjelinom svakodnevnim, ničim izazvanim, histeričnim smijehom. Kupatilo je bilo redovno zauzeto i služilo je većinom za povraćanje i ušmrkivanje i, pretpostavljam, vođenje ljubavi. Par njih bi se upišalo u gaće ispred vrata da se nije prešlo na rezervne položaje: hodnik i lift zgrade 3C u Grishajmu. Kasnije su se i ti rezervni položaji morali napustiti jer se hausmajstor žalio na učestalost velikih žutih fleka po stepeništu, koje su se teško prale. Ni danas ne znam ko je isfinansirao to višemjesečno nezaboravno ludilo za koje sam bio uvriježio u svijest da će trajati najmanje do kraja života. Kištre piva i paketi azbaha, hiljade limenki kole i fante, naramci pršute i sudžuka stizahu kao redovna pošiljka neke nevidljive humanitarne organizacije i baš niko nije postavio pitanje: odakle sve to? Uostalom, koga je bilo i briga, od viška glava ne boli.

Što se tiče vremena imali smo ga na pretek. Ovdje nijesu postojali satovi i kalendari, nije bilo televizora ni radija, ono što se dešavalo u svijetu izvan ulaznih vrata ovog raskošnog pakla niko nije ni pominjao. Živjeli smo u prošlosti oivičenoj visokim trotoarima besmisla, nemoćni da bilo šta promijenimo. Scenario za ovaj spektakl u kojem su svi u isti mah bili i glavne uloge i statisti pisao je neko drugi, valjda gore na nebu ili u paklu, zar je to bilo bitno? Fizičke pripreme za skoru propast užurbano su trajale i naš alkoholičarski Dream Team svakodnevno je obavljao

[1] Alen Dervišević, rođen 17. aprila 1972. godine, u Dortmundu. Sa nepunih šesnaest godina ubio je, nakon bezazlene svađe, svojeg vršnjaka Milana Perića. Odležao maloljetnički zatvor i nakon izlaska postao alkoholičar. Govorio mi je: *„Ne prođe niti jedan božji dan da ne pomislim na njega, a uveče, kada legnem da spavam, imam osjećaj da leži pored mene u krevetu...“*

iscrpljujuće treninge. Kao kod sportista: rad sa loptom i rad bez lopte. Kod nas je bilo: rad sa bocom i rad bez boce. Selektor Satana dao je svima po kapitensku traku, himna beskućnika intonirana je svakog dana, sa desnom rukom na srcu reprezentativci Balkana podizali su hrabro u vis čela uz parolu: „Nema odmora dok traje Brozomora". Dosta njih nije izdržalo „pripreme". Odustajali su i, bez pozdrava, odlazili u zaborav, ali su umjesto njih odmah uskakali polaznici omladinskog pogona iz frankfurtskih kafića. Nikada se neće saznati koliko je osoba prodefilovalo kroz ovaj stan.

Od sive zavjese odbijala se dnevna svjetlost praveći zagrobnu atmosferu, koja je vjerovatno najslikovitije dočaravala stanje duše ljudi kojima su osjećaj krivice i naslijeđeno nezadovoljstvo „postignutim" u životu, možda bili osnovne karakterološke osobine. Prozori nijesu otvarani danima, disali smo kolektivne nikotinske izdahe...

Bilo je tu i ekscesnih situacija, što jeste jeste, ali bi se pijandure uvijek međusobno razvadile prije nego što bi se policija pojavila ili prije nego bi krv legla. Razlozi za te mlake svađe bili su više nego banalni: ko je kome popio pivo ili konjak, što me gledaš tako mrko, ko je izgubio nevinost u Njemačkoj a ko ranije, gdje su mi cigarete jebem vam svima mater, gdje mi je djevojka - takođe svima mater, zašto spavaš na mojem dušeku mamlaze jedan, šta hoćete vi Sandžaklije vi ste ionako krivi za sve... i slične gluposti. Par puta je i gazda Alen morao da interveniše i izbaci iz stana par ekstremnih Partibrejkersa, koji su tim činom, na opštu radost, zauvijek gubili članstvo u našem infantilnom klubu. Sve ovo bilo mi je veoma zanimljivo dok i sam nijesam došao na udar raznoraznih provokatora. Nekakav Jugosloven (tako se predstavio) prilikom upoznavanja pitao me je odakle sam i ja rekoh: iz Crne Gore. Eh, Bože mili, kad mi se blesan natovrze pa poče da deklamuje viceve o Crnogorcima. I to sve gluplji od glupljeg. Daleko od toga da je i jedan bio smiješan. Mislim se: ko te jebe, pričaj šta hoćeš! Niko ga nije slušao i stvarno je bilo impresivno odakle mu tolika energija da blebeće bez veze.

- Znaš li kako u Crnoj Gori zovu marihuanu? - upita me.
- Nemam pojma - odgovorih.
- Ma, kako nemaš pojma, zemljak, prisjeti se - bio je baš navalentan.

Mene je inače marihuana mnogo više podsjećala na Beograd nego na Crnu Goru. Prisjetih se nekih žurki na Miljakovcu, krajem osamdesetih godina, kada smo još neiskvareni, sa strahopoštovanjem kao da se radi baš o najčistijem heroinu, uzimali u drhtave ruke prve džointe. Tada je Bijelo Polje, recimo, još uvijek bilo grad sira i kajmaka, šarulja i sijena, bilo kakvu drogu mogli smo vidjeti samo u američkim filmovima. To su dani i godine koje ljudi kada danas govore o njima nazivaju „srećna vremena", mada, ruku na srce, meni i nijesu bila nešto naročito

srećna. Teško se živjelo, bez ikakve perspektive, onako podstanarski, besmrtni drug Tito se bio već raspao i jedino su Crveni buržuji možda imali motiva da budu srećni...

Ovaj flashback prekinut je novim pitanjem:

- Stvarno ne znaš kako zovu marihuanu u Crnoj Gori?

- Zovu je trava, kao i svugdje. - rekoh kao da se pravdam.

- E, nije zemo! Zovu je DROGA! - reče Jugosloven i poče da se smije kao životinja.

Ostali prihvatiše i razarajući smijeh do kraja ispuni ovu privatnu ludnicu. Jedino ja i Glibo Petrović ostadosmo ozbiljni...

Nijesam znao šta da mu kažem. Mislim, viceva o glupostima njegovih zemljaka ima na milione, ima ih smiješnih stomak da te zaboli, ali mi se činilo da koji god sam ispričao ne bi imao ovoliko efekta kao ovaj vic-pitalica o Crnogorcima i marihuani. Zato ništa i ne rekoh, a i gledajući u Gliba kao da sam dobio poruku da loptu treba šutnuti u aut. Sitan detalj: Jugoslovenu ni to nije bilo dovoljno već je obišao cijeli sto i sjeo pored mene. Počeo je da me grli i zapitkuje jesam li se naljutio. Na kraju je pitao može li da me poljubi!!

- E, ne vala - rekoh iskreno.

- A zašto, zemo?

- Ne ljubim se s muškarcima! - bio sam kategoričan.

Unio mi se u lice, zapuhnu me zadah kombinovan od piva, azbaha, duvana i izgleda bijelog luka. Bolje da mi je šamar opalio. Dođe mi muka, što od alkohola što od ovog smrdljivog dosadnjakovića i posljednjim atomima snage odgurnuh ga od sebe i tip se, kao da je od sunđera, prevrnu preko naslonjača. Mazlumi poskakaše i kao razvadiše nas. Iz mene progovori lažni Mahatma Gandi i uz prijateljske riječi Zema navukoh na jeftin fazon. Shodno našoj uigranoj kombinaciji Glibo je već bio u hodniku dok smo ja i Zemo izlazili da mu nešto kažem. Samo što smo prošli kroz vrata Glibo ga je sa strane opalio iz sve snage po malom mozgu i otpremio u kunjajuće stanje. Na sceni je prava uličarska situacija. Ja i Glibo se naglas čudimo: „Šta mu bi" i „Pade čovjek sam od sebe" i niko glave ne okrenu na jadnoga Jugoslovena. Alen je došao da vidi šta je bilo i, za nevjerovanje, povjerovao u našu priču. Legli smo ga u jedan ćošak i nastavili opijanje bez Zimzelenog, kako ga je Glibo nazvao...

Najefektnije scene iz ovoga stana, koje i danas jasno vidim i koje ću teško izbrisati iz glave, vezane su za „kozaračko kolo" koje se igralo nekoliko puta nakon bespoštednih opijanja. Lutajući propaliteti današnjice, isprepletenih ruku, naoko neraskidivo vezani, glasovi krajnosti - izmucani djelovi pjesme koja se orila zatrovanim vazduhom:

„Širi kolo, joj širi kolo, kozaračka lolo,
širi veće, joj širi veće, bolje se okreće..."

Vrtio mi se prostor oko glave, halucinacije svih vrsta, iskežena lica koja pjevaju: „Oj, svijetla majska zoro", „Odakle si sele, devojano mlada...", „sa bedema vjerna ljuba, Allah illalah...", tapiserija Josipa Broza sa zida koja non-stop izgovara: „Narod koji ima takvu omladinu ne mora brinuti za svoju budućnost"... Puzim po prljavom patosu, jedva podižem glavu i hvatam se za trodimenzionalne slamke spasa, kroz sobu marširaju demoni današnjice, puše marlboro, rukuju se i ljube u usta, tajni agenti, prostitutke i makroi, kao kroz maglu vidim Mladena Petrovića a onda shvatam da to nije magla nego je Glibo aktivirao protivpožarni aparat i opalio rafal bijelog praha po svim prisutnim.

Onda zaspim i sanjam obične i neobične snove. Kao u Bijelom Polju održava se nekakav filmski festival. Grad okićen zastavama svih svjetskih država, čuju se fanfare, ispred hotela „Bijela Rada" crveni tepih, njime gaze najpoznatije svjetske zvijezde: Šeron Stoun, Tom Kruz, Robert de Niro i Al Paćino, Džek Nikolson i Meril Strip, od naših Rade Šerbedžija i Miki Manojlović, pa mi, nekako, u snu milo što je Bijelo Polje postalo tako slavno i priznato mjesto. Iz košmara me budi telefonski poziv. Baš iz Bijelog Polja! Priča na javi sasvim drugačija. Kriza i sve što ide uz nju, teške optužbe izgovorene preko telefona, koje se možda i snimaju, primijetio sam. Glas totalno nepoznat a tako prijatan, nevjerovatno, bukvalno me prisiljava da se ispovijedim:

- Promijenio sam ime i prezime! Čudićeš se u početku ali se iskreno nadam da ćeš me razumjeti. Morao sam, a ako se, ako Bog da, nekada i negdje sretnemo, objasniću ti zbog čega. Razlozi su više nego ozbiljni mada se teško mogu opisati. Pretpostavljam zbog čega me zoveš ali, vjeruj ako hoćeš, ništa nije kao što je bilo prije. Sa mnom je sve u redu ali sada je nastalo neko novo vrijeme. Sada se neke druge pjesme pjevaju. Opraštaj, ako možeš, neka ovo bude pogrešan razgovor, kao što je i sve bilo pogrešno, evo, skoro da se gubim u novoj ulozi, nemam pojma ko si ti i odakle ti ovaj broj...

Veza se navodno prekinula, ali i to treba uzeti sa rezervom. Pogledao sam oko sebe i ugledao dječju zabrinutost na nedobronamjernim licima. Izvadio sam svečano karticu iz telefona, bacio je nonšalantno u kantu za smeće i postao, čini mi se, nedostupan za sva vremena...

Ono što je bitno istaći za Dane alkoholizma i narkomanije u Alenovom stanu jeste to da je bilo vrlo malo nacionalističkih ispada, koje je, svakako, trebalo očekivati. Pomenuti nacionalizam; Duh iz boce zvane Emigracija, puštao se na slobodu sam od sebe u zavisnosti od dnevno-

političkih događanja na Balkanu. Neobaviješteni i za politiku totalno nepismeni podgrijavali su na tihoj vatri mržnju među ljudima koji imaju, jeste smiješno a ujedno i tužno, zajedničko porijeklo. Raznorazni stranački aktivisti, apartčici i portparoli, humanitarni radnici sumnjivih moralnih načela, vjerska lica i ubačeni KOS-ovci, obilazili su dijasporu kada god je ushvalilo para. Patriotski napaljeni i neupućeni očajnici dijelili su šakom i kapom velike svote novca za Bosnu, Srbiju i Hrvatsku, za Kosovo da i ne pričamo. Pitanje je samo koliko je od tih para uopšte stiglo tamo gdje je namijenjeno. Tokom devedesetih godina političari su se smjenjivali kao na traci. Uz lijepo sročeno čerupanje svako je obilazio svoje stado a jedinu iznimku napravio je Vuk Drašković, lider SPO-a, koji je u Frankfurtu posjetio sandžačke Muslimane. Pričaju stariji emigranti, u vrijeme najžešće bosanske klanice, bez ikakvog objezbeđenja, književnik Drašković je došao na Banhof u kafanu gdje su se, po pravilu, okupljale samo Sandžaklije. Ne mogu tačno citirati šta im je rekao ali iz priča se da naslutiti da je održao jedan baš mirnodopski govor. Rekao im je da ne brinu za svoje porodice, da trenutno ostanu gdje su dok se stanje u Srbiji ne promijeni i da rata u Sandžaku sigurno neće biti. Mnogi su se pitali je li to onaj Vuk Drašković koji je, na početku jugoslovenske drame, prijetio da će odsjeći svaku ruku do lakta koja u Raškoj oblasti podigne zelenu zastavu sa polumjesecom i zvijezdom. Da li je ili nije sada više nije mnogo ni važno, uglavnom, kružeći hesenskim podzemljem kasnije sam čuo da pojedini emotivci nijesu mogli prežaliti što nijesu tada bili blizu Banhofa...

Jedne subote, kao na zboru, okupismo se svi u dnevnom boravku. Preko trideset persona! Naslagani kao sardine čekali smo narednu glupost koja je na okupljanjima ovakve vrste bila neminovnost. Baš sam se pitao šta je sljedeće kada je nekom nesrećniku, više se i ne sjećam kome, pala na pamet: Ideja. A ideja je bila da svako kaže čega se najbolje sjeća iz domovine. Nema šta, glupo da ne može biti gluplje ali masa je, kao što se dalo i očekivati, sa iskrenim oduševljenjem, prihvatila ponuđenu društvenu igru.

Bože mili, kakvih je sve tu bisera bilo! Nijesam vjerovao rođenim ušima. Te sjećaš li se ovoga, te sjećaš li se onoga, osnovne i srednje škole, prvih ljubavi i prvih poljubaca, imena ulica i trgova, ispraćaja, svadbi i vašara, radnih akcija i drugova iz vojske, glupih nastavnika i profesora i njihovih besmrtnih provala, lokalnih kriminalaca, partizanskih ofanziva (računajući i Pepa Bandića iz Osme) i imena svih sedam sekretara SKOJ-a, Kapelskih kresova i glumca Žarka Radića, Otpisanih Prla i Tihog, Paje i Čkalje, Moma i Uzeira, Nikole Karovića i Đorđa Marjanovića, derbi utakmica između Partizana i Zvezde, a, kao šlag, čuli smo i

monolog o Josipu Brozu, zvanom Tito. Polurashodovani i polupripiti velikomučenik, koji nije bio kući ravno deset godina, sjećao se uz krokodilske suze svoje majke i to je bilo jedno svakako ozbiljno sjećanje, koje je u sekundi prekinulo naše mahnito cerekanje.

Uglavnom, svako se morao nečega sjetiti! Nadao sam se da će me preskočiti, da ću se nekako izvući, ali je ostala samo ta moja nada! Kada je „anketa" stigla do mene, tu je i zakočila, ni makac dalje bez odgovora. Čekaće i cijelu vječnost ali odgovora mora biti. Vrdao sam tamo-vamo, kleo se da se baš ničega ne sjećam, kako mi je memorija prazna kao pivske flaše po ovim masnim stolovima, nije vrijedilo, morao sam na kraju krajeva (a kraj svijeta je bio tada u ovom stanu) nešto lanuti...

Pogledao sam djevojke iz našeg društva, koje mi se, ne znam zbog čega, učinješe tako grozne i odbojne i, vjerovatno zbog toga, rekoh:

- Sjeća li se ko seksa?

Masa je negodovala uz nerazumljive komentare ali sam, baš tvrdoglavo, odbio da se bilo čega drugog sjetim iz domovine. Seks je jedino što me asocira na Jugoslaviju, samo se toga sjećam i gotovo, sviđalo se to kome ili ne. Drugarice i drugovi, to je to, morate razumjeti, nije svako sjećanje isto. Pređoše nekako preko mene, vidno nezadovoljni. Moram priznati da mi je ipak laknulo. Djevojka D.D, rugoba koja je sjedila pola u mom krilu pola na naslonjaču fotelje, sjetila se neke kruške iz njenog sela, uz konstataciju da se ne može opisati koliko je ta kruška bila slatka..., a poslije nje je neki bosanski jadnik evocirao uspomene na bikine pite sa zeljem, mesom, sirom i krompiruše...

Posljednji se „sjećao" Mladen Petrović, zvani Glibo, moj brat i cimer, provjereni prijatelj, lopov svilenih ruku i gubitnik po opredjeljenju. Bilo me je malo strah šta će reći, vidio sam da se muči, lomi prste, šta je njemu Crna Gora ostavila u sjećanje osim urođene nemaštine, koja ga je i načinila lopovom i koja ga je i dovela tu gdje je. Bez obzira na sve, osjećanje uzvišenog prezira u njemu činilo je da se ponosim njime, šta god da je tada rekao...

Ćutao je, nekako predugo, a onda, onako, neiskvareno kao dijete pogledao je sve nas oko sebe i upitao:

- Sjeća li se ko rum pločica?

Safet HADROVIĆ VRBIČKI

SEVAP

Tek što sam popio prvu jutarnju kahvu, kad eto ti, neko zakuca halkom na vratima: „Ima li bujrum?“, - veli muški glas spolja.

Bujrum!... no kako, no bujrum, velim ja iznutra. Vrata hodžine kuće su i dan i noć otvorena.

Uđe čov'ek, srednjih godina, znam ga po viđenju. Tu je iz sus'ednog sela. Nazva selam, kako je i red kad se kod hodže dolazi.

Prihvatih selam, i ponudih ga da s'edne. Sa hodžom se ne muhabeti stojeći.

- Dobri moj hodža, poče on snebivajući se. – Doš'o sam, da ti se požalim... Hodža si, puno si knjiga pročit'o, znaš puno, bezbeli!

- Doš'o sam da ti ispričam našu muku... Moj mlađi brat... oženjen je, eve više od pet godina. No, još nije d'o Bog da ima d'ece.

Bajali smo mu... Slijevali stravu kod najčuvenijih nana u kraju... Kuhali smo mu čajeve, od najboljih trava... Ada, da ti pravo kažem, radili smo sve, što je ko rek'o...

Naposletku, poveli smo ga i kod lekara, eto!...

Koliko je njemu v'erovat, sve je ispit'o, sve što je trebalo, pa je naposletku mene zv'o da mi kaže. Veli mi: „Da znaš, tvoj brat, ne može da ima d'ece“.

Ja mu ne v'erujem!...

Kako da mu v'erujem, kad mi je brat u pitanju, a još mlađi od mene...

Vidiš mene...Vidiš moju đovdu... On je, dao Bog, još mlađi i ljepši od mene. I jači! Brdo bi odvalio, koliko mu je Bog dao snage.

Ne mogu da v'erujem jednom lekaru s kojim sam koze čuv'o, dok smo bili d'eca. Pa sam doš'o kod tebe... Hodža si! Znaš svemu hesap... Piši!... Pomagaj!... Ne pitaj za pare!... Brat mi radi u Njemačku... u nekoj željezari.. na nekak'oj elektrolizi...Ima brdo para.

Zaćuta malo, kao da pribira misli, pa nastavi.

- Snaha mi je mlada i lijepa. Upis ženski, što se veli... Grehota bi bilo da se rastanu. A pošteno ti pričam, ka' sve hodži što se priča, žao bi mi bilo da ostanu bez evlada... Možda bi dobro bilo zapis da napraviš, eto...

Učini, ono što hodža treba da učini!...

Biće dobro, akobogda!... Ne boj se!... Moja je ruka hasijetli. Kome sam goj dosad zapis napravio, nije se požalio. Samo treba da je dovedeš. Na njoj je teška ograma. Puno treba da se oko nje postaram, pa sve da bude hairli, akobogda!...

Bez nje, moj bi zapis bio beshairan. A, grehota je pravit beshairne zapise.

Dogovorili smo se da je dovede uoči petka. Petak je hairli dan.

Sutradan sam svoju ženu otpratio u goste kod njenih, na heftu dana. Neka je, nek vidi svoje, red je.

Dovede je on po dogovoru, uoči petka, i reče mi da će doj da je uzme za jedno sahat vremena. Reče da zna da su hodže muhanatli, i da je njihov pos'o težak. Bezbeli!...

Gled'o sam je ka' što mačak gleda parče dobrog masnog mesa. A, bogme i ona mene!...

Visoka plavuša, duge kose, nabreklih grudi. Troje d'ece bi mogla da izdoji. Neka me Bog oprosti. Zaboravio sam da odem u džamiju, na akšam... Allah sve oprašta njegovim robovima koji dobra djela čine!...

„Izučio sam joj prvu dovu“, srećan što sam kadar da učinim tako dobro djelo, a kadar jesam. Nijesam snagu trošio na drugo oranje.

Da bi moja dova bila od Boga uslišena, zamolio sam njenog djevera da je red da se s njom popovrati kod mene, najmanje još dva-tri put.

Posluš'o me bez riječi, Allah mu pomogao i đe čuje i đe ne čuje.

Tek što prođe devet mjeseci od tada, čuše se puške u selu preko brda.

- Avamu se rodio sin!... Ču se glas kroz naše selo.

E, baš mi je milo!... Za dobar je muštuluk, ko mi to kaza, rekoh sav ozaren.

- A šta bi to?, - pita me moja žena iza šporeta, sva zabezeknuta.- Nikad se ničemu nijesi toliko radov'o?

Zvaće me da mu izučim dovu za napredak i nafaku, jadna ne bila... Sevap je!

Kemal MUSIĆ

ORLE

Dugačkim bolničkim hodnikom odlijegali su koraci. Kao da neko na njima nosi teret vremena. Teret sudbine i teškog života. Udarali su u glavu doktorku Lejlu u ordinaciji broj 22. Reski odjeci su joj se zabadali pravo u mozak, pa spusti naočare i pozva sestru. U tom momentu kod nje banu suvonjav ispijen čovjek. Desnu nogu je potpomagao štakom. Vrata tresnuše od zid, a on se nasloni na okvir i uperi štaku u doktorku.

- Ti - vrisnu. - Ti si mi ovo uradila!

Lejla se zagleda u gumenu stopu štake. Učini joj se da je to cijev od puške. Stajala je kao pred streljačkim strojem. Osjećala se kao da je osuđenica na smrt i samo je čekala da grune i da je obaspe plamen iz cijevi, a čovjek je štakom pratio njene pokrete i neprijateljski je gledao. Drhtavim glasom je nekoliko puta ponovio:

- Tiii!

Onda spusti štaku i skljoka se na stolicu. Zavrnu desnu nogavicu i pokaza doktorki plastični dio noge sve do koljena.

- Bio sam najsnažniji momak u selu i da nije bilo tebe takvog bi me i zapamtili - veli čovjek, a Lejla ga je i dalje blijedo gledala. - Ali, ti. Tiii! - ponovo vrisnu čovjek. - Da nije bilo tebe, Orla Plavovog bi pamtili kao najjačeg čovjeka u selu.

Riječi „Orle Plavov“ pogodiše Lejlu kao puškomitraljeska zrna. Podsjetiše je na onaj vreli dan prije dvades i kusur godina, kada je u seosku ambulantu izbezumljeno utrčao jedan čovjek.

***

Kao da se brdo srušilo kada je Zaim hrupio na vrata mlade doktorice. Smjela je da se zakune u sve na svijetu da se sto za kojim je sjedjela zaljuljao, da je zveknula staklarija i da je baš tog časa stao zidni sat koji je donijela kada je došla u ovu jebukurinu. U ovu božju prokletiju, gdje insan nema računa ni vrijeme da mjeri. Jer, ovdje vrijeme kao i da ne postoji i, na kraju krajeva, ovdje, u ovoj nedođiji, ljude i ne interesuje vrijeme. Njihov svijet, od Bukvice, preko Ždrijela, Masnice, Gornjeg, Donjeg i Srednjeg brda, kao da živi samo za sebe. To je Lejla primijetila čim je prekoračila prag male seoske ambulante. Vidjela je da se ovdje vrijeme

računa samo od jutra do mraka i da mještani nemaju vremena za godine, mjesece, dane i minute. Od silnog posla u poljima nemaju vremena ni za same sebe i niko kod doktorice do sada nije došao na pregled. Čitavu godinu je gledala kroz prozor i čekala da se neko pojavi na seoskom sokaku. Da neko dođe u ambulantu makar pritisak da izmjeri. No, zimi su joj pred očima lelujale pahulje snijega, a ljeti užegli vazduh. I, sada, odjednom, ovaj Zaim. Stajao je pred njom i gledao je zakrvavljenim očima, a onda šlapavom rukom prošao kroz znojavu kosu. Htio je nešto da kaže, no nije imao riječi. Umjesto toga, ispružio je ispucale ruke prema Lejli, a na čelu su mu se ucrtale brazde, crne i duboke, kao one kada se ore pšenično polje. Tišina je plivala unaokolo, a Lejli se činilo da se grede i zidovi njene ambulante ruše. Da neki veliki talas ide prema njoj i da će je svakog časa zbrisati. I nju i ovog čovjeka što bespomoćno širi ruke. Zna Lejla šta je život na selu. Rođena je i ona u jednoj čuki, opasanoj kršom i čičvarjem. Zbog toga je i prihvatila posao u ovoj zabiti. No, kad je došla, vidjela je da je ovo nešto drugo u odnosu na njeno selo. Ovdje ljudi samo znaju za rad. Takav je i ovaj Zaim. Takav mu je i rođak Rušo, i komšija Hasan. Čak je takav i onaj Nedžmudin s kraja sela što nema ni kučeta ni mačeta. I niko, ama baš niko, do sada nije došao kod nje ni pritisak da izmjeri. I šta sad hoće ovaj Zaim!? Kao odgovor, u Zaimovom grlu kao da eksplodira dinamit. Izađe riječ iz njega kao projektil iz užarene cijevi.

- Orle!

Ova riječ hrupi u Lejline grudi. Probode je poput užarenog žezla. Namah je zabolje želudac i učini joj se da će da padne, da se onesvijesti. U njenoj se glavi pomiješaše strah, čuđenje i želja da pomogne Zaimu, ma šta da mu je trebalo. Jer, ovo je prvi put za godinu, koliko je tu, da je neko prekoračio prag ove ambulante. To joj prođe kroz glavu i odlučno se ispravi.

- Orle! - ponovo grunu Zaimov glas.

- Hitno!

Lejli se učini da sva stakla na ambulanti popucaše, ali joj bi jasno da je Orlu, onom momku što je često pjevao kroz selo, potrebna pomoć. I to joj bi čudno. Jer, Orlu je iz svakog mišića izbijala snaga. Često ga je viđala kako nosi i po dva džaka puna pšenice. A, nedavno, kada se Dautova krava zaglavila između dvije litice na Ždrijelu, Orle je sam izvukao. I otkud, sada, njemu treba pomoć ljekara. Lejla zgrnu u torbu sve ljekarske instrumente i lijekove koje je imala na stolu i pripremi se da krene sa Zaimom.

Krenuše. Lejla je osjećala kako joj gore tabani od topline pijeska na seoskom putu. To je podsticalo da brže hoda i prati krupni korak Zaimov, ispod čijih se nogu dizala bugija. Išli su prema guvnu Orlevog oca Plava, gdje ih je čekao oblak ljudi. I svi su ćutali. Zaćutala je i vršalica na

Plavovom guvnu. Na njoj je bio Orle. Blijed kao današnji dan. Niz limove mašine sliva se krv. Metalni zubi vršalice samljeli su Orlevu nogu do koljena, kada je pokušao da gurne poveći snop pšenice u njene čeljusti. Plavo je klečao ispred smrskane noge njegovog sina i pokušavao da zaustavi krvarenje zavojima napravljenim od svoje košulje. Lice mu se ukočilo i dobilo boju velike stijene iznad sela.

Lejla pritrča. U torbi je imala zavoje, gaze i sve što je potrebno za zaustavljanje krvarenja, ali joj prođe kroz glavu da bi rana mogla da se inficira, a potkoljenici nema spasa.

„Amputacija“, prođe joj strašna misao kroz glavu. „Ali, kako? Čime? Ovdje na krovu vršalice? Nema šanse! A ljekarsku ekipu iz grada momak ne bi živ dočekao“, letjele su doktorici misli kroz glavu. „Hitna amputacija je jedina šansa. Sada više nije pitanje noge, već života ovog mladića.“

Lejla ugleda kosu ukraj guvna.

„Samo je kosa sterilna. Ko zna koliko je sa njom odsječeno ljekovitog bilja i jedino bi sa njom ovdje mogla da se izvrši operacija.“

Bljesak oštrog mača kose zari se duboko u Lejline zjenice. Pred njom je bio samo taj bljesak i u njemu se izgubi mogućnost da neće uspjeti u svojoj zamisli. Reče Plavu šta je naumila i njemu klonuše ruke. Bio je svjestan da je pitanje života i smrti njegovog sina i odjednom postade puno stariji, kao da mu sva snaga iscuri kroz slamku pšenice što mu je štrčala iz zamršene kose. Lice mu se izobliči. Koža isuši. I kao da to ne progovori ovaj Plavo što je klečao na vršalici okruženoj ljudima, nego neko drugi, neko ko je sad odnekud došao i nije znao o čemu se radi.

- Sjeci! - grunu njegov glas i kao da se jedan dio one stijene iznad sela odvoji i pogodi Lejlu pravo u glavu.

Zaim naoštri kosu i pruži je doktorici.

Njoj ruke zadrhtaše. Nekakva je velika igla prošika od glave do peta. Kao da se munja sa nebesa spusti na nju. Kao da joj je čitavo tijelo gorjelo u velikom ognju, a onda je obli hladan znoj. Protrese je groznica, kao da je šinu ljuti sjeverac. Pitala se šta da radi dok je uzimala kosu od Zaima. Činilo joj se da neće uspjeti da prihvati dršku tog oštrog sječiva, da će klonuti.

Orle izgubi svijest. Lice mu postade još bljeđe. Usne još modrije.

Svi su nijemo gledali u Lejlu.

- Sijeci! - odjeknu ponovo Plavov glas. Udari u nebo, pa se opet vrati na zemlju, a onda se rasprsnu po selu.

Lejla prihvati kosu i zamahnu njome prema Orlevoj nozi. Zraci sunca se odbiše od sjajni čelik. Zacakli oštrica. Zacakli nada u Plavovim očima, ali mu se i strah uvuče u srce. Sudariše se ta dva osjećanja u njegovim grudima. Porvaše se i zaljuljaše Plava. No, on se stisnu i čvrsto

ostade na nogama, pogleda zakovanog za blijedo lice svog djeteta. Kroz glavu mu prođe noć kada se Orle rodio prije 22 godine. Tada je iznio pušku na prozor i ispalio čitav šaržer metaka. Kao da taj rafal i sada zaštekta u njegovoj glavi, a onda se rezak fijuk spusti odnekud na njegovo guvno. Šinu ga po licu. Ofrašti mu grudi i leđa. Fišti posred srca. A onda se sve oko njega ponovo smiri. Selo je ćutalo. Ćutalo je podne pod kršević Ždrijelom. Ćutala zvona na ovnovima u stadima ovaca. Ćutao vjetar u žitnim poljima. Ćutali cvrčci u livadama. Umirio se sipac u staroj kućnoj gredi. Priroda zanijemi. Topli vazduh prestade da treperi. Seoski potok za trenutak zastade. Zraci sunca se ukočiše. Ptice što su letjele iznad Plavovog guvna se za trenutak okameniše... I Plavo je bio nepomičan. Sur kao ona stijena iznad sela. Ni ne pomjeri se sa mjesta kada Lejla baci kosu na zemlju. Snažno, kao kakav muškarac. Završila je posao jednim jedinim zamahom, a onda hitro povezala nerve na Orlevoj amputiranoj nozi. Okrenu se Plavu i reče da mladića odmah odnesu u gradsku bolnicu, a onda joj se zavrtje u glavi. Planine se okrenuše oko nje i izgubi svijest...

Hamdija KALAČ

STRUČAK DIMA

A. Fiji

Sa istekom šestog kruga
voljom Božjeg Proviđenja
bi mi data na uzdarje
dûga meka nedodirna
da je gledam
da je imam

Anatemni
grabežljivci
iz oka mi otimaju
parče neba ozvjezdalog

Znam kuda će
znam šta mi je
da je predam
al je ne dam

Il do Pakla
il do Raja
odvode me puti neki
vidite li noćne tmine
kud je vode
te uhode

Iz ognjišta mojih sanja
izmigolji stručak dima
I dodirnu modro nebo

Još u meni vatra tinja
još me ima
još me ima

PRIČA

Pričaju priču o
Musinoj jami

O sudbini Musinoj
Priča jama

Niko ne priča
O svojoj

Stali pa se
ibrete
nad sudbinom
priče

O Musa
iz koje ćeš jame
izaći

O jamo
kojeg ćeš Musu
za sebe

OČEV KAPUT STARI

Otac moj
od ranog osvita
oblači kaput od sigljavog sukna
kaput je star – u stotinu rita
I vrijeme u njemu
liči na suton

Sve sam više nalik
vremenu očevog kaputa
svici su u njemu
preko zime stanovali
iz njega su ljeta duvala
brižnost za brdima
iznad zavičaja
kosači su pili vodu
sa mojih ruku
zbog žege prolazećih snjegova

Otac je objesio kaput
i legao da odsanja
žudnju listanja

Tinja tamna na ognjištu
bestražine nebom se ocrtavaju
klija zaborav između očiju

Oblačim očev kaput
sa hiljadu rita
ponavljaju se ljeta i ožednjeli kosači
moja se djeca još igraju žmurke
i sve više lica na misli
iz pocijepanog sigljavog kaputa

Bože
što mi dobro stoji
očev kaput stari

EPITAF ZA MENE

Noć
koju odavno sanjah
već je došla
i biće duga
i teška
kao riječi
kao suze prijetelja
koje nijesam mogao imati

Toliko
i ništa više
lopata busenja sa Turijaka
dva-tri kamička
sa Hajle
tihtahte od smrče
iz Sarijača
i pregršt vode
sa Žednjače

Toliko
i ništa više
samo da mi
i grob liči
na muku
na Zavičaj
na Kalače

MOLBA

Aldemaru Ibrahimoviću

Nikako
od bronze bistu
da mi vajaš
metal je suviše
čvrst
i zvučan
hoću samo
vrata tame
kičicom svojom da mi izblistaš

Nikako
nipošto
vrijeme se katkad
poigra njima
(polome vjetrovi
bronzana zatišja)
molim te samo bojama
da me kroz vrata tame
ovako mrtvog
razlistaš

Tamu svijetlom
svjetlost bojom tamnom
oiviči
i samo jednim premazom
crne
sve ovo upriliči

Redžep KIJAMETOVIĆ

NEOBIČNA DUŠA

Maj na izmaku. Nebom prorijeđeni oblaci, zubati sunčevi zraci sporo se probijaju. Sjeverac sa visokog Žilindara često profikne, ošine oštricom da se ne zaboravi.

Na Sipanjskom polju vašar! S obje strane uzanog kao traka asfaltnog puta, razapeti šatori, ispod njih stolovi i stolice. Toči se i poslužuje piće rijetkim gostima. Na otvorenim stranama šatora, prema putu, po pjevačica. Lako i izazovno obučene, modrikastih lica i usana. Ori se pjesma, triješte pojačala, uzavrelo polje. Dolaznici šetaju asfaltnom trakom, radoznalo zagledaju ispod šatora. Svakog grli blag osmijeh i veselost, povijajući se prema šatoru. Podalje od šatora parkirana luksuzna kola, poneki traktor i kombi.

Na kolima nakupci izložili svoju robu: odjeću, obuću i sitni alat potreban domaćinstvima. U gepeku audia Damira ukazala snopiće rasade: paradajza, paprika i kupusa. Zagledaju seoske domaćice, interesuju se za cijenu. Govore međusobno da je bolje ovdje kupiti nego u čaršiji. Daleko je čaršija, bude gužva u kombiju, rasada se zgnječi poslije nije ni za crna đavola. Priđe Damiri Nedžiba, rascvetala joj se tek pripaljena cigareta. Srednjih je godina, mušku frizuru razbarušila. Prameni kose uperili niz čelo prema lijevom oku. Obrve istanjila. Ukazuju joj se dva zuba ispod gornje usne izrazito požutjela od duvanskog dima. Pozdraviše se umiljato, poznanice od ranije. Damira pripsana, frizerski dotjerala kosu. Umiljate usne blago nakarminila. Osmijeh joj se neprekidno zadržava na mekanom licu. Stomak neznatno ukazan. Pomilovaše se ispitivačkim ali i radoznalim pogledima. Nakon kratkog koketiranja Nedžiba pripita:

- Čula sam, Damira, da si se ponovo udala! Je li to istina?

- Nemoj da ti je za čudo, nemoj! Udala sam se ponovo! Pogledaj bolje, stomak mi već započeo narastati. Imaću bebu! – odmahnu glavom, kočoperno se osmijehnu!

- Koja ti je udaja bolja, ova ili prethodna?

- Ne pitaj Nedžiba! – tresnu glavom i rukama. – Kad mi ne bi bilo bolje, napustila bih odskočke, ne bih časila u njegovoj kući, a kamoli konačila! Nipošto se ne bih ponovo udala za čovjeka kojem je živa majka! Svekrvu trpjeti, nema gore muke! Njeno zapovijedanje, prisje-

ćanje i zanovijetanje! Radije bih okačila torbu na rame pa svijet naoči iskala po parče hljeba te se tako hranila, životarila i održavala goli život. Svekrva je najveće zlo za snahu, kažem ti kao rođenoj sestri od sveg srca. Njen prkos osjećala sam i trpjela na sopstvenoj koži! Trpjela što mi nikad nije na um palo! I da mi je neko pričao nešto tako, hor bi ga učinila! ... Istina, nije sve jednako, ali meni je bilo tako! I samo tako što nikom nije!

- A kako te čovjek gledao? Ti si otmena žena, čuvena, ponos u kući.

- Sa čovjekom nisam bila loše. Njega sam mogla prisvojiti i okrenuti. Ali je zavisilo od huje svekrve mada se njoj ćud i huja često i prečesto mijenjala, bila za vjetrom! Kako vjetar duva tako su joj nadolazile mušice! Ponekad, ha bože pomozi, zakratko, nagrdi bože! Zapovijedala je drečanjem, kričanjem, kuća je odzvanjala, a uz mene trnci od glave do peta! Kretala se skoro sumanuto, napola pokrivljenih nogu u koljenima, svakog sekunda činilo mi se, hoće na vrh perčina, strmoglavice! Progovorila bih ponešto sa njim, kad bi ona nekud izašla iz kuće ili otišla. Ali, ona to svješti, sestro mila, uhvati, poslije se ne bi danima odvajala od njega ni pedalj. Uveče sme sve troje spavali u istoj sobi, doduše svako na svom kauču. Često po čitavu noć ne bih oka sklopila, žmirela sam, žmirela ali sna nigdje, neće na moje oči baš nikako! Vrpoljila sam se, izlazila u hodnik, odzvanjalo je u mojim ušima kao da me igle paraju. Često sam je primjećivala kako podigne glavu sa jastuka, bulji prema meni i prema njemu, provjerava da li je svako na svom mjestu! Hvatala me drhtavica, cjeptela sam, ne bih znala gdje sam! Poželjela bih: da mogu dobiti kakvu džinovsku snagu, mijesila bih je i gnječila da joj s onim kaučem kosti izmiješam. Ipak, podnosih i trpjeh sve. Smatrala sam da je sramota nazvati se raspuštenicom. Proguvala sam svaku grkavicu pa sam i sebe zapuštala, što je još više nju goropadilo. Bivali su poljski radovi oranje, kopanje ili kosidba, ne bih se smjela sa njim pogledati, a kamoli progovoriti! Dreknula bi ona iz petnih žila: „ Šta se svrzaš oko njega? Dosađuješ mu na svakom koraku! Ne daš mu se čestito ni odmoriti! Njemu je dosta što se preznojava po cio dan. Ti se tolika ne bilicaj oko njega! Dokonušo! Posmiriš po kući pa šaku pod glavu, gdje sjedni, gdje legni". Komšiluk za mene nije postojao. Došle bi komšinice, posjedale, ali ona meni podvikni: „Hajde! Nema se vremena za traćenje, čeka te sto poslova! Najpreča je svoje kuća! U kući se ima stalno posla, ako hoćeš da je kućiš, a hoćeš i moraš!". Ništa nije radila! Tuhala je, zapovijedala i činila se u poslu. Za njega, mogu ti reći, nije imao nikakvu pakost. Ne pristoji mi da ga ljagam, zvala sam se njegova. Bio je radiša. Svojim naprezanjem i sopstvenim radom uvede vodu u kuću. Sredio kupatilo, u kuhinji postavi sudoperu, zapripsa kuća. Počeh prati suđe u sudoperi. Drago mi, osjetih rahatluk. Najednom šejtan se udesi u sve! Svekrva se naroguši kao mačka! Podiže glas i ruke, istrese opake varnice: „Ne peri suđe u sudo-

peri! Ne dopuštaj da se mrvice hljeba ili kapi kuvanja iz tanjira miješaju sa onim iz šolje kroz cijevi! To je od boga grehota! Istjerat ćeš nafaku iz kuće! Željkovaćemo koru čestitog hljeba po božijoj naredbi! To ne mogu da gledam! Amanet činim da se to ne radi ni poslije moje smrti, a dok sam živa sigurno neće! Umlači vode na šporet, ležohajo, iznesi na livadu iza kuće, mrvice hljeba i kapi će pasti na čisto. Doletjeće ptice i pokljuvati sve što padne iz suđa, utolit će glad! Eto sevapa i blagodeti na pretek!“, šta meni drugo ostade već da poslušam prisilno! Skrhane duše sam na vjetru, ljetnjoj žegi ili zimskom mrazu besparom gladila suđe tamo gdje je rekla! Što se mora nije mučno! Sređivala sam sobe mrzovoljno, nije mi se mililo. On kupi usisivač. Uključivah ponekad, nigdje trunke nije bilo. Sobe se prozračiše, pluća mi se otvarahu. I tome ona stade na kraj svojom drekom: „Tog đavola ne uključuj, ama baš nikako, troši previše struju! Gledah prije vrti se onaj kolut u strujomeru, nijesam mogla da ga umotrim! Čini mi jak trošak struje, čini! Prosto istjeruje pare iz džepa! Dokona si imaš vremena i na pretek. Iznesi posteljinu, istresi. Imaš krpu i metlu pa ožeži! Uhar je da dnevno zaštediš evrić! Prohesapi koliko je to za godinu, prohesapi! Imamo nuždi na pretek, moram ih potkrpljivati uz pristojnu štednju!“.

- Allaha ti, Damira, šta bi on kazao na sve to? – uz izraz čuđenja pripita Nedžiba. Uskupi modrikaste usne, odmahnu glavom.

- Šta da kaže, šta? Privržen čova majci! Duše bi jedno drugom poklanjali. Najmlađi od sve djece, ostao sa njom da devera. Starija djeca se uvelike okućila i odomaćila. Živе svojim životom. On je rođen kao posmrče. Prethodna djeca bila su odfrkla tek koliko. I kada se on rodio, bilo im je jako nepravo. Ružila su je danima i nije im se pomaljala na oči koliko vremena. Sjedela je u sobi sklonjena od djece. Predočih mu sve to, a on drsko dreknu po prvi put da sam se iznenadila: „Ne mogu ja nju urnisati za tvoj hatar, jok! Ona je meni majka, znaš li ti? Rodila me i odhranila. Ako ti se ne sviđa, traži bolje! Četiri ti puta na četiri strane, pa proberi kojim ćeš! Sad za sad drugačije nema! Ipak, razmisli, neće ovo biti večito, neće! Sve što bude to i prođe. Ona je stara žena, zagazila u godine. Navikla na davnašnji život, navikla! Drugo ništa nije viđala i hoće da radi samo kako je naučila!“ – ugnu ramenima i potpuno zanijeme!

- A je li tako moj golube? – upitah ga plačnim glasom, jedva proslovih! Uguši me nekakva gorčina.

- Jeste tako i nikako drugačije! Ženu mogu naći kad hoću, a majka je samo jedna, kad je izgubim jednom, ostajem bez nje zauvijek!

- Vala ću ja probati put i pravac! Ostavljam te da si pozlatio pragove, ostavljam! Nijesi ti jedini čovjek, nijesi, niti ja jedina žena! Nemoj slučajno da me moljakaš za povratak kod tebe, nemoj! – odbrusih mu svesrdno.

- Koliko ti odovud stopa toliko ti i otud godina! – tresnu desnicom, iznenadih se šta čuh od onakvog mirnjaka! Kao da mi zabode nož u grudi! Obuze me malaksalost. Čučnuh, oćutah, malo se smirih. Ustadoh, opletoh k mojima sa tog mjesta. Krivo mi, idem kao da gazim bosim nogama po trnju! S nekakvom mukom stigoh kod mojih! Prihvatiše me kao sve svoje čeljade. Poslije nekog vremena, nađoh se sa ovim čovjekom. Puno se razmišljah i premišljah dok pođoh za njega. Pohvali mi ga i dajidža, to me najviše predomisli. Domaćica sam u kući. Nemam svekrve, sama ćehaja, sama mešaja. Nema ko da mi kaže nećeš tako da su ti zubi od čelika. On već što se ne kune mojim imenom. Vozim ovakva kolica! – pokaza glavom.

- Neba mi i zemlje, dala bih muštuluk za tu tvoju radost. Draga si mi kao rođena sestra. Baš si se usrećila! – uz blago razvlačenje usana.

Senka RASTODER

SIROTANI

*****

Potpisala je.
Morala je.
Suze su joj tekle niz blijedo lice.
Potpisala je i ostavila djeci kuću koju je gradila svojim rukama i znojem.
Ruke su joj drhtale.
Vikao je.
Ubio bi je da nije potpisala - pričala je.
Morala je.
Tako treba.
On je odlučio i za sebe i za nju.
Nije je pitao da li želi i da li hoće da potpiše.
Ima da potpiše i tačka.
Ruke su je izdale. Drhtave, nesigurne. Nijesu shvatale zašto potpisuju.
Potpisala je i plakala.
I danas plače.
- Plače - kaže - nad svojom prokletom sudbinom, nad životom kojim su drugi upravljali. Prvo otac, pa muž i na kraju djeca. - Njena djeca. -
Činilo joj se da je plakala cijeli život i kod oca i kod muža i kod svoje djece.
Nekad suze nije mogla da zaustavi.
Plakala je za majkom koja ih je rano ostavila, nekad nad sobom i životom.
Bila je najstarije dijete sa sedam godina. U kući otac i tri brata.
Nikada nije bila dijete.
Nikada se nije igrala sa drugom djecom ili sa lutkama. Istina, nije ih ni imala.
Odrasla je sa sedam godina.
Morala je.
Nijesu je pitali ni otac ni život.

Preuzela je ulogu majke.
Kuvala je, prala i čistila. Morala je da zna da radi i ono što nije znala
Bio je težak on, otac.
Ostale su mu posljedice iz rata - pravdala ga je.
- Tukao nas je, krvnički. -
Donosila mu je vodu sa izvora. Svaki dan. Uvijek svježu.
Ako ne bi stigla da je donese, znala je šta je čeka.
Najmlađi brat je bio beba. Zamotuljak. Bila mu je i sestra i majka.
Otac ga je najviše tukao - pričala je.
A bio je vrag - taj njen brat. Visok, stasit, stalno nasmijan.
Čim je mogao čuvao je stoku. Nekad bi izgubio ovcu.
Nekad bi je pojeo vuk.
A onda se krio od oca. Danima.
Znao je da ne može da se izvuče. Bio je kriv. Loše je čuvao stoku.
Za oca su svi bili krivi.
Krio se u štali.
Zavukao bi se unutra i pokrio sijenom da ga otac ne nađe. Bojao se da krava ne počne da jede baš na tom mjestu.
Osjećao je očeve ruke kako pipaju i traže kroz sijeno.
Lijevo, desno. Dublje.
Zaustavljao je dah.
A onda bi osjetio očevu ruku kako ga izvlači iz utrobe sijena.
U trenu, do prvog udarca, vidio bi očevo zajapureno, ljutito lice, tvrd pogled bez milosti i - tras.
Jednom, dva puta i ko zna koliko puta još.

*****

Kasnije se otac ponovo oženio.
A maćeha ko maćeha.Nije ih štitila. Nije ni mogla, nije ni htjela.
Nikad ih niko nije štitio.
Išla je u školu četiri razreda. Bila je odličan đak.
Dalje nije mogla.
- Dosta je - rekao je otac.
- Šta će joj više. -
Otac je donio odluku.
Nije je pitao, niti mu je padalo na pamet da to uradi.
Presudio je.
Kasnije, kroz život, stalno ju je pratila ta ista rečenica, sudbinska, kao mlin koji melje:
- Šta će joj. -
Udala se mlada da bi pobjegla od oca.

Da bi joj bilo bolje.

Da bi se spasila i pobijedila sudbinu.

Nije se izvukla.

U mužu je dobila drugog oca. Tukao ju je i on.

Bojala ga se kao što se bojala i oca.

Bojala se smrti. Imali su isti lik.

Ali i drugi muževi su tukli žene. Valjda tako treba.

- Da, ali kad zasluži. -

A onda je otišao sa drugom ženom.

Prodao je sve i ostavio je.

Sama sa djecom, bez krave koja ih je hranila, samo ogromna zemlja.

Da se obrati braći za pomoć?

Ali ostavila ih je, pobjegla. Od oca.

Hranila ih je sama dugih šest godina, a on je bio negdje daleko sa drugom ženom. Seljani su je voljeli i bili na njenoj strani, a protiv njega. Zamjerali su mu što je ostavio ženu i djecu a otišao sa ljubavnicom.

- Bilo mi je teško - govorila je.

Sa starijom djecom vukla je drva iz šume da bi se grijali tokom zime. Veš je prala u obližnjoj rijeci nakon što bi probila rupu u ledu.

U nastupu ljutnje govorila je da ih trebala ostaviti i otići kao što ih je i on ostavio.

Da, trebala je otići. Ali kuda, kome? Da se vrati kod braće? Da li bi je primili? Znala je da ne bi. Nije mogla da bira. Kao ni onda kada je imala sedam godina i često plakala za majkom.

Nikada ih niko nije štitio, ni nju ni njenu braću. Kao da ih je sudbina bacila na bojište, gdje se nijesu znala pravila igre, pa ko pretekne.

Odrasla je sa sedam godina. I ostarila i umrla zajedno sa majkom. Poslije je više niko nije grlio ni pazio.

Govorila je da zna kako je biti bez majke i zato ih nije ostavila.

Ljutnja ju je uvijek kratko držala. A onda se tresla i od same pomisli da to uradi - da ih napusti.

A šta će djeca, pa i ona je bila dijete kad joj je majka umrla.

*****

Pratila ju je smrt kao sjena, u stopu. Pratila ju je kao što prati cijeli ljudski rod.

Borila se očajnički kao dijete koje je palo u vodu prije nego je naučilo da pliva a koje zna da će se udaviti ako ne uradi sve da ostane na površini.

Osjećala se često kao otpadnik izgnan od života i sudbine. Život je nije mazio ali se tješila da će je djeca, kad odrastu, paziti i čuvati.

Kasnije je i brat pobjegao od očevih batina i nastavio školu. Otišao je u grad, daleko od sela.

Često je bio gladan, pričao joj je, ali ga niko nije tukao.

Više nikome nije dozvolio da ga udari. Kasnije je tukao svog sina. Isto kao što je njega tukao otac.

Kada je završio škole vraćao se na babovinu, ali ga braća nijesu htjeli. Kažu da je otišao, da ih je ostavio, da je pobjegao. I šta hoće sad? Oni su ostali na zemlji da je obrađuju, a on tu nema ništa.

Nijesu ga željeli.

Odbacivali su ga.

Nijesu voljeli škole koje je završio, ni taj novi lik školovanog i uglađenog čovjeka.

Ostala je kob koja ih dijeli i razdaja. Oni koji su ostali zavidjeli su onome koji je otišao. Nijesu htjeli da mu oproste. Pa oni su trpjeli, zašto nije i on?

Više nije bilo oca da ga tuče, ali su ostala braća koja ga nisu tukla rukama nego riječima.

Kasnije je došao za sestrom. Išao je za njom gdje god se selila. Govorio je da mu je ona i sestra i majka. Bili su kao dvoje sirotana, sami usred života spojeni neraskidivim vezama patnje, boli i suza, spojeni ljubavlju koju nijesu poznavali i koju nijesu dobili. Bili su jedno drugom jedino utočište. Do kraja života.

*****

Sjećala se, često ju je boljela glava. Nastavila je da je boli i kada joj se vratio muž nakon šest godina i pokušao da se iskupi.

Vratio se njoj i djeci.

Natjerao ju je da se odrekne kuće, kaže da se ne svađaju djeca poslije njihove smrti. Živjela je u kući koju je gradila, a nije bila njena.

Nigdje njenog imena. Nigdje njenog života.

Da, bila im je majka, a majka treba da da sve za svoju djecu, pa i ako treba da se žrtvuje - tješila je sebe.

A onda je plakala kao da nikada prestati neće.

Bilo joj je lakše kad plače - govorila je.

I šta joj je ostalo od života?

Samo suze. Njih joj niko ne može oduzeti niti je može natjerati da odustane od njih.

- Želim da umrem iz inata - rekla je jednoga dana i legla u postelju nakon što joj je sin prebacio da živi u njegovom stanu.

Njen sin, njena uzdanica.

Najmiliji.

Prolazili su dani i noći. Prolazili su mjeseci.

Život se tanjio u njoj i svaki dan je odnosio malo po malo.

- S obzirom na godine i nije tako loše - rekoše ljekari.

- Šta oni znaju - okrenula se na stranu i nastavila da boluje.

- Ja im smetam, ja sam im teret - mislila je. Radovala se kad dolaze i oni i njihova djeca.Njena unučad koju je toliko voljela. Bila su za nju najljepša, najpametnija i najbolja. Niko kao oni.

Jedne večeri je zaspala i nije se probudila.

Pričaju da nikad nije govorila o ljubavi ni prema ocu, ni mužu, ni prema braći. Osim prema najmađem kog je žalila što je imao tako težak život ili je žalila sebe.

Nikada nije pričala o ljubavi jer je za nju imala gorak ukus bola, patnje, suza, batina, ćuškanja i poniženja.

Govorila je da je nikad niko nije naučio šta je ljubav?

Omer TURKOVIĆ

TESPIH OD PIJESKA

Ja insan bijedni, najbjedniji,
na tanku nit svijesti svoje
tespih od zrna pijeska nanizah:
da se njime služim u namazu
i, bezbeli, van njega:
dok mi snovi ne iskape,
dok mi nade ne presuše,
dok mi čežnje ne ugasnu,
dok mi oči ne iskape,
dok mi se jezik ne zaveže,
dok me u ćefin ne zaveju,
dok mi talkin ne izuče.

Allahovih devedeset i devet
imena, evo, pominjem na početku.
Pominjem ovaj dunja' kog dlaka
od onog svijeta dijeli.

Pominjem sebe:
bez ijednog harfa,
sa pola glasa, šapatom,
sa očajem vas cijelim,
sa tegobom golemom,
sa bolom potpunim,
sa krnjetkom nade,
bez ilijek šuhbe,
bez imalo straha, da sam, stvor
bijedni, najbijedniji.

Grijehove svoje, evo, pominjem
daj Bože da ih mogu nabrojati:
koptisanje za imetkom,
kidisanje za varkama,

mahnitanje za iluzijama,
čežnju za krilima,
traženje sebe po snovima,
čekanje nedočekanog,
jecanje za tudjim uspjehom,

Halali mi Bože, halali što sam
onakav, kakvog me nijesi sazdao.

LOVAC NA KRABE NEBULE

***

Smrt će, sahi, kao zima doći
u ćefin će me bijeli zavijati.
Hazreti Azrail će u čevre tišine
sve moje snove zavezati.

Do premaljeća tamo nekog
u saraju mezara ću spavati:
trenutak ću sudnji čekati
da vidim Tebe.

Milost da mi podariš
da još jedared samo, kao
travka iz sebe izniknem,
i ozelenim.

***

O vrijedni ispiraču zlata,
kad uzmeš sito vakta i zemana
u svoje ruke ogrubjele od sna.

I, pijesak zagrabiš iz rijeke
zavičajne. Sa sijanjem ti nemoj
hitati: no pritahiri, strpljiv budi,
temeljit bezbeli.

Osvrni se oko svoje nade,
dunja lijepo sagledaj, udani
smirom sa dna fira duše.
Mjesec i zvijezdu pusti
neka ti u srcu zasvijetle:
pa mahni sitom što vještije
umiješ.

Tad ćes vidjeti što vidio
nijesi i saznati, sahhi, da si ono
što u situ umjesto zlata ostane
ti, dobri Bošnjanin!

***

O, dušo smirena!
kad iz mene u trenu sudnjem
ti, izađeš:
za sobom zaključaj vrata
vakta i zemana i, ključ baci
u rijeku zaborava: da se,
prije no što prhneš tamo, iza
onog tamo iza tamo, iza svih
daljina, ne popišmaniš
i u svoju kolijevku vratiš.

***

Sjedim na kamenu brižan
od kamena hladniji, ispred česme
stare, u avliji Altin alem džamije
abdest uzimam, sa vodom ...
besjedim; ruke mi drhte plaho
dok grme rakete što staru kršlu
na kraju šehera ruše:
otepao mi jezik, avaz me ne sluša,
dove zavrzujem, suphanallah!
Ne znam dina mi hoće li vakta
biti, na sedždu da padnem!

***

U sitne sahate noći, šejtan me
iz sna probudi i, misao mi
tegobnu na pamet baci.

Ujedoh se za jezik i, ugrizak
bacih u korpu srca.Tamo, u toj
buri i nevjeri sad, otkucavam sebe.

Dok na hatu crnom u galopu
jurim prema sefik sabahu:
jedinoj nadi da ću, još jedared
ugledati tebe!

Vesna OBORINA

U MOM GRADU NEKAD

Nekad
U mom gradu je bila
Svjetlost
Orile se pjesme o Emini
Nad Neretvom se rasipali
Grozdanini kikoti
Lile mostarske kiše
I sve ogrtali nebeski baldahini

U momgradu nekad bijaše
Most
Iznad svih dubina
Preplitahu se zvuci zvuna
Sa sjetnim pjevom mujezina

Nekad
U gradu mom

I Tvom

HERCEGOVINA

Iz zjenice iskri zlatno sunce
Venama teku zelene vode
Kose ti mrse vjetrovi južni

Vjerna nevjero moja,
Dobrobitnice i milosnice

Ponekad tvoje sunce opeče,
Žedna ispuca zemlja,
Bistra se Neretva zamuti,

No, ja te i tada volim.

Jer,
Dio sam tebe
S tobom u sebi
Zanavijek.

Hercegovino moja!

Selman LJAČEVIĆ

IMAMO

Imamo breme
U nasljeđe

Imamo svjetlost
Knjigu
Božji hram
Maslinu
Smokvu

Imamo
Zvijezde na nebu
Meleka na ramenu
U bašči
Česmu

Imamo smrt
Da nam se
Na dunjaluku
Ne oduži

AVDULJ

Eno Avdulj
Brstiš sprema

Eno sunca biljeg
Na dlanu mu zri

Pod vjeđom mu
Ševa drijema

Bijele mu ovce
Zvijezde na nebu

Eno Avdulj
Čoban stari
Pod košćelom
Godine duvani

KOB

Puteve
Posipamo
Pepelom

Može li
Ikada više
Sjeme
Zametnuti
Truhnu
I list i kost
Godine nas
Zemlji
Vrnuše

KOB II

Zakrvili se
Vjetrovi
Zveckaju
Ognjeni
Mačevi

Zmija krabosnica
Ispija tici
Oči

Na mejdanu
Kaplje suza
Ubijenog jutra

TRAG

U sjemenu riječ
Život
Mak i pšenica

Gasi se
Sunčev zrak
Samo
Pjesme
Ostavljaju
Svjetleći trag

Redžep ŠKRIJELJ

DŽIDŽAR

Sa Gradačke džamije odlijegaše mula Nailov tendžik. Malo je onih što znaju da je namijenjen njegovom ahbabu. Duž sniježne ledine se kaljavom džadom, pravo ka selu, probijaše službeno teretno vozilo. Skromno opremljen s lopatama, krampom i dvije poludotrajale čelične sajle, žuti rudarski kamion mjesnih spasilačkih službi, približavao se blatnjavom polju. Duž mekog tla vozač se vješto varakao lijevo-desno, da se ne zaglavi. Tek što se zaustaviše na čvrsto tle, kraj puta, iskočiše iz vozila radnici odjeveni u plava, ofucana odijela. Ko na pustom ostrvu, stariji vojni džip i dva milicajca u rezervi bijahu odavno tu, nadomak zaleđene močvarne ravnice.

Zubato sunce tog martovskog proljetnog jutra, najavljivalo je, još jedan, naporan dan, pun prikrivene neizvjesnosti. Uplašeno i bezvoljno, mršavi radnik, visokog rasta, dograbi halat i poče čeprkati oko velike sante leda iz koje provirivaše zaleđena insanska đovda. Nekoliko sati su bezuspješno proturali konopac od čelične žice, želeći da se ispod zamrzlog blata i gustog korijenja ševara, domognu stradalnika. Protnuta trska ševara je kroz ledenu santu pripsala na prirodnu armaturu u kojoj je leš savršeno okovan i ukroćen. Bio je to ostarjeli pešterski putnik, sitni trgovac i šićardžija, čak i maloj djeci dobro poznati, Feša džidžar.

Njegovo rohavo lice pripsalo je na stariju zemljopisnu mapu. Kao da je htjelo pokazati kuda je, i kamo prohodio neumorni i izdržljivi starac. Pohodio je seoska domaćinstva, nudeći pune vreće raznoraznih predmeta iz svog džidžarskog carstva. Žilav i poguren, odjeven u olinjalo ruho, sa svojom poslušnim i neuhranjenim konjem jezdio je pro pešterskih sela.

Bio je miljenik pešterskih djevojaka i žena koje su nestrpljivo čekale da se pojavi na svojoj pretovarenoj ragi il‘ pješice, gotovo sav prekriven bisagama i vrećama punim bagatele. Volio je svoj posao koji mu je donosio dobar berićet.

Par neopranih, zakrpljenih vreća i vunene bisage, sličile su pravoj pokretnoj kozmetičarskoj radnji iz koje je svakodnevno i uvježbano, manirom iskusnog sihirbaza, oduševljavao radoznale mušterije. Mahom su to bile naivne pešterske domaćice koje su rijetko, ili gotovo nikada, svraćale na okolne pijace. Fešine su torbe i bisage bile pravi sajam razno-

raznih džidžurija: jeftinog nakita, češljeva, ogledala, pomada, sapuna, igala za šiće i pletenje, ukosnica, susta, puljki, žileta, duhankutija, rumenila, bjelila, džezvi, sahana, safa, vretena, mahaljki, karaboje i boje za pređu, i još mnogo čega.

Maštajući o skromnom šićaru, trampio je svoju za seosku robu. Često bi na svom hudom konju zadrijemao. U tako kratkom snu bi, okupljene oko sebe, najčešće viđao mlađe djevojke. Često bi pričao o usnuloj mladoj ženi:

- Idi u onu kuću i mojoj sestri ovo ogledalo odnesi! – reče žena i ko peškeš dade mu punu torbu para.

Vidno ustreptao i obradovan, Feša stiže u tu kuću! Kad tamo - ista mu žena reče:

- O mahniti Feša iz Bukreša!

- Mamiparo jedna - vik'o bi mu Salko Najov, - sve ni pare poharči! Nemamo mi kad' da se bavimo dokolicom i da harčimo pare na tvoju bagatelu i džidže!

- Nemo' tako brate slatki! Pa i Feša treba od nečega da živi!

Im'o je običaj da usred sobe svog pešterskog domaćina klanja. Od umora bi ga često, usred namaza, ugrabio drijem, zbog čega je morao da otrpi i prijekor.

- Nemo' mi tu ljipševat na pustećiju! Haj' tamo u ćošak pa bazdi! – prekorav'o bi ga adžo Demir. – Naspava' se pa se poslje griješi!

- Eeeeh, moj adžo Demire: dunjaluk je ahiretska bašća! Insan ti je vazdi jednom nogom u četvrtak, a drugom u petak. Bljiža je smrt, no jaka za vrat! – uzvratio bi Feša.

U mnogim pešterskim domaćinstvima je kao muhabe'džija i sjajan sagovornik dočekivan na muštuluk. Njegov bi muhabet bio sebet da ga domaćini i njegovi musafiri slušaju do u sitne sahate. Dužnosti "zvača" se rado prihvatao. A ponekad, za ramazanskih noći, bivao je i mujezin, učač dova, jasina i mevluda. Nije mislio na arđave, no je bir'o dobre ljude. Nije varao, al' je često bivao prevaren, našta bi, odmahnuvši rukom, izgovorio:

- Futo karabojno!

- Kud' hoj veseo bio, po ovom kijametu? Noj je dušmanin. Od akšamskog posla nije fajde! Ostani da noćimo – pokušavao je Rahman da nagovori bezazlenog musafira.

- Jok, ne mogu, čekaju me! – odmahnu rukom i krenu.

Vrijeme se munjevito mijenjalo. Još s večeri se u havi osjećala opasnost. Ka' da je s nebesa nakav avaz najavljivao beskrajno daleku noć. Hladne vjetrove i ciču što šibaju i ubijaju merak za životom!

- Đe goj da se obrnem sve je bijelo od snijega. Mrko je i tmurno jedino tamo ka Giljevskim brdima. Mene, moj Rahmane, uvijek vabu

daljine. Ako ne odem tamo đe sam nakastio, vazdi slutim da ću panut' dušeka. Odavno ti velim da tmurni oblaci koji su rano počeli da se spuštaju po ovim dolinama, i nebeske sile sa šidetli vjetrovima, najavljuju dugu i studenu zimu! – pričao je svom domaćinu od koga se oprašt'o blagosiljajući ga.

Slutnja i strahovi njegovog domaćina se obistiniše. Zalutao i zagubljen tumarao je nepreglednim poljem. Sniježna zemlja kojom se teško kretao proždirala je njegov krhki hudžut.

Bijela smrt budila je sjećanje na polja prekrivena morem pešterskog ječma, nepokošene trave i cvijeća u čiju je vječnost sve više utanjao. A sve je bilo samo zabačena i nepregledna ledina… i šutnja! U njoj je, pod zemljom, u malim ili velikim jazbinama tiho pulsirao život nekih nevidljivih bića! Naspram samo jednog, Fešinog, koji se nepovratno tulio.

Nisu ta podzemna bića osjećala gašenje ritma njegove duše koja se borila sa stvarnošću. Zahrinut u san koji ga je zanosio u dubinu ljetnog akšamskog neba na Pešteri, nije ni osjetio da ga snijegom prekrivenih čeljusti guta tajanstvena daljina Bisljimove kuće, šapćući mu o džumbusu, svadbi i musafirima koje je valjalo zvati na svadbu sljedeće hefte:

- "Žene u srijedu na k'nu, a ljudi uoči petka"?

Ko bukagijama okovan, sam sasvim, prkoseći vjetru i vijavici, koračao je bolno i tromo. Ritam pirođanskih opanaka, ispod stopala uvučenih u kvasne vunene naglavke, sve je više usporavao. Nanosi snijega na povelikoj bradi, mustaćima i vjeđama, ledili su svaki damar njegovog koščatog lica. Usporeni i otežali pokreti Fešinih ruku sve su teže odolijevali jakim naletima puhnjave. Hladne zanoktice mu ko igle parahu damare prstiju.

Mrak, gust ko tijesto navuče se nad horizontom. Tle mu se osu pod nogama, i on do koljena utonu u utrobu zemlje prekrivene filijama snijega. Tijelo mu pade pro polunatopljenih vreća i punije strane bisaga od kojih se nije razdvaj'o.

Utanjao je u san koji bijaše ko najljepša igra:

Pred Fešinim očima svanuo krasan, ljetni, dan. Iza cvijetnih Braćačkih livada, sabahsko sunce proturalo je svoju žraku po baščama, obasipajući široku avliju u koju pristizahu Bisljimovi svatovi, rodbina i musafiri. Fešu bijahu turili za bajraktara. Čekajući odlazak za nev'estu, na porošenoj travi, sam samcit, ponosito vodaše svog dorata. Odjednom se obrete u svatovskoj sobi. Prelijepa Ajkuna mu sa ibrikom, leđenom, i presamićenim peštemaljom u bijelim rukama, posipaše za svatovski ručak. Na povratku, učine mu se da nije svat, no ka da na konju leti po nebesima. Baš tu, poviše valovitog Trojana. Kak'a dunjalučka ljepota, pomisli dok se, leteći ka melek, preko zadivljujuće visine bijelih pešterskih oblaka, ne surva u beskrajnu provaliju.

U rano proljeće, ko sužnja okovanog u hladne falake bjeličastog mraza, našli su ga pešterski čobani. Ispod debelog snijega, ko iz poderanog ćefina, virila je Fešina brada, koju su mrsili pomahnitali sjeverni vjetrovi.

In memoriam

OMER TURKOVIĆ
(1936-2010)

Omer Turković, jedan od zapaženih saradnika Almanaha, dobar prijatelj onima što su ga znali, s kojima je dijelio sudbinu pisca, rođen je 1936. u Krnjoj Jeli, na Pesteri. Rano je postao svjestan potrebe za znanjem i usavršavanjem, te je otišao iz rodnog kraja. Srednju skolu je završio u Kragujevcu, višu u Rajlovcu kod Sarajeva, a studij tekstilarstva završio je u Zagrebu 1968. godine.

Poslije završetka školovanja vraća se u Novi Pazar, zapošljava se u Tekstilni kombinat „Raška" gdje, mijenjajući nekoliko rukovodećih poslova, ostaje do okončanja radnog vijeka. U Novom Pazaru zasnovao je porodicu i postao otac dvoje djece.

Veoma rano, još u toku školovanja, Turković je pokazao izvjesnu naklonost i dar u oblasti književnog stvaranja, te je objavio i prve pjesme u časopisima za književnost. Sedamdesetih godina, u recenziji istaknutog dječjeg pjesnika iz Beograda, Dragana Lukića, pojavljuje se njegova zbirka za djecu „Azbučni nizovi" i skreće pažnju na sebe čitalačke kulturne javnosti. Odmah je primijećeno da će Turković ostaviti značajan trag u dječjoj književnosti u Sandžaku, u kome, prije njega, gotovo nije ni bilo pisaca za djecu. Pogrešno se smatralo da je književnost za djecu drugorazredna pa, čak, i „neozbiljna". Turković je, naravno, bio iznad te zablude i isplatilo mu se, jer je, ipak, ostao u zapisima teoretičara kao prvi ozbiljan djecji stvaralac u bošnjačkoj književnosti u Sandžaku. Premda je nastavio pjesničkim zbirkama za odrasle, kasnije i romanesknom prozom, Turković nikako nije napuštao stvaranje za djecu, te su se, kasnije, pojavile još neke pjesničke i prozne knjige. Jedan je od prvih entuzijasta koji pokreće prvu novinu na bosanskom jeziku za djecu u Novom Pazaru, pod imenom „Kolibri". Nažalost, ovaj projekat nije pravilno shvaćen i potpomognut od strane aktuelnih vlasti, i ubrzo biva ugašen, jer autor nije imao ličnih sredstava za štampanje novine.

Turković je bio plodan stvaralac, naročito u početku i na kraju svog književnog rada. Dobro potrešen porodičnom nesrećom, bolešcu, a kasnije i smrću svog sina, pisac kao da je utjehu tražio u objavljivanju svo-

jih rukopisa, prosto je žurio u tome – za nepune dvije godine objavio je obimne knjige sjećanja o svom gradu i njegovim žiteljima. Međutim, ni takav intelektualni tempo mije pomogao piscu, vidno ostarjelom i skrhanom, da svoju duševnu bol potisne iz grudi. Umro je tiho, kako je i živio, 5. 8. 2010.

Listajći njegove knjige koje će, očekujemo, imati značajno mjesto u književnosti Bošnjaka, pažnju mi je privukla pjesma o smrti, specifična i lična, o smrti koja je, ovakva kakva je, samo njemu namijenjena.

MJESEČEVA SRMENA OGRLICA NA NJENOM VRATU

...kad dođeš smrti,
ništa mi nemoj reći:
nemoj mi šapnuti tajnu,
poslušno sa tobom ću poći.

svi će oni biti tu oko nas,
ali zalud! Mi ćemo biti sami
kao ljubavnici,
poći ćemo tamo kad kucne čas
ko dvije iskre tami.

Hvala našem piscu koji je stvarao za dobrobit svih ljudi, za radost djeci. Neka bude nagrađen od Stvoritelja, a poštovan i pamćen od ljudi. Almanah je njegovom smrću izgubio vrijednog saradnika.

Redžep Nurović

DŽENGIS REDŽEPAGIĆ

Džengis Redžepagić rođen je 1954. godine u Novom Pazaru.

Završio je Fakultet primijenjenih umjetnosti u Beogradu 1979. godine, smjer slikarstvo.

Od 1985. godine radi kao urednik likovnog programa galerije i umjetničke kolonije „Sopoćanska viđenja“ u Novom Pazaru.

Osnivač je likovne kolonije „Sandžak inspiracija umjetnika“, inicijator osnivanja Sandžačkog udruženja likovnih umjetnika (SULU) i vršio funkciju njegovog prvog predsjednika.

Od 2003. do 2010. godine, u Izvršnom odboru Bošnjačkog nacionalnog vijeća u Srbiji, obavljao je funkciju šefa resora za kulturu. U jednom mandatu bio je i direktor Doma kulture u Novom Pazaru.

Od 2007. godine radi kao docent na Departmanu za umjetnost Državnog univerziteta u Novom Pazaru, na predmetima zidno slikarstvo i crtanje.

Član je ULUS-a od 1982, ULUBIH-a od 2008. i SULU-a od 2004. godine.

Imao je 30 samostalnih izložbi u zemlji i inostranstvu (Beograd, Novi Sad, Niš, Zrenjanin, Zemun, Kragujevac, Čačak, Priština, Tuzla, Sarajevo, Zenica, Rožaje, Podgorica, Pariz, Istanbul,...).

Učesnik je na preko 100 kolektivnih izložbi u zemlji i inpostranstvu.

Dobitnik je više nagrada i priznanja za slikarstvo.

Organizator i učesnik brojnih likovnih manifestacija i simpozijuma širom bivše Jugoslavije.

Piše i objavljuje likovne kritike i prikaze.

1998. god. boravio je dva mjeseca u „Cite Internationale des Arts“ u Parizu, i tom prilikom u Galeriji Jugoslovenskog kulturnog centra imao je samostalnu izložbu iz ciklusa „Fragmenti“.

O slikarstvu Džengisa Redžepagića:

Milica Radulović, istoričar umjetnosti, likovni kritičar
Podgorica, maj 2010.
Iz predgovora za izložbu „Zvijezda tjera mjeseca“, Galerija „Centar“ - Podgorica

Slikarstvo Džengisa Redžepagića pripada onoj posebnoj vrsti umjetnosti u kojoj se podjedanko insistira na tradicionalnim vrijednostima slike i savremenim likovnim izrazima, gdje zanatsko iskustvo i slikarsko umijeće prevedeno u jezik savremenih umjetničkih ideologija i aktuelnih primalaca slike, dodatno ističe i naglašava njegovu likovnu vrijednost i ostvarenost. Nakon višegodišnjeg procesa istraživanja i ispitivanja vlastitog umjetničkog izražavanja, kod Redžepagića se kao ključno postavilo pitanje odnosa prema tradiciji, tačnije sopstvenom kulturnom miljeu, njegovom nasljeđu i uticaju... Otvorili su se tako raznovrsni sadržaji, čijim je isticanjem, čuvanjem ili zaboravljanjem umjetnik dobio mogućnost da naslućuje i otkriva sopstveno umjetničko biće. Tako je iz tog specifičnog umjetnikovog društvenog i porodičnog ambijenta došlo do uticaja određenog sistema simbolizacije u njegovoj umjetnosti, što se dalje prepoznaje kao jedan vid prodiranja mitoloških ili folklornih znakova. U toj orijentalnoj ikonografiji, formirao se, naime, jedan ambijent ili prostor slike u kom cjelokupna atmosfera predstavlja ili na izvjestan način gradi aluziju jedne univerzalne metafore uzajamnosti prirode i umjetnosti. Pojedinačne vizuelne forme koje ovdje označavaju određene simbole (mjesec, zvijezda, cvijet...), čine da njihov zajednički efekat u kompoziciji slike bude potpuno intelektualne prirode.

Slobodan Bobo Slovinić, likovni kritičar, publicista, slikar
Podgorica, juli 2010.g
Povodom izložbe „Zvijezda tjera mjeseca“ u Galeriji „Centar“ - Podgorica

Na njegovim platnima sve lebdi, treperi, meandrira i oscilira, kao u nekoj fatamorgani. Sve jeste, i sve nije i sve bi moglo biti. Ničega krutog, čvrstog, krajnje definisanog, zakovanog. Ta bjelodana multiznačnost koja zrači iz njegovih sfumatnih prizora, čini njegovu umjetnost na određeni način zagonetnom i tajnovitom. Redžepagićevi kompozicioni sklopovi su razuđeni, često bez određene dominante u jezgru, a amorfno- hromatizirana materija se razvija do samih rubova eksplikata. Međutim, duboko iz

fona, optikalizuje se raznovrsno grafisticirano znakovlje. U tom bogatom znakovnom registru, najprisutniji je luk, mjesečev nebeski simbol i zvijezde, zatim trougao, kvadrat, krug, elipsoid, meandar, voluta.

Prof. dr Ferid Muhić, filozof, esejista
Skoplje, februar, 2009.g
Iz predgovora izložbe u galeriji "Collegium artisticum"- Sarajevo

Slikar i pjesnik Džengis Redžepagić je jedan od rijetkih koji su eksplicite potvrdili mogućnost, - gotovo neslućenu, ili jedva naslućenu! – formule „Ut poesis pictura – Slika je kao pjesma". Ako je do njega slijepi jezik kroz sliku progledao, kod Džengisa i od Džengisa, nemušti vid je, inicijacijom poezije, zapjevao!

Džengis Redžepagić je, kao i njegov veliki istorijski imenjak i prethodnik, osvojio i objedinio dva velika područja sto su bila razdvojena: onaj Aziju i Evropu, ovaj pjesmu i sliku! I jedan i drugi, Istok i Zapad, zoru i sumrak, Mjesec i Zvijezdu. Jer i Sunce je Zvijezda.

Ko hoće da vidi ono sto se do sada nije moglo vidjeti: sliku pjesme sevdalinke! - vidjeće to na njegovim slikama. Ko hoće da čuje ono što se nije moglo čuti: sevdalinku ispjevanu bojama, uz neuporedive zvuke slikarskog saza! – čuće to na ovim slikama! Svaka slika iz ovog ciklusa Džengisa Redžepagića, jeste briljantna demonstracija imperativa da se, pokraj do sada poznatog načela „Pjesma je kao slika!" u teoriju likovnih umjetnosti i estetiku mora uvesti i princip da je "Slika kao pjesma!"

Ljiljana Slijepčević, likovni kritičar, kustos Muzeja savremenih umetnosti u Beogradu
Beograd, oktobar 2008.g.
Povodom izložbe u galeriji „Urban district"u Novom Sadu

Sazreo kao ličnost, zanatski iskusan, umetnik se upustio u jednu „ozbiljnu avanturu" u kojoj je naslućivao Sebe. Bez obzira na opštost ovakve formulacije Cilja, u njemu je sva Tajna stvaralaštva uopšte pa i umetnosti Džengisa Redžepagića. Za njega se, kao ključno, postavilo pitanje odnosa prema tradiciji, kao celokupnom korpusu prošlosti, iz koje neke sadržaje treba izdvajati, sačuvati ili zaboraviti... Od vremena Frojda i Junga proces zaboravljanja ima posebna značenja i reperkusije, što je i sam naslutio kao umetnik i, potom, shvatio kao intelektualac. Shvatio je da se „bitan tvorački proces odvija dole ispod nivoa svesti" (H.Rid). Džengisovi afiniteti za umetnost formirali su se u specifičnom društvenom i porodičnom

ambijentu i kulturnom miljeu, što je u njegovoj umetnosti uticalo i na sistem simbolizacije - kao „spoljašnji vid unutarnje nužnosti".

Sreto Bošnjak, istoričar umetnosti, likovni kritičar
Beograd, februar 1998.g.
Iz predgovora samostalne izložbe „Fragmenti" u Galeriji Kulturnog centra - Beograd

Ozbiljno slikarsko iskustvo poseduje novopazarski slikar Džengis Redžepagić. Već pune dve decenije susrećemo njegove slike na mnogim izložbama, u galerijama širom zemlje, na zajedničkim manifestacijama na kojima se odslikava aktuelno stanje naše savremene umetnosti. I sam jedan od organizatora umetničkog života u svom gradu i zaloga smisaone trajnosti nadaleko čuvenih »Sopoćanskih viđenja«, on je danas celovita slikarska ličnost, originalnog mišljenja i prepoznatljivog rukopisa, posednik fine jezičke i plemenite slikarske materije. Jezičko tkivo njegove slike je gusto, zasićeno pikturalnom matarijom, bojom i svetlošću i utišanim ritmovima koji govore više o karakteru doživljaja nego o materijalnosti prizora.

Bratislav Ljubišić, istoričar umetnosti, likovni kritičar
Beograd, jun 1991.
Iz predgovora za katalog samostalne izložbe u Galeriji „Stara kapetanija"

Avantura prepoznatljivosti je možda intrigirala umetnika, ali sudeći po tonovima izabranih boja, sve je potisnuto pa i izvesna moćna nostalgija za trenutkom u kojem je susret imaginacije i realnosti imao dodir. Mislim da su to teme ovog neobičnog umetnika, strpljivog i poštenog pratioca sopstvenog uverenja. Nema preterivanja, nema prenaglašenosti, ima slutnje i smirenog suda. Slika tako postaje neka vrsta dokumenta i, što je najvažnije, dvostrukog: ima li u postupku dovoljno razloga da se dogodi komunikacija? Mislim - nebrojenih. Džengis Redžepagić stoji u sam vrh poetski nastrojenih umetnika. Pa, neka to bude presuda umetniku koji sigurno zaslužuje detaljnu analizu.

Šerbo RASTODER

LJUDSKA PRAVA U CRNOJ GORI SA POSEBNIM OSVRTOM NA PRAVA MANJINA

Ocjene stanja ljudskih prava u Crnoj Gori se kreću od onih da je Crna Gora napravila značajan pomak u ovoj oblasti (pojedini izvještaji međunarodnih organizacija) do onih koji uočavaju da nema pojava masovnog i sistematskog kršenja ljudskih prava, ali ima pojedinačnih slučajeva koji mogu biti zabrinjavajući i koji zahtijevaju brzu i efikasnu reakciju kako bi se zaustavio negativan trend. S druge strane, ljudska prava su neraskidivo vezana i nezamisliva bez demokratskog političkog okvira, bez vladavine prava, pravne (pa i socijalne) sigurnosti i bez funkcionisanja nezavisnog sudstva. Naravno, demokratski okvir podrazumijeva i podjelu vlasti, postojanje nezavisnih institucija, medija, strukovnih udruženja, sindikata, nevladinih organizacija i dr.

Crna Gora je zatvoreno i duboko monopolizovano društvo i još uvijek udaljeno od demokratski uređenog i funkcionalnog političkog okvira. Ako je ova ocjena tačna onda se postavlja pitanje smisla razmatranja ljudskih prava, ako je sporan institucionalni okvir unutar kojeg se ona ostvaruju, štite i egzistiraju? U svakom slučaju sljedeći segmenti ostvarivanja ljudskih prava zaslužuju posebnu pažnju:

- Crnogorsko društvo je jako politizovano i podvojeno, pa se i u pogledu poštovanja opšteg principa zabrane diskriminacije još uvijek može govoriti o diskriminaciji po osnovu političkog uvjerenja. Skoro svaka značajna funkcija u administraciji ili pak menadžersko mjesto u javnim preduzećima, kako na državnom, tako i na lokalnom nivou, popunjena je po principu političke pripadnosti.
- Partitokratsko društvo u biti postaje samo po sebi negacija principa društva jednakih šansi i po prirodi sužava mogućnost poštovanja ljudskih prava, jer njihovo ostvarivanje ne može i ne smije biti stvar političke arbitraže.
- Sudska zaštita. Skoro ni jedan postupak koji je započet protiv nosilaca bilo koje javne funkcije nije okončan niti je donijeta pravosnažna sudska presuda. Procesi u procesu privatizacije i postupku javnih nabavki, a neki od tih slučajeva traju već duži niz godina. Ali, kada se to

pitanje pokreće kod „običnih" ljudi nerijetko se čitav proces završi u znatno manjem vremenskom okviru.

- Obim i dubina korupcije u Crnoj Gori imaju jaku vezu sa sistemom ljudskih prava i čine njihovu najgrublju negaciju. Korupcija je prisutna na državnom nivou, dok je u lokalnoj samoupravi korupcija prisutna kao i u ostalim državama u tranziciji, pa se postavlja pitanje, da li postoji politička volja Vlade u borbi protiv korupcije.
- Pravo na život je temeljno pravo i ljudski resurs. Jedan broj neriješenih slučajeva ubistava dodatno opterećuju ovu oblast. Još nijesu otkriveni izvršioci ubistva Duška Jovanovića i policijskog inspektora Slavoljuba Šćekića, napadi na neke novinare, javne ličnosti i sl.
- Oportuno i selektivno kažnjavanje lica, koja po jasnom zakonskom propisu krše ne samo zabranu nošenja oružja, već i upotrebljavaju oružje na javnim mjestima, naročito tokom privatnih, političkih i vjerskih skupova.
- Mučenja i surovo i neljudsko postupanje su zabilježeni u Zavodu za izvršenje krivičnih sankcija, a manje je zloupotreba od strane policije prilikom privremenog lišenja slobode. Nehumano postupanje u zatvorima je vidljiva pojava kršenja ljudskih prava.
- Postoje indicije o selektivnoj primjeni propisa, posebno u saobraćaju. Sumnja se da bi istraživanja o broju kažnjenih u pojedinim mjestima, posebno na sjeveru, pokazala i elemente diskriminacije po etničkom principu u ovoj oblasti. Nedavni slučaj prijema novih pitomaca na policijskoj akademiji u Danilovgradu pruža osnovu za sumnju sa primjesama etničke diskriminacije.
- Pravo na slobodu i sigurnost. To je za sada jedina oblast koja nije reformisana u skladu sa standardima evropskog zakonodavstva, posebno prekršaji, gdje se najviše krše ljudska prava posebno kod prekršaja kojim su propisane zatvorske kazne.
- Glavni problem u domenu ostvarivanja prava građana pred sudom ostaje razuman rok za suđenje, pa u tom smislu imamo i prvu presudu Međunarodnog suda protiv Države Crne Gore o isplati naknade zbog takvog odnosa, a u proceduri su još 140 predmeta.
- Nepristajanje na donošenje Zakona o lustraciji je dugoročno štetno za crnogorsko društvo jer u sebi nosi poruku da je kršenje ljudskih prava u ime „nekih viših ciljeva" ne samo nekažnjivo već i element ohrabrivanja i podsticanja svijesti da se masovno kršenje ljudskih prava može amnestirati ideologijom i politikom. Istorijsko iskustvo ukazuje da je takvo ponašanje uvijek potencijalno ohrabrivanje zločina.
- Jedan od bitnih segmenata ljudskih prava vezuje se za prava manjina. Iako ima donekle uređen zakonski okvir, Crna Gora nema jasan i sistematski pristup ostvarivanju manjiskih prava. Unutrašnji mehanizam

nadzora funkcioniše slabo, pripadnici manjina nemaju povjerenja u institucije, a Ministarstvo ni administrativnim kapacitetima ni drugim resursima nije u stanju da odgovori na izazov ustanovljavanja sistemskog praćenja primjene manjinskih prava. Izvještaji na pravno obavezujuće dokumente se rade u godini objavljivanja, ne postoji razrađen sistem nadzora, ne postoji sistem indikatora primjene, ne postoje baze podataka na osnovu kojih se mjeri napredak u implementaciji, saradnja institucija je slaba i zasniva se na ad hoc situacijama i uslovljena je voljom ključne institucije. Savjeti manjina nemaju kapaciteta da učestvuju u izvještavanju, a druga Ministarstva koja treba da učestvuju nisu senzitivisana za rad u ovoj oblasti i ne primjenjuju ni obavezujuće dokumente iz domena svog djelovanja. Pokušaj resornog ministra da izvrši promjene u postojećem Zakonu o pravima manjina s početka 2010. završio je neuspjehom, jer su nacionalni savjeti u tim promjenama prepoznali tendenciju pretvaranja savjeta u organe izvršne vlasti. Uz to, prijedlog nije dobio ni većinsku podršku u Skupštini. Uz posredovanje američkog PER-a, postignut je dogovor između resornog ministra i nacionalnih savjeta da buduće promjene zakona prethodno obavezno budu podržane i od strane savjeta ili bar budu upoznati sa njima, kako stoji u postojećem zakonu. Inače, oblast manjinskih prava je specifična i pitanje samo po sebi, ali i oblast u kojoj prihvatljivom retorikom za međunarodnu javnost politička elita na vlasti vješto akcenat stavlja na formu, koja je često nesaglasna sa suštinom i sadržajem - počev od ustavnog određenja manjina, konfuzije oko načina raspodjele sredstava iz kojih se finansiraju projekti za manjine, preciznog pozicioniranja uloge i mjesta nacionalnih savjeta, načina izbora članova savjeta, do zahtjeva za osnivanjem novih opština koji se često prepoznaju i kao pitanja prava manjina i neadekvatne proporcionalne zastupljenosti manjina u organima lokalne i državne uprave. No, kako oblast prava manjina zahtijeva dublju i precizniju analizu, to ćemo analizirati najvažnije segmente uređenja prava manjina u Crnoj Gori.

- ***Institucionalni okvir.*** Što se tiče ustavnog standarda u novom crnogorskom ustavu više članova jemči određena prava i čini prihvatljiv okvir za njihovo zaživljavanje u praksi. **Tako je u osnovnim odredbama Ustava u čl. 8. naznačena zabrana diskriminacije**

Zabranjena je svaka neposredna ili posredna diskriminacija, po bilo kom osnovu. Neće se smatrati diskriminacijom propisi i uvođenje posebnih mjera koji su usmjereni na stvaranje uslova za ostvarivanje nacionalne, rodne i ukupne ravnopravnosti i zaštite lica koja su po bilo kom osnovu u nejednakom položaju.Posebne mjere se mogu primjenjivati samo dok se ne ostvare ciljevi zbog kojih su preduzete.

U članu 17. Ustava se navodi da *se prava i slobode ostvaruju na osnovu Ustava i potvrđenih međunarodnih ugovora.Svi su pred zakonom jednaki, bez obzira na bilo kakvu posebnost ili lično svojstvo*

Sa stanovišta zaštite manjina je od posebnog značaja čl. 79. Ustava kojim se pripadnicima manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica jemče prava i slobode koje mogu koristiti pojedinačno i u zajednici sa drugima**:**

1*) na izražavanje, čuvanje, razvijanje i javno ispoljavanje nacionalne, etničke, kulturne i vjerske posebnosti;*

2) na izbor, upotrebu i javno isticanje nacionalnih simbola i obilježavanje nacionalnih praznika;

3) na upotrebu svog jezika i pisma u privatnoj, javnoj i službenoj upotrebi;

4) na školovanje na svom jeziku i pismu u državnim ustanovama i da nastavni programi obuhvataju i istoriju i kulturu pripadnika manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica;

5) da u sredinama sa značajnim učešćem u stanovništvu organi lokalne samouprave, državni i sudski organi vode postupak i na jeziku manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica;

U vladi Crne Gore djeluje posebno ministarstvo za ljudska i manjinska prava. Osnovano je 1998. pod nazivom Ministarstvo za zaštitu prava pripadnika nacionalnih i etničkih grupa. U Ministarstvu su zaposleni pripadnici nacionalnih manjina pretežno iz političkih partija manjina i manjinskih nevladinih organizacija. Ministarstvo je 2002. promijenilo svoj naziv i proširilo mandat. Djelokrug rada Ministarstva za ljudska i manjinska prava obuhvata:

- *praćenje ostvarivanja i zaštitu prava pripadnika nacionalnih manjina i etničkih grupa u dijelu njihovog nacionalnog, etničkog, kulturnog, jezičkog i vjerskog identiteta;*
- *unapređivanje međusobnih odnosa nacionalnih i etničkih grupa;*
- *dalje unapređenje međuetničke tolerancije u Crnoj Gori;*
- *uspostavljanje i održavanje nesmetanih kontakata pripadnika nacionalnih i etničkih grupa sa građanima van Crne Gore;*
- *saradnju i održavanje odnosa sa matičnim državama pripadnika nacionalnih i etničkih grupa u Crnoj Gori;*

Tokom desetogodišnjeg rada Ministarstva usvojen je Zakon o pravima manjina, osnovani su Centar za zaštitu kulture manjina i Fond za manjine i usvojeni zakonski akti za osnivanje savjeta nacionalnih manjina. Time je zaokružen institucionalni osnov za zaštitu prava manjina jer su, saglasno zakonskim normama, u međuvremenu, osnovani i Savjeti nacionalnih manjina.

Zakonom o manjinskim pravima i slobodama („Sl. list RCG", br. 31/06 od 12.05.2006, 51/06 od 04.08.2006, 38/07 od 22.06.2007) obuhvaćeni su sastav i način izbora (čl. 33), upisivanje u registar (čl. 34) i nadležnost Savjeta manjina (čl. 35). Manjina može izabrati samo jedan Savjet, brojnosti od 17 do 35 članova koji se biraju na period od četiri godine. Savjet sačinjavaju po funkciji: poslanici sa manjinske liste, članovi Vlade koje predlažu predstavnici te manjinske liste, predsjednici opština u kojima manjina čini većinu i drugi poslanici i članovi Vlade, kao i predsjednici opština iz odnosne manjine, koji to žele, predsjednici manjinskih parlamentarnih stranaka, kao i predsjednici odborničkih klubova manjinskih stranaka. Ostali članovi Savjeta biraju se tajnim glasanjem, na elektorskoj skupštini odnosne manjine. **Zakonodavac je ovdje propustio da ponudi opciono i mogućnost neposrednih izbora, pri čemu bi sami pripadnici manjine opredijelili prioritet između neposrednog i elektorskog biranja.** Ovo je posebno značajno u kontekstu konačnog definisanja načina predstavljanja manjina u izbornom zakonodavstvu. Registar Savjeta, kao pravnih lica, vodi se u Ministarstvu za ljudska i manjinska prava.

Savjet je prema Zakonu o manjiskim pravima i slobodama nadležan da:

- *predstavlja i zastupa manjinu;*
- *podnosi predloge državnim organima, organima lokalne uprave i javnim službama za unapređenje i razvoj prava manjina i njihovih pripadnika;*
- *podnosi inicijativu predsjedniku Republike da zakon kojim se narušavaju prava manjina i njihovih pripadnika ne proglasi;*
- *učestvuje u planiranju i osnivanju vaspitno-obrazovnih institucija;*
- *daje mišljenje na predmetne programe koji izražavaju posebnost manjina;*
- *predlaže upis određenog broja studenata na Univerzitet Crne Gore;*
- *pokreće inicijativu za izmjenu propisa i drugih akata kojima se uređuju prava pripadnika manjina;*
- *vrši i druge poslove u skladu sa ovim zakonom.*

Kada se radi o pitanjima o kojima raspravljaju organi državne vlasti i javne službe, a tiču se prava manjina i njihovih pripadnika, zakon predviđa ostvarivanje potrebne saradnja sa Savjetom, radi izgradnje međusobnog povjerenja. Takođe, državni organi i javne službe su prema zakonu dužni da u pitanjima koja se tiču prava pripadnika manjina ostvare potrebnu saradnju sa njihovim savjetima.

Saglasno zakonu, u Crnoj Gori su osnovani Savjet Bošnjaka i Savjet Hrvata u aprilu 2008. godine, Savjet Albanaca osnovan je u maju 2008 godine, Savjet Muslimana osnovan je takođe maja 2008. godine. Do kraja 2008. godine bili su osnovani Savjet Roma i Savjet Srba.

Osnivanjem savjeta nacionalnih manjina zaokružena je instintunacionalna i pravna forma manjinske politike u Crnoj Gori. Dvogodišnje funkcionisanje ukazalo je na nužnost da se o nekim rješenjima ozbiljno razmisli kako bi Crna Gora pokazala da ima volju, potrebu i kapacitet da razvija demokratsko i multietničko društvo. Iz tog razloga, kao prioritetna nameću se sljedeća pitanja:

1. Generalno pitanje manjina u Crnoj Gori se više posmatra kao politika nego pravo. Političke partije eksploatišu ovo pitanje za svoje uskostranačke interese i nastoje „pokriti" sve segmente manjinske politike više da bi politički kontrolisali manjine nego što pokazuju interes za dosljedno ostvarivanje manjinske politike, poštovanje i implementaciju ustavnih i zakonskih normi. Zato pitanje prava manjina u Crnoj Gori nikako ne treba posmatrati kroz formu, nego kroz suštinu.

2. Najbolji dokaz ovoj tezi je funkcionisanje tzv. Fonda za manjine. Sredstva za rad ovog fonda su opredijeljena u visini 0,15% budžeta zemlje i od tih sredstava bi trebalo finansirati specifične potrebe skoro 57% procenata crnogorske populacije. Visina ovih sredstava opredijeljena je s uvjerenjem da Srbi neće formirati nacionalni savjet. Kako se ona, u skladu sa zakonom, dijele saglasno proporcionalnom učešću u ukupnoj populaciji, to je najveći dio ovih sredstava pripao srpskoj etničkoj zajednici kao najbrojnijoj, dok najmanjim etničkim zajednicama, poput Roma i Hrvata ostaje simbolični dio ovih sredstava. Istovremeno su u javnosti svjesno plasirane informacije o navodno velikim sredstvima kojima raspolažu Savjeti. Neredovne i umanjene uplate za rad Savjeta su redovna pojava od njihovog osnivanja i predstavljaju najveću prepreku kontinuiranom radu ovih institucija. Činjenica, da konkurs za raspodjelu sredstava iz Fonda za manjine od osnivanja biva raspisivan u posljednjem kvartalu godine, svrhu i postojanje ove institucije čini upitnom. Ilustrativan primjer je i činjenica da u Upravnom odboru ovog fonda, najmanjeg po raspoloživim sredstvima, sjedi čak 15 članova, od kojih je najveći dio poslanika, što ubjedljivo ukazuje na intencije partitokratije da kontroliše sredstva za potrebe manjina.

3. Potrebno je istaći i to da je Zakon o manjinskim pravima i slobodama, koji propisuje čitav niz obaveza državnih i drugih organa u implementaciji manjinskih prava i sloboda, sistemski, a istovremeno i *sui generis* propis, zbog čega je potrebno da se ostali zakonski akti ujednačavaju (ne i usaglašavaju jer se radi o aktima iste pravne snage) sa odredbama ovog zakona, a koji istovremeno mora biti usaglašen sa

Ustavom i međunarodnim standardima. Savjet se takođe poziva i na drugi akt u kojem su definisana značajna prava manjina. Odredbe novog Ustava se, uprkos zakonskoj obavezi i prihvaćenim rokovima, ne implementiraju. Naime, Ustavnim zakonom za sprovođenje Ustava Crne Gore u članu 8. utvrđen je rok od tri mjeseca za usklađivanje zakona sa Ustavom i to za manjine najvažniji zakoni – Zakon o izboru odbornika i poslanika.

4. Takođe smo mišljenja da nije potrebno nabrajati međunarodne ugovore vezane za prava manjina u Crnoj Gori, niti usklađenost zakona sa tim ugovorima, već smatramo da prije svega treba postaviti pitanje implementacije tih ugovora i zakona u praksi. Ovo smatramo pitanjem svih pitanja i problemom sa kojim se manjine u Crnoj Gori suočavaju. Praksa loše, spore ili u mnogim slučajevima nikakve implementacije prava manjina, prisutna je u dugom periodu, ali ovdje podsjećamo samo na period od Ustava iz 1992. godine, preko Povelje SiCG i posebno takozvane Male povelje, do Zakona o manjinskim pravima i slobodama i svakako novog Ustava Crne Gore. Značajan broj međunarodnih ugovora je u gore pomenute akte inkorporiran, i formalno nema smetnji da se realizuju mnoga prava manjina u Crnoj Gori. Međutim, u praksi je sasvim druga situacija, kao što smo u prethodnom dijelu to već istakli.

5. Posebno naglašavamo da je država preuzela veliki broj obaveza, ne samo po međunarodnim ugovorima, već i po zakonima koji su usvojeni, a čije se odredbe ne primjenjuju. Ovo će sigurno za državu Crnu Goru biti jedno od težih pitanja na putu ka Evropskoj uniji i, ukoliko se zaista iskreno želi ulazak u evroatlantske integracije, pitanje odnosa prema manjinama se mora rješavati na kvalitetniji način.

6. Na kraju moram ukazati na jednu činjenicu, sa kojom se, vjerujem ponose svi predstavnici savjeta manjinskih etničkih zajednica u Crnoj Gori. Savjeti odlično međusobno sarađuju, grade odnose povjerenja, bave se pitanjima od interesa za sve manjine, bar jednom mjesečno se sastaju i pokušavaju pokazati da svaka država koja ima ovakve manjine morala bi biti zadovoljna i spremna da prihvati pruženu ruku za saradnju u korist čitavog društva.

Esad BAJTAL

PSIHOSOCIJALNI KONTEKST POLITIČKIH ELITA U BiH

Mnogi neurotički stavovi su očigledni pokušaji
da se pokrenu ili potisnu izvjesne pulsije
ili da se ličnost zaštiti od neke instinktvine opasnosti.

To su prinudni kruti stavovi koji sprečavaju
manifestaciju suprotnih pulsija, koje ponekad
ipak izbijaju na razne načine.

U tim slučajevima,
psihoanaliza, kao „demaskirajuća" psihologija,
može dokazati da prvobitni suprotni stav
još uvijek postoji u nesvjesnom.

Otto Fenichel

Njemački filozof i psiholog XIX stoljeća *Eduard Špranger* (E. Spranger (1882-1963)[1], govoreći (sa stanovišta ličnih vrijednosti) o tipovima ličnosti, analitički opservira sljedećih šest: *teorijski*, *ekonomski*, *estetski*, *socijalni*, *politički* i *religijski* tip ličnosti. Dodijeljena mi zadaća da govorim sa psihosocijalnog aspekta o političkim elitama u BiH[2], sklanja me na mogućnost da startam upravo sa *Šprangerovom* tipologijom, prepuštajući daljnji tok analize kritičkom, teorijsko-asocijativnom

[1] Kao nastavljač psihološkog učenja *Diltaja*, *Špranger* utiče na psihološka shvatanja u okviru duhovno-naučne psihologije, ističući momenat cjeline i jedinstvenu strukturu mentalnog sklopa pojedinca. Autor je najbolje tipologije ličnosti zasnovane na *vrijednosnom* sistemu, što je, s aspekta naslova zadatog od strane organizatora, bilo opredjeljujuće da, upravo od nje, krenem u razmatranje teme.

[2] Na poziv *Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu*, bio sam jedan od izlagača Okruglog stola (zima, 2008.) – *Politička elita u BiH i Evropska unija: odnos vrijednosti*. Prilog predstavlja neznatno pročišćenu verziju onoga što sam tada izgovorio.

sagledavanju društvenog bh „trenutka" koji, svojim nedopustivo dugim trajanjem, prijeti da, sivilom vlastite letargičnosti, zapriječi traženu perspektivu mogućeg izlaza iz očiglednog čorsokaka bh političkog besmisla. Kako je psihologija, kao fenomenologija i ontologija duha, u svojoj biti, jedna „demaskirajuća" znanost, to će i analize koje slijede pokušati p(r)okazati upravo onu nevješto maskiranu stranu civilizacijski i egzistencijalno pogubnog djelovanja ekstremnih etno-političkih elita Bosne i Hercegovine.

Ko su političke bh elite?

Ako bi povjerovali njima samima, ako bi sudili po njihovom vlastitom diskursu i svakodnevnom prenaglašenom zaklinjanju u Boga, tj. njihovom napadnom pozivanju na vjeru; i ako bi „zdravo za gotovo" prihvatili njihovu marketing-interpretciju vlastitog samorazumijevanja (stavljajući u fenomenološku zagradu pitanje stvarne iskrenosti te samointerpretacije), onda bi, brzopleto i mirne duše, mogli zaključiti o dominaciji *religijskog tipa ličnosti* na bosanskohercegovačkoj političkoj sceni.

U nametanju takvog utiska (ne)sumnjivo prednjače bošnjačke političke elite i političari. Već neukusno napadno, i na štetu ukupnog društvenog interesa za koji se deklarativno zalažu, oni su totalno religizirali sferu javnog prostora i govora: od vjerskih pozdrava pa do pozerski naivne religiozno-verbalne ortodoksije u svakom mogućem, pa i najbanalnijem komunikativnom kontekstu, uključujući i onaj najprizemniji – kriminogeni. O tome uvjerljivo svjedoči onaj bestidni telefonski dijalog (dojučerašnjeg) parlamentarca i jednog utamničenika optuženog za najteži kriminal, koji nam je ovih sedmica (novembar-decembar 2008.), opetovano reproducirala *Federalna televizija* (FTV).

U tom bestidnom, monstruozno-psovačkom,[3] bontonsko-civilizacijski poraznom dijalogu profanisanog dvojca, uzajamno uvjeravanje, umjesto argumentima, osigurava se a priori kredibilnom floskulom – „Allaha mi", koja, paradoksalno, bez zazora i istovremeno, ide uz nekontroliranosočno i besmisleno psovanje temeljnih islamskih vrijednosti, pa i takvih

[3] U pitanju je fenomen *koprolalije* (grč. *κόπρος* = izmet, balega i *λαλειν* = govoriti, brbljati), fenomen uživanja u izgovaranju što sablaznijih skarednosti i primitivnih riječi koje odudaraju od civiliziranog, kulturnog verbalnog kodeksa. U pitanju je oblik svjesnog prkošenja i poricanja socijalnih konvencija, ali i cinična degradacija onoga na koga se psovačka skarednost odnosi. Psihijatrijski, javlja se kao simptomatski indikativ *shizofrenije*, *manije* i *koprofilije*.

kao što su ćefini[4], npr. Neviđena verbalna vulgarnost, tog užasavajuće bestidnog dijaloga, htjela bi, po svaku cijenu, i jezikom najprizemnije genitalno-egzibicionističke sablažnjivosti, osigurati sebi neku vrstu aksiološko-retoričke uvjerljivosti. Odnosno, i prije svega, htjela bi da sugerira svu sagovorničku ozbiljnost seksualno-nasliničkih planova koji su centralna tema tog krimi dijaloga.

Međutim, upravo njihova napadno-religizirajuća retorika (u kontekstu najprizemnijih vulagnosti kriminogenog dijaloga), namjenski doziranom učestanošću i neodmjerenošću, demaskira moralno licemjerje tako sračunatog pretjerivanja. Jer, svako pretjerivanje, umjesto da nas ubijedi (u ono čemu je svojom sračunatošću okrenuto), na kraju, sasvim nehotice, otkriva skrivenu stranu i svoje stvarne nakane. Odnosno, svako je pretjerivanje psihološki uvijek sumnjivo, uključujući i *pretjerano*, politikantsko-pragmatski stilizirano pozivanje na Boga (resp. Allaha). Psihološka reinterpretacija te pozerski podastirane „odanosti" Bogu, govori nam da je samo velikim grešnicima Bog *uvijek* (i gdje treba i gdje ne treba), na usnama. Zapravo, Bog je *jedini* kome oni još mogu da se obrate, jer su *kod ljudi već poodavno izgubili svaki kredibilitet*. Dakle, u slučajevima javnih vjersko-retoričkih pretjerivanja ovdašnjih političkih dužnosnika, ne radi se o istinski religijskom, nego o politikantski sračunatom, prozirno fingiranom, odnosno, pozerski jeftinom *pseudoreligijskom* tipu ličnosti, koji, u stranačko-ideološkoj ravni figurira na principu „als ob", odnosno, „kao da" je u pitanju religijski (tačnije, i u

[4] *Ćefini*, (ar.), mrtvačke haljine, odnosno, bijelo platno, šifon, u koji muslimani umotavaju mrtvaca za sahranu. Oskrnavljen tom kriminogenom, vulgarno-nadmenom psovkom, bijeli mrtvački čaršaf postaje obeščašćen i simbolički uprljan za svoju posljednju namjenu. To je najbolji primjer prizemnosti i osornosti retoričkog besmisla, na koji akteri tog necivizacijskog dijaloga, vode borbu za prestižnu nominaciju prvog mahalskog kabadahije kojemu, ama baš ništa, pa ni *ćefini*, nije sveto. Tako, siledžijska, moralno-deprivirana „pamet" sudionika telefonskog dijaloga, i ne znajući to, dospijeva na samo dno civlizirano pojmljenog življenja našeg vremena. Uprkos tome, jedan drugi poznati parlamentarac i visoko rangirani funkcioner ambiciozno-državotvorne stranke (izričito islamske aksiološke profilacije), *Bakir Izetbegović*, svojom obranaškom i nesuvislo-razočaravajućom „retoričkom" akrobatikom, umjesto osude, pokušaće da moralni strmoglav neshvatljivo primitivnog dijaloga kriminogenog dvojca, nekako demagoški racionalizira i relativizira pred ljudski poniženom i šokiranom TV javnošću. I možda je upravo taj sračunati pokušaj neprihvatljive i neshvatljive *relativizacije* nasilja, primitivizma i neljudskosti, najbolji mogući *aksiološki* odgovor, tj. paradigmatski uzorna „slika i prilika" naslovom zadatog okvira vrijednosnog i psihosocijalnog habitusa političkih elita Bosne i Hercegovine.

terminologiji nekadašnjeg SKJ, „moralno podobni") tip ličnosti, što je, normativno-aksiološki gledano – potpuno netačno.

Normativno-teorijski, *religijski tip* ličnosti bio bi, tragom *Šprangerovog* vrijednosno-psihološkog uvida – u svojoj suštini, nešto sasvim drugo. Konkretno, i za razliku od prizemljenosti ekonomskog i političkog tipa ličnosti, *religijski* tip ličnosti, slobodan je od bilo kakvog pragmatskog diskursa. Okrenut onostranom, tj. svijetu Apsolutnog bića religijski tip ličnosti bliže je nebesima nego zemlji. U svojoj iskrenoj predanosti Bogu on je asketa, i kao sveti čovjek vrhunsku vrijednost ne traži, niti nalazi, u koristoljubivo-instrumentaliziranoj pozi pseudo-čistunca. Još manje u uzdizanju egosa i drčne samodovoljnosti na rang životnog principa. I, pogotovo ne, u neodmjerenosti sablažnjivo-sakrilegičnog vokabulara (uz istovremeno zaklinjanje u Boga), nego, upravo *obrnuto*: u *skromnosti* samoudubljivanja, odnosno, u potpuno bezglasnoj, *šutljivo-introvertnoj* predanosti Uzvišenom i Svetom.

S druge strane, reklamerska samodopadnost suštinski i *per definitione*, pripada *ekonomskom tipu* ličnosti, koji oduvijek preferira ono materijalno, korisno („gdje sam ja tu"). Suštinski, njega ne zanima ni moral ni istina, nego *korisnost*. Potrošnja i neumjereno gomilanje ovozemaljskih bogatstava, njegove su osnovne vrijednosti. Njega okupira zgrtanje novca i luksuzan rasipnički život. Odnosno, ekonomski tip ličnosti je nošen željama neodložnog užitka *hic et nunc*, tj. željama egosa potpuno oslobođenog vjerski obavezujuće empatije i altruističkog osvrtanja na svijet ubogosti i materijalne nezbrinutosti ljudi oko sebe.

Analogno toj ekonomskoj jednostranosti ekonomskog tipa, *politički tip* čovjeka orijentiran je strogo na vlast i moć. „On se bavi društvenom moći, teži da postigne društveni uticaj, da vlada ljudima ili da posredno utiče na njihovo ponašanje i sudbinu". Kao javni čovjek on je *Machtmensch* – čovjek moći, i, kao takav, želi imati sve pod kontrolom. Apsolutnom kontrolom. Jer, on je, po vlastitom samorazumijevanju, Bog. Bog na zemlji. Sve drugo je samo (s)lijepa pseudodemokratska, tačnije demagoška priča za javnost. I to se jasno vidi i iz najniže vizure psiho-hermeneutičke opservacije njegovog, uglavnom nadmenog, i skoro svakodnevno-ignorantskog držanja i ponašanja spram podanika i „običnih smrtnika".

> Naravno, u životu nema čistih tipova ličnosti.
> Nažalost, ima loših kombinacija.
> A najgora moguća dominira na bh političkoj sceni.

Političke bh elite, uprkos svom svakodnevno-napadnom pozivanju na Boga, Vjeru i Uzvišeno, praktički (na djelu), otjelovljuju aksiološki

najprizemniju, prozirno-pragmatsku kombinaciju *ekonomsko-političkog* tipa ličnosti. Opservirajući taj personalni sklop u deskript-kategorijama humanističke psihologije (najznačajnijeg predstavnika teorijskog humanizma XX stoljeća), *Eriha Froma*, da se vidjeti da je, u slučaju *ekonomsko-političkog* tipa ličnosti, riječ o *izrabljivačkom* tipu karaktera, koji svim svojim silama i „lukavstvima uma", uzima za sebe sve ono što mu se prohtije. Vrijednosno stanovište izrabljivačkog tipa, „obojeno (je) nekom mješavinom neprijateljstva i manipulacije. Svatko je objekt izrabljivanja i procjenjuje se prema njegovoj korisnosti. Umjesto povjerenja i optimizma (...) kod njih nalazimo sumnjičavost i cinizam, zavist i ljubomoru". Otuda njihova sklonost da „prave 'zagrižljive' primjedbe na račun drugih", kaže *From* (E. Fromm, *Man for Himself*, New York, 1947.).[5]

Upravo toj zagrižljivosti zahvaljujemo cinični komentar onog bosanskohercegovačkog parlamentarca koji sopstvene građane (resp. birače), medijski-javno naziva „šušama" (*Ne dozvoljavam da svaka šuša na ulici raspravlja o mojoj plati*)[6] samo zato (a o tome sam već pisao), što su kritički progovorili o enormnom povećavanju primanja parlamentaraca u vrijeme kad bh „Građanin Obični" (G. Allport), jedva sastavlja kraj s krajem, i koji, u potrazi za hljebom, živeći na ivici egzistencijalnog ništavila, svoj goli opstanak *doslovno osigurava* svakodnevnim prekopavanjem otpada iz gradskih kontejnera.

Šta je i ko je „šuša"?[7]

Etimološki, ta uvredljiva metafora javno upućena bh građanima (resp. poreskim obveznicima), dolazi od glagola „šuškati". U tom se pojmu značenjski ukrštaju pridjev *suh* i iz njega onomatopejski izveden glagol (P. Skok). Tako, *šuška* ili *šušti*, suho jesenje lišće koje je ***ot-palo*** s drveća; *šuška* vjetrom vijana gomila odbačenog papira na ***otpadu***. Dakle, u pitanju je nešto sasvim prizemno, bezvrijedno; ono što nam, u svojoj otpalosti, kao npr. jesenje lišće, u situaciji lovačkog prikradanja šumom, ***izdajnički*** šuška pod nogama.

U analogiji, „šuša" je dakle ljudski ***otpad*** i svaki njegov govor, kao ***govor otpada***, samo je glupavo šuškanje dostojno jedino politikantsko-poslaničkog prezira. Najkraće, „šuša" je neyager, ljudska smlata, tuma-

[5] E. From, *Čovjek za sebe*, Zagreb, 1966, str. 69-70.

[6] http://www.radio-feral.ba/feral/modules/news/article.php?storyid=695.

[7] Odgovor na pitanje *Šta je i ko je šuša*?, već sam koristio u jednom od svojih ranijih tekstova. Ipak ga, zbog njegove ilustrativne i didaktičko-simboličke vrijednosti, koristim i u ovom kontekstu. Otuda potreba mog izvinjenja svim onim čitaocima koji su bili u prilici da ga pročitaju na drugom mjestu.

ralo i idiot koji bespotrebno zaviruje tamo gdje mu nije mjesto. Prema tome, „šuša" kao neotesani uhljup i „posljednji čovjek", nema šta da priča o „izabranima". Odnosno, „šuši" je svako pravo glasa (šuškanja) zauvijek oduzeto. ***Izuzev na izborima***. Samo na izborima „šuša" nije „šuša". I samo na izborima „šuša" ne šuška, nego postaje legitiman glas glasača na koji se parlamentarci, uključujući i ovog bahatog, sasvim normalno (resp. krajnje licemjerno) pozivaju kao na (šuškavo neporecivi), argument svoje izborne pobjede. Jer, zahvaljujući glasovima upravo tih „šuša", parlamentarci sjede tamo gdje sjede, i iz plitkih džepova gladnih „šuša" rasipno krčme gomile poreskog novca, o čemu „šuše", umjesto što *šušte*, treba pokorno da – šute.

Dakle, u društvima pseudodemokratije, „šuša" samo u vrijeme izbora, sasvim nakratko i jednokratno (dan ili dva), postaje „nešuša", a potencijalni parlamentarci mu se, sasvim prizemno, (kao posljednje šuše), izborno-udvarački bacaju pod noge.

Ako je *fašizam* sociološko-politički fenomen nadmeno-grubog poricanja svih (*podljudi*) u ime Nekih (*Übermensch*), onda je ovo „šuša"-vo vrijeđanje i javno ponižavanje obespravljenih bh građana svojevrsna forma predstavničkog *neofašizma*. U tom kontekstu, bilo bi *antifašistički* ograditi se od tako civilizacijski neodmjerenih istupa. Ali, do sada, koliko znam, nije primijećeno da se to nekome od nadležnih omaklo (resp. dogodilo). Očito, vrijeđanje i ponižavanje bh građana ima opći i prećutni zastupnički konsenzus političkih etno-elita.

Korist i moć su osnovni principi (vrijednosni kompas) djelovanja izrabljivačkog karaktera. To, logičko-psihološki, porađa filozofiju praktičnog hedonizma, odnosno dominaciju principa zadovoljstva, koji postaje temeljni, beskrupulozno-djelatni motiv i nedodirljivi *praxis* etnopolitičke oligarhije vladanja. Teorijsko-analitički, *princip zadovoljstva* je forma arhaičnog mišljenja podsticana snažnim uplivom osobnih želja. U praktičnom smislu, Freudov *lust prinzip* označava težnju ka direktnom, trenutnom i potpunom zadovoljenju; odnosno, animalno-neodgodivom zadovoljenju bez ostatka.

Slikovito govoreći, „kada ostavljamo najbolje parče hrane da bi ga pojeli na samom kraju naš cilj je da na taj način postignemo maksimalnu prijatnost. Ta se prijatnost kumulira kroz anticipaciju njenog dolaženja koja je već sama po sebi prijatna" (M. Ossowska, *Motywi postępowania*, 1958.) Međutim, pas kojemu dajemo punu posudu hrane, ili vrabac koji kljuca miješanu gomilu sira i hljeba, nastavlja *Ossowska*, uzimaju najprije ono što je najbolje. I to je izraz nagonskog, animalnog stava. Čovjek tako postupa samo u ratnim, egzistencijalno-kritičnim, krajnje neizvjes-

nim situacijama. U stabilnom, bezbjednosno neupitnom okruženju, koje garantira da najslađi zalogaj neće biti doveden u pitanje, motivirano perspektivom anticipiranog zadovoljstva, najslađe parče biva ostavljeno za sami kraj objeda.[8]

U slučaju bh političkih elita, trenutno, iracionalno i enormno bogaćenje bez moralnih stega i racionalno-kritičkog pogleda na izbor takvog opredjeljenja, projekcija je prethodno navedenog animalno-nagonskog držanja i tipičan simptom psiho-socijalne i moralne nezrelosti aktualnih nosilaca vlasti. Sumnjiva i protuzakonita privatizacija; bježanje od donošenja „zakona o ispitivanju stečene imovine"; enormno povećavanje primanja državnih i federalnih parlamentaraca; jasno govore da imamo posla s nečim što se odvija daleko od javno proklamiranih principa djelovanja i življenja u okvirima istinski demokratskih društava i vjerskih nazora na koje se (pozerski) svakodnevno sami pozivaju.

U ekstremnoj izrabljivačkoj izvedbi, kakvu imamo na bh sceni, neskrivena, ali sofisticirana zamjena *principa realnosti*, hedonističkim principom *trenutnog* užitka, logički i praktično, vodi kriminalizaciji politike, odnosno, direktnoj sprezi politike i kriminala. O tome zorno svjedoče rezultati brojnih finansijskih komisija i revizorskih nalaza. Tu su i razni drugi podnesci, te svakodnevni medijski izvještaji, i, naročito, povremena paradna hapšenja nedodirljivih, koji, po nalogu „s višeg mjesta", ubrzano (nepotistički promptno), bivaju puštani da se brane „sa slobode".

U svom sebeljublju, i okrenutosti neumjerenom ličnom bogaćenju (dok narod i birači /"šuše"/, u potrazi za hljebom, prekopavaju po kontejnerima), političke, odnosno etno-elite začuđujuće naprasno zabacuju *joker* pitanje, pitanje „zaštite vitalnog nacionalnog interesa", koje, inače, redovno potežu čak i u najbanalnijim političkim i etno-sofistički dizajniranim situacijama. Tako se velika dvodecenijska galama o zaštiti tzv. *vitalnog nacionalnog interesa*, demaskira kao puki instrumentalni ideologem, retorička zavjesa, ili psihološki govoreći, *racionalizacija* iza koje se skrivaju krajnje sebični interesi političkih oligarhija. Ali, ništa čudno pored ovakve „države", tačnije, pseudodržave izrasle iz daytonskog nametanja (pseudo)mira.

[8] M. Osovska, *Psihologija morala*, Sarajevo, 1971. str. 54

II

Logika nedovršenog zadatka

Koliko puno ima čarobnica
I čarobnjaka neznanih među nama,
Što nalik budu, mijenjajući lica,
Ljudima milim i dragim ženama.

Ne čine čîne vrača ni vještica,
Nit vraštvom štiju tajne u zvijezdama,
Već lažju, varkom, himbenim govorom
Vezuju srca nerazrješenim čvorom.

Ariosto, *Orlando furioso*, 8, I

Radi podsjećanja, *Daytonskim mirovnim sporazumom* niti je rat dovršen, niti je sam *Sporazum* dobrovoljno potpisan. Nepravedan, surov i besmislen, kakav je samo bio, rat kao oružani teritorijalno-ekspanzionistički atak na međunarodno priznatu Republiku Bosnu i Hercegovinu (1992–1995), iako kasno i teškom mukom, *Sporazumom* je samo zaustavljen, tj. *prekinut*. Praktično, to znači da su, tim prekidom, ratni zadaci ideologa i izvođača rata ostali *nedovršeni*. Tako, diplomatijom nametnuti, i samo formalno prihvaćeni mir, sada sam iz sebe generira nastavak rata, ali drugim, znatno sofisticiranijim sredstvima. Psihološki motiv tako dizajniranog nastavka rata prepoznajemo u eksperimentalno potvrđenom fenomenu koji savremena psihologija naziva *Zejgarnik efekt*.

O čemu se radi?

Riječ je o eksperimentalno provjerenom perseverativnom iskustvu koje je definirala *Levinova* (Kurt Lewin) učenica *Bluma Cajgarnik* (B. Zeigarnik), krajem dvadesetih godina XX. stoljeća. Konkretno, dvije eksperimentalne grupe subjekata dobiju da urade seriju zadataka. Ubrzo nakon što krenu u njihovo rješavanje, eksperimentator jednu od tih grupa naprasno *prekine* u radu, a drugu ostavi da svoj zadatak mirno dovrši do kraja.

I?

Naknadna ispitivanja pokazuju da se grupa *prekinuta* u radu dvostruko bolje sjeća nedovršenih zadataka od grupe kojoj je bilo dopušteno da svoje zadatke dovede do kraja.

Ključni nalaz eksperimenta kaže da grupa prekinuta u svom radu i dalje teži da svoj zadatak nekako završi. Praktično, eksperimentalni nalaz potvrđuje osnovne postavke *geštalt teorije,*[9] po kojoj, u situaciji nedovršenosti zadatka, ostaje unutarnja težnja sistema ka konačnoj finalizaciji prekidom odloženog rješenja. Čisto psihološki govoreći, prekid operacije ostavlja mentalni geštalt grupe u trajnoj tenziji, što doprinosi svjesnom ili nesvjesnom sjećanju, odnosno, potrebi stalnog vraćanja na nedovršeni zadatak. Ponavljane eksperimentalne situacije pokazuju da je *Zeigarnik efekat* utoliko veći ukoliko su ispitanici orjentisaniji na dobijeni zadatak. Dakle, deprimirani ispitanici imaju spontanu potrebu da se vrate i da dovrše svoje Projektom nedovršene zadatke.

Očito, u slučaju *Daytonskog mirovnog sporazuma*, radi se o vraćanju nedovršenim *ratnim zadacima*. To isto, iako potpuno izvan ovog tematskog konteksta i u sasvim drugom teorijskom diskursu, tvrdi i beogradski profesor dr. *Radoslav Ratković* kad, govoreći o ratu, kaže:

> *Realizacija projekta nije (do kraja) uspela, ali se projekat održao. Projektanti i izvođači su ostali na svojim mestima. Oni se ne odriču cilja svoje politike: pošto nisu uspeli da ga ostvare ratom, sada hoće da to postignu drugim sredstvima. Naravno, ustrajavanje na toj politici ne samo da ne isključuje, nego podrazumeva ponovno pribegavanje oružanoj borbi čim bi se za to stvorili uslovi*.[10]

Budući da, pod budnom paskom *Međunarodne zajednice*, to „pribegavanje oružanoj borbi" za sada nije moguće, ono poprima idejno sofisticirane, ali psihološki prozirne, forme opstrukcije *Daytona* i njego-

[9] Geštalt (njem. *Gestalt*, oblik, forma, lik), je ključni termin istoimene psihologije i označava cjelovitu strukturnu konfiguraciju – biološku, fizičku, psihološku ili socijalnu. Cjelina te forme, kažu gestaltisti, nije izvedeni nego vlastiti kvalitet čija su svojstva nesvodiva na skup sastavnih dijelova. Primarno nastao u okviru psihologije percepcije, pojam *gestalta* se danas koristi za objašnjavanje brojnih fenomena u oblasti psihologije mišljenja, učenja, emocija i motivacije. *Gestalt psihologija* je konstitutivni derivat nastao u duhu tradicionalnih veza evropske filozofije i psihologije u okviru istraživačke djelatnosti neokantovskog filozofskog društva u Njemačkoj.

[10] R. Ratković, *Fašizam i antifašizam, danas i ovde – suzbijati puzajući fašizam da ne bi prohodao*, Glas istine, br. 40-41 / 2007. ; cf: http://www.antifasizam-nob.org.yu/glas.php?id=7 Na Ratkovićevu opservaciju niašao sam nešto kasnije (radeći već na zadatku jednog drugog projekta), dakle, nakon što je ovaj tekst bio definitivno gotov i proslijeđen organizatoru Stola. Ali kako mi se učinila logički i politološki važnom, odlučio sam da je (kao snažnu podršku ključnoj tezi teksta), naknadno dam na uvid i potencijalnim čitaocima Zbornika.

vih odredbi. Da ne ulazimo u taksativnu i strukturnu sofisteriju tih opstrukcija (odbijanje bh pasoša, zajedničkih registarskih tablica, odbijanje KM kao bh novčanice, itd. itd. itd. ...). Tek, pređen je put od negiranja i otvorenog odbacivanja *Daytona* do današnje ideološke metanaracije o njegovoj nedodirljivosti. Odnosno od „grobnice srpskog naroda", kako je javno nazivan i marketiran od vodećih političkih etno-elita tada, *Dayton* je naprasno postao „sveto slovo" tih istih elita – danas.[11]

> Zanemarimo ovdje odnos svjesno – nesvjesno.
> Prisutno je i jedno i drugo.

Između naknadnog ideološki racionaliziranog „svetog slova" i prvobitne „narodne grobnice", nema nikakve – ni ideološke, ni teleološke – razlike. Svrha ostaje ista – odbrana neodbranjivog kao opstrukcija svega mogućeg (a politika je „umijeće mogućeg", zar ne?) Taj mehanizam, tj. fenomen iracionalne „odbrane" *Daytona*, kao racionalizirani derivat njegovog primarnog poricanja, poznat je u psihologiji kao – *reaktivna formacija*.

Fenomenološki i psihoanalitički preciznije govoreći, *reaktivna formacija* je posebna, specifična forma *potiskivanja*. Reakcione formacije, čitamo kod *Fenihela*, predstavljaju izvjestan oblik potiskivanja kod koga je kontrainvesticija očigledna, i on zato uspijeva da izbjegne često ponavljanje drugostepenog potiskivanja. Izbjegavanjem tog drugostepenog potiskivanja reakcione formacije mijenjaju ličnost definitivno i „jednom zauvijek".[12]

Evo i dnevno-prepoznatljive ilustracije *te potiskujuće logike* reaktivne formacije: Napadno-kompulsivna čistoća, i pretjerano naglašavano osjećanje reda, kažu psiholozi, predstavlja specifičan način (samo)odbrane neke osobe koja, negdje duboko u sebi (ontološki-instinktivno), dakle, svim svojim bićem, žudi za prljavštinom i neredom.

Znači li to da je svaka težnja za čistočom lažna?

Ili, preciznije pitano: Ako stvari ponekad znače upravo suprotno od onoga što izgledaju na površini, kako onda može u datom slučaju da se prepozna prava motivacija?

---

[11] Šire o tome vidi moj tekst *Metanaracija, poetizacija i psihijatrizacija Daytona*, u knjizi: Esad Bajtal, *Duplo golo*, izd. Mauna-Fe, 2007, str. 139-161; (odnosno, novo izdanje, *Rabic*, 2010); ili još raniju internet verziju teksta na: http://www.orbus.be/zbornik/metanaracija.htm

[12] O. Fenihel, *Psihoanalitička teorija neuroza*, izd. Medicinska knjiga, Beograd-Zagreb, 1961. str. 121

Odgovor je da se „reakciona formacija, kao i svaki drugi mehanizam odbrane, nalazi u prilično posebnim oklnostima" (D. Krech & R.S. Crutchfield, *Elements of Psychology*, Univesity of California, Berkeley, 1958).[13] Odnosno, potreba za čistoćom, ljubavlju ili poštenjem, su sasvim regularne, nesporne ljudske potrebe čovjeka. Razlika između stvarnih i lažnih potreba te vrste, je u pretjerivanju; u pretjeranom naglašavanju i insistiranju na nečemu. Na jednom mjestu, psihološki senzibilni *Šekspir* svoje zapažanje te vrste majstorski formulira u lakonski sažet iskaz:

„Čini se da ova dama protestuje isuviše mnogo".

Analogno, i u kontekstu ovdje tematiziranog problema, *Šekspir* bi, da je kojim slučajem živ, najvjerovatnije rekao da neko „isuviše mnogo", odnosno *pretjerano*, brani *Dayton*. I tu leži psihološki zec priče. Reaktivna formacija je upravo ta koja, naknadno i *pretjerano*, forsira držanje dijametralno suprotno prvobitno izraženom stavu (Otto Fenichel, *The Psychoanalitic Theory of Neurosis*).[14]

Ali, to nije sve.

Osim *pretjerivanja*, reaktivnu formaciju redovno prati i jedan drugi mehanizam odbrane. Mehanizam *poništenja*. Kod *poništenja* ide se još jedan korak dalje od gornje suprotnosti: „čini se nešto pozitivno, što, realno ili magijski predstavlja suprotnost nečem što se, isto tako realno ili imaginarno, činilo ranije". U pitanju je sprega dvije kontradiktorne, ali srasle radnje, „od kojih je druga direktna inverzija one prve". Za ilustraciju reaktivnog momenta poništenja *Fenihel* navodi primjer čovjeka koji najprije mora da *upali* plin, a zatim da ga *ugasi*.[15] Dakle, javno, verbalno, *zagovaranje* i „branjenje" *Daytona*, način je reaktivnog prikrivanja njegovog stvarnog*, praktičnog neprovođenja*.

Za ilustraciju te prikrivajuće reaktivne logike, evo još par primjera iz psihijatrijske kliničke prakse. Jedan *ateista*, moleći opsesivno za zdravlje svoje dobro bolesne majke, nakon svake molitve, bio bi prinuđen da se, ovlaš, i hermeneutički simptomatično, udari prstima po usnama. To naknadno udaranje vanjska je projekcija njegovog pokajničkog gesta, kojim, *simbolički* odbacuje prethodnu molitvu u stilu: „povlačim riječi svoje molitve u usta". Ili, „poništavam svoju molitvu".

[13] D. Kreč & R.S. Kračfild, *Elementi psihologije*, Beograd 1973, str. 671.

[14] O. Fenihel, *Psihoanalitička teorija neuroza*, izd. *Medicinska knjiga*, Beograd-Zagreb 1961, str. 123.

[15] Ibid.

Isti mehanizam nalazimo kod djece, koja misle da je *lažna zakletva* dozvoljena samo ako, i istovremeno, dok se desnom zaklinju, lijevom rukom potajno čine suprotan gest.[16] Ideološki-reaktivno, politički-smišljeno, *Dayton* je potpisan desnom rukom, a već od prvog dana politika njegova odbacivanja provodi se lijevom. Naredni, politikantski vrlo simptomatičan primjer reakcione formacije (u kontekstu prethodno opisanog mehanizma poništavanja), iako znastveno-akademski potpuno legitiman, iz čisto estetskih razloga i naglašeno-asocijativne slikovitosti, bontonski uljudno spuštam u fusnotu.[17]

Kako postoji i fenomen reaktivne formacije na reaktivnu formaciju, to jedno formacijsko prerušavanje porađa sva druga. Smišljena kleroetnizacija politike, odbrana tzv. „vitalnog nacionalnog interesa", i čitavo mnoštvo drugih dnevno-politikantskih floskula samo su reaktivni paravani iza kojih se psihološki prozirno kriju političke elite kriminaliziranih etno-politika Ove Zemlje.

Međutim, politička ozbiljnost idejne dominacije logike *reakcione formacije*, proizlazi iz činjenice što, za razliku od drugih oblika potiskivanja, reakciona formacija, kako je već rečeno, mijenja ličnost „jednom zauvijek". Dakle, nepovratno. Osoba koja je izgradila reaktivnu formaciju kao iracionalni mehanizam odbrane, nepovratno je promijenila strukturu svoje ličnosti. U svojoj reakcionoj iracionalnosti ona više ne može funkcionirati racionalno. A iracionalno vođenje politike uvijek skončava u pogubnim ishodima. Šta to praktično znači vidjeli smo 1992.-1995.

Stoga je jedini izlaz iz sadašnje bh pat pozicije neizbježna smjena nosilaca reaktivnih poteza i držanja. Odnosno, preventivno gledano, svako buduće kandidiranje na političku funkciju, u ovakvoj zemlji, i sa

[16] Ibid. 124

[17] Medicina poznaje, a psihoanaliza interpretira fenomen *koprofagije* (gr. *κόπρος*, izmet, balega. i *φαγειν*, pojesti), patološku sklonost individue da jede vlastiti feces. Psihoanalitičko viđenje prepoznaje u tome produžetak narcističke težnje i „*vraćanje u ego izgubljenog objekta*". Kod dječijeg fantazmatskog doživljaja defekacije kao gubitka svog narcističkog identiteta, *koprofagija* se javlja kao odgovor i način kompenzacije izgubljenog. Kao praktičan čin poništenja defekacije, *koprofagija* je simboličko „vraćanje u ego izgubljenog objekta". U tradicionalnoj narodnoj leksici (starijoj od Freuda i psihoanalize), taj se fenomen gubljenja i vraćanja izgubljenog objekta izražava metaforom „pljuno pa poliz'o", odnosno, i sasvim adekvatno faktografiji medicinskog uvida i psihoanalitičkog grecizma izrekom: „poj'o govno". Upravo na tom psihoanalitičkom principu funkcionira verbalna višemjesečna politikantska *koprofagija* o vraćanju (na državu prenesenih) entitetskih nadležnosti. Dakle, psihoanalitički govoreći, neurotičan pokušaj vraćanja entitetskih nadležnosti prenesenih na državu, jeste, zapravo, *koprofagično* „vraćanje u ego izgubljenog objekta".

iskustvima koja imamo, moralo bi, *zakonski* obavezivati kandidata za prolaženje procesa psihološkog ispitivanja (psiho-testovi) i donošenja validne dokumantacije u svrhu dokazivanja psihičke zrelosti (i podobnosti), za vršenje politički odgovorne funkcije. I to bi, što se mene tiče (ma kako neobično zvučalo i odudaralo od ustaljene prakse), trebalo biti naša ključna spoznaja. Naravno, psihotestiranje bi eliminiralo „autsajdere ili egzibicioniste" , ali to nije dovoljno, jer „neki bi bez problema prošli i pokazali da su klinički normalni, odnosno da nemaju nijedno psihološko oboljenje". Psihološki testovi ne bi otkrili da li je neko od njih psihopatska ličnost, i da li ima bolesnu želju za vladanjem, odnosno da li će se dobro odnositi prema ljudima, kaže beogradski psiholog Ž. Trebješanin. A to su upravo one osobine koje mogu nanijeti ogromnu štetu državi i njenim građanima. Otuda potreba za psihološko-*psihijatrijski* znatno *kompleksnijim pregledom*, koji bi, za one koji se žele baviti politikom (baš kao i za sve druge poslove), trebalo da podrazumijeva dobijanje uvjerenja da si normalan i da možeš da radiš taj ozbiljni posao na ozbiljan način (Cf: dr. Ž. Trebješanin, *Naš politički ekstremizam uništava svaki dogovor*).[18]

Bez te vrste psiho-preventivne zaštite, možemo se, iskustveno poučeni, nadati samo daljnjim patološkim devijacijama ambicioznih, koji svoje unutarnje probleme i paranoične fantazme projektuju na ravan javnog prostora. Opasnost je utoliko realnija što je, kako kaže *Carolyn Weaver*, na političkoj sceni ponekad teško odrediti granicu između *paranoje*, vrste mentalnog oboljenja, i ozbiljnih *političkih motiva*. Američki psihijatar *Gerrold Post* teškoću tog razgraničenja vidi upravo u tome što je paranoja jedna od „stopostotno političkih bolesti".[19] Kao i svaka druga mentalna bolest, paranoja se projektuje u vrlo širokom manifestnom opsegu, od najblažeg oblika svaljivanja krivnje na druge, pa do fantazma osobne ili kolektivne progonjenosti (odnosno, i u našem slučaju, „nacionalne ugroženosti", npr.).

Neporecivu političku uspješnost paranoici duguju logičkoj uvjerljivosti svojih istupa. Paranoične osobe su vrlo logične, kaže *Post*. No, za razliku od znanstvenika koji traga za *istinom*, paranoičar traga za

[18] http://www.nedeljnitelegraf.co.yu/arhiva/616/text2.html

Da stvari oko toga ne idu baš tako glatko, pokazuje nam dr. prof. *Žarko Trebješanin* navodeći primjer bivšeg srbijanskog premijera *Zorana Đinđića* koji je, „u pokušaju da sprovede sličnu ideju poveo svoju kompletnu vladu na VMA. Ali, šta je poslije toga bilo? Ništa! Javnosti nikad nije prezentovano šta je urađeno na VMA, niti da li je neko eventualno trebalo da snosi posljedice toga" (ibid).

[19] http://www.sarajevo-x.com/forum/viewtopic.php?f=1&t=11526&st=0&sk=t&sd=a&start=0

neprijateljima; on traga za dokazima koji će potvrditi njegove paranoične postavke, istovremeno potpuno ignorirajući suprotnu argumentaciju.[20] Upravo u masovnoj političkoj paranoji *Post* nalazi objašnjenje nacističkog genocida, te masovnih čistki u bivšem SSSR-u i Kambodži. Blažu varijantu tog poremećaja *Post* prepoznaje kod *Richarda Nixona* koji je stalno bio opsjednut idejom neprijateljâ, ingorišući vlastitu ulogu u njihovom stvaranju. U analogiji, stalan strah od tzv. unitarne BiH, intezivno politikantski podgrijavaju i šire, upravo one političke etno-elite koje već vladaju potpuno klero- i etno-unitaristički uređenim entitetom Ove Zemlje.

Naravno, ali da se ne vraćamo nazad, i ovdje važi logika reakcione formacije koja se u svojoj uzorno čistoj formi, zavisno od konteksta dnevno-političkih nijansi, može prepoznati u politčkim modelima svih etno-pregrijanih nosilaca bh vlasti. Osjećaj vlastite vrijednosti, neophodan za razvoj zdrave ličnosti, zamjenjuje se mržnjom prema samome sebi, koju se, vremenom, nauči projektovati[21] na Drugog i druge. Takve osobe su veoma povodljive na zov vlastite, ali i nečije tuđe paranoičnosti, piše *Gerrold Post*, autor knjige *Politička paranoja: psihopolitika mržnje*.[22]

Eto razloga da se sasvim ozbiljno, i uvijek iznova, *kritički* zamislimo nad svakom onom (a najčešće predizbornom), retorikom koja uporno insistira na „zaštiti vitalnog nacionalnog interesa" i – tobožnjoj „ugroženosti naroda". Jer, upravo ona je ta koja ga istinski ugrožava.

[20] ibid.

[21] *Projekcija* (lat. *projectio*, bacanje (u)naprijed), arhaični mehanizam odbrane kojim se ego osobe brani od vlastitih potisnutih težnji i osjećanja tako što ih nesjvesno propisuje drugima. Projekcija pomaže da se osoba brani od unutrašnje opasnosti kao da su vanjske, odnosno da, na zaobilazan način, prihvati sopstvene nesvjesne (potisnute) želje. Projekcija igra važnu ulogu u neurozama i psihozama, posebno je naglašena u paranoji, kaže stručna literatura.

[22] http://www.sarajevo-x.com/forum/viewtopic.php?f=1&t=11526&st=0&sk=t&sd=a&start=0

Ajka TIRO-SREBRENIKOVIĆ

ISTICANJE ILI STVARANJE NACIONALNOG IDENTITETA NA PROSTORU NEKADAŠNJE JUGOSLAVIJE

Vremenu 90-tih godina 20. stoljeća, koje je protutnjalo prostorom nekadašnje Jugoslavije, neki povjesničari i političari tepaju nazivajući ga tranzicijskim vremenom, izbjegavajući svjesno ili nesvjesno termin revolucija, iz čijeg se okrilja iznjedrila i potreba za stvaranjem ili isticanjem nacionalnog identiteta. No, do željenog cilja, kod onih koji su svoj nacionalni identitet shvaćali superiornijim u odnosu na druge, često se dolazilo na ekstreman način. Upotrijebili smo termin revolucija, koji će se promatrati u kontekstu njegovog značenja od Francuske revolucije, gdje se ta riječ povezuje s idejom progresivnog društvenog kretanja naprijed. Po mišljenju Uspenskog, termin revolucija označava preokretanje, a što se tiče povijesnog vremena, za ovog teoretičara revolucija označava restauraciju ili obnavljanje. Što je to u povijesnim događanjima na prostoru nekadašnje Jugoslavije u vremenu 90-tih godina bilo progresivno ili što se to restauriralo?

Većina naroda s prostora nekadašnje Jugoslavije svoj su nacionalni identitet usko vezali uz vladajuću klasu toga vremena, čije je praktično djelovanje, ali i diskurs bio usmjeren ka tome da se onog Drugog ili drugačijeg od sebe samog po nacionalnom, vjerskom, političkom ili spolnom određenju, bez ikakve griže savjesti, može diskvalificirati iz društvene svakodnevice ili u najmanju ruku njegovo postojanje marginalizirati. Vladajuća klasa oduvijek je proizvodila i ideološku misao koja po Marxu iskrivljuje sliku svijeta, odnosno ne dozvoljava da se stekne uvid u pravo stanje stvari.

Ideološka misao bi prema tome bila lažna misao, ali je ona presudno utjecala na društveno-političku klimu 90-tih godina 20. stoljeća, pri čemu su joj sljedbenici davali posebnu semantičku vrijednost, izravno se obrušavajući na svakodnevicu stotina tisuća ljudi čije je i fizičko postojanje bilo vrlo upitno.

Nametnulo se pitanje: Kako i zašto je „lažna misao" mogla imati toliko veliki utjecaj na ponašanje pojedinaca i grupa koji su krajnje ekstremno djelovali i destruktivno utjecali na kulturološke, sociološke, etičke… procese, oblikovane u dugoj povijesti naroda s prostora nekadašnje

Jugoslavije, prostora koji je baštinio tisućugodišnje tekovine kulturne Europe? Kako onda govoriti o kulturi s početka 21. stoljeća u sredinama u kojima se još uvijek traga za nestalim osobama, a iskapanja posmrtnih ostataka i masovne grobnice su slika naše svakodnevice?

Hall umjesto „lažne misli" naglasak stavlja na jezični diskurs koji se stvara po vlastitim pravilima, a koji neminovno rađa „sistem predodžbi: motiva, slika, mitova, ideja, pojmova."

Dean Duda smatra kako su ljudi kroz ideološku misao uhvaćeni u dvostruku artikulaciju: oni kroz ideologiju ne izražavaju izravan odnos prema konkretnim uvjetima egzistencije, nego to čine na doživljen ili imaginaran način, odnosno stvaraju sliku koja govori o tome **kako** vide uvjete vlastitog života.

Kultura je u koliziji s ljudskim napretkom; ona predstavlja ono što je stoljećima usavršavano, što se odnjegovalo ili iščupalo od prirodne sirovosti i surovosti.

U Klaićevom *Riječniku stranih riječi* pod izrazom kultura podrazumijeva se sve ono što je *stvorilo ljudsko društvo i što postoji po tjelesnom i umnom radu ljudi, za razliku od prirodnih pojava…, ali i stupanj savršenstva postignut u vladanju ovom ili onom granom znanja ili djelovanja (…), obrazovanost uopće, prosvjećenost, stupanj društvenog, duhovnog razvitka, načitanost, pristojnost, lijepo ponašanje.*

Jurij M. Lotman kulturu naziva nadindividualnim intelektom koji kompenzira nedostatke individualne svijesti. Sa psihološkog gledišta, Lotman kulturu određuje kao sustav dodatnih ograničenja koja reguliraju ljudsko ponašanje, ističući kako postoje dvije dominantne sfere ograničenja, a to su sram i strah. Sferu straha čovjek zajednički dijeli sa životinjama, a sfera srama specifična je samo čovjeku. Lotman smatra kako je u našem vremenu došlo do nadopunjavanja straha i srama na način da je postalo sramota osjećati sram, što znači da je kultura našeg vremena diskvalificirala jednu od temeljnih sfera ljudskih ograničenja, u kojoj strah postaje jedinim regulatorom zabrana. Individualno ponašanje koje u sebi i može kompenzirati obe sfere ograničenja nemilosrdno je izloženo utjecaju ponašanja pojedinih grupa ili mase, što znači da se fenomenu kulture može prilaziti s gledišta dihotomije*: ja-oni, ili pojedinac-masa.* Ljudska bit se oslikava u međusobnoj različitosti, što bi trebalo predstavljati osnovno razlikovno obilježje u odnosu na životinjski svijet ili primitivnu hordu, u kojoj pojedinačne jedinke međusobno dijele zajedničke ili istovijetne modele ponašanja. Čovjeku je dano pravo izbora, ali savjest kod onih koji je posjeduju ne dozvoljava mu da bude ohol i egoističan u izboru. Ako se savjest shvati kao „unutarnji glas koji nas upozorava da nas netko možda gleda", onda čovjek ne može imati pravo na apsolutnu slobodu izbora onako kako on samo želi, jer postojanje

onog unutarnjeg glasa nameće obavezu, ne samo prema nama i drugima, nego i prema tom sucu u nama koji besprijekorno motri na naš izbor i naše odluke. No, međutim, događanja u vremenu 90-tih godina 20. stoljeća na prostoru nekadašnje Jugoslavije govore kako je ponašanje pojedinih skupina ili mase bilo dominantno bez prisustva savjesti u njihovim odlukama. Oni kojima je „gospodario unutarnji glas koji upozorava da nas netko gleda", racionalno su promišljali, nastojeći i uljuđeno djelovati, ali u ratnom kaosu njihove težnje, promišljanja i postupci marginalizirani su, osporavani ili ironizirani.

V. Steward kulturu označava kao oblik pojedinačnog i društvenog ponašanja koje služi potrebi čovjeka, ističući kako je funkcioniranje bilo koje pojedinačne kulture ili pojedinačnog ponašanja uvjetovano i lokalnim oznakama. Lokalne oznake bi se mogle tumačiti kao svi oni znakovi (religijski, mitološki, sociološki…) na kojima se temelji ili nadograđuje pojedinačna/e svijest/i. U ovom dijelu rada pokušat će se objasniti kako su lokalne oznake, a prije svega mit i mitska svijest u velikoj mjeri utjecali na društvenu klimu vremena o kojemu govorimo. Mit je priča nedosanjanog, a vječno sanjanog sna. Mitovi su poput ogledala, u njima pronalazimo naše narcisoidne obrise. Oni su dijelovi naših bajkovitih priča iz kojih je za svagda u svijesti ostalo upisano egoistično pitanje: „Ogledalce, ogledalce reci mi tko je najljepši na svijetu?" Mitološke priče nude onima koji ljube mitološki svijet iluzornu nadu u stvaranje lijepog i Velikog, samo njihovog Carstva. Iz tog puta maštarije iznjedrilo se i ideološko mišljenje koje je u Drugom i drugačijem od sebe samog vidjelo glavnog neprijatelja i protivnika koji stoji na putu ostvarenja iluzornih nadanja – stvaranje jednonacionalnih Carstava. Milivoj Solar smatra kako je čežnja svake ideologije povratak u mitologiju, s obzirom da ideologija konstituira neka osnovna značenja u proizvodnji jezika – svijeta. Osnovni motiv svakog mita i njegovog rituala je ukidanje vremena jer mitovi spajaju prošlost sa sadašnjošću i budućnošću.

Ali… Mit je proizvod kulture proizišao iz narodne predaje koji ima mitopoesku funkciju na čijim se osnovama stvara povijesna iluzija. (Živjeti u iluziji i ne bi bilo tako loše samo ako mitski svijet ne postane supstitucija stvarnosti i ako se u ime „većih ciljeva" ne počne intervenirati u sudbine pojedinaca ili cijelog naroda). Slijepi sljedbenici mitoloških predaja postaju tragičari, zalutali u vremenu jer njihova svijest nije u stanju razlučiti stvarni od fiktivnog svijeta. Mitske priče se uvijek obnavljaju, što znači da se moraju iznova pričati, a to ponavljanje u bezbroj varijacija za M. Solara predstavlja njihovu osnovnu bit.

U ovom dijelu izlaganja istaknut će se fenomeni narod i narodna kultura. S obzirom da se govori o vremenu u kojemu je političku scenu i svakodnevicu potresao populizam s nacionalnim obilježjima, neumitno se

nametnulo pitanje kako se određeni fenomeni narodne kulture, kao izvorni oblici mogu dovesti u vezu s isticanjem, oživljavanjem ili stvaranjem nacionalnog identiteta. Neki političari, kao dio moćne klase tog vremena, bili su svjesni neobuzdane moći naroda, moć koja je slična lavini: kad krene, teško ju se može kontrolirati, a kamoli zaustaviti. I sami smo bili svjedoci izjave srpskog političara i vođe Miloševića koji je ratničke prangije okarakterizirao kako se ništa „neobično" nije dogodilo, osim što se „desio narod", a iz tog „desio se narod" izrodile su se stravične slike rata, genocida i kulturocida.

Narod je oduvijek imao svoja vjerovanja, običaje i značenjske prakse. Teoretičari nastoje odrediti što je to narod i što je sve sadržano u terminu narodna kultura pa su narod određivali kao sve stanovnike neke zemlje. U Herderovu određenju, narod su bili neobrazovani slojevi društva te na osnovu toga razlikuje kulturu učenih i kulturu naroda, s tim da narod ne predstavlja samo svjetinu na ulici koja „pjeva, nego vrišti i razara." Za druge teoretičare, narod su predstavljali seljaci koji žive s prirodom te su sačuvali svoje prvobitne običaje i simbole. Zajedničko im je to što su na isti način vrednovali mitove, legende itd.; sve ono što je naslijeđeno iz zajedničke im prošlosti te bi prema tome narodna kultura bila strogo nacionalno obojena, a u njenoj biti bili bi pohranjeni svi simboli pojedinih nacija.

Ali, kulture nikada nisu nastajale same po sebi – međusobno su interakcijski povezane: kultura bilo kojeg naroda pa i ona koju nazivamo narodnom nikad nije monolitna, nego je silno različita. Bilo koje kulturne prakse ne predstavljaju odvojene načine života, one se međusobno presijecaju, sukobljavaju oko značenja te se zbog toga ne mogu jednoznačno odrediti kao „način života" nego i kao „način borbe".

Derrida ističe kako je naše znanje decentrirano, a humanistički pogled na svijet s europskim čovjekom i njegovom kulturom u centru posve je istrošeno. Za ovog znamenitog semiotičara i filozofa jezik (jezik je sve ono što služi čovjeku za sporazumijevanje) je poput labirinta koji predstavlja neprestanu igru znakova, bez ikakve stalnosti smisla u pojmovima: jedan tekst stoji u odnosu prema drugim tekstovima, jedna kulturna praksa stoji u odnosu prema drugoj kulturnoj praksi, što znači da jednoznačno čitanje i razumijevanje bilo kojeg teksta u pojedinoj kulturi ili tekstova u Kulturi je nemoguće. Ali praktična primjenjivost, razumijevanje i tumačenje kulture koja je sastavljena od korpusa različitih tekstova, često se jednoznačno određuje. Većina političkih vođa u vremenu od 1990. do 1995. godine postajali su glasnogovornici naroda i njegovih interesa, „znali su što je to najbolje za njihov narod", eliminirajući već na početku kulturno naslijeđe onog Drugog.

Lotman nastoji pokazati kako semiotička istraživanja mogu dovesti do razumijevanja nekih kultura. Za srednjovjekovno kulturno naslijeđe kaže da je bilo izrazito semiotičko jer su znakovi i simboli imali presudan značaj u cjelokupnom životu srednjovjekovnog čovjeka. *U srednjovjekovnom sustavu riječ su shvaćali kao ikonu, kao sliku sadržaja*, za razliku od prosvjetiteljstva u kojemu slikovni prikazi izgledaju *poput puke konvencije*. Lotmanovo promišljanje o kulturi srednjovjekovnog čovjeka, moglo bi nas dovesti do zaključka kako je kultura pojedinih naroda s prostora nekadašnje Jugoslavije u vremenu 90-tih godina 20. stoljeća bila vrlo slična srednjovjekovnoj kulturi, gdje je simbolika i ikonografija dobivala značajnu funkciju u nacionalnoj „osviještenosti" ogromnog broja ljudi.

Neki predstavnici iz vladajuće klase u narodu su samo vidjeli pasivni element koji želi da se njime bolje vlada, da ga se učinkovitije nadzire ili „štiti" od utjecaja stranih kultura, što znači da je bila na djelu politika isključivanja, usmjerena ne samo prema drugima, nego i prema onim pojedincima ili skupinama iz vlastitog im naroda koji su životu pripisivali vrijednost kroz njegovu različitost. Kulturu koju slijede i prakticiraju širi narodni slojevi, teoretičari su skloni nazivati usmenom kulturom. Oni koji su slijepi sljedbenici usmene kulture nisu ni svjesni činjenice kako je značenjski okvir i te kulture oduvijek nadzirala vladajuća klasa. U okviru ove kulture može se razlikovati kultura koja se *nameće narodnim slojevima i kultura koju proizvode narodni slojevi.* Neki predstavnici iz vladajuće klase, posredstvom moći, nameću kulturu narodnim slojevima, odabirući one teme i motive koji su najraširenij u narodu, s namjerom da se prenesu određene poruke (ideje), čime preuzimaju ulogu političkih vođa. Iz narodne predaje ideološke vođe preko ideološkog diskursa otvaraju imaginativne slike, formirane u narodnoj svijesti, znakove koje mogu (zlo)upotrijebiti u vlastite političke ciljeve. Jezikom su stvarali iluziju u kojoj slušatelji nisu bili sigurni da li se nekada doista dogodilo ono o čemu su govorile ideološke vođe ili je možda junački epski svijet tu, tog trenutka, trebao biti. Na udaru se nije našlo samo restaurirano narodno blago nego su i religijske procesije bojali koloritom šarenih političkih boja.

U predindustrijsko vrijeme, narodna svijest politiku je tumačila, kako predočava Peter Burke, kao sve ono što spada u „državne poslove" i što pripada vladarima: ratovi, porezi, ekonomski, vjerski, itd. problemi. U suvremeno doba, ističe Burke, dolazi do politizacije narodne kulture ili širenja političke svijesti u narodu o vlastitom nacionalnom identitetu. Političku svijest bi mogli označiti kao svijest o tim problemima i njihovim eventualnim rješenjima. Pitanja o vlastitom i nacionalnom identitetu, te ugroženosti jedne nacije od druge/ih, pretvorila su se u politička.

Pored ekonomskih razloga i osvajačkih ambicija, jedan od vrlo važnih uzroka tragedije koja se dogodila 90-tih godina 20. stoljeća na prostoru bivše Jugoslavije nalazi se u svijesti onih koji su bili slijepi sljedbenici mitološke predaje, identificirajući jedan od slavenskih naroda (Bošnjake) s imaginarnim neprijateljem – Turcima s kojima su ukrštali sablje na Kosovu, prije šest stotina godina. Tu historijsku činjenicu narodni pjesnik je vješto ukomponirao u narodne pjesme o Kosovskom boju, a generacije poslije njega stvaraju kosovki mit. Mitski svijet je, na žalost, utjecao da se u svijesti nekih vođa desila reinkarnacija Kosovskog boja pa su u Srebrenici 1995. god. „zatekli Turke", nakon čega je došlo do nezapamćenog genocida, preko 8.500 nevino ubijenih Bošnjaka, a zločinac Mladić je „u posed srpskom narodu predao tursku Srebrenicu." Tamo gdje mitska svijest zauzima dominantno mjesto uopće nema povijesti u smislu historiografije. Sljedbenici mitološke predaje uvijek falsificiraju povijest na način da svoje uljepšavaju, a tuđe omalovažavaju, a jedan ideološki diskurs neminovno rađa drugi, oni postaju međuovisni.

Postavlja se pitanje: zašto su stravični oblici genocida i kulturocida nad bošnjačkim narodom bili dominantni u vremenu o kojemu govorimo?

Odgovor bi se, možda, mogao pronaći u povijesti jugoslavenskih naroda s kraja 19. i početka 20. stoljeća. U svijesti srpskog i crnogorskog naroda ostali su registrirani različiti oblici otpora prema Turskoj Carevini koji su se događali u 19. stoljeća iz čega se razvila i demonizacija jednog od slavenskih naroda-Bošnjaka koje su poistovjećivali s Turcima, a Bošnjaci su s Turcima imali samo zajedničko to što su se Bogu obraćali na isti način. U svijesti hrvatskog naroda već su bili izblijedjeli oblici otpora prema Turcima koji su bili aktualni od 15. do 17. stoljeća Hrvatski ilirci su prvi na slovenskom jugu na muslimane-Bošnjake gledali kao na slavenski narod koji s Turcima, osim vjeroispovijesti, nema ničeg zajedničkog. Na temelju ovih povijesnih činjenica u svijesti srpskog i crnogorskog naroda događala se simbolizacija i idealizacija narodnih junaka koji su se borili protiv Turaka. U svijesti hrvatskog naroda koja je bliža srednjoeuropskim ideologijama bili su idealizirani oni junaci koji su se borili za pravdu-pravicu, bez obzira na nacionalnu pripadnost. U svijesti hrvatskog naroda ostale su registrirane slike iz vremena feudalizma u kojima su tlačitelji bili iste vjere kao i narodni puk. Iz tih slika rodile su se predodžbe u kojima nije bilo mjesta za protuislamske stavove.

U 90-tim godinama 20. stoljeća koncepcija ravnopravnosti i „pravice" nestaje, politički se počinje djelovati u smjeru reinkarnacije hrvatskog srednjovjekovlja, pri čemu slike hrvatskih kraljeva i banova dobivaju simboličnu oznaku cjelokupne nacionalne osviještenosti. Političari su vrlo brižno izgrađivali i politički diskurs preko kojeg su se dičili postojanjem europskog gospodstva i aristokratizma u nacionalnom biću vla-

stitog naroda, a drugima su pripisivali balkansku hajdučiju, neobrazovanost i primitivizam. Jedan diskurs neminovno rađa drugi, jedna vrsta simbolike rađa drugu, čiji osnovni smisao funkcionira na sličan način s onim prethodnim. U početku se nacionalna identifikacija kod Bošnjaka događala na osnovama borbe za vlastitu samoopstojnost. Bošnjaci su u jeku rata i agresije na jedinu im domovinu BiH, pod utjecajem političkog diskursa koji se plasirao iz moćnih centara u njihovom susjedstvu i sami tražili potporu samoopstojnosti i stoljetne ukorijenjenosti na ovim prostorima u dalekom bosanskohercegovačkom srednjovjekovlju i predturskom bosanskom kraljevstvu. Političke vođe su vlastiti narod dovodile u situaciju potpunog apsurda, situaciju u kojemu se nije mogao razlučiti stvarni od fiktivnog svijeta, nastojeći zajedničku pedeset godišnju povijest ignorirati i omalovažiti te nasilu napraviti povijesni rez.

Za naznačene povijesne fenomene moglo bi se koristiti Lotmanovo objašnjenje povijesnog vremena u kojemu se ističe kako u povijesnim trenucima izbija na površinu napetost proturiječnih strukturalnih polova te na taj način dolazi do maksimalne napetosti, zbog čega čitav sustav ispada iz stanja ravnoteže. Realizacijom događaja, struktura se deformira i dobiva vremensku koordinatu, tj. postaje povijesnom činjenicom, pri čemu ponašanje i pojedinaca i mase prestaje biti predvidljivo. Ti nepredvidljivi trenuci mogu biti trenuci revolucija ili naglih povijesnih pomaka, izbor puta ovisi o sklopu slučajnih okolnosti ili o samosvijesti sudionika, njihovom svjesnom izboru, što za Lotmana predstavlja najvažniji objektivni element povijesnog procesa.

Hall smatra kako se identifikacija konstruira na pozadini prepoznavanja nekog zajedničkog porijekla, zajedničke osobine s drugom osobom, grupom ili idealom. Ideološki diskurs omogućava pojedincu da bude subjekt, a sve s namjerom da zauzme svoj podanički, podređeni položaj u sustavu ideologije, a jezik omogućava da se onog Drugog *uništava na dugi rok.*

Teoretičar Childe u razvoju ljudskog društva razlikuje: divljaštvo, barbarstvo i civilizaciju. Biti civiliziran znači ne pljuvati na pod, jednako kao i ne ubijati civile i ratne zarobljenike. Ali praksa na prostoru bivše Jugoslavije, na pragu 21. stoljeća, pokazala je nešto sasvim drugo. Kako objasniti vraćanje pojedinih skupina koje su imale doticaja s kulturnim tekovinama civilizirane Europe u fazu koja je slična divljaštvu?

Možda bi se objašnjenje moglo prezentirati kroz objašnjenje pojma nacionalizam, kojeg Danilo Kiš označava paranojom. Nacionalizam predstavlja skup individualnih paranoja koje se formiraju kao posljedica straha ili zavisti. Individualna svijest se neutralizira u korist nekakve opće svijesti, gdje je pojedinac spriječen da bude individual, prinuđen je da svoj entitet traži izvan vlastitog identiteta. Na taj način postaje pripadnik

skupine koja ima za cilj, tobože, rješavanje problema od epohalnog značaja za vlastitu naciju. Djelovanje pojedinaca izvan skupine apsolutno je ništavno. *Nacionalista u drugima vidi isključivo sebe- nacionalistu.* On ne zna ni jedan jezik niti varijante drugih kultura, osim svog jezika i svoje tradicije, ono drugo ga se uopće ne tiče. Nacionalizam živi od *poricanja i na poricanju,* a nacionalističke svijesti funkcioniraju na način da pripadnici njihovog etnosa uvijek predstavljaju pozitivan pol, a oni drugi su negativan: *mi jesmo nacionalisti, ali oni drugi su još veći; naša povijest je ispravna, njihova nije, naš jezik, kultura, običaji, način života itd. bolji je od njihovog.* Treba skočiti više od svog polubrata koji nam je sličan, a tako različit. Sva navedena razmišljanja su proizišla iz straha, formiranog najčešće još u djetinjstvu i stvorenog iz kompleksa manje vrijednosti. Nacionalista se nikad nikog ne boji osim polubrata, smatrajući kako će on zaustaviti njegovu poziciju vođe pa je taj polubrat u njegovoj svijesti blijedi, anemični i polu blesavi rođak. Takva pozicija vodi neminovno do patološkog mišljenja i patoloških postupaka, jer mržnja rođena iz straha postaje njihova neobuzdana moć. Kiš ističe kako se nacionalisti, također, boje i Boga, smatrajući da Bog upravlja izričito po njihovoj mjeri. Pripadnici takvih skupina postaju ljudi od akcije, a svaki pojedinac je privid individue koju je civilizacija već odavno izvela iz krda, a oni se dobrovoljno sami ponovno u njega vraćaju. Pripadnici ovakvih skupina postaju vrlo agresivni, a njihove žrtve izazivaju u njima osjećaj nadmoćnosti.

Kako objasniti indiferentan stav političkih moćnika uljuđene Europe koji su ravnodušno promatrali neravnopravnu borbu na europskom tlu u kojoj je bio upitan opstanak onih naroda koji nisu promišljali život kao nacionalisti, a žrtve im se broje na stotine tisuća. Živote su im oduzimali na najbrutalniji način.

Možda bi Cullerova teorija mogla pomoći u osvjetljavanju naznačenog fenomena. Bilo koji diskurs pa i onaj o demokratičnosti, ravnopravnosti, jednakosti itd. treba podrivati kako bi se dosegnulo njegovo dno, a kad se to postigne onda se ukaže samo njegova ispraznost, s lijepo upakiranom slatkorječivosti. Preko diskursa koji laže (obmanjuje) , a on laže i obmanjuje onoliko koliko mu je potrebno da ostvari cilj onog tko ga je lansirao u galaksiju suvremenih civilizacijskih označitelja, odabrani „namjesnici" ostvaruju vlastite ciljeve i ciljeve svojih država. Njihov krvavi kažiprst ucrtavao je znakove koji su mogli predstavljati ciljeve od „općih interesa". Koja ironija i cinizam! Možda je to ipak oblik „kulturnog ponašanja", ako bi kulturu u grubom smislu shvatili kao način života na kojeg bi svatko od nas imao apsolutno pravo, ali samo pod uvijetom ako bismo bili sami na Zemlji, jer postojanje onog Drugog u našoj neposrednoj blizini obvezuje da se ne može ugrožavati njegovo

vlastito postojanje.

Za R. Williamsa kultura ne predstavlja samo način života pojedinca ili grupe, nego ona predstavlja i učenost, (poštivanje etičkih, moralnih, religijskih, genetičkih itd. načela) i umjetnost koju u svom biću posjeduje čovjek; oznake koje ulaze u sferu osnovnih ljudskih i civilizacijskih tekovina.

Oni koji su djelovali pod krinkom afirmacije vlastitog nacionalnog identiteta, djelovali su u smjeru osvajanja i zauzimanja tuđih teritorija. Rat se vodio, kao i svaki drugi, zbog ekonomskih razloga, iz interesa, za zemlju i bogatstvo, a zastave, povijest itd. bili su samo izlika za osvajačke pohode.

Identiteti, kao i Kultura, nikad ne predstavljaju apsolutnu jedinstvenost jer su nastajali i formirali se kroz korpus tekstova naslijeđenih iz bliže i dalje prošlosti te su zbog toga *razlomljeni i fragmentirani, ali i međusobno umnoženi.* Za njihovo stvaranje bitnu ulogu imaju antagonistički diskursi, prakse i pozicije koje se vrlo često ukrštaju. Za Lotmana kulminacija povijesne, socijalne, psihološke ili neke druge napetosti dovodi čovjeka u drugu putanju na kojoj može usvojiti ili praktično oponašati životna pravila npr. kazališnog lica, neke povijesne ličnosti itd., što znači da takve osobe povijesnu zbilju, vrijeme u kojemu jesu shvaćaju na imaginaran i mitološki način.

Bujice emocija, prije svega bijesa i mržnje, obrušavale su se, ne samo na živote bespomoćnih ljudi, nego i na povijesne spomenike, izvršitelji nisu shvaćali da objekti materijalne kulture nisu nizašto krivi, oni su samo nijemi svjedoci vremena. Spaljivanje sarajevske Vijećnice (ali „rukopisi ne gore!"), miniranje Starog mosta u Mostaru, razaranje stare dubrovačke jezgre, uništavanje do temelja sakralnih objekata itd. slike su stravičnog kulturocida.

Ako kultura slavi čovjekovu duhovnost, onda bi se trebalo djelovati u smjeru nadilaženja čovjekove instinktivne prirode, obrazujući, disciplinirajući i estetski oblikujući čovjekovu bit.

Za Eagletona *kultura je stvar sebenadilaženja, jednako kao i sebeobrazovanja. Ako slavi sebstvo, ona ga istovremeno disciplinira estetski i asketski.* Ljudska priroda slična je *glini u vlastitoj ruci koja predstavlja iskupitelja i nepokajanog, svećenika i griješnika u istom tijelu*. Oblikovanje ljudskog duha pripadalo bi kulturi, što predstavlja sveobuhvatni razvoj ljudske osobnosti, a to opet vodi ka općem – civilizaciji koja se smatra životom izvan barbarstva. Biti kulturan ne znači samo posjedovati istančane osjećaje, ugodne manire i otvoren duh, nego i ponašati se razborito, s izgrađenom osjetljivosti za interese drugih ljudi.

Ratni pohodi u vremenu o kojemu govorimo, događali su se pod

nacionalnim simbolima u koje su nabrzinu ukomponirani narodni motivi, narodne popijevke, mitske priče iz čijeg se svijeta ukazuju fiktivne slike, a pojmovi i pojmovno prosuđivanje je bilo apsolutno strano. Ono što nije bio u stanju izreći njihov duh govorili su nacionalni/nacionalistički simboli.

Kultura djelovanja zajednice u ovom periodu samo jedne nacionalnosti prakticirana je kroz različite oblike okupljanja na kojima su mitinzi zauzimali dominantnu ulogu. Na tim okupljanjima, pored političkih govorancija, bili su upriličeni različiti oblici zabave kroz koju se povlađivalo narodu. Najčešću ulogu su dobivale etno-folklorne/turbo-folklorne grupe, u čije su „umjetničko stvaralaštvo" bile uključene sve socijalne skupine: političke vođe, obrazovani, bogati i običan narod. Ekonomski bogati i oni koji su korespondirali u lokalnim vlastima preuzimali su ulogu pokrovitelja zajedničkih druženja. Radilo se o prezentaciji trivijalne „umjetnosti". Za Althussera umjetnost je rođena iz ideologije, ali ona nije ideologija. Umjetničko djelo svojim estetskim učinkom oneobičava ideologiju te omogućava da uvidimo pravu stvarnost vladajuće ideologije. Iz navedenog se može izvesti zaključak kako vladajuća klasa zbog vlastitih interesa širim narodnim slojevima nije prezentirala umjetničke oblike, u protivnom bi otkrila realnu sliku vlastite (vladajuće) ideologije. Govornici su za cilj imali buđenje narodne političke svijesti iz koje se formiraju slike o vlastitoj im ugroženosti od onog Drugog, nakon čega narodne mase postaju „svjesne" svog položaja, a nacionalistički diskurs i ikonografija obavili su osnovnu zadaću: s narodnim masama se moglo manipulirati, a vladajuća vojna i politička elita mogla je u ime, tobože, spašavanja vlastitog naroda krenuti u osvajačke pohode, s ciljem da se teritorij zauzme, protjera ili uništi sve ono što nema zajedničku naznaku vlastitog im nacionalnog, religijskog ili političkog identiteta.

Williamsovo viđenje kulture kao društvenog poretka preko kojeg se komunicira, doživljava i istražuje ne može se primijeniti u životu ratnih hodočasnika koji su iskonstruirali vlastite slike društvenih vrijednosti, običaja, vjerovanja i praksi, posloženih na način da se suprotstavljaju civilizacijskim tekovinama: jednakosti, toleranciji i uvažavanju Drugoga. Po Williamsu kultura i društvene oznake postaju istovijetne. Ako kulturu shvatimo kao ono što nije genetski prenosivo, onda način života ekstremnih skupina ne može ući u okvir kulture jer se u svom razvoju nisu uspjeli odlijepiti od instinktivnih potreba i želja.

Niti Hallovo poimanje kulture kao „življene prakse" ili praktičnih ideologija ne može se primijeniti na način života ekstremnih skupina iz razloga što su i deologije stvar nadogradnje na čovjekovu prirodu koja se kroz život mora usavršavati. U orgijanju srpskih ekstremista koji su u nekoliko dana pobili 8.500 nenaoružanih civila, „međunarodno zašti-

ćene" enklave Srebrenica, vladala je patološka mržnja prema Drugome i nagon za isticanjem. U prethistorijskom vremenu, u skupini ratnika, viši položaj uvijek je zauzimao onaj koji je bio najveći ubica, žrtve su bile njihova krvava odličja.

Neke kulturne institucije: državotvorne, crkvene, akademske itd. podržavale su ili su prešutno blagosiljale one kojima vlada prirodna surovost. Po Eagletonu institucije su kulturne tvorevine, jer nema nekulturnih, onda se blagosiljanje ekstremnog ponašanja pojedinaca ili skupina od strane „kulturnih" i „civiliziranih" može objasniti samo činjenicom da su preko njihovog djelovanja željeli postići svoje godinama vješto skrivane ciljeve. Životima i jednih i drugih vladala je mitološka svijest, samo su jedni bili sanjari, a drugi konkretno djelovali na oživotvorenju tog sna, identificirajući se s junacima mitološkog svijeta. Hall identifikaciju tumači kao konstrukciju koja predstavlja nikad završen proces – uvijek u procesu. Po Freudu identifikacija predstavlja konzumaciju drugoga, ona je proces artikulacije, zašivanja, nadodređivanja, a ne obuhvaćanja. Oznaka nadodređivanje, a ne obuhvaćanje pojedinca koji se želi identificirati sa svojim idealom iz prošlosti, pronađenom u mitološkom svijetu, često dobivaju suprotna značenja, jer im pojedinac uvijek došiva nešto od svoje prirode pa stvorene slike ideala mogu poprimiti oznake ekstremičnosti. Međunarodna zajednica i njene civilizirane institucije trebale bi imati presudan značaj u sankcioniranju antagonističkih diskursa i praksi jer su oni u povijesti uznemiravali ustaljeni karakter mnogih naroda i kultura.

Bit identiteta se ne može povezati s onim „tko smo?" ili „odakle dolazimo?", nego s onim „što bismo mogli postati?". Ekstremisti maštaju kako bi mogli postati vođama svoje grupe ili naroda, zaboravljajući da u njihovom narodu ima i onih koji svoje jastvo ne žele graditi na tragediji Drugoga. Ekstremisti su povezani s izmišljanjem tradicije, kao i sa samom tradicijom.

Identiteti po Hallu nastaju u imaginarnom i simboličkom prostoru, i s toga uvijek „djelomice konstruiranom u fantaziji ili barem u fantazmičkom polju". To može prouzročiti veliku opasnost jer fantazija i imaginacija rađaju fantastične i imaginativne slike koje su izvan životne realnosti. Identitet funkcionira na način da isključuje ili izbacuje van prezreno, što znači da se identiteti uvijek formiraju u odnosu prema Drugome, u odnosu prema onome što taj Drugi nije, prema onome što mu nedostaje. Derrida ukazuje na to kako je konstituiranje identiteta uvijek zasnovano na isključenju nečega ili nasilne hijerarhije između dva ishodišna pola, a za Lotmana semiotička struktura uvijek zahtijeva i nesemiotičku, tj. da nacija zahtijeva ne – naciju, na čemu se izgrađuje slika neprijatelja. Ali iz ovakve binarne opozicije jedino se može izroditi "ideja

potpunog i bezuvjetnog uništenja prethodnog te apokaliptično rođenje novoga."

Možda bi se ponašanje onih koji su uništavali Druge moglo objasniti preko Lacanova jezika u kojemu se razrješenje Edipove krize u pojedincu ostvaruje kao *novačenje u patrijarhalne ideologije i pokoravanje Zakonu Oca,* u kojemu se ne ostvaruje sposobnost samoprepoznavanja, ali se na tren prepoznaje vlastita slika u zrcalu. To bi moglo predstavljati početnu poziciju u čovjekovom odrastanju od djeteta do odrasla čovjeka, gdje „mala životinjica" još uvijek ne predstavlja subjekt. Kod ratnih ekstremista došlo je do *simboličke matrice u kojoj se Ja obrušava u svoj praiskonski oblik.*

Prije smo imali zajedničku ideologiju – soc. komunizam, zajedničku simboliku, a sve je trebalo voditi (iluzorno) našoj zajedničkoj budućnosti koja bi se mogla podičiti ljudskosti. U tom „velikom" projektu ostale su zaboravljene one skupine u kojima je svo vrijeme bio začahuren element ekstremičnosti.

Kultura življenja u Srebrenici, Vukovaru itd. u 21. stoljeću ne samo da nije istovijetna nego je neusporediva sa značenjem kulture življenja u npr. Parizu ili Londonu iako je svaka od sredina baštinila u većoj ili manjoj mjeri europsko kulturno povijesno nasljeđe. Osnovno značenje kulture življenja u Vukovaru, a pogotovo u Srebrenici vezano je za stravična ubojstva, pronalaženje posmrtnih ostataka kroz visoko sofisticiranu tehniku DNK analize.

Na prostoru bivše Jugoslavije na temeljima rata, genocida i kulturocida došlo je do stvaranja zasebnih i cjelovitih država (osim BiH koja je pretrpjela najviša razaranja, a za uzvrat je međunarodna zajednica njen teritorij podijelila na dva entiteta, entitete koji nikad u njenoj povijesti nisu bili pravno ni politički legitimni niti utemeljeni). Ali, globalizacija će donijeti nova iskušenja gdje više neće biti mjesta za prezentaciju samo jednog nacionalnog identiteta nego će se vođe novonastalih jugoslavenskih država morati orijentirati na globalno aktualna pitanja: eko kulturu (da čovjek kao kulturno biće preuzme odgovornost za evoluciju biosfere), manjinska, obiteljska, dječja itd. prava. Narodi s prostora nekadašnje Jugoslavije naći će se pred pitanjem novog identiteta u kojemu će ostati, nažalost, zapostavljen i onaj, još uvijek, neživljeni praiskonski, koji se i sada javlja kao bolno življeni. Kako premostiti jaz između tog prvotnog i onog kojeg bi mogli nazvati nadidentitetom?

Kraj ovog teksta biti će označen riječju (J. Derrida) koja se odnosi na kategoriju **izbora,** a ona se u današnje vrijeme čini posebno trivijalnom, ali bez obzira na sve, čovjek mora pokušati shvatiti zajedničko tlo i razlike.

Riječ se završava s pogledom uperenim prema onima koji, u

društvu iz kojeg ne isključuju sebe, okreću svoje oči od onog što je još neimenovano a što samo sebe imenuje.

Literatura:

1. Beker Miroslav. *Suvremene književne teorije*, Zagreb, 1986.
2. Duda Dean. *Kulturni studij: ishodišta i problemi*, Zagreb, 2002.
3. Eagleton Terry. *Ideja kulture*, Zagreb, 2002.
4. Hall Stuard. *O postmodernizmu i artikulaciji*, Naše teme, XXXIII (1989/9)
5. Karl Marks. *Njemečka ideologija,* Zagreb, 1979.
6. B. Klaić. *Riječnik stranih riječi*, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1990.
7. Lotman Ju. M. *Struktura umjetničkog teksta*, Zagreb, 2001.
8. Lotman Ju. M. *Kultura i eksplozicija*, Zagreb, 1998.
9. Williams Raymond. *Kultura, K.* časopis za književnost, književnu i kulturnu teoriju, 2002. sv.1, br.1.
10. Veršić Sanja. *Kultura kao semiotički problem u djelu Jurija Lotmana*, Zagreb, 2004.

Hamdija ŠARKINOVIĆ

ŽIVOTNA SREDINA KAO LJUDSKO PRAVO

Rezime

Cilj istraživanja je da se utvrdi da li pravo na zaštitu životne sredine spada u ljudska prava, da li u pravo na životnu sredinu spadaju prava budućih generacija, te kakav je odnos prava na životnu sredinu i ostalih ljudskih prava. Naglasak je stavljen na odnos između prava na informaciju i prava na zdravu životnu sredinu, te prava na privatnu svojinu i prava na zdravu životnu sredinu. Izneseni su argumenti da se pravo na zdravu životnu sredinu može smatrati osnovnim ljudskim pravom, te da je ono usko povezano s pravima budućih generacija. Bez obzira na paradoksalnu situaciju ostvarivanja prava budućih generacija, ima smisla brinuti se o njima. Različit je odnos među ljudskim pravima i pravom na zdravu životnu sredinu. Između jednih postoji sinergetski odnos, neki drugi su u koliziji, a rijetki su neutralni jedno naspram drugog. Pravo na životnu sredinu i zakoni vezani s njim bitno utiču na modificiranje čovjekovog ponašanja naspram životne sredine, na način da se sprječava degradacija životne sredine, pa stoga treba raditi na njihovom proširivanju. Kao jedna od najznačajnijih politika Evropske unije je zaštita životne sredine, koja zauzima posebno mjesto u Nacionalnom programu za integraciju Crne Gore u Evropsku uniju (NPI) za period 2008-2012. godine, čime će Crna Gora u utvrđenim rokovima morati ispuniti standarde Evropske unije u ovoj oblasti.

I. UVOD

Crna Gora je 20. septembra 1991. godine donijela Deklaraciju o ekološkoj državi Crnoj Gori,[1] kojom su poslanici, svjesni da je, zbog ugrožavanja prirode, zaštita identiteta prostora postala neodložan posao, i svjesni duga prema prirodi izrazili spremnost da, u ime sopstvenog opstanka i budućnosti potomstva, donoseći deklaraciju, uspostave prema prirodi državni odnos i pozvali sve ljude da spriječe ekološku katastrofu

[1] „Službeni list Socijalističke Republike Crne Gore“, broj od 1991. godine;

koja nam prijeti. Odredbama člana 1 stav 1 Ustava Republike Crne Gore iz 1992. godine,[2] propisano je da je Crna Gora demokratska, socijalna i **ekološka država,** a ista odredba je propisana u Ustavu Crne Gore.[3]

Zakonom o životnoj sredini[4], članom 6 stav 1 tačka 1 propisano je da je životna sredina prirodno okruženje: vazduh, zemljište, voda i more, biljni i životinjski svijet, pojave i djelovanja: klima, jonizujuća i nejonizujuća zračenja, buka i vibracije, kao i okruženje koje je stvorio čovjek: gradovi i druga naselja, kulturno-istorijska baština, infrastrukturni, industrijski i drugi objekti.[5] Zaštitom životne sredine obezbjeđuje se cjelovito očuvanje kvaliteta životne sredine, očuvanje biološke i pejzažne raznovrsnosti, racionalno korišćenje prirodnih dobara i energije na najpovoljniji način za životnu sredinu, kao osnovni uslov zdravog i održivog razvoja. Nadalje, zakonom je propisano da država posebno štiti životnu sredinu, a da se integralno upravljanje zaštite životne sredine sprovodi na način da se obezbijedi održivi razvoj u skladu sa ovim zakonom i posebnim propisima.[6]

Na osnovu navedenog, proizlazi da životna sredina podrazumijeva skup različitih postupaka i mjera koji sprječavaju ugrožavanje životne sredine s ciljem očuvanja biološke ravnoteže. Ekološka odbrana je multidisciplinarna i treba da predstavlja trajnu obavezu svih članova društva, jer zdravlje, životna sredina i socijalni uslovi predstavljaju kompleks oblasti i problema koji su u stalnoj interakciji i svaki poremećaj stanja životne sredine dovodi do ekoloških poremećaja i poremećaja socijalnih odnosa, koji su međusobno povezani i uslovljeni.

U nekoliko zadnjih godina sredstva javnog informisanja prepuna su napisa o Kombinatu aluminijuma u Podgorici (KAP), kao glavnom zagađivaču životne sredine u Podgorici, a možda i Crnoj Gori. Informacije koje se plasiraju građanima preko sredstava javnog informisanja su kontradiktorne i uglavnom zavise ko ih plasira, da li predstavnici zagađivača ili predstavnici državnih organa koji su zaduženi za vršenje nadzora nad primjenom propisa iz oblasti životne sredine.

Deponija u Mojkovcu i štetan uticaj otpadnih elemenata iz bivšeg rudnika „Brskovo“ na zdravlje i život stanovništva navedene opštine, te opasnost od izlivanja štetnih materija u rijeku Taru i uticaj javnog mnjenja su proizveli da Vlada Crne Gore preduzme adekvatne mjere za realizaciju najskupljeg projekta iz oblasti zaštite životne sredine u Crnoj Gori.

---

[2] „Službeni list Republike Crne Gore“, broj 48/92, od 1. oktobra 1992. godine;
[3] „Službeni list Crne Gore“, broj 1/07 od 20. oktobra 2007. godine;
[4] „Službeni list RCG“, broj 12/96;
[5] Isto, član 2 stav 1;
[6] Isto, str. 2 i 3;

Zajednička sanitarna deponija u tri opštine na crnogorskom primorju: Budva, Tivat i Kotor prije tri godine je zaokupila cjelokupnu crnogorsku javnost, kada je u jeku turističke sezone bilo onemogućeno preduzećima koja odvoze otpad da odlažu smeće na utvrđenu deponiju. Povodom Sporazuma između Vlade Crne Gore i Vlade Republike Srpske o izgradnji hidroelektrane „Buk-Bijela" na rijeci Tari, koja je pod zaštitom UNESCO, kroz program „Čovjek i biosfera", a od 1980. godine kanjon rijeke Tare je zaštićen i kao mjesto svjetskog nasljeđa UNESCO, Skupština Crne Gore je 14. decembra 2004. godine, na prijedlog 25 nevladinih organizacija donijela Deklaraciju o zaštiti rijeke Tare[7], kojom se naglašava, da razvoj Crne Gore mora biti ekološki uslovljen, i da bi izgradnja hidroelektrane Buk-Bijela, kao i eventualno drugi zahvati duž čitavog toka rijeke Tare predstavljali remetilački faktor, ne samo u dijelu kanjona predviđenom za potapanje, već u cijelom regionu razvojno naslonjeno na region.[8]

Više od deset godina u Opštini Plav vodi se kampanja za proglašenje nacionalnog parka „Prokletije", koji je do podnošenja inicijative od strane nadležnih organa lokalne samouprave u Plavu nailazio na jednoglasno odobravanje građana.[9] Odjednom, pod uticajem „lokalnih moćnika" došlo je do preokreta, djelimično iz neznanja i neinformisanosti građana, a najvećim dijelom zbog nesposobnosti nadležnih državnih organa[10] i lokalnog rukovodstva.[11] Posebno treba naglasiti, da su protiv nacionalnog parka lica koja su poznata u ovoj sredini sa sumnjivom prošlošću.[12]

Navedeni slučajevi ukazuju da u Crnoj Gori postoji građanska svijest o zaštiti životne sredine i da su građani dovoljno informisani da mogu učestvovati u akcijama zaštite životne sredine,[13] kada nadležni organi ne rade posao na odgovarajući način. Međutim, u praksi se naj-

[7] Službeni list RCG 78/04;

[8] NGO Most, Razvojno kulturni informativni centar, 14. decembar 2004;

[9] Akt predsjednika Opštine Plav broj 432 od 20.04.1996;

[10] „POBJEDA", 2. 8. 2007. godine, Održan Okrugli sto „U susret novom nacionalnom parku Prokletije";

[11] „POBJEDA", 07.08.2006, pod naslovom Počinje izrada studije o Prokletijama – uskoro novi nacionalni park;

[12] Lider zagovnika protiv proglašenja Nacionalnog parka Prokleije je poslanik u Skupštinu Crne Gore, protiv kojeg su bile podignute dvije optužnice zbog organizovanog kriminala šverca šume, kojeg je nažalost odbranio poslanički imunitet da ne odgovara pred sudom;

[13] „VIJESTI" 17. 09. 2008, Granice neće krojiti ministri i direktori, „POLITIKA" 22. 01. 2009, Prokletije i Orjen postaju nacionalni parkovi;

češće dešava da uspjeh inicijative za zaštitu životne sredine, pa čak protesti zavise od društvenog položaja lica koja vode inicijativu.[14]

Primjera radi, devet pripadnika nigerijskog plemena „Ogoni" 1995. godine osuđeno je na smrt zbog pokušaja zaštite svog životnog prostora od ekološke degradacije. Jedan od njih je bio i Ken Saro-Viva, kandidat za Nobelovu nagradu za mir. Bio je predsjednik Pokreta za opstanak Ogoni naroda i uz osam svojih sunarodnika organizovao je proteste protiv *Šell Oil* kompanije. Deset dana kasnije nigerijska militaristička vlada, s generalom Sani Abačom na čelu, smaknula ih je vješanjem.[15] Čika Mendesa, brazilskog skupljača kaučuka iz Ksaipurija u Amazoniji, ubili su rančeri zbog borbe protiv uništavača šuma u kojima su on i njegova zajednica živjeli. Josefa Aloman, vođa Amungma plemena iz Irian Jaja u Indoneziji, mučena je i zatvorena u samicu punu fekalija, zbog borbe protiv *«Friport MekMoran»* rudnika, koji je, bacajući oko 100.000 tona stijena i otpada, zagadio rijeke od kojih su živjeli domaći stanovnici. Edvin Bustilos je pretučen i zastrašivan, a njegove kolege misteriozno su poginule dok su se zalagale protiv ilegalne sječe šume u Siera Madri u Meksiku[16]. Tačno godinu dana nakon ubistva Ken Saro-Vive, turski maslinari stali su na put drvosječama koji su trebali očistiti teren za eksploataciju zlata od strane francuske korporacije *Eurogold*. Tokom sukoba maslinara i korporacije, koji je trajao dvije godine, izmjenjivala su se uvjerenja o sigurnosti tehnologije vađenja zlata cijanidnim postupkom (iako su se već nakon preliminarnog bušenja zagadili izvori pitke vode), okrugli stolovi, referendum o dodijeli koncesije (*Eurogold* nije dobio ni jedan glas) i mirne demonstracije sa 10.000 ljudi i 1.000 traktora. U aprilu 1997. godine najviši turski državni sud proglasio je rudnik neustavnim i zatvorio ga. Sud je zaključio da Eurogold ne smije kršiti pravo svakog turskog građanina na zdravu životnu sredinu.

Ovi slučajevi, koji pokazuju kako finansijski i politički interesi pobjeđuju daleko češće od potreba običnih ljudi da žive u zdravoj sredini, otvaraju mnoga pitanja. Da li je borba za zaštitu životne sredine ustvari borba za osnovna ljudska prava ili prava budućih generacija? Predstavljaju li zakoni o zaštiti životne sredine ograničenje nekim slobodama i pravima ljudi? Kakav je odnos između ljudskih prava i sve većih zahtjeva

[14] Prilikom protesta za izgradnju poslovnog centra „Maxim" u Podgorici, preduzeću koje je imalo sva zakonom prošpisana dokumenta bilo je onemogućeno da počene da radi i odustalo je od izgradnje zgarde, da bi na proteste u centru grada prilikom izgradnje zgrade do hotela Crna Gora prisutni bili rastjerani;

[15] Sachs Aaron, What do human right have to do with environmental protection, Siera Magazine, 1997;

[16] Lash Jonathan, Ewnviroment right and Security, 2003;

za očuvanjem životne sredine? Da li Crna Gora može postići standarde u utvrđenim rokovima za ulazak u Evropsku uniju?

II. PRAVO NA ŽIVOTNU SREDINU KAO LJUDSKO PRAVO

1. Opšta deklaracija o ljudskim pravima

Svi ljudi rođeni su slobodni, s jednakim dostojanstvom i pravima - tako počinje član 1. „Opšte deklaracije o ljudskim pravima".[17] To znači da svi mi, od trenutka rođenja posjedujemo određena prava koja se nazivaju ljudskim pravima. Ljudska prava su osigurana svakom čovjeku na temelju njegovog postojanja kao čovjeka i ona su neotuđiva, što znači da ne mogu nikome biti oduzeta. Godine 1948. kada su Ujedinjene nacije donijele Opštu deklaraciju o ljudskim pravima, ona nije bila pravno obavezujuća, ali su je ubrzo mnoge nacije uključile u svoje ustave. Na njenom temelju nastali su regionalni paketi o ljudskim pravima, koji imaju karakter pravno obavezujućih dokumenata, na primjer Evropska konvencija o ljudskim pravima ili osnivanje Evropskog suda za ljudska prava. Takozvana *prava treće generacije* tek se odnedavno ubrajaju u ljudska prava. S jedne strane, ta prava ukazuju na to da ljudska prava nijesu samo puka institucija, nego da se ona razvijaju i mijenjaju, a s druge strane, kroz njih se prepoznaju novi problemi koji ugrožavaju pravo na život svih ljudi, te stoga trebaju naći svoje mjesto u *katalogu* ljudskih prava. Uz pravo na razvoj, koje bi trebalo pomoći smanjenju jaza koji vlada između bijede i bogatstva diljem svijeta, u prava treće generacije ubraja se prije svega pravo na zaštitu životne sredine.

Opšta deklaracija o ljudskim pravima iz 1948. godine ne spominje pravo na čistu sredinu, ali govori o zdravlju, sigurnosti i o samoodređenju. Na nju se naslanja *Deklaracija Ujedinjenih nacija* sa konferencije o čovjekovoj sredini u Stokholmu 1972. godine. Deklaracija kaže da osoba ima osnovno pravo „živjeti u sredini takvog kvaliteta, koji omogućuje život u dostojanstvu i blagostanju".[18] Od Stokholmske konferencije mnoge organizacije i pedesetak država širom svijeta su u svoje zakone i ustave usvojile pravo na zdravu životnu sredinu kao ljudsko pravo. Prije Konferencije o čovjekovoj okolini iz 1972. godine samo je deset zemalja imalo ministarstvo životne sredine. Deset godina kasnije 110 zemalja ima takva ministarstva ili urede.[19] Konferencija Ujedinjenih naroda o čovjekovoj sredini i razvoju, održana od 3. do 14. juna 1992.

[17] Opšta deklaracija o ljudskim pravima, Ujedinjene nacije, 1948;
[18] Deklaracija ujedinjenih nacija o životnoj sredini, UNEP, 1972;
[19] GEO 3, Reports, UNEP, 2002;

godine u Rio de Žaneiru potvrdila je *Povelju Ujedinjenih nacija o čovjekovoj okolini* donesenu u Stokholmu 1972. godine. Konferencija u Riju detaljnije razrađuje pitanja o okolini kao osnovnom ljudskom pravu, te svojom Deklaracijom pokazuje kako su ljudska prava, zaštita životne sredine, održivi razvoj, te prava budućih generacija isprepletana i međusobno zavisna i nedjeljiva.[20] Nakon Konferencije na vrhu o zaštiti sredine, održane u Riju 1992. godine, prava poput ljudskog prava na zdravu životnu sredinu sve više dobijaju na važnosti – posebno kod dolazećih generacija. Većina zemalja u svojim ustavima ponavlja Opštu deklaraciju o ljudskim pravima iz 1948. godine, gdje se navodi pravo na zdrav, siguran život i samoopredjeljenje, ili je proširuje s pravom na zdrav životnu sredinu, kao što to čini i *Ustav Crne Gore.*[21]

Kako je zahtjev za zdravu životnu sredinu ušao u pravne akte mnogih zemalja, pa i u Ustav Crne Gore, kao osnovno ljudsko pravo, ubuduće ću ga zvati pravo na zdravu životnu sredinu. Ovo pravo predstavlja jemstvo da prirodni čovjekovi životni prostori neće trpjeti ili biti oštećeni ili čak uništeni zbog industrijskog eksploatisanja ili neke druge aktivnosti.

2. Pravo na zdravu sredinu kao pravo budućih generacija

Svakodnevno se nosimo sa brzim promjenama i u potrazi smo za informacijama koje će nam donijeti potrebno znanje, blagostanje i sigurnost, te sve teže uviđamo koji su podaci stvarni i kvalitetni. Nije sigurno da sadašnje racionalne odluke neće uticati na neželjene posljedice. Globalne promjene u oblasti životne sredine pokazuju da se radikalno pogoršavaju uslovi života na zemlji, čime je ugrožen opstanak mnogih vrsta i čovjeka. Aspiracije u potrošnji neobnovljivih dobara i globalno zagađenje životne sredine prekoračili su mogućnosti prirodne samoregulacije. Tako ideja o neograničenim prirodnim izvorima pripada prošlosti. Uvjerenja vodećih moralista i naučnika da trenutni način življenja sigurno vodi smanjenju kvaliteta života budućih generacija i da imamo moralnu obavezu brinuti o međugeneracijskoj jednakosti, našla su svoj izraz i u brizi za prava buduće generacije. Deklaracija o zaštiti životne sredine iz Rija od 1992. godine, u članu 3 kaže, da pravo na razvoj „*mora biti ostvareno tako da na pravedan način bude primjereno razvojnim i ekološkim potrebama današnjih i budućih generacija*“. Prava budućih generacija i

[20] Povelja Ujedinjenih nacija o čovjekovoj okolini i razvoju, Rio de Janeiro, 1992;

[21] Ustav Crne Gore, član 23;

prava prirode često su osporavana upravo zato jer nijesu pravni subjekti i ne mogu izraziti svoj interes niti mogu sebe zastupati.

Ovim pitanjima prvi se bavio Hans Jonas, pa je u „Principu odgovornosti" 1979. godine postavio temelje etike daleke odgovornosti ili etiku budućnosti.[22] Etika budućnosti Hansa Jonasa pojavljuje se iz razloga što, uslijed brzine promjena u svim vidovima ljudske djelatnosti, tradicionalna „etika istovremenosti i neposrednosti" više ne može razviti nove vrste i kriterijume djelovanja. Jonas je preoblikovao kategorički imperativ Imanuela Kanta u ekološki, pa je tako nastao prvi imperativ etike budućnosti[23]: „*Djeluj tako da učinci tvog djelovanja budu podnošljivi s permanencijom pravog ljudskog života na Zemlji;* ili negativno izraženo: *„Djeluj tako da učinci tvoga djelovanja ne uništavaju buduću mogućnost takvoga života";* ili jednostavno *„Ne ugrožavaj uslove za beskonačno daljnje postojanje čovječanstva na Zemlji":* ili opet pozitivno izraženo: *„Uključi u svoj sadašnji izbor budući integritet čovjeka kao supredmet svog htijenja."* Jonas smatra da odgovornost za jedan život, bio on individualni ili komunalni, postoji i izvan njegove neposredne sadašnjosti, te se odnosi na kontinuitet i budućnost čitave egzistencije, s one strane direktnog uplitanja odgovorne osobe. Ukoliko se budućnost tumači na ovaj način, ona postaje otvorenim horizontom same egzistencije za koju se snabdijeva, i to bez obzira na bilo kakvo predviđanje koje počiva na znanju.

Pravo na zdravu životnu sredinu implicitno sadrži i pravo budućih generacija (mnoge današnje degradacije životne sredine su nepovratne, a za mnoge aktivnosti nijesu nam poznate sve posljedice koje će nastati ili mogu nastati u budućnosti), tako svaki sudski i upravni slučaj koji se bavi kršenjem prava na zdravu životnu sredinu, u osnovi, bavi se kršenjem prava budućih generacija, te su na taj način njihova prava, za sada, zastupana.

[22] K. Ivan, Ekološka etika i Jonasov princip odgovornosti, Filozofska istraživanja, god.23., sv.4., str.1111-1127, Zagreb, 2003;

[23] Joisten Karen, Odgovornost roditelja i državnika, Filozofska istraživanja, god 23., sv.3., str. 613-624, Zagreb, 2003;

3. Pravo na zdravu životnu sredinu i ostala ljudska prava

3.1. Potrebe potrošača, životni standard i pravo na zdravu životnu sredinu

Ljudska prava su isprepletena i međusobno zavisna. Slučajevi koje smo naveli na početku rada, kao i mnogi drugi, pokazuju da se degradacija okoline gotovo uvijek pretvara u ljudsku nesreću, pogotovo u zemljama gdje nijesu zaštićena osnovna ljudska prava. Žrtve ekoloških katastrofa često su siromašni stanovnici neke regije, ili zemlje. Oni su obično nesposobni odbraniti svoje interese, nemaju ili ne znaju ostvariti svoja osnovna prava i nemaju sredstva da bi zaštitili sami sebe.

S druge strane, siromašni su i te kako svjesni kako je zdrava životna sredina ključ za njihov izlazak iz siromaštva ili koliko je on bitan za njihovo blagostanje.[24] Polovina svjetskih radnih mjesta vezano je za ribarstvo, šumarstvo i poljoprivredu. U četvrtini svjetskih nacija prirodni izvori donose veći prihod od industrije. Stanje i upravljanje tim resursima direktno utiče na život tih ljudi.[25] Ovdje su direktno povezani pravo na rad i pravo na zdravu životnu sredinu. Nije moguće lako i jednoobrazno odrediti prirodu odnosa između različitih ljudskih prava. Tako npr. potreba potrošača da ima veliki izbor između proizvoda stoji u direktnoj opoziciji sa industrijskim otpadom i održivim razvojem; pravo na informaciju, s druge strane, omogućuje tim istim potrošačima da svjesnije sudjeluju u donošenju odluka važnih i za zdrav život i za zdravu životnu sredinu. Gotovo jedini podržavajući odnos, uz pravo na zdravlje i pravo na zaštitu životne sredine ima sa pravom na informaciju.

Pravo na informaciju o životnoj sredini bitno je, jer je informisana javnost mnogo senzibilnija na probleme i sklonija preispitivanju odluka koje donose vlade i privredna društva, sposobnija za diskutovanje o predloženim rješenjima i lakše se organizuje za socijalne i političke promjene. Mogućnost učešća javnosti u donošenju odluka vezanih za životnu sredinu važna je, jer ljudi trebaju sami oblikovati izbore koji će uticati na njihovo blagostanje – kvalitet vazduha koji udišu, kvalitet vode koju piju, estetski izgled područja u kojem žive, pristup šumama ili divljini. Kad javnost ima lak pristup sudstvu koje je nezavisno o vladi i političkim strankama, tada je i veća odgovornost za odluke koje utiču na okolinu.

[24] Anderson Terry, Property right, Hoover Institution Press, 2003;

[25] Geddes Peter, The mistery of kapitalisam, Fondation or researsh on economics and the environment;

3.2. Pravo na privatnu svojinu i pravo na zdravu životnu sredinu

Pravo na privatnu svojinu i pravo na zdravu životnu sredinu danas su češće u kompeticijskom, nego podržavajućem odnosu. Tradicionalno, pravo na privatnu svojinu je pravo na kontrolu dobara i njihove upotrebe, pravo na kontrolu dobiti ili proizvoda, pravo na prodaju ili prenos svog vlasništva. Koncept vlasništva razlikuje se u različitim kulturama. Vlasništvo koje je važno poljoprivrednim društvima (zemlja) nije važno za lovačko-sakupljačka. Na primjer, afričkim lovcima sakupljačima puno je važnije vlasništvo izvora vode od posjedovanja zemlje. U svim društvima postoji koncept vlasništva nad nekim objektom koji posjeduje ekonomsku vrijednost granice i obavezno je usmjereno prema zajedničkom dobru. Odnos prava na zdravu životnu sredinu i privatne svojine može biti sinergijski kad zdrava životna sredina održava ili povećava vrijednost svojine, cijene nekretnina koje su netaknute ekološkim problemima veće su u upoređivanju sa imanjima iste veličine ili značaja, koja pate od nekog vida zagađenja. Taj odnos može biti i neutralan kad se svako ometanje u korišćenju privatnog vlasništva zbog zaštite sredine, ili obrnuto, obeštećuje od strane države ili privrednog društva, npr. otkup zemlje u nacionalnim parkovima i slično, a može biti i u direktnom sukobu ako jedno pravo potpuno onemogućuje egzistenciju drugog. U ime što većeg profita zanemaruju se ekološki standardi i zagađuje životna sredina, ili se zbog velikih ekoloških poreza i regulacija ne isplati proizvoditi, pa uopšte nema profita.

Kada upoređujemo ostala ljudska prava s pravom na zdravu životnu sredinu, možda su najviše u koliziji upravo životna sredina i pravo na privatnu svojinu, te ekonomski i administrativni suverenitet koji iz toga proizilazi kad su u pitanju velika preduzeća, korporacije i industrije. Oslanjajući se na neke pravne presedane, neke korporacije tvrde da je miješanje u njihove aktivnosti, u vezi zaštite životne sredine, kršenje ljudskih prava. Prema starom i još uvijek preovladavajućem shvatanju povezanosti industrije i ekologije, zaštita životne sredine i profitabilnost po svojoj prirodi su suprotne. Smatra se da zaštita životne sredine znači smanjenje profitabilnosti za preduzeća i povećane troškove za potrošače, a da profitabilnost istovremeno podrazumijeva iskorištavanje i uništavanje prirodnih dobara.

3.3. Razvoj industrije i zdrava životna sredina

Do šesdesetih godina XX vijeka vlasti, a pogotovo industrijalci, nijesu pokazivali posebnu brigu za nečistu životnu sredinu, jer se smatralo da su to lokalni problemi koje treba riješavati na lokalnom nivou. U

cijenu proizvoda ulazili su troškovi sirovine i materijala, amortizacije zgrada i opreme, troškovi energenata, rada, transporta, kao i marža. Troškovi odlaganja otpadnih voda i plinova, različiti vidovi pročišćavanja, prije ispuštanja u životnu sredinu, nijesu postojali. Eventualno su se obračunavali troškovi odlaganja krutog otpada.

Sedamdesetih godina XX vijeka počinje „agresivnija" zaštita životne sredine kroz regulaciju i zakone koje donosi država, postavljaju se jedinstveni standardi temeljeni na tehnološkim rješenjima, relativno strogi, i kojih se, uglavnom, malo ko pridržavao. Svejedno, u industriji nastaje snažan otpor ekološkim regulativama, jer one naglo povećavaju troškove proizvodnje, a time smanjuju dobit. Tokom kasnih osamdesetih i početkom devedesetih godina dvadesetog vijeka u politici zaštite životne sredine dolazi sve više do izražaja upotreba ekoloških tržišnih instrumenata (ekološki porezi, subvencije, ekološko osiguranje i slično). Tako, s jedne strane, porastom troškova sirovina i energije za proizvodnju, te troškova zaštite životne sredine, povećavaju se rashodi, a s druge strane, smanjenje prihoda, zbog smanjenih marži, dovodi do smanjenja dobiti.

4. Važnost zaštite životne sredine u procesu pristupanja Evropskoj uniji

Crna Gora, koja se proglasila ekološkom državom Ustavom iz 1992. godine, učinila je značajan napredak, posebno u harmonizaciji zakonodavstva sa zakonodavstvom Evropske unije u oblasti životne sredine.

Sofisticirani zakoni su usvojeni 2005. godine i to vezano za: objedinjeno sprječavanje i kontrolu zagađenja (IPPS), stratešku procjenu uticaja na životnu sredinu (SEA), procjenu uticaja na životnu sredinu (EIA), buku i otpad... Međutim, posebnu zabrinutost izaziva generalno loša primjena zakona.[26] Sprovođenje propisa u oblasti životne sredine je definitivna slabost. Tu postoji nedostatak monitoringa i izvještavanja o životnoj sredini, odsustvo registra zagađivača, fragmentarni sistem izdavanja dozvola, rasute nadležnosti inspekcije i neefikasna praksa u inspekciji. Ne postoje sankcije za kršenje propisa o zaštiti životne sredine.[27]

U cilju harmonizacije u oblasti zaštite životne sredine sa pravom Evropske unije, Crna Gora je usvojila: Nacionalnu strategiju održivog razvoja Crne Gore sa akcionim planom, kojom je predviđeno integrisanje

[26] Ekonomska komisija za Evropu – Komitet za politiku zaštite životne sredine, Drugi izvještaj od strane životne sredine, Republika Crna Gora, Ujedinjene Nacije, Njujork i Ženeva, 2007., Rezime, strana 1;

[27] Isto, strana 2;

međunarodnih standarda u nacionalni pravni okvir i sistem upravljanja zaštićenim područjima, Deklaraciju o zaštiti rijeke Tare, Višegodišnji program zaštite za četiri nacionalna parka, a pristupilo se i potvrđivanju konvencija iz ove oblasti.[28] Takođe, formirana je Agencija za zaštitu životne sredine, koja će preuzeti kontrolne i izvršne poslove iz oblasti zaštite životne sredine.

Obavljena je obuka kroz projekte Pristupne mreže za pridruživanje i sprovođenje zakonodavstva u oblasti životne sredine (ECENA mreža) za implementaciju IPPC direktive (inspekcija i sistem izdavanja dozvola), kao i sprovođenje Preporuke o određivanju minimalnih kriterijuma za inspekcijsku zaštitu životne sredine. Navedeni programi su planirani za osoblje koje će raditi na izdavanju integrisanih dozvola bilo u resornom ministarstvu ili Agenciji, kao i za ekološke inspektore, ali i za učešće pojedinih privrednih društava na koje se ovaj zakon odnosi.[29]

III. ZAKLJUČAK

Borba za zdravu životnu sredinu je borba za ljudska prava, samim tim što je zdrava životna sredina jedno od osnovnih ljudskih prava. Osim toga, degradacija životne sredine najčešće je prisutna tamo gdje stanovnici nemaju pravo na samoopredjeljenje, kao i politička i socijalna prava. To znači da nastojanje da se ostvari jedno od osnovnih ljudskih prava nužno potiče razvoj svih ostalih.

Imamo li moralnu obavezu prema budućim generacijama? Ovo nije naučno pitanje i suvišno je o njemu raspravljati na naučnoj osnovi. Ovo je pitanje svijesti na koje može i mora odgovoriti svako za sebe, te voljnosti da se prihvati sud potomaka. U ubrzanju zbivanja kojima smo svjedoci, sve se događa nama, a ne samo našim dalekim potomcima. Čovjek se ne iskazuje samo kroz ono što je sada, već i kroz ono kuda je usmjeren. Stoga, naravno da između svih ostalih prava, imamo pravo prodati dignitet za lagodnost, humanost za profit, ljubav za moć, te mudrost za informaciju, ako to spada u našu definiciju ljudskog bića i ako pri tom pristajemo na posljedice.

Pravo na zaštitu životne sredine ograničava neka prava i slobode, a neke podstiče na dalji razvoj. Pravo na privatnu svojinu i potrošačke slobode često su u sukobu s pravom na zdravu životnu sredinu. Naime,

[28] U martu 2007. godine ratifikovana je Konvencija Ujedinjenih nacija o borbi protiv dezertifikacije u zemljama sa teškom sušom;

[29] Nacionalni program integracija (NPI) str 453-458;

odavno svaki ustav, pa i Ustav Crne Gore ima član u kojem se spominje ograničavanje ljudskih prava i sloboda u ime opšteg dobra.[30]

Javnost sve više naglašava da su dobra ovog svijeta namijenjena cijelom ljudskom rodu. Pravo na privatnu svojinu ne ukida opštu namjenu dobara. Nakon dva i po vijeka nepostojanja troškova oko zaštite životne sredine, naravno da svako ekološko oporezivanje izgleda kao atak na dobit i pravo na privatnu svojinu. Nemam iluzija da je mijenjanje svijesti u pravcu očuvanja Planete lako i brzo. Sigurno da nije ni dobrovoljno kod većine ljudi. Stoga, smatram nužnim potpunu primjenu zakona o zaštiti životne sredine, te osnaživanje prava na zdravu životnu sredinu na uštrb nekih drugih ljudskih prava. Promjene pravne regulative odvijaju se nedovoljnom brzinom da bi se zaustavio pad kvaliteta života i degradacije životne sredine, ali moguće ga je ublažiti ili amortizovati istrajavanjem na zaštiti životne sredine. Evropska unija je zaštitu životne sredine učinila zasebnom politikom saznajući da ekonomski napredak uveliko zavisi od prirodnih izvora, kao i da djeluje na njihovu devastaciju.

Zbog nepostojanja adekvatne politike zaštite, životna sredina je postala jedan od najznačajnijih i najiscrpnijih tema, što je rezultiralo velikim brojem zakonskih propisa i strateških dokumenata, koji su stvorili pretpostavke za poboljšanje stanja u ovoj oblasti, s čim je suočena i Crna Gora, koja će u skladu s Nacionalnim programom integracija (NPI), u utvrđenim rokovima, ispuniti zahtjeve za ulazak u Evropsku uniju.

Ratifikovani međunarodni ugovori obavezujući za Crnu Goru:

* Zakon o potvrđivanju Konvencije o biološkoj raznovrsnosti („Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori", broj: 11/01);

* Zakon o potvrđivanju Konvencije o međunarodnom prometu ugroženih vrsta divlje faune i flore („Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori", broj: 11/01);

* Zakon o potvrđivanju Bazelske konvencije o kontroli prekograničnog kretanja opasnih otpada i njihovom odlaganju („Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori", broj: 2/99);

* Zakon o potvrđivanju Okvirne konvencije Ujedinjenih nacija o promeni klime, sa aneksima („Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori", broj: 2/97);

* Montrealski protokol o supstancijama koje oštećuju ozonski omotač („Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori", broj: 16/90 i „Službeni list Srbije i Crne Gore – Međunarodni ugovori", broj: 24/04);

[30] Član 25 Ustava Crne Gore, „Službeni list CG", broj 1/07;

* Bečka konvencija o zaštiti ozonskog omotača, s prilozima I i II („Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori", broj: 1/90);

* Međunarodna konvencija za zaštitu ptica („Službeni list SFRJ", broj: 6/73);

* Konvencija o močvarama koje su od međunarodnog značaja, posebno kao prebivalište ptica močvarica („Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori", broj: 9/77);

* Evropska konvencija o zaštiti životinja u međunarodnom prevozu („Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori", broj: 1/92);

* Konvencija o saradnji za zaštitu i održivo korišćenje reke Dunav („Službeni list SCG – Međunarodni ugovori", br.4/03);

* Montrealski amandman na Bečku konvenciju o supstancama koje oštećuju ozonski omotač, „Službeni list SCG – Međunarodni ugovori", br. 2/04;

* Uredba o Sporazumu o ribarstvu u vodama Dunava izmedu Vlade FNRJ, Narodne Republike Bugarske, Rumunske Narodne Republike i Saveza Sovjetskih Republika („Službeni list FNRJ" – Međunarodni ugovori, br.8/58);

* Zakon o ratifikaciji Konvencije o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine („Službeni list SFRJ" – Međunarodni ugovori, br. 8/74);

* Zakon o ratifikaciji Konvencije za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba („Službeni list FNRJ" – Međunarodni ugovori, br. 4/56)

* Zakon o ratifikaciji Konvencije o merama za zabranu i sprečavanje nedozvoljenog uvoza, izvoza i prenosa svojine kulturnih dobara („Službeni list SFRJ" – Međunarodni ugovori, br.50/73);

* Zakon o ratifikaciji Bečke konvencije o građanskoj odgovornosti za nuklearne štete („Službeni list SFRJ" – Međunarodni ugovori, br. 5/77);

* Uredba o ratifikaciji Konvencije o ustanovljenju Evropske organizacije za zaštitu bilja („Službeni list FNRJ"– Međunarodni ugovori, br. 12/57);

* Uredba o ratifikaciji Međunarodne konvencije za zaštitu bilja („Službeni list FNRJ" – Međunarodni ugovori, br.7/55);

* Zakon o ratifikaciji Sporazuma o zaštiti voda reke Tise i njenih pritoka od zagađivanja („Službeni list SFRJ" – Međunarodni ugovori, br.1/90);

* Zakon o ratifikaciji Konvencije o prekograničnom zagađivanju vazduha na velikim udaljenostima („Službeni list SFRJ" – Međunarodni ugovori, br.11/86);

* Zakon o ratifikaciji Protokola uz Konvenciju o prekograničnom zagađivanju vazduha na velike daljine o dugoročnom finansiranju Programa saradnje za praćenje i procenu prekograničnog prenosa zagađujućih materija u vazduhu na velike daljine u Evropi – EMEP („Službeni list SFRJ" – Međunarodni ugovori, br. 2/87);

* Zakon o ratifikaciji Montrealskog protokola o supstancama koje oštećuju ozonski omotač („Službeni list SFRJ" – Međunarodni ugovori, br.16/90);

* Zakon o ratifikaciji Konvencije o fizičkoj zaštiti nuklearnog materijala („Službeni list SFRJ" – Međunarodni ugovori, br. 9/85);

* Zakon o Konvencijama koje su na osnovu Versajskog ugovora o miru od 8. juna 1919. godine, i na osnovu odgovarajućih odredaba drugih ugovora o miru usvojene na Međunarodnim konferencijama za rad, održanim u Vašingtonu, Đenovi i Ženevi od 1919-1926. godine („Službene novine Kraljevine Jugoslavije", br. 44 XVI/30);

* Uredba o ratifikaciji Konvencije o zaštiti od opasnosti trovanja benzolom („Službeni list SFRJ" – Međunarodni ugovori, br.16/76);

* Zakon o ratifikaciji Konvencije o sprečavanju i kontroli profesionalnih rizika prouzrokovanih kancerogenim supstancama i agensima („Službeni list SFRJ" – Međunarodni ugovori, br. 3/77);

* Zakon o zabrani eksperimenata sa nuklearnim oružjem u atmosferi, kosmosu i pod vodom („Službeni list SFRJ" – Međunarodni ugovori, br.11/63);

* Ugovor o ratifikaciji Konvencije o zabrani usavršavanja, proizvodnje, stvaranja zaliha bakteriološkog (biološkog i toksičnog) oružja i o njihovom uništavanju („Službeni list SFRJ" – Međunarodni ugovori, br. 43/74);

* Zakon o ratifikaciji Konvencije o zaštiti radnika od profesionalnih rizika u radnoj sredini prouzrokovanih zagađenjem vazduha, bukom i vibracijom („Službeni list SFRJ" – Međunarodni ugovori, br.14/82);

* Zakon o ratifikaciji Konvencije o zaštiti na radu, zdravstvenoj zaštiti i radnoj sredini („Službeni list SFRJ" – Međunarodni ugovori, br.7/87);

* Zakon o ratifikaciji Konvencije o službama medicine rada („Službeni list SFRJ" – Muđunarodni ugovori, br. 14/89);

* Zakon o ratifikaciji Konvencije o bezbednosti prilikom korišćenja azbesta („Službeni list SFRJ" – Međunarodni ugovori, br. 4/89);

* Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije o zaštiti arheološke baštine („Službeni list SFRJ" – Međunarodni ugovori, br.9/90);

* Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije o zaštiti arhitektonskog blaga („Službeni list SFRJ" – Međunarodni ugovori, br.4/91);

* Zakon o potvrđivanju Sporazuma između Savezne Vlade Savezne Republike Jugoslavije i Vlade Ruske Federacije o saradnji u oblasti zaštite i unapređenja životne sredine („Službeni list SRJ" – Međunarodni ugovori, br. 6/96).

Sait Š. ŠABOTIĆ

O PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI ZA BUDUĆNOST

Šerbo Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore između prošlosti i sadašnjosti*, Almanah, Podgorica 2010, 547 str.

Mali je broj naroda tako zanimljive, bogate, šarolike i burne istorije, kao što su Bošnjaci/Muslimani sa balkanskih prostora. Zahvaljujući magnetnoj moći koju prošlost ima uopšte, ipak se u slučaju Bošnjaka/Muslimana ne bi moglo reći da je ona plijenila studiozniju pažnju šire naučne javnosti. Tek sa pojavom mlađe plejade istoričara čiji je lučonoša na prostoru Crne Gore dr Šerbo Rastoder, započinje jedno šire interesovanje i znatno organizovaniji rad na sagledavanju, izučavanju i prezentaciji istorijsko-kulturne baštine pomenutog naroda. Međutim, sasvim sigurno bi se takođe moglo reći da prošlost Bošnjaka/Muslimana sa prostora Crne Gore, još uvijek u svojim dubinama, do kojih dopiru samo rijetke istraživačke sonde, ljubomorno čuva mnoge tajne koje strpljivo čekaju da budu otkrivene i saopštene znatiželjnicima. Imajući u vidu da je jedno od osnovnih načela istorijske nauke potreba za stalnim preispitivanjem teorijsko-metodoloških polazišta i *jednom za uvijek datih odgovora*, nadamo se da će i te tajne i mnoga zamršena pitanja u dogledno vrijeme dobiti adekvatne odgovore. Ovdje je potrebno odmah reći da repertoar istorijske nauke ni izdaleka nije iscrpljen kada su u pitanju dileme iz istorije crnogorskih Bošnjaka/Muslimana.

Bogata istorijska i kulturna prošlost bošnjačko-muslimanskog naroda nastanjenog na prostoru Crne Gore probudila je osjećaj i naučnu znatiželju dr Šerba Rastodera, istoričara i analitičara, da svojim naučnim opservacijama pokuša sagledati i prošlost i zbilju Bošnjaka/Muslimana sa crnogorskih prostora. Pred stručnom javnošću i čitaocima početkom jula 2010. godine se kao plod tih opservacija pojavila sintetička studija pod naslovom *„Bošnjaci/Muslimani Crne Gore između prošlosti i sadašnjosti"*. Već prvi pogled na sadržaj ove knjige ukazuje na činjenicu da ona predstavlja zbir radova (studija, eseja, polemika, kritika, izvornih dokumenata, ličnih stavova i sl.), koji su uglavnom nastajali u periodu od 1990. do 2010. godine. Takva vrsta publikacije nužno je zahtijevala i specifičnu strukturu, pa je u konkretnom slučaju autor pribjegao podjeli

na više tematskih cjelina – *Baština, Dokumenti, Paralele, Iza ogledala*. Kao izvanredan poznavalac metodoloških okvira i mogućnosti dr Šerbo Rastoder je na samom početku svoje studije istakao jedan vrlo bitan problem koji se javlja prilikom nastanka ovakvih djela kakvo je ovo sintetičko ostvarenje ponuđeno čitaocima. Radi se, naime o dilemi da li tekstove nastale u ranijem periodu dorađivati ili ih ostaviti onakve kakvi su bili u trenutku nastanka. Autor se u ovom slučaju opredijelio za to da tekstovi zadrže svoj izvorni oblik, što će reći da je uspio da ostane krajnje oprezan i svjestan složenosti problema ove vrste.

Osnova čovjekovog postojanja, kako na jednom mjestu kaže francuski filozof Žan Pol Sartr, sadržana je u činjenici *što je čovjek osuđen da bude slobodan*, dodali bismo slobodan u svim vidovima svoga djelovanja. Koristeći intelektualnu slobodu, čovjek široke kulture i neumoljivog kritičkog duha, kakav je dr Šerbo Rastoder, usudio se da naučnoj i uopšte čitalačkoj javnosti ponudi svoje viđenje istorijske sudbine jednog dijela bošnjačko/muslimanskog naroda nastanjenog na konkretnom geografskom području, trudeći se da ostavi dovoljno prostora i za lična promišljanja onih koji njegovo djelo budu strpljivo i do kraja iščitavali. Takvim postupkom autor je na djelu pokazao da mu je neutralizam kao kategorija odavno postao stran. Sami radovi, kako autor navodi u Predgovoru svoje knjige, nastajali su *u intervalu u kojem se zgusnula sva tragika ovih prostora XX vijeka*, zbog čega je i sam osjetio potrebu da ostavi određeno svjedočanstvo, odnosno originalno zapažanje, koje, moguće, odudara od opštih stavova važeće istoriografije. Učinjeno je to naravno iz jednostavnog razloga da se posmatrani etnički subjektivitet što objektivnije sagleda u raznim istorijskim procesima u koje je bio uvučen ili uključen. Koliko je autor u tome uspio o tome će, kada se stvori potrebna vremenska distanca, svoj sud izricati naredne generacije istoričara, političari, publicisti, ali i čitaoci.

Prvi tematski ciklus naslovljen **„Baština“** (str. 11-221), objedinjava osam istraživačkih radova, koji tretiraju najznačajnije segmente kulturne baštine Bošnjaka/Muslimana u Crnoj Gori. U ovom tematu čitalac će biti u prilici da se upozna sa istorijsko-metodološkim okvirom izučavanja istorije muslimanskog stanovništva u Crnoj Gori u periodu od 1878-1912. godine, sa vjerskom politikom koju je knjaz-kralj Nikola Petrović vodio prema svojim podanicima muslimanske vjeroispovijesti u mirnodopskom periodu od 1878-1912. godine, sa stanjem vakufa u Crnoj Gori krajem XIX i početkom XX vijeka, sa istorijatom islamskog obrazovanja u Crnoj Gori od početaka do danas, sa kratkim pregledom iseljavanja muslimanskog stanovništva iz Crne Gore od 1878. do današnjih dana, sa položajem muslimana i katolika u Crnoj Gori u svjetlu odluka Berlinskog kongresa,

sa istorijskim osnovama romana Huseina Bašića „Zamjene I-V“, kao i sa odnosom *Almanaha* prema bošnjačkoj epici, a u povodu kapitalnog dvotomnog izdanja epike Avda Međedovića za šta se svesrdno pobrinuo rahmetli Zlatan Čolaković.

Kao što se iz samih naslova može vidjeti u ovom ciklusu su pokrenuta i pod naučnu lupu stavljena i te kako važna pitanja iz istorijske baštine i uopšte prošlosti Bošnjaka/Muslimana sa prostora Crne Gore. Autor je mišljenja da su Bošnjaci/Muslimani u istraživačkom smislu riječi *jedna od onih tema koja čeka da bude temeljno istražena* (str. 11), te da su se u tom pogledu brojni eminentni znalci prošlosti prostora Crne Gore u današnjem smislu riječi, često izgovarali time da za sagledavanje navedenih pitanja nema dovoljno izvora ili da oni nijesu dostupni, što je po mišljenju profesora Rastodera *samo uslovno tačno*.

Očekujući teritorijalno proširenje Knjaževine Crne Gore, knjaz Nikola Petrović i njegovi najbliži saradnici su, uzimajući u obzir političku realnost, i čitavu deceniju prije izbijanja Istočne krize, računali na ulazak muslimanskog stanovništva u sastav Crne Gore. Uvažavajući takve razloge knjaz je raznim mjerama i postupcima nastojao da proces pripajanja stanovništva muslimanske konfesije prođe sa što manjim političkim turbulencijama, pa je i sam doprinosio da što više ublaži prisutno *antiturs*ko *raspoloženje* među Crnogorcima. Na temeljima postojanja svijesti o etničkoj srodnosti i međusobnoj povezanosti, koja će se pokazati kao izvanredna vezivna nit i nezaobilazni faktor u procesu integracije Crnogoraca i Bošnjaka/Muslimana, knjaz Nikola je gradio svoju politiku koja će stanovništvo muslimanske konfesije učiniti jednim od stubova crnogorskog društva krajem XIX i početkom XX vijeka i to onim stubom koji će gordo izdržati sve probe i nalete raznih vremena i ostati nepokolebljivim osloncem sve do naših dana. Po ulasku muslimanskog stanovništva u sastav Crne Gore, crnogorska država je, u granicama svojih moći, nastojala da ispoštuje sva njihova vjerska i druga prava. Politiku knjaza-kralja Nikole i njegovo postupanje prema podanicima *druge vjere* i istaknutim pojedincima iz tog vremena ovjekovječile su brojne anegdote i pjesme. No, posmatrajući taj proces iz ugla Bošnjaka/Muslimana, sasvim sigurno bi se moglo konstatovati da autor u ovom tematu zanatski istančano, a naučno precizno, kroz većinu saopštenih radova prati proces integracije Bošnjaka/Muslimana u tokove i društvenu zbilju crnogorske države, u sve one pore koje su igrale bitnu ulogu u njenom ukupnom životu (prosvjeta, činovnički aparat, vojska i druge razne institucije, kakva je npr. vakuf), ali isto tako i one procese u kojima su Bošnjaci/Muslimani bili stavljani na raskršća, odnosno istorijska iskušenja, kakva su bila aneksija Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske

1908., a potom i balkanski ratovi 1912/1913. godine. Upravo na takvim primjerima u punom značenju do izražaja je došao dio naslova knjige koji glasi *između prošlosti i sadašnjosti*, koji na izvjestan način čitaoca treba da navede na razmišljanje u smislu istorijskih paralela – kako su se crnogorski Bošnjaci krajem XIX i početkom XX vijeka izborili za svoj status u crnogorskoj državi i šta su značili za nju, odnosno posmatrano uporedno, kakav je položaj Bošnjaka/Muslimana u savremenoj crnogorskoj zajednici i pred kakvim sve iskušenjima oni stoje? Procesi koje smo spomenuli, a koji su se odvijali u prošlosti, bili su propraćeni brojnim migracionim kretanjima, koja nijesu bila samo prostorna kretanja stanovništva po definiciji, već su među svojim uzrocima skrivala mnogo dublje i složenije pokretače. Svakako da su i savremeni procesi obilježeni migracionim kretanjima, pa su sa tog stanovišta vrlo interesantne paralele koje profesor Rastoder latentno nudi čitaocima ukazujući i na sadašnje uzroke migracionih kretanja Bošnjaka/Muslimana sa crnogorskih prostora.

Dio ovog temata autor je posvetio kapitalnim izdavačkim poduhvatima „Almanaha" – petoknjižju „Zamjene", Huseina Bašića, barda bošnjačko-muslimanske književnosti u Crnoj Gori i trima knjigama Zlatana Čolakovića koje su posvećene bošnjačkoj epici, sagledavanoj u svjetlu *homeroloških pitanja*.

Posebnu vrijednost i draž ove knjige čini njen drugi tematski ciklus nazvan **„Dokumenti"** (str. 221-421). Sam autor u Predgovoru za taj dio kaže: *Profesionalna fascinacija istorijskim izvorom kao osnovom istorijskog znanja, te stalna potreba proširivanja heurističke osnove tog znanja, bila je osnovni motiv za višedecenijski napor skupljanja, sabiranja i objavljivanja istorijskih izvora vezanih za kulturno-istorijsko nasljeđe Bošnjaka/Muslimana*. Inače prepoznatljiv u naučnim krugovima kao strastveni istraživač, autor se u ovom dijelu svoje knjige predstavio i kao vrstan selektor, sposoban da stvari postavi na pravo mjesto. Autorov istraživački napor, što se može vidjeti iz priloženih dokumenta je svakako impozantan iako je u ovom slučaju zbog niza faktora bio limitiran, jer se pred čitaocima našla lepeza prvorazrednih istorijskih izvora koji se odnose na prošlost Bošnjaka/Muslimana sa ovih prostora. U tematskom smislu riječi dokumenti su različiti tako da su se među objavljenima našli dokumenti iz osmanskog perioda, zatim dokumenti iz perioda kada su muslimanski stanovnici postali građani nezavisne crnogorske države, potom nekoliko njih koji govore o pokrštavanju i iseljavanju muslimanskog stanovništva iz onih krajeva koji su postali sastavni dio crnogorske države 1912/1913. godine. Nakon toga slijedi čitav serijal dokumenata koji se odnose na položaj i stanje Bošnjaka/Muslimana u Kraljevini SHS.

Svi objavljeni dokumenti od neprocjenjive su važnosti za buduće istraživače koji će se baviti prošlošću Bošnjaka/Muslimana sa prostora Crne Gore i šire.

Kada se čitalac suoči sa tematskom cjelinom **„Paralele“** (str. 421-502), koja sadrži ukupno pet tekstova, ne može nakon njihovog iščitavanja nikako ostati ravnodušan. Ono što će, iskreno se nadamo prvo uočiti, jeste činjenica da se u tom dijelu autor predstavlja u ulozi strastvenog analitičara, čime zapravo u naučnu misao unosi one postulate istorijske nauke koji doprinose da ona bude i futuristička nauka. Držimo svakako da će čitalac nakon pročitanog biti u prilici da preispita vlastite stavove, lični odnos i mišljenja o pojedinim segmentima društvene zbilje Bošnjaka/Muslimana. Već u prvom tekstu iz ove cjeline pod nazivom *Crna Gora, multietnička država – sadržaj, stvarnost, iluzija, parola?*, dr Rastoder će na jednom mjestu zabilježiti da narodi na Balkanu moraju biti svjesni *da je u tradiciji ovdašnjih društava da svoj identitet uglavnom grade pokušajem potiranja identiteta drugog i da su sva društva, manje-više,pokušavala da stvore unikulturni model kao oblik dominacije i sveopšte nivelacije* (str. 427). Međutim, uprkos tome na aktuelnoj političkoj sceni u Crnoj Gori ipak je moguće prepoznati *energiju sposobnu da kvalitetno i sadržajno napravi konkretni pomak u reafirmaciji svih vrijednosti multinacionalnog i multikulturalnog društva u Crnoj Gori* (str. 426).

Kao univerzalna poruka ovog poglavlja mogla bi se sasvim sigurno uzeti jedna Arhimedova misao koja kaže: *Ugasite mržnju! Ljudi su nam potrebni i nikako se ne može živjeti bez praštanja*.

Jedna jevrejska mudrost kaže da se *pravi okus vode spoznaje tek u pustinji*. U slučaju naše svakodnevice i nedostatka kritičkih intelektualnih osvrta na stvarnost koja nas okružuje, pokazalo se da je *skeniranje* pojedinih pojava i te kako neophodno da bi se na kreativan i popularan način spoznala mnoga lica sadašnjosti i istina kao ideal svakog društva. Svjesni činjenice da je mnoga događanja nemoguće nazrijeti u ogledalu stvarnosti, naročito prosječnog građanina, uredništvo dnevnog lista „Vijesti“ je oktobra 2008. godine dr Šerbu Rastoderu ponudilo prostor za pisanje kolumni koje bi se ticale tema koje bi on sam odabrao. Ta rubrika u dnevnim novinama dobila je simbolički naziv **„Iza ogledala“**, što je autor iskoristio i za naziv četvrtog tematskog ciklusa svoje knjige (str. 503-543). Tokom dvogodišnjeg rada u svojstvu kolumniste, dr Šerbo Rastoder je svojim kritičkim perom napisao mnoštvo tekstova i kako sam kaže, *ispostavilo se da je najveći dio tekstova u kojima je skenirana sadašnjost i mimo moje volje bila okrenuta tematskom krugu kojim se bavi ova knjiga*, dakle Bošnjacima/Muslimanima. Za ovu priliku autor je

za svoje čitaoce izdvojio 13 tekstova koji odslikavaju ona najkrupnija zbivanja u dvogodišnjem periodu, ali dešavanja i pojave koji svoje korijene imaju u nešto bližoj prošlosti. Otuda i autorove konstatacije poput sljedećih: *...čovjek se uči kroz iskustvo, a iskustvo se nalazi u prošlosti* (str. 516); *...istoriju ne zanima svaki zločin, nju zanima samo organizovani zločin* (str. 525); *...na ovim prostorima, priče o zločinima, nerijetko liče na propagandu zla u začaranom krugu beskonačnih osveta. Takvo shvatanje često uzrokuje poimanje istorije kao priručnika zla, koje sadrži samo one lekcije koje mogu 'pravdati moje zlo'. Zato na Balkanu svi narodi misle da imaju pravo na zlo i da se to pravo uvećava brojem 'mojih žrtava'.... Zato je o zlu podjednako teško i pričati i ćutati, jer i jedno i drugo može ličiti samo na svjesno ili nesvjesno pravdanje ljudske destrukcije* (str. 532). Mišljenja smo da će ti, u sadašnjosti aktuelni trenuci sagledani iz ugla jednog objektivnog analitičara, tek u doglednoj budućnosti imati svoju pravu vrijednost i da će na pravi način biti iskorišćeni od onih koji se budu bavili prošlošću Bošnjaka/Muslimana. Svojim analizama u ovom tematskom krugu autor je pokazao da umije da napravi i *rendgenski snimak* sa one strane ogledala, one iza koje se mnoge stvari često previde.

Pokušavajući da održi dozu intelektualne originalnosti, a nikako intelektualne nametljivosti, autor je Predgovor svoje knjige završio riječima: *Ako bilo koga motivišem ili podstaknem da u tom smislu napravi bolje, kozistentnije i koherentnije djelo, misija ove knjige biće ispunjena*. Svjesni smo činjenice da će ovu knjigu dr Šerba Rastodera neki prihvatiti kao moderan izazov u okvirima istorijske nauke, dok će drugi u njoj, vjerovatno, vidjeti još samo jedan, više ili manje uspio spomenik kulture koji je u jednom trenutku identifikovao određenu sumu znanja i kritičkih pogleda o jednom nacionalitetu. Ali bilo kako je vidjeli, bitno je ne ispustiti iz vida dobro znanu maksimu da narod koji na vrijeme ne spozna svoju istoriju, osuđen je da stalno ponavlja njene greške.

Ferid MUHIĆ

HRONIČAR (NE)SPORAZUMA DOBROTE I ZLA

(Muhamed Mahmutović, *Inat bosanskog goluba*)

Kad je učenik spreman, pojavi se učitelj! I kad je tema sazrela, pojavi se pisac! A ova tema je dugo klijala, još duže je zametala pupoljak, najduže dozrijevala: tema o motivima koji jedne inspirišu da već više od vijeka vode rat protiv Bosne, i o izvorima istrajnosti onih koji sto godina Bosnu brane!

Čovjek zagrize čemerno gorke plodove ove knjige i odjednom shvati: svi ratovi protiv Bosne, od pokolja 2300 ljudi, većinom žena i djece dok su napuštali Sjenicu, na zadatu tvrdu riječ Karađorđevu da će biti pošteđeni; preko progona i ubijanja Bošnjaka tokom I srpskog ustanka, od Beograda do Niša, od Užica, do Šapca; velikih progona i zuluma počinjenih mahom nad bošnjačkim civilima po cijeloj Bosni i Hercegovini i velikom dijelu Srbije poslije Berlinskog kongresa (1878); u primjeru organizovanog pogroma nad potpuno nezaštićenim bošnjačkim življem u Šahovićima i okolini (1924); poslije masovnog pogroma Bošnjaka koji su organizovano vršili četnici Draže Mihajlovića u Foči, Višegradu i cijeloj Istočnoj Bosni tokom II svjetskog rata; poslije rata protiv Bosne započetog na pragu XXI vijeka, sa ranama koje ne zacjeljuju, sa bolom koji neće uminuti, sa žrtvama koje se ne mogu izbrojati; sve su to zapravo strašne sekvence jednog i istog tragičnog nesporazuma! U svim ovim zločinima, u njihovom sukcesivnom ponavljanju, u nepromjenljivosti matrice, u kojoj se svake dvije-tri decenije ponovi u dlaku ista strašna priča sa pokoljem civila, silovanjima, pljačkanjima, paljenjem cijelih sela, i svaki put se u istoj ulozi pojavi i branilac (Bošnjaci) i napadač (Srbi)! Takva stoljetna upornost jednih da unište i otmu tuđe, i drugih da se odbrane i sačuvaju svoje, nedvosmisleno ukazuje da je osnova te drame zasnovana na dubokom i suštinskom nesporazumu dobrote i zla! Ili, možda upravo obrnuto: na nekoj vrsti njihovog kobnog sporazuma!? Tema je u mnogo čemu još gotovo preuranjena! Pa ipak, i sazrela je. Ova knjiga Muhameda Mahmutovića to jasno dokazuje sa nekoliko zrelih plodova ubranih sa ove velike krošnje koja će tek prispjeti za berbu! Tada će se poviti i zemlji će se prikloniti grane njene, pod težinom tolikog

voća zla, jer nikada ni jedna ni najbolja *dobra godina* ne može roditi ni dati ploda koliko rodi i plodova da osrednja *zla godina*!Postavivši priču svog novog romana u koordinate naslova *Inat bosanskog goluba,* Muhamed Mahmutović je svojim perom darnuo ne u osinje gnijezdo, nego u gnijezdo čitavih rojeva ljutih stršljenova. Cijelim daljim kazivanjem autor ostaje čvrsto „na mejdanu" – onaj golub iz naslova, *bosanski golub sa bosanskim inatom* – pojavio se već u prvoj priči i ostao u svakoj, do kraja. Sijevne blic, i hiljaditi dio sekunde je sasvim dovoljan da eksponira tog prvog goluba u liku Bošnjaka Adema, uspješnog i uglednog biznismena koga kum Stojan i komšije-prijatelji sasvim prosto, istjeraju iz njegove rođene kuće, sa cijelom familijom! Pustiće ga, kaže kum, da ode sa cijelom familijom, ako im preda sav svoj novac, da mu glavu ne bi uzeli, da bi ga pustili da ode, k'o prosjak otjeran sa tuđeg praga, bez igdje ičega, go k'o oguljen vrbov prut, taj pokisli bosanski golub samo sa svojim bosanskim inatom.*Počni od početka, i idi sve dok ne stigneš do kraja; onda stani!* Ovaj savjet iz knjige *Alisa u zemlji čuda* poslušali su i svi junaci ove hronike Muhameda Mahmutovića. Oni se vole, oni su nježni, oni su dobri, oni saosjećaju, pravi golubovi, sa maslinovom grančicom u kljunovima; oni drugi - njihovi kumovi, komšije, tjeraju ih iz njihovih kuća, samo zato što imaju kuće, siluju ih samo zato što su bosanske golubice, ubijaju ih kao glinene golubove, jer su mladi i brzi, jer imaju krila i jer su bez oružja baš kao glineni golubovi; školski drugovi iz iste klupe - gaze ih do smrti samo zato što je jedan bosanski golubić, još dijete! '- sasvim iz refleksne ljubaznosti, rekao „bujrum", uzvrativši tako na cinično „prijatno!" svom nekadašnjem drugu, ne znajući da je njemu slađe goluba zgaziti nego se rakije napiti, dok je kusao splačine, tamo na „pisti" u konc-logoru za bosanske golubove Omarska... Oni počnu od početka sa svojom golubijom dobrotom, i kada stignu do kraja, stanu. Mrtvi. Ako kroz period duži od jednog vijeka, na svakih dvadesetak godina uvijek isti ubijaju, siluju, progone sa kućnih ognjišta, uvijek iste - e, onda je tu uspostavljen jedan fiksiran odnos zasnovan na nesporazumu, koji se na njemu i održava, jer su se obje strane, gonilac i gonjeni, zapravo sasvim dobro razumjeli oko suštine tog nesporazuma. Gonjeni je razumio da gonilac ne kani odustati od onog zla u sebi, ni prestati da ga progoni; gonilac je razumio da gonjeni nikada neće odustati od svoje dobrote, i da će svaki put ponovo ostati onaj isti golub sa svojim nesalomljivim inatom! Ali, ništa tako ne raduje zlo kao dobrota koja se inati. I za svakog pravog lovca na golubove, najslađi su golubovi koji se ne daju obeshrabriti nikakvim zastrašivanjima, već ostaju *svoji na svome* i poslije najgorih pokolja! Tako lovac zna i da će iste golubove ponovo naći na istom terenu, i da će ih biti u dovoljnom broju za dobar lov, ako im ostavi vremena koliko da se obnovi jedna generacija. I još zna gonilac da će

golubovi ostati golubovi: koliko god ih ubijao i progonio, nema se čega bojati, i vjeruje da nikada neće postati ni kobac, ni jastreb! *Inat bosanskog goluba* je dramatična hronika uvijek (a gotovo i svuda, jer bosanske golubove iz ovog romana ubijaju i ranjavaju čak i kad jedva dolepršaju slomljenog srca i krvavog perja do Švedske; i to oni isti koji su ih lovili, ubijali i silovali i tamo u njihovim gnijezdima u Prijedoru i posvuda oko Kozare) otvorenog lova na tu *Rara avis bosniensis inatica* – rijetku i plemenitu pticu, tog bosanskog goluba koji ima svoj inat!Muhamed Mahmutović je ovom knjigom darnuo u gnijezdo stršljenova, i dobro je što je to učinio! „Merhamet", kao istinska, prefinjenija i plemenitija forma svojstva simplificiranog u sinonimu „čojstvo", jeste odlika koja se razvija dugim socijalnim kultivisanjem, kroz generacije i generacije naraštaja. Bošnjaci su odnjegovali svojstvo merhameta, kao najljepšu osobinu ljudskog društvenog karaktera, do nedužne miroljubivosti goluba, i to je s jedne (i s jadne!) strane uvijek iznova ohrabrivalo one iste lovce da ubijaju bosanske golubove bez milosti, i s druge, da to čine bez ikakvog straha za sebe. I upravo tu je ona dvostrukost njihovog odnosa: oni se ne razumiju, kao što se ne mogu razumjeti dobrota i zlo, lovac i plijen, mačka i golub. Ali oni se itekako dobro razumiju, jer iako je predmet analize u ovoj knjizi Muhameda Mahmutovića fokusiran na njihov odnos u kriznim vremenima „sezone lova na golubove", niti su svi Bošnjaci golubovi, niti to moraju vječno i u svim prilikama ostati! Kada jednom povjeruju da njihov primjer plemenitosti patnje i golubije dobrote zbilja neće nikada odvratiti one koji su svikli da u njima vide samo golubove koji se inate, može se preko golubijeg perja nabaciti tigrovo krzno, može se na spavanje poslati umorna dobrota i razbuditi zlo prisutno u svakom čovjeku, a koje u Bošnjaku odavno, dugo i predugo sniva; i koje Bošnjak drži na lancu, kratko, prekratko vezano! I može se plijen okrenuti licem goniocu i pogledati ga pogledom od kog se krv ledi, i može mu pasti mrak na oči tako da dojučerašnji lovac postane ne golub, već vrabac!*Samo onaj koji je „Ja" u tebi, može razumjeti ono što ti govorim!* To je osnova svakog razumijevanja, svake uzajamnosti svijesti! Dok god iz mene tebi govori samo dobrota, a ti osluškuješ samo glas zla, mi se nećemo razumjeti! Jer si rukama pritisnuo uši dobrote u tebi, njen glas ne dopire do tebe! Ako u tebi zagrmi glas mog gnjeva, ako se oglasi u tebi ono usnulo pa razbuđeno i horno da hara „Ja" mojeg zla, tada ćeš me razumjeti! Ali će tada biti kasno! Jer poslije toga nikada više nećeš se razmetati ni prijetiti riječima *Još ćemo se ćerati!* Ni na pamet ti neće pasti da se *poćeraš* ni sa miševima, a od mene ćeš bježati sto konaka kad me samo vidiš u daljini ili mi glas čuješ! I stoga, poslušaj onog mene u sebi koji je golub, i ne tjeraj više inat sa njim! Jer ćeš samo tako spasiti sebe od toga da pretrpiš od mene ono zlo koje si ti meni činio, a mene ćeš poštedjeti sramote da tebi

učinim što si ti činio meni! O tome govori Muhamed Mahmutović u ovoj melanholičnoj povijesti. Čovjeku se stegne srce dok korača kroz mrak i tugu glavnih likova te povijesti, jer prosto zna: ovom autoru se mora vjerovati! Sve što je u njegovoj knjizi ispričao da je bilo i da se desilo ljudima o kojima knjiga priča, bilo je tako i onim momcima i djevojkama, bočnjačkim golubovima, ako ne još i gore. I opet, Muhamed Mahmutović je poslije svega o čemu piše ova knjiga, upravo ovom knjigom odlomio još jednu lijepu i nježnu maslinovu granu merhameta, dobrote i stavio je u kljun svom golubu. Kad vam ovaj golub doleti i spusti se u vaše ruke, osjetićete da je njegovo gugutanje jedva zatomljen jecaj. Ali znaćete i da ovaj golub više neće zajecati. Iz inata. Još ovaj put! A poslije biće: Dogorilo golubije perje, a probilo krzno u kurjaka! Ja sam tako čitao i tako pročitao ovu knjigu Muhameda Mahmutovića. Ne znam da li je on ovu svoju knjigu tako pisao i napisao. Na ovu uzdržanost navodi me savjet koji sam davno čuo i odavno prihvatio: "**Vjeruj onima koji tragaju za istinom. Sumnjaj u one koji tvrde da su je našli**!" Ja sam tražio istinu koju i ova knjiga traži. Ne tvrdim da je ova moja priča ista ona koju je ispričao autor knjige *Inat bosanskog goluba.* Ali bih volio da jeste.

Alija DŽOGOVIĆ

NOVA KNJIGA IBRAHIMA PAŠIĆA

(Predslavenski korijeni Bošnjaka, knj. II)

U Sarajevu je 2009. godine izišla iz štampe nova knjiga prof. dr. Ibrahima Pašića čiji je naslov *Predslavenski korijeni Bošnjaka, Knjiga II, Mile i Moštre, ilirsko-gotski korijeni bosanske vladarske dinastije, stećaka i Crkve bosanske.* Prva knjiga je *Predslavenski korijeni Bošnjaka, (od planine Romanije do istočnih granica rimske provincije Dalmacije),* Mostar, 2008. Iz poštovanja prema Pašićevom radu, iskustvu i erudiciji (prvenstveno onoj koja se tiče znanja iz oblasti historije i poznavanja fonoloških i fonetskih procesa i principa klasičnih jezika i jezika svih drugih naroda koji su se prelamali na tlu Balkana, i Bosne i Hercegovine kao centralnog prostora ove pijemontske regije sjeveroistočnog Sredozemlja – putova naroda u svim pravcima), dakle sa najvišeg stepena poštovanja treba reći da *Prva knjiga* ovoga historijsko-onomastičkog opusa ima 725 strana, dok *Druga knjiga* ima 674 strane. I nije njihova dimenzija samo u tome, u broju stranica, već je na najvišem stepenu vrijednost, obimnost i cjelovitost historijske i historijsko-onomastičke građe – dakle one naučne materije koja je do Ibrahima obuhvatala stotine drugačijih knjiga i sadržaja, koji su se temeljili na, prvenstveno, falsifikatima sa političkim interesima, na naučnoj površnosti pa čak i neznanjima. Pašić je na sve to stavio tačku i u historiji Bosne i Hercegovine, i svih Bošnjaka, okrenuo nove stranice zasnovane na objektivnim sudovima, historijskim i arheološkim izvorima i dokumentima, naučno dokazavši šta jeste bilo a šta nije. U tom kontekstu ove knjige su obogaćene najvećim brojem naučnih izvora i relevantne literature, što čitaocima i svim drugim korisnicima pruža uvid da potvrde ono što je u Pašićevim knjgama apsolvirano, dakle ono o čemu Pašić raspravlja kao o historijskim činjenicama i istinama ili ih stavlja pod lupu svestrane naučne analize i pokazuje ključ i ciljeve falsifikata. Korisnici ovih knjiga, poslije čitanja, znaće da odvoje falsifikate u nauci i objektivnosti autora tekstova iz multinaučnih disciplina. Naučna integralnost je prezentirana u ovim Pašićevim knjigama: historija od antičkih do današnjih vremena, arheologija, sve lingvističke discipline primijenjene u onomastici, politika koja se eksponirala kroz vjekove sa svojim aspektima i ciljevima i sl.

O *Prvoj* Pašićevoj knjizi već smo pisali i skroman esej objavili u časopisu *ALMANAH* br. 43-44, Podgorica, 2009, i uputili na njene generalne i visoke vrijednosti za historiju kao nauku, dakle za pravu nauku, ali još više za sve Bošnjake na svijetu, čak i za one koje su arheolozi ispreturali u onim vječnim staništima i falsifikovali njihov identitet nanoseći im tako najveću nepravdu, brišući im i oduzimajući im one najveće ljudske vrijednosti: etničko i duhovno blago, ono zbog kojeg i leže u bosanskohercegovačkoj zemlji, pod stećcima ili u humkama; oduzimajući im zemlju, skrnaveći im sjeni predaka, kultove, bogove; prekrivajući im korijene svojim pepelom i onim iz konteksta da svijet ovdje počinje tek od njh – da prije njih tu nije bilo ništa. Sa ovakvom naukom bilo je potrebno obračunati se, naravno na naučnim osnovama. Ibrahim je imao hrabrosti, da kao onaj biblijski Abraham, sa biblijskim iskustvom od trista godina, odvede svoj narod do Vavilona i da ga poslije opet vrati u biblijski Kanaan, da u hram svog naroda unese novu Knjigu i mnogima, čak i biću svoje etničke zajednice, otvori oči da spoznaju da je bilo drugačije nego su ih u školama do sada učili i drugačije nego u hiljadama knjiga koje su do sada iščitavali. Uz najveće poštovanje susjeda, Pašić im je rekao da su Bosna i Hercegovina najstarije društvene, i državne, zajednice na Balkanu, da na tlu Bosne i Hercegovine ne mogu tražiti svoje (dublje) korijene niti ostvarivati svoje ciljeve da bi im bilo prostranije nego što treba. Pašić je naučno verifikovao bošnjački kontinuitet od najstarijih vremena do danas, njihov identitet, tradiciju i kulturu, jezik...To što su Bošnjaci tokom svoje duge historije, može se reći od Oktavijanovih ratova po Iliriku pa sve do Srebreničkog inferna prolazili kroz krugove pakla, to je bio historijski proces kakav su imali i mnogi narodi svijeta. Ali, u svemu ovome Bošnjaci su očuvali svoj identitet i svoj kontinuitet, svoju autohtonu tradiciju i oformili svoju jezičku kulturu u okviru evropske zajednice naroda. Ibrahim Pašić je svojim knjgama potvrdio sve historijsko-kulturne vrijednosti Bošnjaka.

Nemoguće je govoriti, ili napisati esej, o knjigama Ibrahima Pašića, koji kaza, prvi i jedini, svekoliku historiju od najstarijih vremena do danas; a još teže pratiti sve one analize koje Pašić apsolvira a tiču se namjernih falsifikata ili pogrešnih naukovanja u daljoj i bližoj prošlosti. Vjerovatno je teško bilo i Ibrahimu Pašiću, čak i sa aspekta poštovanja mnogih naučnih imena, onih koji su bili samo uzaludni, i onih koji su na takvoj nauci sticali visoke naučne titule. U nauci nema subjektivnosti – ona je nekorisna i svakako izvan svih etičkih vrijednosti i nauke i naučnika. U nauci je osnovni parametar – istina i uloženi trud da se istinom dođe do rezultata. Prema onoj kategoriji naučnika koji su nauku zloupotrebljavali u političke i velikodržavne ciljeve, Pašić se odnosio sa korektnom naučnom kritičnošću, dok se prema onima koji su u nauci ostali

dostojanstveni i na nivou objektivnih dokaza i istraživanja, Pašić se odnosio sa najvećim respektom i uvažavanjem njih i njihovog djela. Postojali su, ipak, i veći problemi – kako se odnositi prema onima koji su namjerno falsifikovali nauku, čineći to sa ciljem da za političke potrebe ispišu knjige u kojima svijet počinje od njihovih „otaca“ i od naroda kojem pripadaju.

Pašić je još na početku svoje naučne karijere uočio zle namjere nekih naučnika i njihovih projekata. Sve je u njihovoj nauci bilo skandal, apsurd, neistine. Odnosilo se na porijeklo, korijene, tradiciju i etnički kontinuitet Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, i onih Bošnjaka van svoje današnje matice, dakle onih u Srbiji, Hrvatskoj, Crnoj Gori – u zemljama u kojima su živjeli njihovi preci i u kojima su danas mezari njihovih predaka i temelji porušenih hranova i božjih kuća. Pašić je, smislom dobrog naučnika, uočio falsifikovane „argumente“ i sve ono što se Bošnjacima brisalo ili zatamnjivalo u kontekstu identiteta i historijskog kontinuiteta. Uočio je ciljeve raznih memoranduma, odluka, Krfske deklaracije, političke propagande i vjerske netolerancije, Načertanija, Protićevih i Moljevićevih prijetnji, prijetnji knjaza Nikole, „šarenih kola“, kabastih kapa i „bratske“ brige, ili ono o „tri lista“, ili ono *o Bošnjacima kao cvijeću Hrvatske,* pa ono Vukovo i Dositejevo „sve i svuda“ i o povratku Bošnjaka u „pravu vjeru“, te ono *Hvala Gorancima što sačuvaše naš najstariji jezik* i sl..

Ibrahima (dakle Abrahama) upoznao sam na jednom simpoziju *BALTAM*, u Mostaru. Prišao mi je kao da me odavno poznaje, i zagrlio, prijateljski i sa ljubaznošću njemu karakterističnom, te kulturom svojstvenom velikom naučniku. Ja sam tada već imao nekolika rada koje mi je objavila jedna akademija nauka, čiji sam bio *angažovani saradnik za terenska onomastička istraživanja*. Vjerujem da je Pašić njih bio pročitao i da je u njima bio pronašao i nešto što je i njega interesovalo – nešto iz historije onomastike i prije svega naučne objektivnosti.

Kasnije smo često bili u kontaktu. Prepoznao sam u njemu pravog naučnog radnika kojega interesuju sve naučne oblasti: one od historije, tradicije, jezika – čak i jezičke ljepote i njegove akcenatske i fonijske obogaćenosti. Bio je to *Bosanski jezik*, ali su mu bili bliski i svi drugi jezici. Briljantno se služio njihovom izvornom literaturom, u svojem tekstu i u fusnotama. Postajao je uzor i meni. U svojim radovima sam ga često citrao, a mnoge svoje onomastičke jedinice komparirao sam sa onima koje je on bilježio na terenima Bosne i Hercegovine. Iz tog materijala vidjelo se da su Bošnjaci svuda sačuvali svoje kulturno nasljeđe i da čine jedinstveno etničko stablo na svojim zemljama.

Već u *Uvodnim napomenama* Pašić upućuje čitaoca (korisnika) da u ovoj drugoj knjizi (*Predslavenski korijeni Bošnjaka)* „razmatra predsla-

venske korijene Bošnjaka koji su gotskog porijekla". U ovom naučnom kontekstu podsjeća da prema podacima švajcarskog etnogenetskog instituta (IGENEA) iz 2007. godine, a na istraživanjima zasnovanim na arheološkom, historijskom, antropološkom i DNH metodu, u strukturi bosanskohercegovačkog stanovništva Germani su na drugom mjestu sa svojim DNH pokazateljima. Na str. 565. Pašić je prezentirao istraživanja ovoga instituta po kojima *"Iliri učestvuju s 40%, Germani s 20%, Slaveni i Kelti po 15%, Tračani s 6% i Huni s 4%.*" Na istoj strani, u daljem kontekstu, Pašić kaže „da je etnička povijest Bosne i Hercegovine multietnička povijest, i ona najvećim dijelom nije slavenska". I dalje: „Međutim, kao što je općepoznato, austrougarska nacionalna politika u Bosni i Hercegovini preferirala je integralno bošnjaštvo, čija etnička matica je bila slavenstvo". Mišljenja smo, a onomastička, i druga, istraživanja da se ova austrougarska politika, kao i politika bližih bošnjačkih susjeda, može primijeniti i na Bošnjake Sandžaka, kao i na one izvan BiH i Sandžaka. Također smo mišljenja da se agenda IGENEA može primijeniti i na sandžačke Bošnjake. Naravno, i na Srbe i na Hrvate u Bosni i Hercegovini koji se „još do 1928. godine nazivaju svojim historijskim imenom Bošnjaci".

Razmatrajući istraživanja Ćira Truhelke, Pašić veli da on „u svojim istraživanjima primjenom lingvističko-onomastičkog metoda, u kombinaciji sa historijskim i etnološkim činjenicama arijansko-gotsko porijeklo bosanske narodne crkve i Crkve bosanske ...", stećaka također, kaže da su ih na tle srednjovjekovne Bosne „donijeli arijanski istočnjaci s prostora Sirije, gdje se on(i) zovu *stele* na grčkom i *nephesh* na aramejskom".

Pašić je analizom svojstvenom naučniku visoke erudicije i visoke naučne etike, ukazao da je „ranosrednjovjekovnih avarsko-slavenskih upada na tlo Bosne i Hercegovine bilo, ali oni nisu bili takvog intenziteta da su mogli bitnije promijeniti stečenu etničku strukturu. O Slovenima na tlu srednje Bosne može se govoriti samo kao o doseljenicima, koji su se u kasnijim vremenima (8-9. st.) mirno doseljavali u srednju Bosnu, čime su se postepeno stvarale prilike da slavenski jezik postepeno prevlada predslavenske". Govoreći o Karlu Patsch-u, Pašić u diskursu *Rezimea* veli da on (Patsch) kaže da će „u arheološkim iskopinama mitraistički kult biti i arheološki potvrđen", a, „moguće je da ga je K. Patsch već otkrio i da je otkriće zataškao. Ukoliko ga je otkrio, on ga nije obznanio iz razloga što bi to proturječilo austrougarskoj politici integralnog bošnjaštva i ukorjenjivalo Bošnjake u znatno veću starinu od hrvatske i srpske".

Pašić je dokazao da na mnogim arheološkim lokalitetima „najstariji arheološki sloj pripada mitraističkom svetilištu, na koje je kasnije, u periodu kristijanizacije, došla kasnoantička bazilika". Potom dodaje: „Nešto kasnije, pored rimske bazilike vjerojatno je sagrađena arijansko-gotska

bazilika kojoj odgovaraju temeji tzv. mlađe crkve koji inkliniraju sjeverozapadu". Mislim da je korisno reći, da su ovakve arheološke činjenice zasvjedočene i na mnogim lokalitetima u Sandžaku, naprimjer u Rasu, Deževi, selu Jeliće kod Tutina, u selu Mitrovi, na lokalitetu Jeleč sjeverno od Raške, na oronimu Bihor, u selima Hazane i Godijevo, i sl. Ovo se potvrđuje i narodnom tradicijom u Sandžaku kao i analizom velikog broja toponima i „starih" antroponima, osobito onih sa područja Prijepolja i Pljevalja, te onih uz tokove Lima i Tare.

Analizirajući relevantne činjenice o vezama „između Crkve bosanske i gotskog arijanstva", Pašić kaže: „Hrvatski znanstvenik L. Margetić otišao je korak dalje i, na oosnovu analize Biljinopoljske abjurencije i općih izvora o Gotima, osnovano pretpostavio da Crkva bosanska ima arijansko-gotske korijene. S tim u vezi, povezujući naziv za kuću bosanskih krstjana *hiža* sa gotskim *hus"*. I dalje, u vezi sa ovim, Pašić diskutuje da je Crkva bosanska ideologizirana, i da se još uvijek ideologizira, te da je to sadržano u velikodržavnom srpskom i hrvatskom svojatanju Bosne i Hercegovne i Bošnjaka. „Panslavizacija Crkve bosanske, u odnosu na njene arijansko-gotske korijene, pak, uzrokovana je i političkim predrasudama prema Germanima ...", veli Pašić. I zaključuje: „Poricanje Hristove istobitnosti s Ocem arijansko-gotskog je porijekla; krstjanski *'bog svjetla*' arijanskog je porijekla..."

Indikativno je navesti i još jedan stav I. Pašića u ovom zaključnom kontekstu: „... došlo je vrijeme da se definitivno prestane sa njenim katoličkim i pravoslavnim svojatanjima. Bosanska narodna crkva, iz koje će nastati Crkva bosanaka, zasigurno nije katolička ni pravoslavna. Ona je autohtona bosanska pojava u čijem nastanku je gotsko arijanstvo imalo odlučujuću ulogu. Vremenom, (...) u skladu sa gotskim bogosluženjem na maternjem jeziku, (ona) se slavizirala i postala zemaljskom crkvom srednjovjekovne Bosne".

Visoku naučnu vrijednost i ove Pašićeve knjige potvrđuje njena bogata sadržina i njena historijsko-onomastička materija o kojoj govori i koju naučno analizira. Ova sadržina je multidisciplinarna: historijska, arheološka, i povrh svega onomastičko-lingvistička. U svim ovim, i drugim naučnim oblastima Pašić je pokazao visoko poznavanje cjelokupne bosanskohercegovačke, i šire balkanske, kulture, tradicije, lingvističkih utjecaja i simbioza, osobito onih ispreplijetanih fonoloških supstitucija, mnogih zamki nastalih prelivanjem i adaptiranjem jezičkih elemenata jednih sa drugima – onih predslavenskih i slavenskih iz epoha slavizacije.

O prostorima ove Pašićeve historijsko-lingvističke materije pisao je s osobtim naučnim respektom eminentni sarajevski profesor *Bosanskog jezika* dr. Dževad Jahić u dužem eseju ističući visoki značaj i ove II Pašićeve knjige, njen značaj za nauku uopšte i osobito za onu koja se tiče

države Bosne i Hercegivune i svih Bošnjaka, onih koji se i danas kao kroz cijelu svoju historiju izjašnjavaju tako – svojim starim imenom Bošnjak, i naravno onih koji su se tako izjašnjavali do tridesetih godina XX stoljeća. Pašić je potvrdio *kontinuitet bošnjaštva*, bošnjačke kulture i bošnjačke tradicije od najstarijih vremena do danas.

Ova (II) Pašićeva knjiga ima devet poglavlja, koja je distributivno analizirao i dr. Dževad Jahić u svojem eseju.

U prvom se poglavlju (*Glava prva*) prezentiraju studije čiji su predmet arheološka istraživanja na tlu Bosne kao i analiza falsifikata koji se odnose na ova istraživanja. U drugom poglavlju Pašić piše o krunisanju Tvrtka I u Milama kod Visokog, a ne u Mileševu na Limu. Predmet trećeg poglavlja je *Mile i Arnautovići u etnološkom i onomastičkom svijetlu*, dok su predmet četvrtog poglavlja arnautovićki i bosanski stećci i pitanje njihove pripadnosti. U petom poglavlju Pašić, kao u onoj Prvoj knjizi, nastavlja da potvrđuje naučne dokaze o korijenima Bošnjaka; ovdje u kontekstu naslova *Ilirsko-gotski korijeni bosanske vladarske dinastije*, dakle Kotromanića. Pašić je u šestom poglavlju (*Glava šesta)* primijenio svoj naučno-znalački metod analizirajući relevantan fond toponima i drugih lingvističkih odrednica iz korpusa posvjedočenog i potvrđenog onomastičkog materijala. Ovaj analitički diskurs prezentiran je i u poglavlju *Arijansko-gotski korijeni bosanske narodne crkve i Crkve bosanske*. Čitaocu ovo poglavlje postaje vrlo zanimljivo, jer se ovdje potvrđuje i onaj osobiti bošnjački/bosanski identitet. U odjeljku *Glava sedam* Pašić prezentira analizu nekih imena gotskog porijekla (u naslovu *Imena gotskog porijekla na bosanskim stećcima i drugim kamenim spomenicima*), proširujući svoje naučne argumente i u sljedećem poglavlju - *Glava osma*, u naslovu *Nekropole bosanskih stećaka čiji su nazivi gotskog porijekla*. Ovdje su od osobitog značaja onomastičke elaboracije, koje daju dobar ključ za posmatranje sličnih toponima i antroponima u drugim balkanskim regijama – onim u izoglosi Ibar – Beli Drim – Tara – Drina, a to je regija na kojoj se nalazi Sandžak, bogata i još arheološki neistražena, onomastički i posebno kulturološki također (narodna tradicija, usmeno stvaralaštvo, narodna kultura). Deveto poglavlje je *Visočki gotizam*, koje također ima kao predmet brojne toponimske strukture koje Pašić analizira i sa aspekta historije i arheologije.

Ako se posmatra cjelovitost ove naučne materije, njegovi sadržaji i primijenjena metodologija, onda postaje znano da i ovo veliko Pašićevo djelo utemeljuje nove i drugačije od svih prethodnih sudova i mišljenja o Bošnjacima kao evropskom narodu, o njihovom *etničkom kontinuitetu*, prvenstveno o njihovim etničkim korijenima i etničkim pokazateljima utemeljenim na DNH i prvenstveno u njihovoj dugoj etničkoj kulturi i historijskoj onomastici. Ali to su samo neki faktori, međutim Pašiću nije

ništa izostalo što ne bi bilo argument za potvrđivanje svojih teza, svakako zasnovanih na naučnim temeljima a nikako na onim iz diskursa nečije režimske politike i projekata iz Krfske deklaracije ili *političkog cvijeća.*

U podnaslovu Druge knjige *Predslavenski korijeni Bošnjaka* stoje eksponentne odrednice *Moštre i Mile* kao predmet ove velike studije, kao polazna motivacija cijele historijsko-onomastičke materije. Tako i jeste, s obzirom da su ove dvije odrednice i ranije u nauci bile motivacija za različite tvrdnje i za različite povode, a najviše za one koje Pašić naziva „krivim" i nenaučnim radnjama, najčešće falsifikatima sa različitim ciljevima. Moštre i Mile su stožerne odrednice o kojima Pašić raspravlja, etimološkom metodom i komparacijama relevantnih studija (arheoloških, historijskih). Međutim, Pašić je, pišući o ovim odrednicama, elaborirao veliki broj mikro i makro toponima sa teritorije Bosne i Hercegovine, i to sa velikim znalačkim iskustvom i objektivnošću. To je, u svojoj recenziji *Mile i Moštre (ilirsko-gotski korijeni bosanske vladarske dinastije, stećaka i Crkve bosanske, autora Ibrahima Pašića* uočio i uvaženi prof. dr. Dževad Jahić. Zato iz toga teksta citiramo Jahićeve sudove o Pašićevoj knjizi. U zaključnim razmatranjima Jahić veli: „Naučna otkrića u ovom rukopisu višestruka su, višesmjerna i slojevita. (...) Tvrdim jedino to, svjestan etimološke analize, da su Pašićeve etimologije u većini slučajeva sigurnije i tačnije od mnogih dosad važećih u našoj lingvistici i historijskoj nauci, da mnoge od njih nakon njegovih tumačenja bivaju potpuno odbačene, mnoge ostaju čak i smiješne i apsurdne, a mnoge od njih, koje su inače također prilično sigurne, često *'podrhtavaju'* pred Pašićevim tumačenjima, kakav je nerijetko slučaj sa tumačenjima etimologija i kod pravih i uvaženih lingvista i velikih etimoloških autoriteta, nakon Pašićevih tumačenja bivaju još krhkije".

I, u ovom diskursu, da interpretiramo Ibrahima Pašića, koji u *Uvodnim napomenama* kaže da je „Antika najsnažniji korijen evropske kulture i civilizacije", mi s pravom možemo u ovaj sud uključiti i činjenice, koje proističu i iz ove Pašićeve knjige, da su historijski učesnici te Antike i evropske civilizacije i Bošnjaci, te da su i oni tvorci evropske kulture i nosioci evropskog nasljeđa onih naroda koji su prohodili Balkanom. Bošnjacima se to pravo osporavalo, ne na bazi nauke – prave nauke, već otimanjem i drugim oblicima falsifikata i duhovnog nasilja – sve do genocida i etničkih neutralisanja temelja bošnjačke kulture i tradicije, metodom falsifikata i metodom kakva je primjenjivana u Foči i Banjaluci u vrijeme zadnje agresije na Bosnu i Hercegovinu, uključujući i onaj kulturocid granatama sa romanijskih brda po bibliotekama, muzejima, nekropolama u kojima se čuvala bošnjačka antička i srednjovjekovna kultura.

U ovom kontekstu može se reći, da su i Nemanjići u srednjem vijeku rušili sve što je stajalo na putu njihovoj najezdi. Oni su koristili odumi-

ranje velikih carstava, zaposjedali zemlje po Balkanu i čeznuli da na Bosforu vaskrsnu svoju prestonicu umjesto one vizantijske. Inače, u početku, oni nisu bili naklonjeni hrišćanstvu, već su rušili čak i one vizantijske i rimske bazilike, kao i stare nekropole predrimske i predvizantijske civilizacije. Kasnije su to nastavili i drugi narodi koji su kretali u „Marš na Istok". U tom sukobu interesa najviše su stradali balkanski narodi koji su stvarali kontinentalnu mediteransku civilizaciju.

Nasljednici Nemanjića razmjeravali su zemlje po Balkanu, od Egeja do Karlobaga, od Dragaša do Horgoša, tvrdeći da se njihova kultura temelji čak negdje od Vavilona (!), kako se moglo čuti iz nekih televizijskih emisija. Pjesnici su lamentirali nad grobovima oko rijeka Mati i Škumba, i onih po Sklavinijama u Grčkoj, te onih po Podunavlju sve do Alpa. I da ne bi Alpa, oni odoše do Pariza. Bio je to „veliki san" pjesnika, i nekih „naučnika" – ustvari, skandal u nauci i politici.

Ibrahimove knjige (ili Abrahamov biblijski povratak) došao je u pravi historijski trenutak, da animira bošnjačke temelje i da Bošnjaci kao narod spoznaju svoje korijene i da iz njih krenu u svijet i nauku, istinu i pravo da učestvuju u nasljeđu sa svim evropskim narodima i kulturama. Bošnjaci sebe ne izdvajaju iz evropske kulture, oni sebe uključuju u tradiciju i civilizacije čiji su slojevi duboki i još jaki, prepoznatljivi u toponomastici, nasljeđu, i glosariju fosiliziranom u pamćenju i lingvističkoj usmenoj kulturi. Latentnost ove kulture prepoznao je Ibrahim Pašić u onom Prijezdi, u banu Kulinu, u Kotromanićima, u imenima sela, mogila, rijeka, planinskih vrhova, u kultovima čiji se eho i do nas očuvao.

Rekli smo, da su Nemanjići, i još mnogi drugi sa bližeg i daljeg Zapada, po Bosni i Hercegovini, i Sandžaku, zabadali simbole izmišljene na brdu Sion, zatim u zamkovima Merovinga i Karolinga, te u peterburškim salonima i kijevskim dačama, po stazama onoga koji je krenuo iz Jerusalima, preko Starog Efesa da u Rimu ostavi one lance za Evropljane. Rezultat toga su, dakle, oni brojni simboli duhovne agresije na Veležu više Mostara, na Vodnu više Skoplja, na Berankršu, i svuda po šumama Evrope. Naravno, Bošnjaci u tome ne učestvuju, jer su njihove piramide utemeljene u reljefu Bosne i Hercegovine, u novopazarskoj Deževi i onom arijskom „*dawas"* koji je etimon mnogih mikrotoponima i u analiziranom materijalu Ibrahima Pašića.

Cilj ovoga eseja nije da se prepričava obimna naučna materija iz ove knjige, ili knjiga, Ibrahima Pašića, već da ukaže na naučne vrijednosti i naučnu funkciju ove obimne materije, ali i da bude motivacija drugim bošnjačkim naučnicima da svoje znanje usmjere tamo gdje treba – dakle, u pravcu prave nauke, te da se služe pravim naučnim izvorima, a nikada više onim koji se temelje na fasifikatima. Vrijeme je da se ide i knjigom na knjigu, znanjem na neznanje, naukom protiv genocida i kulturocida.

Ovaj esej ima za cilj da motiviše sve dobronamjerne čitaoce, i sve druge korisniike, da čitaju knjge Ibrahima Pašića i da se u njima prepoznaju kao narod dubokih korijena i evropske kulture.

Historijska cijena Pašićevog naućnog opusa je velika. Vrijeme istine, pa i one naučne, tek dolazi. Ibrahim Pašić ima sljedbenika.

Safet BANDŽOVIĆ

Ivan Đurić, *Vlast, opozicija, alternativa,* priredila i pogovor napisala Latinka Perović, izd. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2009, 384 str.

Historijsku nauku, koja je po definiciji skeptična i kritična, ne čine samo napisane knjige o historiji, niti samo veliki nizovi izvora. Nju simboliziraju, napisao je Ivo Goldstein, i ljudi, značajni historičari. Jedan od njih je svakako i dr. Ivan Đurić (1947.-1997.), srpski historičar-vizantolog i političar liberalne orjentacije, autor dvije zapažene knjige: *Sumrak Vizantije* koja je, pored tri izdanja, prevedena na više evropskih jezika, i druge *Istorija – pribežište ili putokaz,* koja je doživjela dva izdanja. Bio je profesor na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a od jeseni 1991. gostujući profesor u Atini, Nici, Parizu, saradnik više naučnih ustanova širom Evrope, predsjednik Liberalnog foruma Srbije, urednik nezavisnog lista *Demokratija danas*, pripadnik Evropskog pokreta, organizacije pri Evropskom parlamentu u Strazburu. Na prvim višestranačkim predsjedničkim izborima u Srbiji 1990. bio je kandidat Ujedinjene demokratske inicijative (UJDI) i Saveza reformskih snaga Srbije (SRSS). Nakon 1991. živio je i radio u Parizu, gdje je bio osnivač i predsjednik Pokreta za demokratske slobode (PDS).

U ovu posthumnu Đurićevu knjigu, uz uvodnu studiju dr. Latinke Perović pod naslovom *Istoričar Ivan Đurić: još jedan prilog proučavanju srpske elite*, uvršteno je nekoliko njegovih radova iz vizantologije i rasprava o historiji, zatim radovi u kojima je on, ponajprije kao historičar, reagirao na savremena zbivanja, „tražeći način da svoje analize i zaključke učini dostupnim, da utiče sa pozicija znanja", kao i njegovi intervjui dati od 1991. do 1997. godine. Poseban dio knjige čine prilozi, odnosno prigodni tekstovi dr. Latinke Perović, dr. Dragoslava Petrovića, Mileta Isakova i Bobana Tomića o liku i djelu dr. Ivana Đurića, zatim njegova selektivna bibliografija. Razloge za objavljivanje ove knjige L. Perović, koja je kao priređivač i odredila njen naslov, vidjeći Đurića, ne kao zagovornika „pansrbizma ni jugoslavenskog unitarizma", već zagovornika Srbije kao moderne države koja priznaje prava i slobodu drugog, kao „uslov da se posveti sopstvenom razvitku i zaštiti sunarodnike koji ne žive u njenim granicama", nalazi u njegovim liberalnim idejama i uvjerenju da bez ovakvih knjiga nije moguće napisati historiju srpske

intelektualne elite. Đurić se i smatrao elitistom: „Srbiji u Jugoslaviji, dugoročno gledano, najpotrebniji je elitizam, a on isključuje mogućnost nedoučenosti, ponekad i infantilnih ideja".

Historija je polifoničan i višeznačan proces, jedan od najosjetljivijih barometara duhovne atmosfere u društvu. Diskurs sa prošlošću, pokazuje i ova knjiga, jeste priznanje da je savremenost povezana sa jučerašnjim hiljadama niti i na bezbroj načina. Historičar nije onaj koji zna, već onaj koji traži i stalno preispituje prethodna znanja, izbjegavajući zamke normiranosti, jednostranosti i konvencionalnosti. Samo mjesto na kome se historičar nalazi, „u procesu određuje njegov ugao posmatranja prošlosti" (E. Kar). Prošlost se raznim metodološkim zahvatima može spoznati na više načina. Pristup istraživanju u velikoj mjeri određuje i sam naučni rezultat. Opasno je jednoznačno svođenje historijskog totaliteta na jednu dimenziju. U socijalističkoj Jugoslaviji je djelovala „škola" adaptirane historije. Historiografija nije bila samo objekat ideologije, već i njen značajan kreator. Brojni su naučnici bili zatočenici vremena i vladajućeg mišljenja, ne po svojoj dijalektičkoj misli i opširnim analizama i sintezama, već po materijalističkoj platformi obrazlaganja historije. „Sociološkim mrežama" sastavljenim od termina „klasa", „nacija" i sličnim, kojima su tumačeni događaji, nije se efikasno mogla „uloviti stvarnost". Tamo gdje je vladao "pozitivistički materijalizam" mogle su se dobiti knjige koje su, bez obzira na dobre namjere, u suštini štetile ozbiljnoj interpretaciji prošlosti. U nauci svakako treba, uporedo i recipročno, razdvojiti pozitivizam, „marksistički pozitivizam" i „propagandizam" od izučavanja historijskih procesa u cjelini, „onakvih kakvi jesu, a ne kakvi bi trebali da budu" – upozoravao je I. Đurić, svjestan nužnosti oslobađanja historije od „zakonitosti", „nužnosti" i „objektivne istine". Pisao je iz perspektive historičara procesa dugog trajanja, povezujući jedinstveno shvatanje historije, znajući da, u načelu, vojna i politička historija nisu ništa drugo do samo jedan od izraza i jedna od posljedica integralne prošlosti ili tzv. „totalne historije" (histoire totale). O svojim dinamičnim shvatanjima historije kazivao je kao o iverju stabla Ilariona Ruvarca, koga je smatrao „zaštitnikom srpske razborite istoriografije".

Mnogobrojni historijski procesi i zbivanja prevazilaze lokalne okvire i regionalne granice. Đurić piše da su Slaveni koji u VI stoljeću, sa donjeg toka Dunava, napadaju balkanske granice Vizantije, počeli dugoročno da se nastanjuju unutar ovog poluostrva početkom VII stoljeća. Uprošćeno uzev, može se kazati da su današnji Slovenci i stanovnici „jugoslavenske" Makedonije potomci tih Slavena pristiglih u prvom talasu naseljavanja. Tek nekoliko decenija docnije pristižu – iz tzv. „Bijele Hrvatske" i „Bele Srbije", pod različitim okolnostima, drugi Slaveni – Hrvati i Srbi, razdvajajući one Slavene iz prethodne seobe. Njihova do-

movina se nalazila na području današnje Južne Poljske. Slovencima su „po krvi" najbliži daleki Makedonci, a Srbima su, „ni manje ni više, braća rođena upravo Hrvati". Etnička mozaičnost Balkana oduvijek je kvarila račune prostim kategorizacijama. Priroda tla (geografska sredina) posreduje u oblikovanju nacionalnog profila. Dinarski element od Karsta, iznad Trsta do Šumadije dijeli bliske nazore tipičnog patrijahalnog modela društva, bez obzira na vjerski i nacionalnu pripadnost.

Civilizacija je, prije svega, želja za koegzistencijom. Zapad za historičare nikako nije po mjeri geografskih okvira Evrope, a pogotovo ne može da bude „poistovećen sa isključivo katoličko-protestantskim izdancima starog kontinenta". Zapad je, prije svega, „radost kulturne komunikacije". Savremenoj zapadnoj civilizaciji zajednički su monoteizam i privrženost Avram-Abrahamu-Ibrahimu. Islam po Đuriću nije ništa manje „zapadna" vjera od hrišćanstva, niti je Bejrut (ili Aleksandrija) manje „zapadni" grad od Milana (ili Beča). Gradovi su nerijetko trajnije kategorije od nacija i od države. U radu *Živeti u Carigradu pod Paleolozima: palate i daščare* (1988), Đurić navodi da je Vuk Karadžić bilježio da „Srblji pripovedaju da Carigrad nijesu ljudi zidali, nego se sam zidao". Đurić je takvo poimanje Carigrada tumačio jednostavnim historijskim stanjem: „Srpska patrijahalna svest turskog doba... nije mogla sebi racionalno da približi grad kakav je bio osmanski Carigrad. Nije mogla pošto ga nije imala u sopstvenom iskustvu... I, sve dok ta iskustva nije stekao u užem zavičaju, čovek nepostojeće Evrope gledao je na Carigrad, kao na pojavu izvan i iznad ustaljenog reda stvari, ujedno blisku i daleku, željenu i mrsku, a svakako mitsku".

Bio je svjestan činjenice da zanat historičara postoji baš zahvaljujući „privremenosti naroda i civilizacija. Ali, isti zanat takođe uči i da narodi itekako mogu uticati na vlastitu sudbinu". Nijedan prostor nije jednom zauvijek dat bilo kojem narodu, niti jedan narod zato može računati na svoju vječnost. Svaki narod ima svoj „život tako što ima rađanje, uspon, pa i umiranje". Historija je prepuna umrlih naroda, ali i naroda koji se, možda, „i na naše oči, rađaju, naroda u našem smislu reči". Nema čistih naroda u historiji. Teorija da je etnogeneza jednog naroda jednokratni čin koji se obavlja jednom zauvijek, potpuno je nehistorijska. Heterogeno porijeklo mnogoljudnih, razvijenih etničkih zajednica nije izuzetak, već pravilo. Francuzi su tako nastali stapanjem keltskog, iberskog i germanskog stanovništva, Englezi miješanjem Kelta i Germana, dok su u formiranju Italijana učestvovali Pelazgi, Etrurci, Kelti, Grci i drugi. Zajednice koje se nazivaju etničkim, ne moraju da budu i zajednice ljudi istog porijekla, ljudi povezanih krvnim srodstvom. Mogu, ali ne moraju. „Biološka" povezanost nije konstantno, već varijabilno svojstvo etnosa, pa se, shodno tome, i ne može uvrstiti u njegove „odrednice". Etnogeneze se

nerijetko ideološki funkcionaliziraju i politički zloupotrebljavaju. Strah od tzv. „nečiste krvi" prisutan je svuda gdje dominira romantizam u poimanju prošlosti. Velike nacije taj strah uglavnom nemaju, osim ako se ne radi o ekstremnim, rasističkim teorijama. U Francuskoj sljedbenici brodelovske škole razmišljanja ističu da je u ovoj zemlji, njenom nacionalnom ujedinjenju, pa onda i državnom, mnogo više pomogla izgradnja željezničke mreže, nego sve „Jovanke Orleanke" zajedno.

Svaka nacija istovremeno je sazdana kao zajednica kolektivnog pamćenja i zaborava. Genealogije raznih naroda i raskošne etnogenetičke konstrukcije spadaju praktično u domen socijalne mitologije. Svaki kolektivni identitet je konstrukcija. Potreba za korjenima je malo shvaćena potreba ljudske duše. Historijske epohe su, pokazuje brojna stručna literatura, prezasićene mitovima koji predstavljaju „objektivizaciju čovjekovog društvenog, a ne njegovog individualnog iskustva" (E. Kasirer). Snaga mita, uz jak osjećaj etnocentrizma i stereotip o vlastitoj historijskoj posebnosti, iskazuje nerijetko izuzetnu uživljenost u nešto što zapravo čini fikciju. Svaki narod „ima svoju mitologiju", pogled na „svijet koji nedostaje". Na Balkanu, gdje su parahistoriografije, agresivne nacionalne ideologije, mitska i historijska svijest ispunjeni „velikim vremenima", dijalektiktičkom povezanošću „klanja i oranja", egzistiraju zasebni modeli kolektivnih memorija, kao i različite datume i priče unutar njih. Postoje okviri koji određuju ljudsko ponašanje u svakom periodu. U psihologiji, pa i u historiji, mržnja je, ocjenjuje Đurić, poput „izvrnutog ogledala", znak međusobne bliskosti, dok je samo „ravnodušnost dokaz za nekonvergentnost suseda ili savremenika".

Historija je jedna, ali se njene interpretacije razlikuju. Ono što jedni smatraju slavnim dijelom svoje prošlosti, za druge, pak, čini tragičnu stranicu nacionalne historije. I obrnuto. Uvijek postoji više varijanti tradicije, a savremenost je bira, limitira i određuje. Zbog „redukcije totaliteta" postoji relativnost u predstavljanju historijskih fenomena. Vjera u monolitno jezgro historijskih činjenica koje postoje neovisno od interpretacije historičara jeste teško iskorjenjiva zabluda. Izvori, sami po sebi, doista nisu historija. Dokumenti nisu „čista prošlost", već svjedoci čiji odgovor zavisi od pitanja koja im se postavljaju (M. Bloh). Mogu govoriti o prošlosti i ono što sami njihovi tvorci nisu mislili da kazuju. Zadatak uklanjanja povijesnih predrasuda uvijek je mukotrpan posao. Historiografija je znala da čuva čitave legende u „interesu naroda", odnosno politike. „Proslavljeni" Pantelija Srećković nije bio jedini u pretvaranju polja historiografskih istraživanja u „igrališta bujne mašte". Kritička historiografija razlikuje nauku od historijske priče i neobaveznog pripovjedanja o prošlosti. Đurić podsjeća da su mnogi istaknute ličnosti bile „nepodobne" zbog svog shvatanja i pisanja: Ilarion Ruvarac zbog

svoje historijske „hiperkritičnosti", Dositej Obradović zbog „evropejstva", Vuk Karadžić zbog „laicizacije", Dimitrije Tucović zbog „albanofilistva", a Jovan Cvijić zbog uvjerenja da „psihofizički tipovi Balkanaca", nameću drugačije rješenje jugoslavenske države od pukog zaokruživanja zamišljenih nacionalnih granica. Strah pred tuđim, dijagnosticira 1990. Đurić, „strah pred erudicijom ili strah od sebe samoga u suočavanju sa drugima – pozivao je vazda na osuđivanje bez priziva".

Politika podjednako uspješno koristi sjaj i bijedu historije. Velike političke promjene, sa procesom prerade prošlosti i izmjene kolektivnog pamćenja, uvijek su praćene promjenom ideoloških znamenja i političkih simbola. U Srbiji, pred složenim izazovima kraja XX stoljeća, dr. Ivan Đurić se intelektualno angažirao i izvan svoje struke, da bi upravo kao historičar, dao doprinos da se na te izazove daju racionalni odgovori. Bio je savremenik kraja jedne ideologije i na njoj utemeljenog monističkog političkog sistema, jedan od najdosljednijih intelektualaca u borbi za postkomunistički, demokratski preobražaj Srbije i njenu reintegraciju u evropske tokove, u borbi za demokratiju, slobodu mišljenja i zaštitu ljudskih prava, poznat i kao oštar, pronicljiv kritičar režima S. Miloševića. Đurić se, navodi L. Perović, osjećao ukorjenjenim u srpsku tradiciju, ali ne i ograničen njome. Svojim shvatanjima bio je rezultanta sukoba „patrijahalnog i modernog, njihovog paralelizma i najzad, njihovog prožimanja". U Srbiji je, tokom dramatičnih Miloševićevih „godina raspleta", javna i kritička djelatnost nosila svojevrsni rizik i često se doimalo kao usamljeni glas "vapajućeg u pustinji". Intelektualac koji nije u stanju da izdrži presiju vlasti, smatra N. Čomski, u situaciji kada govori kritički o društvu, bolje je da se tim poslom ne bavi, jer mora računati na društvenu marginalizaciju ako želi da održi svoju principijelnu poziciju. Đurićeva pobuna je intelektualna i moralna, zapravo „egzistencijalna u najširem mislu reči". Ne pristajući na sveopšte posrnuće Srbije, o čemu svjedoče i brojni njegovi intervjui objavljeni u ovoj knjizi, vjerujući u misiju liberalnog srpskog intelektualca, reagirao je iz perspektive historičara. Poznavanje historije značajan je uslov za racionalno djelovanje. Bez znanja, koje poziva na opreznost, nema ni vredonosnih sistema. Upozoravao je Đurić, između ostaloga, i kako je trebalo čekati osamdesete godine prošloga stoljeća „da bi se saznalo da je relativno najveći broj žrtava u Drugom svetskom ratu na tlu Jugoslavije bio iz redova Muslimana". Smatrao je kako je „jugoslovenstvo" kod Muslimana bilo „posledica straha od srpske ili hrvartske asimilacije i potvrda nesigurnosti vlastitog nacionalnog identiteta".

Nije podlijegao apsolutizaciji nacije, niti se mirio sa činjenicom da se Srbija, koju je volio i za koju se na svoj način borio, zaostajući u glibu nacionalizma, udaljava od modernizacijskih tokova. Tragao je za novim

alternativnim rješenjima, nastojeći da okupljanjem demokratskih snaga sa ex-jugoslavenskog prostora, pruži doprinos u razrješavanju sveukupne krize, dokazujući sopstvenim primjerom da postoje javne ličnosti drugačijeg svjetonazora. Đurićevi istupi i intervjui zapravo svjedoče o labirintu u kojem se našlo srpsko društvo krajem XX stoljeća. Njegovi odgovori su značajan prilog razumijevanju pojma intelektualca u njegovom univerzalnom značenju, kao čovjeka znanja. U jednom intervjuu datom u proljeće 1994. on ističe: „Jedna je činjenica neosporna – krvavost rata i njegovo trajanje dokazuju koliko je bila tačna pretpostavka da je jugoslovenski prostor ne samo stariji nego i jači od istoimene države, i da sporove, katkada i konflkte na tom prostoru, ako želimo naći trajno rešenje, valja tražiti na globalnom planu… Granice država nekadašnje jugoslovenske federacije nisu bile savršene, kao što nisu nijedne granice, ali svako njihovo menjanje, pogotovo nasilno, pokazalo se da na jugoslovenskom prostoru jeste još neuporedivo veće zlo… U krizi a potom i u krvoproliću, među političarima protagonistima na bivšem jugoslovenskom prostoru praktično nema niko nevin, a bilo bi veoma opasno, istinski nepravedno i politički glupo tvrditi da su svi podjednako krivi". Nestanak jugoslavenske države, po njegovom sudu, nije bio i krah istoimenog prostora. Ono što je smatrao preživjelim „jugoslovenskim prostorom", danas mediji i analitičari nazivaju „jugo sferom", odnosno „regionom". Oni koji su odrasli, živjeli i sazrijevali u jednom većem kulturološkom miljeu, noseći pod imenom i prezimenom nekakav misleći sadržaj, napisao je književnik Dragan Velikić, ne mogu biti ravnodušni na poništavanje šireg konteksta. Nije u pitanju jugonostalgija, već iskustvo života u YU uniji. Pogled iz krtičnjaka i sa brda nikada nije isti.

Vrijeme ratova i sveopšte neizvjesnosti dovelo je do poremećaja i relativizacije moralnih i duhovnih vrijednosti, do bezosjećajnosti, nasilne simetrije i populističkog pokušaja izjednačavanja različitih nivoa pameti. Strah od modernizacije i od Evrope bio je u epskoj i patrijahalnoj Srbiji više nego evidentan. Koliko su bili u pravu oni koji su govorili da se „nijedna zemlja nije nikada izdigla a da nije bila pročišćena u ognju patnji". Đurić o tome u februaru 1997. kazuje: „Danas imate masovno nezadovoljstvo ljudi na ulicama koji žele promene. Na žalost, opadanje nacionalizma nije bilo zamenjeno katarzom, nego amnezijom, to je veliki hendikep. Zamenjeno je verovanje u Veliku Srbiju verovanjem da će se nekim čudom sve vratiti tamo gde je nekad bilo. A to je nemoguće. Ovo Srbija mora da plaća godinama". Ideju Velike Srbije smatrao je tragičnom zabludom: „Bio sam", pisao je, „optuživan za izdaju jer sam govorio da je u interesu Srba Srbija kakva jeste… Smatrao sam da nije moguće napraviti Veliku Srbiju, ekskluzivnu, etničku državu Srba, jer sam znao statistiku, znao istoriju i znao realnosti". Mislio je da će ga

razumijeti, „bilo ih je, ali nedovoljno". Govorili su mnogi, nakon svega što se tragično desilo, da je bio u pravu, na šta je odgovarao: „Ali, danas je kasno. A biti u pravu posle ne znači mnogo".

Ivan Đurić se očito u Srbiji pojavio prerano. Pod balastom nacionalizma, nesvjesna vremena promjena u posljednjoj deceniji XX stoljeća, za ljude poput njega, nije bila dovoljno spremna. Njegove vrline kao da su zapravo bile mahane. Napadan je u režimskim medijima, izlagan raznovrsnim insinuacijama zbog svojih opozicionih stavova, suprotstavljanja mržnji, nasilju i ratu, brutalnoj instrumentalizaciji historijske nauke, demagogiji, maniru krupnih riječi i teških obmana. U svijetu palanke, navodili su pisci, važnije je dobro se držati ustaljenih običaja nego biti ličnost. Na Balkanu je inače izražena sklonost ka ostrakizmu intelektualaca, ka nepodnošljivoj lahkoći zaborava umnih i istaknutih, nerijetko progonjenih i omalovažavanih. Đurićevi vidici, iznad balkanske uskogrudosti i začaurenosti, koji nisi bili po mjeri mitomanskih i uskogrudih poimanja, reaktueliziraju brojna pitanja i vječite dileme o mjestu i ulozi intelektualaca u društvu. Onaj koji više zna i promišlja od običnog čovjeka, davno je uočeno, ima i veću odgovornost u društvenom životu, da, ne zanemarujući moralne vrijednosti, učestvuje u tumačenju znakova vremena, preispituje prethodna znanja, razvijava iluzije, da se istina, ma kakva ona bila, blagovremeno sazna i saopšti, da bude protagonista preporoda. Historičar je, po profesiji, posebno dužan, kaže E. Hobsbaum, da podsjeća „svoje sugrađane na ono što bi oni htjeli zaboraviti".

Burno i tegobno vrijeme posljednje decenije XX stoljeća odnijelo je mnoge umne ljude koji nisu stigli da iskažu sve što su htjeli, ali su uspjeli da ostave potpise za budućnost, za bolja i humanija vremena. Ostala su svjedočanstva moralnih vertikala. Ličnost i vjernost demokratskim idejama donijeli su Ivanu Đuriću priznanje istomišljenika u svim nekadašnjim jugoslavenskim republikama. Njegova prerana smrt 1997. značila je veliki gubitak ne samo za historijsku nauku, već i sve demokratske i slobodoumno opredijeljene ljude. Vrijeme zla i nepravde, istakli su njegovi prijatelji, poslalo je najvrednije ljude u izgnanstvo, pa i u smrt. Ova knjiga na to podsjeća, upućujući istodobno na neophodnost vraćanja Đurićevog djela u širi fokus naučne i društvene misli.

Alen KALAJDŽIJA

Bošnjačka kulturno-nacionalna zajednica u kontekstu Wachtelova „Stvaranja i razaranja nacije“
Prikaz knjige: Andrew Baruch Wachtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Bošnjačka Asocijacija 33, Sarajevo

Knjiga pod naslovom *Stvaranje nacije, razaranje nacije. Književna i kulturna politika u Jugoslaviji* autora Andrewa Barucha Wachtela, američkog slavista sa Northwestern Univerziteta iz Evanstona, u SAD-u, objavljena je u okviru izdavačke djelatnosti Bošnjačke Asocijacije 33 iz Sarajeva. Kako se u predgovoru navodi, ova je knjiga prvi put objavljena 1998. godine u Sjedinjenim Državama u Stanfordu. Također, tu se navodi da je ova knjiga prevedena na srpski jezik još 2001. godine, ali da je veoma brzo rasprodana, ili, kako bi se to bosanskim žargonom kazalo, „pukla k'o halva“. Međutim, zahvaljujući angažmanu izdavača, pružena je prilika da se i na bosanskom jeziku čita ova izuzetno zanimljiva studija o društveno-političkim okolnostima u vezi sa književnom, jezičkom, umjetničkom i obrazovnom praksom u Jugoslaviji od početaka njezina nastanka – dakle već od prve polovice XIX st. pa sve do krvavog raspada ove države 90-tih godina XX stoljeća.

Andrew Baruch Wachtel posebno se bavio proučavanjem kulturne i književne historije Jugoslavije te uzrocima raspada spomenute države u tome kontekstu. Wachtel se, pored toga, bavio istraživanjima kanonizacije jugoslavenske kulture i jugoslavenske književnosti, pa su njegovi objektivni sudovi i prosudbe od izuzetne važnosti za razumijevanje razvoja kako južnoslavenske, tako i bosanskohercegovačke književne produkcije i književne historije. Dakle, Wachtel kao znanstvenik upoznaje čitalačku javnost sa brojnim aspektima i okolnostima nastanka Jugoslavije, ali ne kao historičar ili historiograf. Naprotiv, on se u prvom planu bavi proučavanjem nacionalnih odnosa u kontekstu brojnih kulturnih problema jugoslavenskih naroda i u kontekstu pokušaja stvaranja jugoslavenske nadnacionalne kulturne zajednice te uzrocima raspada jugoslavenskoga društva. U rasponu od gotovo 150 godina Wachtel je izvršio podjelu perioda u nastanku Jugoslavije i razvoju jugoslavenskog društva u skladu s historijskim i historiografski ustaljenim podjelama. Pored toga,

autor je polazio i od vlastitih podjela koje je smatrao relevantnim u kulturi jugoslavenskog društva.

Ono što je posebno zanimljivo u ovoj studiji jeste i tzv. bošnjački ili muslimanski problem u Jugoslaviji. Ovaj se problem, istina, ne otvara posebno u Wachtelovim analizama, iako je važan s obzirom na potrebe razumijevanja statusa i položaja ove etno-nacionalne zajednice u Jugoslaviji, koja je, istini za volju, ipak bila na margini važnijih političkih, ekonomskih i kulturnih kretanja u jugoslavenskom društvu. Naravno, politički i kulturni položaj ove nacionalne zajednice bio je najprije zatomljen i gotovo potpuno reduciran, posebno u vremenu do poslije Drugog svjetskog rata. Naime, tek će se po osnivanju tzv. druge Jugoslavije poboljšati položaj ovoga naroda u spomenutoj jugoslavenskoj zajednici. Iz Wachtelove analize može se nazrijeti na koji se način uspostavlja kulturni, književni i nacionalni identitet muslimanskih Slavena – kako ih povremeno, u kontekstu naučavanja jugoslavenske nacionalne politike, naziva ovaj autor.

Wachtel je svojom analizom najvažnijih književnih i umjetničkih ostvarenja u rasponu od oko stoljeća i po (od „Gorskog vijenca" i „Smrti Smail-age Čengića" preko Andrićevih romana i Selimovićeva „Derviša" pa do romana „Daleko je sunce", „Koreni", „Zastave" „Timor mortis", „Nož", „Hazarski rečnik", „Knjiga o Milutinu" i dr.), pokazao na kojim su se književnoumjetničkim temeljima gradili međunacionalni odnosi koji su se uspostavljali među priznatim nacionalnim zajednicama, posebno onim iz vremena osmanske uprave nad velikim dijelom kasnije jugoslavenske države. Od prvih početaka jugoslavenskih nacionalnih kretanja koji su išli u pravcu uspostavljanja zajedništva među južnoslavenskim etničkim zajednicama, u fokusu pažnje postavljeni su srpsko-hrvatsko-slovenski odnosi, koji će nakon odlaska Austro-Ugarske monarhije sa evropske političke scene rezultirati državnom zajednicom Kraljevine SHS, a kasnije, u drugoj Jugoslaviji na srbocentričnoj jugoslavenskoj kulturi, kako ju je definirao Wachtel. Jasno je da se u konstelaciji takvih političkih prilika, što se vidi i iz Wachtelove analize, Bošnjaci ne uključuju značajnije u kreiranje zvanične političke artikulacije i vlastite kulturne politike.

Ključni kulturni element u prvobitnim pokušajima homogenizacije južnoslavenskih naroda bio je utemeljen na zajedničkom neprijateljstvu prema Osmanskoj carevini, s ciljem da se sruši takav društveno-politički poredak[1]. Naravno da položaj bošnjačkog naroda u takvom kontekstu ne

[1] Jasno je da je podrivanje Osmanske države bilo podstaknuto uplitanjem velikih evropskih država; dovoljno je samo sjetiti se velikog broja putopisaca, kulturnih

samo da je bio inferioran, nego je – kako pokazuju neki elemni ove studije – bio tako postavljen da je u prvi plan izbio nacionalni kompleks ovoga naroda, predstavljen kao recidiv nepravične osmanske uprave nad Balkanom.[2] Pored toga, bošnjački narod u jugoslavenskom kontekstu predstavljan je, nažalost, u dvjema osnovnim krajnostima: 1. ili da nije autohtoni balkanski narod; 2. ili da je nastao islamizacijom Srba i Hrvata. Prva postavka bila je pogubnija nego druga, jer je ona, uz pomoć određenih političkih programa inicirala velika iseljavanja ovoga stanovništva iz Bosne i Hercegovine, dijelova Hrvatske, Srbije, Sandžaka, Crne Gore te pokrštavanja i masovne zločine. Drugi pogled na Bošnjake, kojim su posmatrani kao „poturice", nekritički i neznanstveno pokušavao je nametnuti mišljenje da su Bošnjaci islamizirani Srbi i Hrvati, zaboravljajući pri tome na izuzetno važnu činjenicu kada su u pitanju nacionalne zajednice na Balkanu, a to je da insistiranje na jačanju spomenutih dviju nacionalnih grupacija započinje tek u XIX st. U XIX st. naprosto su nestale čitave etničke zajednice koje su po kriteriju konfesionalnog opredjeljenja najprije svrstavane u srpski nacionalni krug, ako je bila riječ o pravoslavnim, i kasnije u hrvatsku nacionalnu zajednicu, ako je riječ o predstavnicima katoličkog stanovništva. Tako su nestali čitavi narodi i etničke zajednice, koji su poznati u etnologiji Balkana, npr.: Bobari, Bunjaši, Cincari, Čerkezi, Hrkači, Karavlasi, Kucovlasi, Morlaci, Vlasi, Šokci, Škutori, Šopi i dr.

U procjepu međunacionalnog opredjeljenja Bošnjaci su izgubili mogućnost da postanu ravnopravan član nacionalnih zajednica na Balkanu propašću Gradaščevićeva pokreta s početka XIX st.[3] Otada su lutanja u nacionalnom opredjeljenju Bošnjaka morala čekati gotovo 150 godina da bi se konačno moglo zvanično govoriti o posebnosti ove nacionalne grupacije, što ne znači da Bošnjaci u XIX st. nisu znali šta su – budući da to potvrđuju bosanski kulturni spomenici iz ovoga stoljeća i tadašnji bošnja-

atašea, konzula i dr. evropskog državničkog osoblja koje je, shodno počecima panslavenizma, vidjelo mogućnost rušenja Osmanske države na Balkanu a u skladu sa ujedinjenjem južnoslavenskih naroda. Naravno, ovakav politički stav među južnoslavenskim narodima nije sporan, ali će nešto kasnije biti sporan način na koji je vršen proces tzv. deosmanizacije Balkana, kako ga je nazvao jedan historičar.

[2] Wachtel, doduše, ne analizira direktno ovaj problem, ali je on u kontekstu sazrijevanja bošnjačke kulturno-nacionalne politike važan i indirektno postavljen. Čak, sama činjenica da se ova zajednica značajnije ne uključuje u procese integracije, sama po sebi dovoljno je relavantna za određena zaključivanja.

[3] Naravno, nisu samo Bošnjaci bili zakinuti u takvim procesima. Treba se sjetiti i nekih drugih nacionalnih zajednica na središnjem Balkanu koji su bili značajno reducirani: Makedonci, Crnogorci i dr. manje etno-nacionalne zajednice.

čki intelektualci; druga je stvar njihova politička nemoć u artikuliranju svojih nacionalnih prava i nerazrađenih nacionalnih razvojnih planova.

Dakle, srpsko-hrvatski odnosi, kako pokazuje Wachtel, utemeljeni su prvotno na principima kanonizacije južnoslavenske književnosti, što je, kako je već kazano, bazirano na oštrici borbe protiv Osmanlija. Za to su Wachtelu poslužila dva najvažnija književna djela koja su tretirala stvaranje jugoslavenskog zajedništva iz XIX st.: „Smrt Smail-age Čengića" i „Gorski vijenac". Ova su djela i u kasnijoj jugoslavenskoj kulturnoj, književnoj i obrazovnoj politici bila ključna za razvijanje jugoslavenske kanonizirane književne matrice. U tom kontekstu, nije potrebno naglašavati značaj koji je imala epika u stvaranju nacionalne ideologije, jer su spomenuta djela pisana na bazi epske tradicije, koja će biti ključna u stvaranju standardnog jezika u jugoslavenskoj zajednici. Međutim, u kontekstu epske tradicije i stvaranja zajedničkoga nacionalnog jezika značajno će se minimizirati udio Bošnjaka, iako je njihova epika bila središnja južnoslavenska te je uspjela inkorporirati u nauci poznatu novoštokavsku folklornu koine, na koju je u nauci prvi skrenuo pažnju značajni hrvatski teoretičar standardnog jezika: Dalibor Brozović. Dakle, udio Bošnjaka u stvaranju standardnog jezika bio je izuzetno značajan, i dosada neizmjeren, ali je zato, s druge strane, bio nominacijom zatomljen i politički neovjeren. Naravno, jezik kojim se govorilo u Bosni i Hercegovini u XIX st. (a i danas) bio je znatno bliži među njezinim narodima, bez obzira na njihovu konfesiju, nego je to bio slučaj sa predstavnicima iste vjere sa različitih terena izvan Bosne i Hercegovine. Zato je Vukova borba za standardni jezik najprije zaživjela u Bosni. U spletu međunacionalnih okolnosti u Jugoslaviji će kasnije, kada je riječ o razvoju književnog / standardnog jezika, biti postignut tzv. Novosadski dogovor iz 1954., koji će rezultarati nekim znanstveno neutemeljenim konstatacijama, kakva je notorna neistina da je srpskohrvatski jedan jezik koji se razvijao u dvama centrima: Beogradu i Zagrebu sa ekavskim i ijekavskim dijalektom (ovdje se fokusira na drugi dio konstatacije – da se ovaj jezik razvija u spomenutim centrima i u sklopu posebnih dijalekata. Naravno, ovakva konstatacija nije produkt znanstvenog diskursa već političkog dogovora.) Također, najznačajnije usmeno epsko-lirsko djelo „Hasanaginica" među južnim Slavenima bila je produkt bošnjačko-osmanske kulturno-društvene klime, koje je privuklo pažnju najznačajnijih evropskih intelektualaca toga vremena. Najznačajniji književne oblik lirskog usmenog stvaralaštva među južnoslavenskim narodima – sevdalinka nastala je također u specifičnoj simbiozi orijentalno-bosanske, odnosno orijentalno-bošnjačke kulturne tradicije. Ona je ostavila izuzetan značaj u razvoju lirske kulture južnih Slavena, u odnosu na razvijenu i u kulturi forsiranu epsku tradiciju.

Wachtel je analizom spomenutih dvaju književnih djela Ivana Mažuranića i Petra Petrovića Njegoša ukazao na principe nacionalne identifikacije hrvatskog i srpskog korpusa. Problematično je, međutim, to što je negacija osmanskog političkog i društvenog sistema ispoljena u obliku nacionalne netrpeljivosti i isključivosti prema muslimanskom stanovništvu, što se posebno odnosi na „Gorski vijenac". No, ni to ne bi bio problem da predstavnici Turaka, kako se oni navode u ovim djelima, nisu Turci, već zapravo Bošnjaci. Naime, oblik etnika Turci kao konfesionalna oznaka, koja se treba pisati malim slovom, u južnoslavenskoj epici piše se pogrešno, velikim slovom, a u zvaničnoj kulturi i politici taj se termin ustalio kao zvanični za oznaku konfesionalne pripadnosti, prenoseći se tako i na etničku, nacionalnu oznaku.[4] Prema tome, obračun sa Turcima nije usmjeren na Osmanlije, nego na autohtono muslimansko, bošnjačko stanovništvo, koji će u jednoj vrsti usmene korespondencije kroz djelo Safveta-bega Bašagića[5] iskazati svoj pozitivan odnos prema Smail-agi Čengiću, koji je ustvari Bošnjak, npr. u pjesmi „Kliknu vila sa vrha Porima"[6].

Kasnije će se, u skladu sa marksističkim učenjem u jugoslavenskoj književnoj kritici poslije Drugog svjetskog rata, „Gorski vijenac" i

[4] Ovdje se treba napomenuti da u bošnjačkoj i srpskoj epici redovno figurira termin „turčin" u značenju musliman. Stoga se u brojnim zbirkama usmene književnosti treba paziti kako se piše ovaj pojam: malim ili velikim slovom. Prema tome, kada se pod pojmom turčin misli na etničku ili nacionalnu pripadnost, piše se velikim slovom, a kad ima značenje konfesionalne oznake, piše se malim slovom. Naši priređivači usmenih zbirki nisu pazili na ovu distinkciju, jer su po automatizmu pisali uvijek Turčin, a ne i turčin, smatrajući da je u pitanju etnonim. Primjer ovakve upotrebe pokazuju i neki drugi bosanski spomenici, kakav je ilmihal „Sehletul-vusul" Omera Hume, u kojem se pojavljuje pojam turčina u značenju vjernika, muslimana. Ista se stvar u imenovanju pravoslavnih predstavnika u bošnjačkoj epici navodi termin vlah, koji se, opet po automatizmu piše velikim slovom, a trebalo bi malim, jer se ovaj pojam veže za konfesionalnu pripadnost. Tako se dešava i u brojnim primjerima transliteriranih alhamijado tekstova u kojima vlah nije oznaka za etničku već za nacionalnu oznaku. Istu potvrdu daje spomenuti Ilmihal Omera Hume, pa čak i ovo: „Svi melaići Allahovi su robovi i turci su."

[5] Ovaj će autor još kao gimnazijalac eksplicitno iskazati svoj stav u vezi sa nacionalnim identifikacijama pravoslavnog i katoličkog stanovništva u Bosni i Hercegovini u pjesmi „Bošnjak".

[6] Tekst pjesme: „Kliknu vila sa vrha Porima, / Pa dozivlje mostarskog vezira. / Čuješ li me, mostarski vezire, / Čuvaj Stoca, pazi Počitelja, / Ni Mostara ne ostavlja sama. / Viš' Mostara ljuta guja spava, / Ljuta guja, Čengić Smail-aga. / Ako bi se guja probudila, / Ni Saraj'vu ne bi lahko bilo, / A kamoli svijetu niz Neretvu."

„Smail-aga Čengić“ tumačiti kao sukob ne nacija i religija, već kao klasni sukob između ugnjetavanih i superiornih u duhu jugoslavenskog socrealizma, u čemu se posebna zasluga, prema Wachtelovu mišljenu, treba dati Salku Nazečiću, koji će, kao predstavnik muslimanske populacije, biti najpozvaniji na ovakvo tumačenje djela. Ipak, mržnja sa Turaka preseljava se na Bošnjake, koji će jedno vrijeme u Jugoslaviji ostati glavni objekt za ispoljavanje kulturne pa i druge netrpeljivosti. Stoga ne čudi što se veliki broj pripadnika ovoga naroda iseljavao u pravcu Turske, a isto tako, jedan broj bio je ili nacionalno neopredijeljen ili uklopljen u hrvatski ili srpski nacionalni korpus, a sve zbog izuzetno prisutne inferiornosti toga stanovništva i nesvjesnosti očuvanja svoga nacionalnog samosvojstva.

Nažalost, negacija nacionalne samoopstojnosti bošnjačkoga naroda, kako je to, doduše neeksplicitno ali se kao konstatacija ne može poreći, ukazao Wachtel, nije prestala ni kasnije, što će u važnijim djelima jugoslavenske književnosti u prvi plan biti iskazan problem Turaka / Bošnjaka, za što je primjer djelo Ive Andrića, koji će u skladu sa datim književnim angažmanom, dobiti Nobelovu nagradu za književnost. I u djelu „Na Drini ćuprija“, ključni element u razvoju radnje jeste islamizirani sloj stanovništva, i Bosna, kao historijska činjenica. Problemom Bosne i njezine multikonfesionalnosti bavio se i jedan od najznačajnijih bosanskohercegovačkih pisaca XX st.: Meša Selimović, koji se i eksplicitno u „Dervišu i smrti“ obračunavao sa svojim nacionalnim kompleksima u kontekstu kulture i tradicije bošnjačkog naroda iz kojega je potekao. Iako se Wachtel uopće ne bavi njegovim utjecajem, među prvim i najvažnijim bošnjačkim intelektualcima iz reda književnika bio je Mehmedalija Mak Dizdar, koji je u književnosti veoma značajno inicirao stav da su Bošnjaci autohtono bh. stanovništvo u kontekstu njegove predislamske srednjovjekove kulturne baštine i autonomnosti njihova jezika.[7] Naravno, Dizdar u svojim pjesničkim imaginacijama nije eksplicitan; stoga je njegovo djelo skrenulo pažnju jugoslavenske i bh. književne historije i kritike, sa čisto umjetničkoga stanovišta.

Wachtel je izravno ukazao na srbocentrični oblik jugoslavenske kulture (pod čijim je utjecajem djelovao najznačajniji jugoslavenski kipar, inače Hrvat, Ivan Meštrović,), što će se u nešto kasnijem periodu, od sredine XX st., početi javljati kao krupna prepreka u jačanju jugosla-

[7] *Zapis o zemlji*: „Pitao jednom tako jednog vrli pitac neki: / A kto je ta šta je ta da prostiš / Gdje li je ta / Odakle je / Kuda je / Ta / Bosna / Rekti/ A zapitani odgovor njemu hitan tad dade: / Bosna da prostiš jedna zemlja imade / I posna i bosa da prostiš/ I hladna i gladna / I k tomu još / Da prostiš / Prkosna / Od / Sna.“

venske nadnacionalne zajednice. Svaki oblik opiranja ovakvoj politici u srpskim nacionalnim krugovima doživljen je kao atak na Jugoslaviju, dok su Hrvati i Slovenci takav srbocentrizam doživljavali kao pokušaj srbizacije njihove kulture. Stoga će se šezdesetih i sedamdesetih godina sve snažnije u zvaničnoj politici okretati multikulturalizmu kao osnovnom obliku jugoslavenkog društva, što minuciozno primjećuje Wachtel. Dakle, sa monocentrizma jugoslavenskog društva, koji je posebno bio naglašen u počecima nastanka ove zajednice, preći će se na kulturnonacionalni policentrizam. U takvom spletu okolnosti i muslimani će postati poseban narod: Muslimani – istina bez presedana u svjetskim nacionalnim prilikama. Tako će poslije Drugog svjetskog rata u kolokvijalni jezik ući pojam Bosanca, čiji je najznačajniji predstavnik Musliman. Zato ne čudi činjenica da se među njima pojavljuju najvažniji junaci jugoslavenskog vica: Mujo, Suljo, Haso, Huso i Fata, vjerovatno najčešća imena među Bošnjacima, koja su uglavnom imena iz Ehli-bejta.[8]

Kada se rezimira udio Wachtelova istraživanja u sklopu nastanka, razvoja i raspada jugoslavenske kulture, može se istaći nekoliko bitnih činjenica koje se mogu iščitavati u kontekstu bošnjačkog nacionalnog pitanja, mada ove teze nisu eksplicitno navedene niti su bile dubljim predmetom Wachtelove analize. Jugoslavenska kulturna zajednica bila je licemjerna prema posebnom muslimanskom etnosu. Ta etnička zajednica bila je negirana u svakom pogledu, sve do sedamdesetih godina XX st., kao posebna nacionalna grupacija. Ona je predstavljena – posebno na početku, što će se i kasnije aktivirati u sklopu nacinalno-šovinističkih književnih programa – kao recidiv osmanske vladavine, koji je bio anatemiziran kao izdajnički ili kao neautohtoni element. Također, predstavnici ove zajednice kasnije će postati „dvorska luda“ jugoslavenske kulture – treba se samo sjetiti viceva, pojedinih filmskih ostvarenja i književnih djela. S druge strane, ovaj etnos proslavio je južne Slavene zahvaljajući „Hasanaginici“, kojoj nikada nije priznat bošnjačkomuslimanski integritet, kako u jugoslavenskoj zajednici, tako ni u kontekstu odvojene srpske i hrvatske kulturne historije. Također, ova etnička zajednica dala je lirski duh usmenoj književnosti južnih Slavena, a izuzetno je

[8] Pojam Ehli-bejta obuhvaća uže članove porodice poslanika Muhammeda. Hipokoristik Mujo izveden je od imena Mustafa, što je jedno od imena poslanika Muhammeda; Haso je hipokoristik od imena Hasan, Huso od imena Husein – što su, inače, imena unuka vjerovjesnika Muhammeda, te ime Fata predstavlja ženski hipokoristik od vlastitog imena Fatima, što je ime kćeri poslanika Muhammeda. Hipokoristik Suljo izveden je od vlastitog imena Sulejman (Solomon), što je ime jednog od vladara i poslanika iz abrahamovske tradicije.

značajno utjecala, ruku pod ruku, sa srpskom i crnogorskom, te u manjoj mjeri sa hrvatskom epikom u sklopu formiranja zajedničkog jezika Srba, Hrvata, Crnogoraca i Bošnjaka. Zahvaljujući policentrizmu jugoslavenske zajednice kultura, te značajnijim udjelom intelektualnih slojeva bošnjačkog naroda (koji je, istini za volju, prema Wachtelovim podacima, u periodu između dva rata bio minoran: sa svega 0,5% od ukupnog broja studenata u tadašnjoj Jugoslaviji) od sedamdesetih godina XX st. počinje proces novoga nacionalnog preporoda, koji će rezultirati nastankom nacionalne grupe Muslimana, a 1993. godine, u toku ratnih razaranja i agresije, tek će biti vraćen i uspostavljen historijski naziv ovoga naroda i ime njegova nacionalnog jezika.

Ne smije se zaboraviti ni to da su sami Bošnjaci svojim pasivnim odnosom prema vlastitome statusu doprinijeli tome da se nedovoljno razvijaju u kontekstu vlastite nacionalne zajednice, jer su sprva – posebno po austrougarskoj aneksiji Bosne i Hercegovine, što će se zadržati i kasnije – težili k tome da se prvenstveno sačuva vjerski karakter njihove zajednice, dok su zapostavljali njen nacionalni razvoj, ne razumijevajući pri tome značaj nacionalne samobitnosti u očuvanju i vjersko-kulturnog i etno-tradicijskog integriteta. Naravno, ne može se biti na kraj srca pa kazati da muslimani / Muslimani / Bošnjaci nisu profitirali u nekim segmentima jugoslavenskog društva. Najprije, postali su nešto značajniji faktor u jugoslavenskoj politici dolaskom liberalnijih komunističkih struja, a najznačajnija stvar jeste to što im je omogućeno školovanje, kako u osnovnim i srednjim školama, tako i u visokoškolskim institucijama, ponajprije zahvaljujući školovanju u gradovima poput Beograda i Zagreba, a kasnije i u Sarajevu, kao kulturnom, političkom, društvenom i obrazovnom centru Bosne i Hercegovine.

Prema tome, Wachtel je značajno doprinio proučavanju nacionalnih odnosa ne samo u Jugoslaviji, nego je pružio paradigmu nastanka i razvoja kompleksne nacionalne i kulturno-tradicijske strukture multinacionalnih i multikulturalnih društava, pa se njegovi zaključci mogu sasvim relevantno uzimati u obzir prilikom proučavanja ovih odnosa i u drugim multinacionalnim državama, društvima i kulturama, posebno onim koji su obilježili specifičnu autohtonu kulturnohistorijsku pozadinu.

Izet MURATSPAHIĆ

SUPTILNE IMPRESIJE

Ono što me posebno raduje u ovom trenutku razvoja naše književnosti jest pojava znatno većeg broja žena autora, kako u Bosni i Hercegovini, tako i u dijaspori. Jer, u historijskom pregledu cjelokupne bosanskohercegovačke literature primjetljiva je oskudica književnica. Dominantni su muški stvaraoci. Međutim, u posljednje vrijeme stanje se znatno mijenja i popravlja. U BiH i dijaspori javilo se i javlja niz vrlo uspješnih književnica koje ne samo da stvaraju evidentno vrijedna književna djela različitih žanrova, nego osvajaju i najznačajnije nagrade. Pomenut ću, primjera radi, nekoliko imena: Fatima Muminović, Safeta Obhodaš, Nura Bazdulj Hubijar, Fadila Nura Haver, Enisa Popović Čengić itd. Njima se svakodnevno pridružuju nove spisateljice i to je ono što ohrabruje i što donosi nove tonove i svježinu u našu književnost. U tom kontekstu zanimljiva je pojava i Bele Džogović i ovog njenog prvog rukopisa, pod znakovitim naslovom „Makovi na Berimladi".

Bela Džogović je, inače, u posljednjih nekoliko godina, uspjela u velikoj mjeri postati prepoznatljiv pisac za djecu. Nakon prve stihozbirke „Suncokreti" (2002.), kojom je skrenula pažnju šire čitalačke i književnokritičke javnosti, te kasnije objavljene knjige stihova:

„Sniježni kristali" (2004), i „Dragulj i vragulji" (2005), „Leptiri" (2006), „Nas je dvanaest - Ve ar tolv" (2006), slikovnica „Stonoga i sova" (2007), a prevod na švedskom jeziku "Tusenfotingen och ugglan" (2009) ona je uspjela ostvariti neposredan kontakt s djetetom-čitaocern, pobuditi iskrenošću poetskog iskaza njegov interes i „uloviti" znatiželju za spoznajama stvarnosti i fantazije.

Sada se Bela Džogović obraća i „odraslom" čitaocu nudeći mu rukovet zanimljivih pjesama koje u svojoj osnovnoj orijentaciji nose prepoznatljivo obilježje, uvjetno rečeno, „ženske poezije" u kojoj dominiraju: ljubav, nježnost, ljepota i priroda. Pjesnikinja se drži izvan bilo kakvih književno-idejnih konfrontacija i poetsko-tragalačkog eksperimenta. Ona je jednostavno i spontano uronjena u vječnost i ljepotu prirode, blagodet ljubavnog zanosa i smiraj harmoničnog življenja. Ljubav prema veselom životu i svemu što živi, egzistira više ili manje u svim stihovima ove

zbirke. Sve je ovdje prožeto proljetnom radošću, svježinom, mirisom netom procvjetale ruže i zelenilom prirode koja odiše svijetlim idiličnim slikama. Iz običnih malih doživljaja Bela Džogović nastoji izvući što suptilnije impresije obogaćene radošću, dobrotom i humanošću. Ona je, poput nekih ranijih pjesnikinja, uvijek u prirodi i sa prirodom. Tu je jedino i pravo mjesto čovjekovom spokoju, sreći i doživljaju. Tu je poetski i esencijalni ideal. Zato mi se i čini da je osnovna poetska poruka cjelokupnog ovog rukopisa sažeta u stihu: „Raduj se što si prirode dio" (Ne boj se). Naravno da ovakav tip „raznježenog liričara" nosi zamke koje je teško izbjeći, a to su izvjesni elementi sentimentalnosti i poetske bolećivosti.

Cjelokupna zbirka ima 42 pjesme koje su razdijeljene u pet ciklusa: „Simfonija mladosti", „Ružina rapsodija", „Na valovima nostalgije", „Srebreni zvuci sa Berimlade", „Ode Limu". Premda sve pjesme imaju jednu prepoznatljivu međusobnu vezu koja ih drži na okupu, bilo preko glorifikacije mirisa prirode i njenih neponovljih čari, ili preko emotivne opsjednutosti, njihova podvojenost pod ciklusne odrednice ukazuje, ipak, na tendenciju smišljenog i stvaralački determiniranog kompozicijskog postupka. Izgleda da se pjesnikinja ne zadovoljava samosvojnim lirskim totalitetima, nego ih stavlja u planske ciklusne suodnose, pri čemu se njihova izražajnost može posmatrati višeslojno: na jednoj ravni u okvirima samostalnog poetskog diskursa, a na drugoj u simboličkom suodnosu s drugim poetskim diskursima i njihovim značenjima. To se, naravno, može posmatrati u sklopu definiranja naziva ciklusa i analizom pjesama koje se u svakom od njih nalaze.

Prvi ciklus je naslovljen „Simfonija mladosti". Ako simfoniju posmatramo u skladu s njenim osnovnim značenjem saglasnosti i sklada, onda je ona u sasvim prirodnom jedinstvu s mladošću, koja sama po sebi odiše skladom i harmonijom. U ovom ciklusu ima 12 pjesama. Sve one su svojevrsne ode prirodi i njenoj neponovljivoj harmoniji. Oduševljenost skladom prirodnog uresa i mirisom kojim odiše, ispunjeni su svi stihovi ovog ciklusa. Utkani su tu, istovremeno, čežnja, zanos, ljepota, ali i vječno pitanje našeg odnosa naspram tih blagodeti. Ljubičicu, koja se plavi pored ružina grma, neko primijeti, a neko ne. Jedini leptir je siguran posjetilac. (Ljubičica). Ipak, pored ovog deskriptivnog poetskog postupka, jasno je vidljiva nakana pjesnikinje da poentira ljubav kao vrhunsko osjećanje kompletnog ugođaja, koja se stapa s prirodnim ljepotama i realizira u jedinstvenom harmoničnom skladu - simfoniji mladosti.

Drugi ciklus je „Ružina rapsodija". Analiziramo li za trenutak riječ „rapsodija", vidjet ćemo par njenih različitih značenja koji je mogu determinirati u novim odnosima, pogotovu što je ovdje upotrijebljena u sin-

tagmi „ružina rapsodija“. Rapsodija je pjesma koju je kazivao ili pjevao „rapsod“ - putujući narodni pjevač kod starih Grka. To je, istovremeno, i odlomak iz neke veće pjesme, ali i fantazija slobodnog oblika, koja izvorište nalazi u narodnoj melodiji. Ovdje se sva ova značenja prepliću i izviru iz ruže, simbola ljubavi, nježnosti, mirisa i ljepote. Svih 10 pjesama ovog ciklusa u fokusu poetske slike imaju ružu. Ruža je da se miriše, da joj se divimo, da se njome signalizira pažnja i ljubav prema voljenom biću. Bilo bi neobično pjevati o prirodi, mirisu i ljubavi, a ne imati u središtu poetske slike ovaj čarobni cvijet. Pjesnikinja je toga svjesna i s pravom poentira upravo ružu u svom opisu. Jer, ruža je đul – metafora poetskog zazivanja voljenog bića, od čudesnih i neponovljivih stihova naših sevdalinki i drugih narodnih diskursa, do najpoznatijih stihova pjesnika kroz cjelokupnu historiju književnog stvaralaštva. Od đula su iznikle i prelijepe lekseme: đulabija, đulanbaščejik, đul-bašča, đul-behar, đulistan, đulsija, đulbek, kao i prekrasna imena: Đula, Đulbehara i Đulesma.

Četvrti ciklus se razlikuje od prva tri i ne prati istu poetsku nit. U ovom ciklusu se potenciraju i neka moralna i životna pitanja pomoću kojih je moguće realizirati sreću, a to su: smijeh, dobro raspoloženje, pažnja i - dobrota. „Dobrota mora zemljom vladati“ - naglašava se u pjesmi „Ne dozvoli zlu“. I ovaj ciklus ima simbolično značenje, a to je: „Na valovima nostalgije“. Nostalgija je, da se podsjetimo, u primarnom značenju tuga za zavičajem i čežnja za rodnim krajolicima. Mada se u prvi mah ne bi moglo reći da je pjesnikinja u ovom dijelu zbirke koncentrirana samo na nostalgiju u osnovnom smislu ove riječi, ipak je ovo osjećanje prisutno i naglašeno, posebno u pjesmi „Rodna se gruda smijati znade“. Tek tu pjesnikinja priznaje razliku zemlje u kojoj živi i rodne grude. „Jeste, isto je sve, / al' nešto ipak nije ...“ konstatira u par centralnih stihova ove pjesme.

Dakle, u svih pet ciklusa zbirke „Makovi na Berimladini“ Bela Džogović prezentira vlastita poetska viđenja stvarnosti, nastojeći da oblikuje konkretne emotivne i misaone sadržaje jednostavnim lirskim diskursima. Ona kontinuirano prati i održava ritmičko-akustičnu strukturu pjesme, osvježenu čestom rimom koja drži stihove na okupu. Ne bi se moglo reći da tendira izgradnji posebnog sistema simbolike, već više da ostaje u ravni blještave poetske slike, natopljene emotivnim doživljajem prirodnog savršenstva i ljepote.

Pri dubljem čitanju ovih stihova uočava se i izvjesna subjektivna drama koja često ostaje na bojažljivom doživljaju i površnoj opservaciji ne sežući u dublje sfere zbunjenosti i nespokojem pred vječnom zagonetkom života i smrti. Izostaje ona očekivana uznemirenost i strepnja pred sobom i životom koja je vrlo izražena upravo u stihovima pjesnikinja.

Naravno da godi i najprobir1jivijem čitaocu krhkost lirske slike, najčešće fokusirane na ljepotu i miris ruže, ali bi recepcija bila puno sadržajnija ako bi u poetskim slikama bile utkane i druge perspektive i životni paradoksi. Međutim, ovdje se radi o prvoj zbirci stihova Bele Džogović, te ostaje puno vremena i mogućnosti da ona dograđuje i uobličava svoj poetski iskaz. Ovo je, u svakom slučaju, početak vrijedan pažnje.

Novak ADŽIĆ

O ISTORIOGRAFSKOM OPUSU PROF. DR ŠERBA RASTODERA, S POSEBNIM OSVRTOM NA NJEGOVE STUDIJE „SKRIVANA STRANA ISTORIJE - CRNOGORSKA BUNA I ODMETNIČKI POKRET 1918-1929“ I „CRNA GORA U EGZILU 1918-1925“

Redovni univerzitetski profesor i doktor istorijskih nauka, akademik DANU, **Šerbo Rastoder** autor je brojnih rasprava, studija, monografija, članaka, priloga, referata, eseja, prikaza, osvrta i drugih vrsta naučnih radova iz savremene istoriografije. Rastoderov naučno-istraživački opus je bogat i raznovrstan. Dr Šerbo Rastoder je povjesničar, profesor, pedagog, istraživač, stručnjak, erudita, znanstvenik, istoriograf interdisciplinarnog pristupa i opusa u savremenoj istoriografiji. Ukupnim dosadašnjim istraživačkim djelom pokazao je da pripada krugu *Nove Istorije*, savremenom istoriografskom pravcu, koji je ustoličen u Francuskoj još 1929. godine pojavom časopisa *Anali* u Strasburu, koji će postati jedan od najuticajnijih istorijskih časopisa u svijetu i koji će svoje sjedište prenijeti 1936. godine u Pariz, a kojeg su utemeljili i uređivali veliki francuski povjesničari **Lisien Fevr** (1878-1956) i **Mark Blok** (1886-1944), osnivači *Nove istorije*, a čije će uredništvo 1969. godine preuzeti slavni **Fernan Brodel** (1902-1985), najpoznatiji i najcitiraniji istoričar XX vijeka. Shvatanja protagonista *nove istorije*, zahtjevi za *totalnom istorijom*, koja su u svojim djelima ugradili analisti Fevr, Blok i Brodel, jako se osjećaju u metodološkom pristupu i istraživačkim rezultatima i ekspoziciji dr Šerba Rastodera.

Dr Šerbo Rastoder je udario nov i snažan pečet u istoriografiji Crne Gore i šire, pokrenuo nov val kojim bi se ona mogla i trebala kretati u budućnosti. U brojnim svojim djelima podvrgao je, metodološki ispravno i konzistentno, istorijskoj kritici veliki dio nasljeđa tradicionalističke istoriografije na ovim prostorima, koja je robovala (i još uvijek značajnim dijelom robuje) brojnim zabludama, opsjenama (*Potemkinovim selima*), obmanama, falsifikatima, legendama, mitovima, fikcijama, izmišljenim pričama, epskim i romantičarskim nepouzdanim kazivanjima i pripovijedanjima, čiji dometi umnogome nijesu mogli izdržati relevantnu istoriografsku provjeru. Rušenjem istoriografske paradigme ideološkog komu-

nističkog dogmatskog istoricizma na ovim prostorima, najveći njen dio je izgubio opstojnost i smisao, usljed neizbježnih društevnih promjena i drugačijeg metoda proučavanja i sistema (pre)vrednovanja istorijskih fenomena i procesa.

Dr Šerbo Rastoder istoriografiju ne shvata kao sredstvo potvrđivanja bilo koje ideologije, već u smislu neutralnog znanstvenog preispitivanja istorijske svijesti, ali sa jasnim vlastitim istoriografskim stavom i ocjenom. Kod njega nema pristrasnosti, emocionalnog pristupa, identifikacije sa ideološko-političkim obrascima radi profanih interesa, poistovjećivanja sa predmetom proučavanja sa ciljem njegovog povezivanja sa sadašnjicom, ideologizovanog stava i slično. On je *nezavisan istraživački duh*, u čijim djelima je vidljiva konstantna težnja za što egzaktnijem prezentiranju istoriografskog suda, koji svoju potvrdu dobija u provjerljivosti u istorijskim izvorima. Rastoderovo istoriografsko djelo i naučna misao odlikuje jako izražena objektivnost, logičnost, sistematičnost, provjerljivost, mjerljivost i skladnost. U okviru predmeta svog istraživanja i postavljenih istraživačkih pitanja i pružanja odgovora na njih, dr Rastoder manifestuje cjeloviti pristup, koji doprinosi adekvatnoj spoznaji istorijske zbilje u određenom prostornom i vremenskom značenju. On istorijskim činjenicama, koje otkriva i saopštava daje objektivan vrijednosni okvir. Rastoder nam omogućava svojim knjigama da što potpunije i realnije upoznamo i sagledamo povijest Crne Gore u prvoj polovini XX vijeka. Kod Rastodera je istorijski izvor zakon, jer je svjestan činjenice da bez istorijskog izvora nema istorijske nauke.

Ukupni istraživački opus dr Šerba Rastodera teži istorijskoj istini, tom najvećem zadatku, dužnosti i idealu istoriografije od antike do danas. Osnovni postulati istoriografske nauke: objektivnost, nepristrasnost, istinoljubivost i uvjerljivost, očevidni su u ukupnom dosadašnjem stvaralaštvu dr Šerba Rastodera. Uočava se da dr Rastoder uspijeva, svojim predanim radom, istraživačkim senzibilitetom, heurističko-hermeneutičkom dosljednošću i preciznošću, analitičkom sposobnošću, postavljanjem istraživačkih pitanja i davanjem odgovora na njih, prezentacijom rezultata svog istraživanja, naučnom sintezom, konstrukcijom, ukupnim istorijskim iskazom i aksiološkim sudom ostvariti teške zadatke koje je pred istoričarima još davno postavio antički pisac i mislilac **Lukijan iz Samostate** (Sirija, 120-180. godine nove ere). Elem, Lukijan je u jednom svom djelu postavio niz teških, ali obavezujućih zadataka pred istoričarima. Lukijan je dao svoje viđenje kakav bi trebao biti istoričar-istraživač. U tom smislu je zapisao: ***„Evo, dakle, kakav bi prema mome mišljenju trebao biti istoričar: neustrašiv, nepodmitljiv, slobodan, prijatelj istine i otvorene riječi, čovjek koji radi prijateljstva ili mržnje neće nikad propustiti da nekoga poštedi; koji nikome ne dodjeljuje više nego***

što mu pripada; on mora biti pravedan sudija, pravičan; čovjek koji kada piše nema domovine, grada ni vladara, koji se ne pita šta će misliti ovaj ili onaj nego izlaže ono što se dogodilo". U Rastoderovim djelima istorijske činjenice, odnosno, pisanje o onome što se dogodilo su imperativ i suštinsko polazište. Rastoder je hrabar i nepodmitljiv znanstvenik. Pisao je o temama koje su uvijek sa sobom nosile realnu opasnost po istraživača da zbog isticanja njihove važosti i aktuelnosti trpi konsekvence: da bude žigosan, politički etiketiran, klevetan, anatemisan i stigmatiziran, izložen raznim neprijatnostima i progonima od strane nosilaca, eksponenata i pristalica političkog i istoriografskog jednoumlja, ideološke isključivosti, totalitarističke uniformne i unisone „svijesti", koji su istoriografiju percipirali kao sredstvo ideološkog potvrđivanja i sluškinju određene politike. Međutim, profesor Rastoder se pokazao kao slobodan čovjek, intelektualac društevno angažovan, prijatelj istine i otvorene riječi, koji je, lukijanovski rečeno, pisao o onome što su provjerene i provjerljve istorijske činjenice, istražujući ono što je dogodilo u prošloj stvarnosti, razumljivo ne vodeći računa što će misliti o tome i kako će reagovati ova ili ona ideologija i politika i istoriografija ili drugi javni djelatnici pod njenim okriljem i u njihovoj službi.

Kod Rastodera istorijski izvori imaju pravo veta. Zato on istoriju piše u skladu sa istorijskim izvorima i činjenicama koji se nalaze u njima. Kad Rastoder piše o egzilu dinastije Petrović, o crnogorskoj političkoj emigraciji u Francuskoj i Italiji, o nejskoj i rimskoj emigrantskoj crnogorskoj vladi 1916-1922. kod njega dolazi do izražaja metodološki pristup korišćenja različite vrste izvora, i te kako i izvora različitih po porijeklu (provinijenciji), koje je predanim radom uspio pronaći, istražiti, objaviti i kritički opservirati. I njegova djela „Skrivana strana istorije" i „Crna Gora u egzilu" su sublimat i sinteza istorijskih izvora različitih po svome porijeklu. Profesor Rastoder je svjestan opasnosti pristrasnosti koju po sebi nameće jednostrani i selektivni pristup korišćenja izvora, što može dovesti do nepreciznih ili pogrešnih i netačnih zaključaka. Po tome se on razlikuje od brojnih istoričara. Primjerice, akademik dr **Bogumil Hrabak** je vidljivi egzemplar pristrasnog, uglavnom jednostranog, subjektivno i prilično ideologiziranog pogleda na određeni predmet istraživanja. To je Hrabak ispoljio u svom radu "Posljednje godine kralja Nikole", objavljenom u zborniku radova „Kralj Nikola, ličnost, djelo i vrijeme", CANU, 21, I, Podgorica, 1998. godine. Kada pažljivo iščitamo i analiziramo pomenuti Hrabakov rad i izvršimo komparaciju sa originalnim dokumentima koje je objavio dr Šerbo Rastoder u svojim studijama „Skrivana strana istorije" i „Crna Gora u egzilu" uočavaju se činjenički neodržive, naučno neutemeljene mnogobrojne teze i ocjene koje je izrekao akademik Hrabak. Ako prihvatimo, makar i uslovno, za ovu priliku pozitivistički

Rankeov stav da „pustimo činjenice da same govore“ i da treba „pisati onako kako je uistinu bilo“ onda takav pristup teško možemo pronaći kod Hrabaka, jer brojne njegove ocjene i zaključci, vrijednosni sudovi bivaju primarniji i jači od jezika činjenica i odslikavaju, ne neutralan stav istraživača, već jako pristrasan i ideologiziran, koji ne korespondira sa onim što mi znamo, na osnovu dosadašnjih saznanja, o onome što je bilo. Ako, kako savremena istoriografija poručuje, postoje dvije istorije- ona koja je stvarno bila i koju čine prošli događaji (res gesta) i naša saznanja i naši izvještaji o onome što je bilo (historia rerum gestarum), ako napravimo raziku, ergo, između onoga što je bilo i onoga što mi znamo da je bilo, onda nam istraživački rezultati koje je u svojoj ekspoziciji iznio akademik Hrabak ne pružaju uglavnom vjerodostojna, a još manje, cjelovita saznanja o onome što se stvarno zbivalo u vezi sa sudbinom Crne Gore od 1916. do 1921. godine. Za razliku od Hrabaka, koji piše istoriju iz vizure pobjednika i kod koga su uvjerenja sveta a činjenice su manje bitne i treba da služe uvjerenjima, a što se u mnogo manjem, ali ipak značajnim dijelom može reći i za brojne rasprave dr **Dragoljuba Živojinovića**, dr Šerbo Rastoder piše o istoriji Crne Gore tog vremena, ne iz vizure pobjednika ili gubitnika u tom sukobu, već navodi dokumenta i upoznaje nas sa stavovima, pogledima na nestanak Kraljevine Crne Gore, koje su ostavština tada pobjedničke i gubitničke strane. Dr Rastoder nam pruža dokumentovanu istoriografsku sliku koja nam na cjelovit način omogućava da što više saznamo o onome što je bilo. Za razliku od Hrabaka, Rastoderovo istraživanje nam stvara jasnu predstavu na osnovu koje možemo da saznamo ono što je bilo i to na temelju obimne i raznovrsne istorijske građe i istoriografske literature, zapisane i sačuvane u brojnim različitim svjedočanstvima, istorijskim izvorima različitim po vrsti, sadržaju, autorstvu, mjestu nastanka, porijeklu i slično. Dr Bogumil Hrabak je u jednom drugom radu, koji nosi naslov „Crnogorski vojni logori u Italiji (1918-1921)“, Istorijski zapisi, broj 3, 1997. godine, voluntaristički previdio i izostavio da navede sijaset istorijske građe i literature, koja meritorno i pouzdano govori o tome problemu. Kod Rastodera je situacija posve drugačija: on, za razliku od Hrabaka, navodi čitave tomove istorijske, arhivske i druge autentične građe, koja je jednim manjim dijelom, uglavno fragmentarno, ranije objavljenja, a koju je sam Rastoder istražio i njenim najvećim dijelom publikovao. Kritikujući s pravom takav Hrabakov pristup, dr Rastoder je neposredno s tim u vezi zapisao i ovo: *Istoriografija s makazama postaje omiljena intelektualna disciplina, nekada prestižne istoriografske škole, bar kada je u pitanju navedena problematika, te je ponekad važnije vrijeme kada su radovi pisani, nego sami sadržaji radova“* („Crna Gora u egzilu“, Podgorica, 2004. str. 100-101).

Prilično jednostrani i selektivni pristup i ambicije arbitrarnosti došle su, prema mom skromnom zapažanju, posebno do izražaja u radovima dr Bogumila Hrabaka, a u manjoj mjeri, ali ipak jasno su vidljive i kod poznatog i značajnog istoričara dr **Dragoljuba Živojinovića**, koji se dugo i iscrpno bavio problematikom proučavanja djelovanja emigrantskih crnogorskih krugova, crnogorskih vlada i Dvora, i to u knjigama: „Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922“, Beograd, 1996., „Nevoljni saveznici 1914-1918“, Beograd, 2000, „Italija i Crna Gora 1914-1925.- studija o iznevjerenom savezništvu“, Beograd, 1998 i „Kraj Kraljevine Crne Gore 1918-1921“, Beograd, 2002. Radi se o studijama koje su nesumnjivo značajne po dometima i sadržaju u pogledu spoznaje sudbine Crne Gore toga vremena. Međutim, i pored svojih nesumnjivo značajnih rezultata, pomenute Živojinovićeve studije imaju jednu supstancijalnu manu. Za dr Živojinovića, čiji pristup emanira obrazac da je istorijska istina ono što pobjednik navodi, istorijski su relevantni i za istoriografski sud dovoljni samo oni izvori koji pišu protiv kralja Nikole, a čiji su tvorci protivnici njegove politike i vlasti. Dr Rastoder u svojim djelima jasno pokazuje koliko je važno za istorijsku nauku izbjeći zamku koja vodi u pristrasnost jednostranim korišćenjem izvora, jer kao savjestan i odgovoran naučnik i istraživač zna da se jednostranim korišćenjem izvora jedna istorijska ličnost može nepravedno i nenaučno demonizovati, satanizovati, kao i divinizovati, deifikovati. Za razliku od akademika Rastodera, koji u svojim djelima objavljuje *pro et contra* istorijske izvore o kralju Nikoli i njegovoj politici u emigraciji 1916-1921. godine, (bjelaške i zelenaške izvore, koji su različiti po porijeku, izvori pristalica i protivnika kralja Nikole, izvore pobornika crnogorske države, zelenaša, (kon)federalista i indipendentista i izvore protivnika postojanja Crne Gore kao samostalne države, bjelaša, unitarista, centralista, pristalica politike prisajedinjenja Crne Gore Srbiji i organa vojne, žandarmerijske i civilne vlasti KSHS instalirane u Crnoj Gori krajem 1918), dr Živojinović akcenat stavlja na izvore samo jedne strane, protivničke u odnosu na kralja Nikolu i politiku njegovih vlada u egzilu. Takođe, dr Rastoder je za raziku od Živojinovića nepristrasan, netendenciozan i neselektivan u odnosu na izvore domaćeg i stranog porijekla i vrlo oprezan u izricanju istoriografskih vrijednosnih zaključaka i sudova. Kod Živojinovića dominira, iako on to nastoji sofisticirano prikriti, pozivanje na pojedine izvore stranog porijekla koji o kralju Nikoli i njegovim vladama, u prvom redu vladi Jovana Simonova Plamenca, govore samo negativno, dok one druge izvore inostranog porijekla koji bi o tim ličnostima i njihovoj politici govorili nešto drugačije, pozitivnije ili afirmativnije, ili zapostavlja, stavlja u drugi plan, ili ih skoro ne pominje. Kod Rastodera su prisutuni izvori i jedne i druge strane u sporu i sukubu, zastupljeni na način kako istorijska metodologija zahti-

jeva u pogledu svoje naučnosti. Dr Rastoder je u svojim djelima objavio 1896. prvorazrednih i primarnih istorijskih dokumenata, istorijske građe, pohranjenih, u prvom redu u Arhivu Crne Gore na Cetinju i Podgorici, Biblioteci Istorijskog instituta u Podgorici, Arhivu Jugoslavije, Arhivu Vojno-isotrijskog instituta u Beogradu i drugim domaćim i inostranih ustanovama, dok dr Živojinvić, koji se bavio istim ili sličnim istraživačkim pitanjem i temom kao i Rastoder, mnoge od domaćih izvora nije ni istražio, a time ni koristio; nije ih registrovao, što je naučno nedopustivo.

Kod dr Šerba Rastodera su akceptirani zahtjevi koje je davno, još u doba prednaučne istoriografije, kao je istorija bila književna vrsta, literarni rod, naracija i dio retorike, postavio kao dva zakona istorije **Marko Tulije Ciceron**: ***„Prvi je bojati se reći ono što je neistinito, a drugi ne bojati se reći ono što je istinito kako bi se izbjegla svaka sumnja u naklonost ili neprijateljstvo“.*** To je evidentno kada Rastoder savjesno, ozbiljno i ogovorno objavljuje različite izvore po porijeklu, bez subjektivnog voluntarističkog odabira illi tendenciozne istoriografske vivisekcije, bez skraćivanja, prepričavanja, preinačavanja, dok se kod dr Živojinovića, uprkos vještoj zavjesi kojom svojim stilom pisanja to želi prikriti, osjeća pristrasnost, kategoričko iznošenje ocjena koje su ili mogu biti neistinite, prepričavanje dokumenata koje često ne korespondira sa njihovim stvarnim sadržajem, izvođenjem zaključaka i stavova, vrijednosnih ocjena koje često nijesu u skladu sa onim što kazuju istorijski izvori. Kod Rastodera je evidentna težnja da originalni, autentični i vjerodostojni istorijski izvori budu kritički valorizovani i objavljeni u cjelini onakvi kakvi su u originalu, bez prepričavanja, nepotrebnih intervencija, istrgnuća iz konteksta, dok kod Živojinovića u navedenim djelima dominiraju pripovijedanja, naracija i nedostatak smisla i želje da se prvo objave na odnosnu temu raspoloživi, dostupni istorijski izvori u cjelini, a tek onda da se zaputi u živi pijesak njihove interpretacije. U knjigama dr Rastodera naučna, stručna i laička javnost ima priliku na dobije na svjetlost dana originalni i autentični dokument i da sama ulazi u njegovo čitanje, razumijevanje i ocjenjivanje, s primjenom naučne aparature (a kritičke intervencije istraživača vezane za pravopisne i druge greške uočene u izvoru i druge ispravke i primjedbe date su u fusnotama), dok kod dr Živojinovića to nije dosljedno ispoštovano. Kod dr Živojinovića je prepričavanje dokumenta s malo citata prioritetno, a objavljivanje autentičnih i originalnih izvora u cjelini nepostojeće, kod njega treba ići tragom fusnota koje su jedan od mogućih puteva da bi se istraživali izvori, istorijski dokumenti, i saznavalo o njihovom sadržaju; kod Rastodera fusnote, kao dio naučne aparature, koriste se u formi nužne istraživačke intervencije, da bi se pružila neophodna metodološka objasnjenja, izvršile

gramatičke i druge ispravke i pojašnjenja već prezentiranog autentičnog i originalnog istorijskog dokumenta.

Uporednom analizom rasprava o kraju Kraljevine Crne Gore 1918. godine, njenog prisajedinjenja Srbiji, pitanja sazivanja, vijećanja, odlučivanja tzv. Podgoričke skupštine 1918. godine, proučavanjem djelatnosti Dvora kralja Nikole i crnogorskih vlada u egzilu 1916-1922. godine; crnogorske vojske u Italiji 1919-1921; Božićnjeg ustanka ili pobune 1919. godine i slično, akademika prof. dr **Dimitrija-Dima Vujovića** i akademika prof. dr Šerba Rastodera uočljive su određene analogije, ali i značajne istraživačko-metodološke i aksiološke distingvije. Naime, 1962. godine dr Dimo Vjović je objavio doktorsku disertaciju, odbranjenu u Sarajevu (pošto mu nije dopušteno da to učini u Beogradu) „Ujedinjenje Crne Gore i Srbije". Ta studija je nesumnjio vrijedno i značajno istoriografsko štivo, koje je u proučavanju tih pitanja u potonjih skoro pet decenija bilo veoma citirana istoriografska literatura. Ona sadrži brojne i vrijedne istorijske podatke, pozivanje na istorijske izvore, do kojih je ovaj na našim prostorima poznati istraživač i istoriograf vlastitim radom došao. Međutim, sadržaj Vujovićevog djela, korišćenje i kritika izvora, činjenice i podaci koje je iznio i njegovi istoriografski autorski komentari i zaključci ne odgovaraju samom naslovu djela. Jer iz ukupne sadržine Vujovićeve knjige i samih izrečenih ocjena njenog autora saznaje se da se 1918. godine nije radilo o ujedinjenju Crne Gore i Srbije, kako nosi naslov Vujovićeva studija, nego o pripajanju, prisajedinjenju Crne Gore Srbiji, odnosno, o nasilnoj aneksiji Crne Gore od strane Srbije. Uostalom, i knjiga pod naslovom „Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore", čiji je tvorac i izdavač bila crnogorska Vlada u egzilu 1921. godine, a koja je prije nekoliko godina, zahvaljući istraživačkom radu prof. dr Šerba Rastodera objavljena kod nas i time postala dostupna naučnoj, stručnoj i laičkoj javnosti s priređivačkim iscrpnim pogovorom, jasno ukazuje da se 1918. godine nije dogodilo ujedinjenje Crne Gore i Srbije, već je Crna Gora izgubila državni subjektivitet i integritet tako što je postala žrtva nasilne aneksije od strane Srbije. Ne sporeći vrlo afirmativne i pozitivne s naučne strane domete pomenute studije akademika Vujovića, ipak joj se može izreći niz metodoloških prigovora. Najprije, sama činjenica da je pisana u vrijeme kad je istoriografija u Crnoj Gori slijedila obrasce i naloge sistema komunističke vlasti, vladajuće ideološke paradigme, dobrim dijelom je determinisala i istorijsku metodologiju i odnos prema izvorima, način njihovog korišćenja i valorizacije od strane samog autora, koji ideološki komunistički partijsko-državni obrazac slijedi u svom istraživačkom radu. Knjiga je nastala u doba jedne ideološke paradigme koja je sublimirala i njoj podredila istoriografski put i ona van tog toka ipak nije mogla iskoračiti, iako je po svom sadržaju

veoma korisno i vrijedno naučno štivo. Rastoderovo djelo, za razliku od Vujovićevog, nema tu hipoteku. Kod Vujovića je prisutno ideološko obilježje istoriografije, sa doziranim i oskudnim kritičkim odnosom prema istorijskim izvorima i načinu njihovog korišćenja, a kod Rastodera ne postoji ideološki ogrtač i barijera nad istorijskim izvorima, njihovom proučavanju i interpretiranju. Kod Rastodera u određenom smislu dolazi do izražaja ona liberalna Skotova misao *Činjenice su svete, uvjerenja su slobodna*, a kod Vujovića se značajnim dijelom činjenice selekcionistički tretiraju i prilagođavaju „svetosti" ideoloških uvjerenja. Kod Rastodera su činjenice uvijek ispred i iznad ideologije, uvijek imaju naučni, a ne ideološko-politički karakter, kod Vujovića su činjenice jednim dijelom u službi nauke, a dobrim dijelom u službi vladajućeg ideološkog pogleda na svijet i prilogođavanja istoriografije i predmeta istraživanja istome rakursu i diskursu. Kod dr Vujovića je jezik i moć istorijskog izvora manje snage od komentara i vrijednosnog suda istoričara, kod dr Rastodera istorijski izvor je primaran i istoriografski sud se prilagođava izvoru, a snaga i poruka izvora ne prilagođava se volji istraživača-istoriografa. Zato dr Dimo Vujović korišćenu istorijsku građu, izvore, daje parcijalno, u selektivno i nepotpuno korišćenim citatima, izvodima iz dokumetata s obiljem komentara koji nerijetko anuliraju poruku i smisao samog izvora, dok dr Rastoder nema dileme: zadržavajući pravo da istoričar ima pravo na vlastiti sud i stav, on prepušta istorijskom izvoru da bude prvorazredni svjedok vremena, da opiše događaje i procese, da svjedoči o ljudima i događajima neposredno ili posredno, ali u svojoj cjelosti, bez usmjeravanja od strane samog istraživača puta kojim se kreće sam istrorijski izvor. Drugim riječima, za razliku od dr Dima Vujovića, dr Šerbo Rastoder apostrof stavlja na objavljivanju izvora integralno, bez skraćivanja, subjektivnog selekcionizma, prepričavanja, ličnih impresija i domišljanja. Tako kod Rastodera provjerljivost kao osnova istorijske nauke doživljava kulminaciju. On stvara kao naučnik mogućnost da se sve ono što je napisao može bez problema istraživačkim radom provjeriti i dopušta mogućnost alternativnih gledišta. Zato je istorijska istina kod dr Šerba Rastodera ne samo težnja, nego zbilja, jer ono što je on objavio i izrekao sud o tome bez većih problema može i od drugih biti provjerom potvrđeno i dokazano kao tačno, zato što je on, na osnovu gnoseološko-epistemološke percepcije, implicirane na osnovu istorijskih izvora i relevantne istoriografske literature, pisao o istorijskim događajima, ličnostima, procesima. U spektru istorijskog istraživanja i subjektivnih istoriografskih autorskih sudova dr Dimo Vujović se kretao, evoluirao, reterirao kako se i mijenjala doktrinarna i akciona struktura državno-partijske vrhuške u svom vremenu, koja je dobrim dijelom determinisala i limese istoriografije. Prisutan je bio ideološko-politički obrazac direktiva državno-par-

tijskog stava, koji je neposredno ili posredno propisivao i usmjeravao i put kojim se istoriografija tada zakonomjerno morala kretati. Sistem vrijednosti u doba komunističkog ili real-socijalističkog pogleda na svijet odrazio se i dobrim dijelom projektovao i trasirao put crnogorske istoriografije, u čemu je dr Dimo Vujović bio jedan od vodećih protagonista i promotera. Stav partijskog i državnog vođstva bio je faktički obavezujući u istraživanju, objašnjenju i značenju istorijskih pojava, zbivanja i procesa. Tom obrascu dobrim dijelom se prilagodio i akademik Dimo Vujović. Kako se mijenjao državno-partijski stav vladajućih struktura prema određenim pitanjima, kojima se dobrim dijelom zanimala i istoriografija od 1945. do 1990. godine tako se i istoriografija u Crnoj Gori, izuzev nekolko pojedinaca, koji su zauzeli alternativni stav, tome prilagođavala. Oportunizam i promovisanje državno-partijskih ideoloških okvira koji su omeđavali istoriografski put odnio je prevagu. Kako je slabila moć ideološke državno-partijske determinante, tako je i Vujovićev istoriografski stav popuštao i napuštao određene apriorne smjernice, prilagođavajući se novim okolnostima koje su uticale na istoriografiju. Tako Vujović postepeno napušta neka shvatanja i istoriorafske ocjene, koje je ranije izrekao, ublažava ih i relativizuje, o čemu rječito svjedoči komparativina analiza njegovih djela-„Ujedinjenje Crne Gore i Srbije“ iz 1962. „Crnogorski federalisti“, CANU, 1981. i „Podgorička skupština“, Zagreb, 1989. Naravno, i Vujovićeva monografija o Crnogorskoj stranci – federalistima u periodu od 1919. do 1929. godine je vrlo vrlijedno istoriografsko štivo, ali se u njemu osjeća inpuls Vujovićeve relativizacije i ublažavanja određenih stavova. Dakle, kako vrijeme prolazi, a ideološka paradigma, koja je nametala vlast i moć, slabi i mijenja se, tako se i Vujovićeva istraživačka pozornost i ocjene tome prilagođavaju. To je rezultiralo i objavljivanjem Vujovićeve knjige u Nikšiću 1986. godine pod naslovom „Prilozi izučavanju crnogorskog nacionalnog pitanja“, u kojoj su, pored ostalog, objavljene i njegove percepcije vezane za pitanje odnosa Crne Gore i Srbije i načina „ujedinjenja“ 1918. godine, u kojima on, u faktografskom i vrijednosnom smislu koriguje samog sebe i značajno odstupa u odnosu na ono što je pisao nekoliko decenija ranije. U tom smislu, pored ostalog, dr Vujović o radu o Božićnoj pobuni 1919. godine (inače, mislim da je činjenički i pojmovno za taj događaj prikladnije reći da je u pitanju Božićnji ustanak) za deskripciju njegove događajnosti koristi u cjelosti jedan publicistički izvor-pisanje štampe sa sudskog procesa lista „Narodna riječ“ u 7 nastavaka iz 1921. godine, ali u tekstu ne navodi da je koristio taj materijal, iako je najveći dio svoje priče o tom događaju izgradio i formulisao na osnovu podataka kojeg je taj štampani medij objavio, što predsatvlja ozbiljan Vujovićev metodloški propust. Najzad, u knjizi „Podgorička skupština 1918“, Zagreb 1989. godine,

evidentni su Vujovićevi drugačiji stavovi i odnos u analizi uzroka i reperkusija nestanka crnogorske države 1918. godine, koji su umnogome divergentni onome što je lično napisao i objavio u svojoj poznatoj knjizi „Ujedinjenje Crne Gore i Srbije“ iz 1962, a dobrim dijelom i u raspravi „Crnogorski federalisti“, Titograd, 1981. godine.

Dr Šerbo Rastoder, u svojoj dosadašnjoj naučnoj karijeri, otkrivao je i razobličavao brojne istorijske falsifikate, krivotvorenja pisaca štiva koja su pretendovala da ostave istoriografski trag. U tom smislu je otkrio i dokazao da je Deklaracija Jovana S. Plamenca iz 1925. godine krivotvorena, značajno falsifikovana i kao takva objavjena u knjizi **Jovana Ćetkovića** „Ujedinitelji Crne Gore i Srbije“, Dubrovnik, 1940. godine. Dr Rastoder je pronašao originalnu Deklaraciju Jovana S. Plamenca, objavio je i kritički analizirao najprije u svojoj knjizi „Janusovo lice istorije“, a potom i u knjizi II „Crna Gora u egzilu“.

Dr Rastoder je ostvario veoma značajne rezultate i u pogledu edicije istorijskih izvora: njihovom organizovanom prikupljanju, sređivanju, izdavanju, publikovanju. Tim svojim radom i postignućem napravio je temeljni zaokret u razumijevanju i pisanju istorije na ovim prostorima. Jer kod nas je, naročito u okviru tradicionalne istoriografije, bila česta pojava da se prvo napiše istorija bez prijethodno, u dovoljnoj mjeri istraženih i objavljenih istorijskih izvora. A onda kada se suočimo sa objavljenim istorijskim izvorima dolazimo u situaciju da iznova posve drugačije čitamo i pišemo istoriju, jer ono što je u nedostatku izvora prethodno napisano gubi smisao i naučni značaj. Dr Šerbo Rastoder je objavljivanjem istorijskih izvora, naročito onih koji su krucijalni za istoriju Crne Gore XIX i XX vijeka omogućio i stvorio pogodno tle da se pišu što pouzdanija istoriografska djela od strane sadašnjih ili budućih istraživača.

Istoriografske studije dr Šerba Rastodera: „Skrivana strana istorije-crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929“ (koja pored autorovog uvodnog teksta od 79 strana i korišćenog naučnog aparata, sadrži 4 toma, 1760 istorijskih izvora, zbrike dokumenata, obima 2382 stranice, a koja je doživjela do sada dva izdanja, I izdanje, Bar, 1997, II izdanje, Podgorica, 2005.) i „Crna Gora u egzilu 1918-1925“, Podgorica, 2004, knjiga I- autorovo naučno-istraživačko djelo, obima 454 stranice i knjiga II, zbirka dokumenata, koje je autor pronašao, metodološki sredio, priredio i objavio, a koja broji 136 istorijskih izvora, dokumenata, obima 667 stranica sa autorovim objašnjenjima i dodatnim informacijama), predstavljaju jedinstvenu, uspješnu kritičku rekonstrukciju, konsideraciju i interpretaciju kako političko-događajne, tako i ekonomsko-socijalne, geografsko-demografske, statističke, mentalitetske i druge povijesti Crne Gore u periodu dramatične borbe za njen opstanak, s jedne strane, i akcija na njenom ukidanju, s druge strane, koja se završila krajem Kraljevine Crne

Gore, odnosno, gubitkom njene državnosti u naznačenom razdoblju. Ove dvije Rastoderove studije iz istorije Crne Gore su, tematski, hronološki, problemski i sadržajno ne samo međusobno povezane, već predstavljaju istraživačku cjelinu. Dvotomna studija „Crna Gora u egzilu“ je u stvari nastavak četvorotomne studije „Skrivana stranica istorije“. Tim djelima i ukupnim istraživačkim opusom dr Šerbo Rastoder je ne samo zadužio savremenu crnogorsku istoriografiju, nego joj ukazao i na nove puteve kojim bi se trebala kretati u sadašnjosti i budućnosti.

Vuko DRAGAŠEVIĆ

Edib Hasanagić, *Pljevljak Muhamed Hadžismajlović*, Almanah, 2010

Pred kraj svog života, Edib Hasanagić, poznati politički radnik i publicista iz Šandžaka, napisao je i pripremio za štampu vrijedan spis o Muhamedu Hadžismajloviću, predratnom trgovcu, bankaru i zemljoposjedniku, uglednom građaninu Pljevalja, učesniku Narodnooslobodilačkog rata i funkcioneru u prvim organima nove vlasti. Vrijedna je prije svega po tome što otrže od zaborava jednu interesantnu i poznatu ličnost Pljevalja. Po svom životnom putu, po dosljednom građanskom i demokratskom stavu, po odnosu prema okupatoru u toku rata i učešću u NOB-u, po svojoj porodici, Muhamed Hadžismajlović je to zavrijedio.

U ovom spisu Edib Hasanagić je dao široku lepezu Muhamedovih službovanja i društvenih angažovanja, od mualima, vjerskog učitelja, sa odgovarajućim vjerskim školama, zatim poslovnog čovjeka i bankara, do borca protiv okupatora i funkcionera nove partizanske vlasti. Hasanagić ističe da je Muhamed odbio svaku saradnju sa Njemcima i Italijanima. Od posebnog značaja je što se suprotstavio saradnji sa ustašama iz Hrvatske čiji su predvodnici bili neki muslimanski intelektualci iz Sandžaka, da se grozio zločina koje su ustaše činili prema narodu u Bosni. On se usprotivio inicijativi iz maja 1941. nekih pljevaljskih muslimana da pošalju delegaciju kod poglavnika Pavelića i traže priključenje Pljevalja Nezavisnoj državi Hrvatskoj. Isti stav je imao i prema pozivu iz Sjenice da sarađuje sa proustaškom milicijom. Čitavim svojim držanjem i postupcima u kontinuitetu tako je djelovao.

Muhamed je u Pljevljima i šire bio i ostao po mnogo čemu značajna, osobena i neobična pojava. Edib Hasanagić ga je u svom djelu svestrano prikazao. „Rođen i prve godine djetinjstva proveo u imućnoj porodici, pod nadzorom dvojice hadžija, oca i strica, Muhamed, u kasnijem životu i javnosti, pljevaljskoj i partizanskoj, više poznat kao Muhamed-efendija, bio je slojevita ličnost. Vaspitavan na postulatima islama, on je uspješno obavljao dužnost trgovca i bankara, čime se bavio u cijelom životu, i to više uspješno i voljno nego u ulozi vjeroučitelja, za koji je poziv bio planski pripreman. Isticao se svojom tolerantnošću prema drugima i prema drugačijem mišljenju nego što je njegovo i očekivao takav odnos i svoga sagovornika. Tu osobinu njegov zemljak Mišo Pavićević isticao je kao njegovu principijelnost."

Kroz razne periode svog bogatog života, Muhamed je ostajao dostojanstven i dosljedan svojim uvjerenjima bez obzira što se nijesu uvijek slagala za većinskim i „zvaničnim". Na kapitalnim pitanjima bio je uvijek na strani naroda i moralnih i demokratskih načela, uprkos raznim okolnostima, koje su ga mogle usmjeravati na pogrešnu stranu. I prije Drugog svjetskog rata, i naročito u toku okupacije i Narodnooslobodilačke borbe, a i poslije rata u novooslobođenoj državi ostao je patriota, vjeran svojoj zemlji i narodu. Odato mu je i priznanje biranjem u najviše organe nove vlasti. U „Prilogu u krvi", publikaciji o Pljevljima u NOB-u, zabilježeno je: „Jedan broj uglednijih Muslimana, kao što je Muhamed Hadžismajlović, uključio se aktivno sa čitavom porodicom u redove NOB-a." I dalje: „Na drugom zasijedanju AVNOJ-a u Jajcu za njegove članove iz pljevaljskog sreza izabrani su: Joso Mirković, Dušan Ivović, Velimir Jakić i Muhamed Hadžismajlović. Mile Peruničić je izabran za člana Nacionalnog Komiteta oslobođenja Jugoslavije". Nakon ukidanja Sandžaka kao Autonomne oblasti i njegove podjele između Srbije i Crne Gore, postao je član Predsjedništva Crnogorske skupštine i bio do izbora 1946 g. Tada se svojevoljno povukao od javnih poslova, posvetio radu oko imanja u okolini Pljevalja i živio od toga i eventualne uštađevine. Bila je to vjerovatno i posljedica našeg nedovoljno tolerantnog odnosa prema drugačijem mišljenju, nekog „našeg čistunstva", jer je Muhamed znao i da svoje drugačije mišljenje izrazi, doduše prije svega pred nosiocima vlasti, a ne i pred protivnicima te vlasti, i uvijek ne zlurado. I kad se nije slagao izražavao je to na njemu svojstven način. Bez destrukcije, bez načina koji bi mogao naškoditi, ukazujući na svoje gledanje kroz neko njemu svojstveno izražavanje, raspoznavano samo od onih kojima je bilo i upućeno.

Kad mu je Agrarnom reformom oduzet veći dio imovine, bio je pogođen i materijalno je teže prolazio. Nije se žalio, niti tražio bilo kakva davanja od države. Znao je zadnjih godina to nezadovoljstvo izražavati kroz neku jetku primjedbu svojim mlađim saborcima, ili držanjem sa dozom nekog prkosa i protesta. Međutim, sve je to bilo u formi civilizovanog i dobronamjernog građanina. Ostajao je uvijek dostojanstven - i kad bi sa ogrnutim, modernim kaputom, prolazio čaršijom put svoje banke prije rata, i šetajući Pljevljima odjeven u sačuvane djelove svoje partizanske uniforme i sa fesom na glavi neposredno poslije rata, kao i kad bi sa „kečetom" ili sa „fesom", išao ljutit ka ostacima svog imanja u Kalušićima, ali ljut na njegov način, kao kad se otac na svoju djecu ljuti.

U životu Muhamedove porodice posebno mjesto imala je njegova supruga Fata, stub porodice, majka šestoro djece, dobro vaspitane i dobro orjentisane u svakom pogledu. Ona je bila sa svojom djecom. Kćer, partizanka, udala se za nemuslimana, partijskog funkcionera u poslijeratnoj državi. Jedan od sinova, oficir u patrtizanskoj vojsci, oženio se parti-

zankom nemuslimankom. Fata, aktivan društveni radnik u poslijeratnom životu, sve je to prihvatala i usklađivala i okupljala u porodici. Uglednoj i poštovanoj u gradu, bilo je normalno da se prilikom njene smrti okupe svi uglednici Pljevalja, da joj zajedno sa mnogim građanima odaju počast. Bio je naravno i hodža sa svojim vjerskim obredom. Poslije sahrane otvorila se diskusija u partijskom komitetu o odgovornosti članova rukovodstva „zbog prisustvovanja vjerskom obredu". Odluka, pod pritiskom najrevnosnijih, bile su stroge partijske kazne. Kad se za to saznalo u republičkom rukovodstvu reagovalo se slanjem dva člana rukovodstva sa preporukom Blaža Jovanovića da se te kazne ponovo razmotre u Pljevaljskom partijskom komitetu, te da se greške isprave. Opširno i žustro obnovljena diskusija, dala je kao rezultat poništavanje donesenih kazni i pored protivljenja jednog broja „pravovjernih". Većina je ipak sagledala nepravilnost takvog odnosa. Ovaj slučaj bio je samo jedan primjer stalno prisutnih sporova unutar Partije između razumnog, demokratskog u životu i radikalnog, sektaškog i dogmatskog.

Edib Hasanagić je ovim spisom pomogao da se otme od zaborava jedna interesantna ličnost iz Pljevalja, koja je radi naše uskogrudosti i nepravičnosti bivala ponekad neopravdano zapostavljana.

Pored toga, ova monografija o životu i liku Muhameda Hadžismajlovića, predstavlja doprinos slikanju vremena i krajeva u kojima je Muhamed živio i radio, Dat je niz podataka o istorijatu Pljevalja, Čajniča i Foče, što odslikava stanje i naročito političke i društvene odnose u ovim sredinama, vjerski i nacionalno složenim. Tragajući po arhivama i koristeći istoriografske radove nekih naučnih radnika, većinom Pljevljaka, Hasanagić u ovoj knjizi osvjetljava mnoge, širem krugu ljudi nepoznate, stranice istorije ovih krajeva. Ti krajevi su se nalazili na pravcima uticaja tadašnjih velikih sila, njihovih sukobljavanja i dogovaranja i samim tim puni bogatih događanja. Prikazujući istorijat porodice Hadžismajlović, njihove porodične veze na širim prostorima Hercegovine, Bosne i Sandžaka, međusobno kao i sa istaknutijim pojedincima iz privrednog, političkog i vjerskog života, približio je zainteresovanim prilike i život, odnose među ljudima, atmosferu u ovim interesantnim, a često zapostavljenim i zaboravljenim sredinama.

Pišući o političkim pogledima i aktivnostima Muhameda Hadžismajlovića u sredinama gdje je živio, autor je dao doprinos saznanjima o radu raznih društava, kakva su Gajret, Soko, Bratstvo u Pljevljima, i sličnim institucijama u Čajniču. U svima je Muhamed bio aktivan i priman bez obzira na vjerske razlike. Svoje evropejstvo, stavove građanskog intelektualca, dokazivao je u nizu prilika bez obzira na vjernost islamskom učenju, koje je nastojao da oslobodi konzervativnih i zaostalih primjesa. U pismu svojoj budućoj supruzi kaže: „Ja sam demokratski odgojen... te

meni ne ide nikako u glavu da jedan čovjek može biti viši od drugoga. Po mom mišljenju nema: efendija, aga, begova, gazda, grofova, plemića itd - svi su ljudi jednaki". Vidno je da je i tada, u tim sredinama, bila prisutna i moguća tolerancija i dobri međuvjerski odnosi.

O položaju muslimana i gledanjima oko njihove nacionalne pripadnosti ova knjiga daje puno interesantnih i raznorodnih shvatanja, koja i u današnjim diskusijama o tim pitanjima mogu biti od koristi, iako je ova tema ostala u naznakama i registrovanju gledanja iz dalje i bliže prošlosti.

Za današnje prilike od značaja je tema o zločinima nad muslimanskim stanovništvom u 1942. i 1943. godini pod pod naslovom „Genocid nad muslimanima". Radi se o poznatim akcijama četničkih odreda uz saradnju i podršku italijanskih jedinica na području srezova: pljevaljskog, bjelopoljskog, pribojskog, fočanskog i čajničkog. Autor je iznio zastrašujuće podatke o tim neljudskim akcijama, o broju žrtava, najvećim dijelom civilnog stanovništva, posebno žena i djece, kao i podatke o broju izbjeglica iz popaljenih sela. Za ilustraciju navodimo izvještaj Pavla Đurišića od 6. januara 1943. godine Draži Mihailoviću u kome piše da je 5. januara spaljeno 15 kuća, ubijeno 10 muslimana i 5 sagorelo u kućama. Navodi da su Italijani pokušali da intervenišu ali da su pobjegli kad su osjetili puščana zrna oko ušiju. Međutim poslije njegove (Pavlove) intervencije kod komandanta ital. divizije u Beranama, dobio je obećanje da Talijani neće izlaziti i poslao mu 100 litara nafte za prebacivanje automobilom tamo gdje hoće. Trinaestog februara Đurišić daje bilans akcije Vrhovnoj komandi: „Sva muslimanska sela u tri sreza su potpuno spaljena. Za vrijeme operacije se pristupilo potpunom uništavanju muslimanskog življa, bez obzira na pol i godine starosti." Korisno je da je autor na jednom mjestu sakupio pored originalnih dokumenata i razne opise ovih događaja od strane većeg broja pojedinaca i upoređivanjem omogućio dobijanje što svestranije slike o ovim događanjima. („Prilog u krvi" – Pljevlja 1969. godine, „Ratna hronika pribojskog sreza", „Genocid nad muslimanima" 1990, Vl. Dedijer i Antun Miletić, „Tri knjige o službenim dokumentima o stradanju bosanskih muslimana u ovom ratu (1941-1943. g.)".

Hasanagić bilježi na osnovu podataka koje je sakupio Šućro Hadžismajlović, sin Muhamedov, viši oficir JNA, da je iz porodice Muhameda Hadžismajlovića već u decembru 1941. i januaru 1942. godine u četničkom pokolju u Čajniču ubijeno 12 bliskih rođaka, kao i da je ukupan broj ubijenih članova šire porodice i rođaka u Čajniču, Foči i Goraždu od strane četnika iznosio 40 lica.

Ova priča Ediba Hasanagića predstavlja doprinos istoriografiji pljevaljskog kraja i okolnih područja, i pruža mogućnost mlađim istoričarima za još dublju obradu niza tema koje je Hasanagić pokrenuo u ovom svom djelu.

Adnan ČIRGIĆ

Alija Džogović, *Onomastika plavsko-gusinjske dijalekatske oblasti,*
Almanah, Podgorica, 2010

Crna Gora se može pohvaliti da pripada dijalektološki najbolje opisanim zemljama u slovenskom svijetu, a naročito u regionu. Gotovo svi naši lingvisti, bez obzira na to u kojim su sredinama živjeli i stvarali, bavili su se – makar na početcima – i izučavanjem govora rodnoga kraja ili regije iz koje su potekli. No govori sjeveroistočne Crne Gore ostali su najmanje izučeni, pogotovo zbog toga što iz tih krajeva i nijesmo – liše Alije Džogovića – imali značajnijih lingvista. Zato je njegova knjiga od posebnoga značaja za crnogorsku dijalektologiju i osobito onomastiku.

Nema države u regionu, a vjerovatno ni u Evropi, koja nema specijalizovane institucije koje se bave izučavanjem njezina jezika i književnosti, proučavanjem narodnih govora i sl. Mislim prije svega na institute za jezik i književnost. Crna Gora u tome predstavlja izuzetak. Iako se u njoj, kod pripadnika svih nacija, izuzetna pažnja poklanja jezičkim vrijednostima i značaju jezika u stvaranju nacionalnih identiteta, ipak su se svi značajniji lingvistički projekti realizovali samostalno, bez podrške institucija ili makar bez podrške onih institucija koje su bile dužne da takve projekte podrže. U tome svijetlu sagledana, knjiga Alije Džogovića o kojoj je riječ ima još veću vrijednost. I knjiga i njezin autor, ali i izdavač. Bogata biblioteka nevladinoga udruženja „Almanah“ objavljivanjem ove knjige znatno je i bogatija i značajnija no što je bila prije njezina izlaska. S druge strane, i autor je imao sreće da naiđe na pravoga izdavača, koji će biti svjestan značaja ponuđene onomastičke građe, jer nažalost i formalno najviša naučna institucija u Crnoj Gori, kakva je Crnogorska akademija nauka i umjetnosti do danas nije shvatila značaj ovakvih poduhvata. U suprotnom ne bi u njezinim depoima nesređene ležale kartoteke toponomastičke građe, čiji sakupljači uglavnom nijesu ni dočekali da bude publikovana.

Alija Džogović, kao iskusni dijalektolog i onomastičar, izradio je knjigu *Onomastika plavsko-gusinjske dijalekatske oblasti* u skladu s ustaljenom dijalektološkom metodologijom. Svi toponimi i antroponimi koji su publikovani dati su u abecednom nizu i akcenatski označeni, što je vrlo značajno za buduće komparative analize onomastičke građe. Građa

je precizno locirana jer je Džogović obradio svako selo posebno. Zahvaljujući činjenici da je sve antroponime akcentovao, istraživači lako mogu donijeti sud o pravilnoj smjeni dugih i kratkih akcenata pri formiranju hipokoristika od ličnih imena i sl. Takođe, vrlo je značajno što je on svoj građi (i toponomastičkoj i antroponimskoj) pristupio prije svega kao dijalektolog. Mislim prije svega na bilježenje većine glasovnih pojava vezanih za plavsko-gusinjski kraj, a koje se lijepo očituju u objavljenoj građi. I na osnovu nje čitaoci i budući dalji istraživači mogu uočiti brojne glasovne osobine oblasti koja je opisana, kao što su npr. desonorizacija zvučnih suglasnika na kraju riječu (*Mehof* < *Mehov, grat* < *grad, grop* < *grob*), promjena *l – lj* pred palatalnim vokalima, pred konsonantima i na kraju riječi ili sloga, ikavski alternant jata koji je posvjedočen u brojnim toponimima itd. Publikovana onomastička građa svjedoči i o još jednoj pojavi u jeziku kojoj se kod nas vrlo malo pridaje značaja. Riječ je o odnosu jezik, odnosno govor, i vjerska pripadnost. Poznato je koliku je ulogu odigrala vjerska pripadnost na našim prostorima. Na stranu to koliko je ta uloga bila pozitivna, a koliko negativna. No ta vjerska pripadnost koja je uslovljavala nerijetko i izolovanost različitih vjerskih grupa uslovila je i jezičku diferenciranost. Objavljivanjem građe poput one koju je sakupio i publikovao Alija Džogović stvoriće se uslovi za opis zajedničkih jezičkih karakteristika pripadnike islamske populacije u Crnoj Gori. Budući da takve osobine, kao uostalom i brojne druge osobine narodnih govora, sve više nestaju usljed ubrzane urbanizacije, rad Alije Džogovića na njihovu sakupljanju dobija još veću vrijednost. U knjizi o kojoj je riječ sakupljen je materijal „u okviru dijalektološke oblasti omeđene visokim planinama i locirane oko središta gradskih naselja Plav i Gusinje“. Kako Alija Džogović navodi, „potvrđeno je da se ova geografska i dijalekatska oblast razlikuje od onih koje joj gravitiraju, prvenstveno od gornjovasojevićke govorne zone.“

Dijalektološkom zonom koju je onomastički obradio Alija Džogović niko se podrobnije nije bavio. Postoje uglavnom uzgredne bilješke o njezinim osobinama, uglavnom uvršćene u monografije posvećene mnogo širim oblastima. Možemo samo pretpostaviti na koliko je obilje materijala Džogović naišao pripremajući ovu knjigu. Nadamo se da će upravo taj materijal poslužiti ovome dijalektologu za nastanak nove opsežne studije o dijalektološkim osobinama plavsko-gusinjske govorne zone. Tom bi studijom u potpunosti bila zaokružena govorna zona o kojoj je riječ. Nadamo se da će se Alija Džogović prihvatiti i toga poduhvata. A ako se prihvati, nema sumnje da će ga uspješno završiti.

Postanite i Vi dio porodice "Almanaha". Pomažući nama gradite budućnost svojoj djeci i svojim potomcima, a spomenik svojim precima. Neka vaše ime ostane zapisano među poklonicima kulture, nauke i umjetnosti.
ž. račun br.: 550-3717-87
Udruženje Almanah" - Podgorica

"Almanah" možete naručiti po cijeni od 10 € po primjerku uplatom na žiro račun: 550-3717-87, u korist Udruženja "Almanah" - Podgorica, ili pozivom na telefone: 020/242-593; 020/225-458; 069/310-585

almanah

ČASOPIS ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE BOŠNJAKA/MUSLIMANA

Izlazi dva puta godišnje
Štampa: 3M Makarije - Podgorica
Kompjuterska obrada: Sonja Šušanj
Tiraž: 1.000 primjeraka
Adresa: "Almanah", S. M. Ljubiše 11, Podgorica
E-mail: almanah@t-com.me
E-mail glavnog urednika: serbor@t-com.me
Internet adresa: http://www.almanah.co.me